

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

الحق
علیه
السلام

www.

www.

www.

www.

Ghaemiyeh

.com

.org

.net

.ir

سازوکار پانکداری اسلامی

مستخلصہ جیوگرافیکل

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ساز و کار بانکداری اسلامی

نویسنده:

محمد جواد توکلی

ناشر چاپی:

جامعه المصطفی (صلی الله علیه وآله) العالمیه

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۲۷	ساز و کار بانکداری اسلامی
۲۷	مشخصات کتاب
۲۷	اشاره
۳۱	سخن ناشر
۳۳	مقدمه پژوهشگاه بین المللی المصطفی صلی الله علیه و آله
۳۷	فهرست مطالب
۶۱	پیشگفتار
۶۵	مقدمه
۶۹	بخش اول: مفهوم شناسی و روش شناسی بررسی سازوکار بانکداری اسلامی
۶۹	اشاره
۷۱	بررسی سازوکار بانکداری اسلامی
۷۳	۱- مفهوم شناسی و روش شناسی تحلیل سازوکار بانک داری اسلامی
۷۳	اشاره
۷۴	مفهوم شناسی سازوکار بانکداری اسلامی
۷۵	از بانکداری سنتی تا بانکداری اسلامی
۷۵	اشاره
۷۵	الف) شکل گیری صرافی ها
۷۵	ب) آغاز وام دهی
۷۶	ج) گسترش بانک داری ربوی
۷۶	د) طرح ایده بانک داری بدون ربا
۷۷	ه) گسترش بانک داری بدون ربا
۷۷	و) احیای ایده بانک داری اسلامی
۷۷	مفهوم سازوکار بانکداری اسلامی

۷۹	شیوه های مهندسی سازوکارهای بانکی
۷۹	شیوه مهندسی سازوکارهای بانکداری متعارف
۸۰	شیوه های مهندسی سازوکارهای بانکداری اسلامی
۸۰	اشاره
۸۱	الف) مهندسی معکوس
۸۱	ب) مهندسی ایستا
۸۲	ج) مهندسی پویا
۸۳	دو رویکرد در بررسی سازوکار بانکداری اسلامی
۸۳	اشاره
۸۴	الف) رویکرد تطبیق پذیری فقهی
۸۴	اشاره
۸۴	مراحل ارزیابی سازوکار بانک داری اسلامی در رویکرد تطبیق پذیری فقهی
۸۴	اشاره
۸۴	یکم. موضوع شناسی
۸۴	دوم. بررسی فقهی
۸۵	سوم. ارزیابی عملکردی
۸۵	ب) رویکرد مهندسی نظام مالی
۸۵	اشاره
۸۵	مراحل ارزیابی سازوکار بانک داری اسلامی در رویکرد مهندسی مالی اسلامی
۸۵	اشاره
۸۶	الف) موضوع شناسی تطبیقی
۸۷	ب) بررسی مشروعیت فقهی
۸۷	ج) مقبولیت سیستمی
۸۸	د) کارایی عملیاتی
۸۹	مقایسه دو رویکرد تطبیق پذیری فقهی و سیستمی
۹۰	خلاصه

۹۰	کلمات کلیدی
۹۱	پرسش
۹۱	موضوعاتی برای پژوهش
۹۱	منابع پیشنهادی
۹۳	بخش دوم: شیوه های تجهیز منابع در بانکداری اسلامی
۹۳	اشاره
۹۷	۲- موضوع شناسی سپرده های بانکی
۹۷	اشاره
۹۸	مفهوم و چیستی سپرده بانکی
۹۹	شیوه های سپرده پذیری در بانکداری متعارف
۹۹	سپرده دیداری
۱۰۰	سپرده پس انداز
۱۰۱	سپرده مدت دار (ثابت)
۱۰۲	ویژگی های سپرده های بانکی متعارف
۱۰۳	ماهیت حقوقی سپرده های بانکی در کشورها
۱۰۴	ماهیت فقهی سپرده های بانکی
۱۰۴	اشاره
۱۰۶	ودیعه
۱۰۹	ودیعه ناقص
۱۱۰	عاریه
۱۱۱	اجاره
۱۱۲	عقد جدید
۱۱۳	قرض
۱۱۵	شیوه های سپرده پذیری در بانک های اسلامی
۱۱۵	اشاره
۱۱۶	سپرده دیداری

۱۱۶	سپرده پس انداز
۱۱۷	سپرده سرمایه گذاری خاص
۱۱۷	سپرده سرمایه گذاری عام
۱۱۸	سپرده سرمایه گذاری کوتاه مدت
۱۱۸	سپرده سرمایه گذاری کوتاه مدت ویژه
۱۱۸	سپرده سرمایه گذاری بلندمدت
۱۱۹	سنخ شناسی سپرده ها در بانک های اسلامی
۱۱۹	اشاره
۱۱۹	سپرده های کوتاه مدت و بلندمدت
۱۱۹	سپرده های سرمایه گذاری عام و خاص
۱۱۹	سپرده های غیرسرمایه گذاری و سرمایه گذاری
۱۲۰	خلاصه
۱۲۱	کلمات کلیدی
۱۲۲	پرسش
۱۲۲	موضوعاتی برای پژوهش
۱۲۳	منابع پیشنهادی
۱۲۵	۳-سازوکارهای سپرده پذیری غیرسرمایه گذاری
۱۲۵	اشاره
۱۲۶	انواع سپرده های غیرسرمایه گذاری در بانکداری اسلامی
۱۲۶	اشاره
۱۲۶	سپرده دیداری(حسابات الائتمان)
۱۲۶	اشاره
۱۲۶	ویژگی های سپرده دیداری
۱۲۷	سپرده پس انداز(حسابات التوفیر)
۱۲۷	اشاره
۱۲۸	ویژگی های سپرده پس انداز

- ۱۲۸ ..... ماهیت فقهی سپرده های دیداری و پس انداز
- ۱۲۹ ..... تشابه سپرده های غیرسرمایه گذاری در بانک های اسلامی و متعارف
- ۱۲۹ ..... نقاط تمایز سپرده های غیرسرمایه گذاری در بانک های اسلامی و متعارف
- ۱۳۰ ..... قالب فقهی سپرده های غیرسرمایه گذاری در بانک های اسلامی
- ۱۳۱ ..... ودیعه همراه با اذن تصرف
- ۱۳۳ ..... قرض
- ۱۳۴ ..... قرض الحسنه
- ۱۳۷ ..... کارکرد سپرده های غیرسرمایه گذاری در بانک های اسلامی
- ۱۳۷ ..... خلاصه درس
- ۱۳۸ ..... کلمات کلیدی
- ۱۳۸ ..... پرسش
- ۱۳۹ ..... موضوعاتی برای پژوهش
- ۱۳۹ ..... منابع پیشنهادی
- ۱۴۱ ..... ۴-سازوکارهای سپرده پذیری سرمایه گذاری
- ۱۴۱ ..... اشاره
- ۱۴۲ ..... الگوی وکالتی
- ۱۴۴ ..... انواع سپرده سرمایه گذاری در الگوی وکالتی
- ۱۴۴ ..... سپرده سرمایه گذاری کوتاه مدت
- ۱۴۵ ..... سپرده سرمایه گذاری بلندمدت
- ۱۴۶ ..... عناصر الگوی وکالتی
- ۱۴۶ ..... اشاره
- ۱۴۶ ..... ۱-وکالت عام
- ۱۴۷ ..... ۲-گروهی بودن
- ۱۴۷ ..... ۳-استمرار
- ۱۴۸ ..... الگوی مضاربه مشترک
- ۱۵۰ ..... عناصر مضاربه مشترک

۱۵۰	..... اشاره
۱۵۰	..... ۱- گروهی بودن (مشترک بودن)
۱۵۱	..... ۲- استمرار
۱۵۵	..... ۳- توالی مضاربه
۱۵۶	..... ۴- توسعه مضاربه
۱۵۶	..... تفاوت های مضاربه مشترک و مضاربه متعارف
۱۵۹	..... الگوی مشارکتی
۱۶۱	..... خلاصه
۱۶۲	..... کلمات کلیدی
۱۶۲	..... پرسش
۱۶۳	..... موضوعاتی برای پژوهش
۱۶۳	..... منابع پیشنهادی
۱۶۵	..... ۵- سازوکارهای توزیع سود و زیان سپرده های سرمایه گذاری
۱۶۵	..... اشاره
۱۶۶	..... سازوکار توزیع سود در بانکداری متعارف
۱۶۶	..... سازوکار توزیع سود در بانکداری اسلامی
۱۶۷	..... سازوکار توزیع سود و زیان در الگوی وکالتی
۱۶۷	..... اصول کلی
۱۶۸	..... هزینه به کارگیری وجوه
۱۷۰	..... سرمایه مستحق سود
۱۷۰	..... اشاره
۱۷۰	..... زمان حسابرسی و پرداخت سود
۱۷۱	..... شروط قرارداد
۱۷۲	..... پرداخت سود علی الحساب
۱۷۳	..... ابهامات محاسباتی سود علی الحساب و قطعی
۱۷۳	..... اشاره

۱۷۳	الف)وابستگی معکوس حق الوکاله به زمان سپرده گذاری
۱۷۶	ب)مصالحه در تعیین نرخ سود
۱۷۹	سازوکار توزیع سود و زیان در الگوی مضاربه مشترک
۱۷۹	اشاره
۱۸۰	الف)توزیع سود و زیان سرمایه گذاری های مشترک
۱۸۰	ب)حساب مقابله با ریسک های سرمایه گذاری های مشترک
۱۸۲	ج)چگونگی تقسیم سود سرمایه گذاری های مشترک
۱۸۶	د)چگونگی توزیع زیان در سرمایه گذاری های مشترک
۱۸۸	مقایسه دو الگوی توزیع سود و زیان
۱۸۸	اشاره
۱۸۸	الف)چگونگی توزیع زیان
۱۸۹	ب)چگونگی توزیع سود
۱۹۳	بررسی عملکرد بانک های اسلامی در توزیع سود و زیان سپرده های سرمایه گذاری
۱۹۳	سود واقعی منفی سپرده ها
۱۹۸	عدم نوسان سود سپرده ها
۲۰۱	قطعیت یافتن سود علی الحساب
۲۰۴	استخراج شده از جدول(۴۴)
۲۰۶	خلاصه
۲۰۷	کلمات کلیدی
۲۰۷	پرسش
۲۰۸	موضوعاتی برای پژوهش
۲۰۸	منابع پیشنهادی
۲۰۹	بخش سوم:تخصیص منابع در بانکداری اسلامی
۲۰۹	اشاره
۲۱۱	بانکداری اسلامی و تخصیص منابع
۲۱۳	۶-اقتضانات عقود اسلامی در مهندسی تخصیص منابع در بانکداری اسلامی

۲۱۳	..... اشاره
۲۱۴	..... مفهوم شناسی قراردادهای مالی اسلامی
۲۱۴	..... اشاره
۲۱۴	..... عقد و ایقاع
۲۱۵	..... قراردادهای مطلق و مشروط
۲۱۷	..... قراردادهای صحیح و فاسد
۲۱۸	..... سنخ شناسی قراردادهای بانکی اسلامی
۲۱۸	..... قرارداد غیرانتفاعی
۲۱۸	..... اشاره
۲۱۸	..... انواع و ویژگی های قرارداد غیرانتفاعی
۲۱۸	..... اشاره
۲۱۹	..... الف)قرارداد معوضه
۲۱۹	..... ب)قرارداد غیرمعوضه
۲۱۹	..... قرارداد مبادله ای
۲۱۹	..... اشاره
۲۲۰	..... انواع قرارداد مبادله ای
۲۲۰	..... اشاره
۲۲۱	..... الف)قراردادهای فروش
۲۲۲	..... ب)قرارداد اجاره
۲۲۲	..... ج)قرارداد حق العمل کاری(جعاله)
۲۲۳	..... د)قرارداد پیش فروش(سلف)
۲۲۳	..... ویژگی های مشترک قراردادهای مبادله ای
۲۲۴	..... نقاط تمایز قراردادهای مبادله ای
۲۲۶	..... قراردادهای مشارکتی
۲۲۶	..... انواع و ویژگی های قرارداد مشارکتی
۲۲۶	..... اشاره

- ۲۲۶ ..... الف) قراردادهای شرکت
- ۲۲۷ ..... ب) قرارداد مضاربه
- ۲۲۷ ..... ج) قراردادهای مزارعه و مساقات
- ۲۲۸ ..... ویژگی های قراردادهای مشارکتی
- ۲۲۸ ..... نقاط تمایز قراردادهای مشارکتی
- ۲۲۹ ..... قراردادهای عام
- ۲۲۹ ..... اشاره
- ۲۲۹ ..... الف) قرارداد صلح
- ۲۳۳ ..... ب) هبه (بخشش)
- ۲۳۳ ..... اقتضانات عقود در تأمین انواع مختلف نیازهای مالی
- ۲۳۴ ..... اقتضانات عقود در تأمین مالی انواع نیازها
- ۲۳۵ ..... اقتضانات عقود در تأمین مالی آن
- ۲۳۵ ..... اشاره
- ۲۳۵ ..... الف) سنخ شناسی متقاضیان تأمین مالی
- ۲۳۶ ..... اقتضانات عقود در تأمین مالی انواع مختلف متقاضیان تأمین مالی
- ۲۳۶ ..... تأمین مالی افراد ناتوان در پرداخت اصل تسهیلات و سود
- ۲۳۷ ..... تأمین مالی متقاضیان دارای توان بازپرداخت اصل تسهیلات
- ۲۳۹ ..... تأمین مالی متقاضیان دارای توان بازپرداخت تسهیلات همراه با سود
- ۲۳۹ ..... اقتضانات عقود و عملکرد بانک های اسلامی
- ۲۴۲ ..... خلاصه
- ۲۴۲ ..... کلمات کلیدی
- ۲۴۳ ..... پرسش
- ۲۴۳ ..... موضوعاتی برای پژوهش
- ۲۴۴ ..... منابع پیشنهادی
- ۲۴۵ ..... ۷- تأمین مالی غیرانتفاعی
- ۲۴۵ ..... اشاره

- شيوه های تأمين مالی غير انتفاعی در بانک های اسلامی ۲۴۶
- اقتضانات تأمين مالی قرض الحسنه ۲۴۷
- مفهوم شناسی قرض و قرض الحسنه در قرآن و روآیات ۲۴۷
- جهت گیری های کلی در زمينه قرض الحسنه ۲۵۰
- اشاره ۲۵۰
- ۱-تشويق به عرضه ۲۵۰
- ۲-برتری نسبت به صدقه ۲۵۱
- ۳-انذار از عدم عرضه ۲۵۲
- ۴-تشويق به بازپرداخت ۲۵۳
- ۵-کنترل تقاضا ۲۵۴
- ویژگی های اساسی قرض الحسنه ۲۵۶
- شيوه های پرداخت تسهیلات قرض الحسنه در بانک های اسلامی ۲۵۷
- منابع تأمين مالی تسهیلات قرض الحسنه ۲۶۰
- کارمزد تسهیلات قرض الحسنه ۲۶۲
- وثایق و تضمینات ۲۶۴
- تسهیلات غیرمعووضه ۲۶۵
- بررسی عملکرد تأمين مالی غير انتفاعی در بانک های اسلامی ۲۶۶
- مشکلات حقوقی و انگیزشی در گسترش تسهیلات قرض الحسنه ۲۶۷
- خلاصه ۲۶۹
- کلمات کلیدی ۲۷۰
- پرسش ۲۷۰
- موضوعاتی برای پژوهش ۲۷۱
- منابع پیشنهادی ۲۷۱
- ۸-تأمين مالی مبادله ای در بانکداری اسلامی ۲۷۳
- اشاره ۲۷۳
- عقود مبادله ای ۲۷۴

۲۷۴	..... اشاره
۲۷۴	..... ۱- مفهوم شناسی تأمین مالی مبادله ای
۲۷۴	..... ۲- انواع مختلف تأمین مالی مبادله ای
۲۷۷	..... ۳- ویژگی های تأمین مالی مبادله ای
۲۷۸	..... ۴- نقاط تمایز و تشابه تأمین مالی ربوی و مبادله ای
۲۸۱	..... ۵- نیازسنجی تأمین مالی مبادله ای در بانک داری اسلامی
۲۸۳	..... بررسی شیوه های مختلف تأمین مالی مبادله ای
۲۸۳	..... اشاره
۲۸۳	..... ۱- مرایحه ساده (بسیط)
۲۸۴	..... ۲- مرایحه مرکب (فروش مرایحه به متقاضی خرید)
۲۸۸	..... ۳- فروش اقساطی
۲۸۸	..... اشاره
۲۸۹	..... دلایل مخالفان فروش اقساطی
۲۹۱	..... دلایل طرفداران فروش اقساطی
۲۹۵	..... نظریات فقهی شیعه در زمینه فروش مرایحه و اقساطی
۲۹۸	..... دو شیوه عملیاتی فروش اقساطی
۲۹۸	..... زمینه های تأمین مالی فروش اقساطی
۲۹۸	..... اشاره
۲۹۹	..... الف) فروش مرایحه به متقاضی خرید
۲۹۹	..... فروش کالاهای قابل رهن (مانند اتومبیل)
۳۰۱	..... فروش زمین و دارائی هایی غیرمنقول
۳۰۱	..... تأمین مالی خرید کالاهای محلی (کالاهای غیرقابل رهن)
۳۰۲	..... تأمین مالی واردات به روش مرایحه با اعتبارات اسنادی
۳۰۸	..... ب) شرکت مرایحه
۳۱۰	..... فروش اقساطی
۳۱۰	..... اشاره

- ۳۱۱ ..... احکام اجرایی فروش اقساطی
- ۳۱۲ ..... انواع فروش اقساطی
- ۳۱۲ ..... الف) فروش اقساطی جهت تأمین سرمایه در گردش واحدهای تولیدی (مواد اولیه، لوازم یدکی و ابزار کار)
- ۳۱۳ ..... ب) فروش اقساطی وسایل تولید، ماشین آلات و تأسیسات
- ۳۱۴ ..... ج) فروش اقساطی مسکن
- ۳۱۴ ..... مقایسه شیوه های اجرایی فروش مرابحی، شرکت مرابحه و فروش اقساطی
- ۳۱۷ ..... ۴- اجاره به شرط تملیک
- ۳۱۷ ..... اشاره
- ۳۱۷ ..... زمینه های تأمین مالی
- ۳۱۸ ..... شرایط تأمین مالی
- ۳۲۱ ..... برخی مسائل فقهی اجاره به شرط تملیک
- ۳۲۱ ..... انتقال مالکیت در اجاره به شرط تملیک
- ۳۲۲ ..... مسئولیت مشتری نسبت به مال الاجاره
- ۳۲۳ ..... ۵- استصناع
- ۳۲۳ ..... اشاره
- ۳۲۳ ..... برخی مباحث فقهی مربوط به استصناع
- ۳۲۳ ..... صحت قرارداد
- ۳۲۴ ..... ماهیت استصناع
- ۳۲۵ ..... ۶- معاملات سلف
- ۳۲۵ ..... اشاره
- ۳۲۶ ..... زمینه های تأمین مالی
- ۳۲۶ ..... شرایط تأمین مالی
- ۳۲۸ ..... برخی از مسائل فقهی سلف
- ۳۲۹ ..... لزوم تعیین مشخصات مثنی و ثمن
- ۳۲۹ ..... امکان خرید سلف از غیر تولیدکننده
- ۳۲۹ ..... عدم امکان فروش کالای سلف پیش از سررسید قرارداد

- ۳۳۰ ..... امکان فروش کالای سلف به صورت سلف -
- ۳۳۰ ..... امکان وکیل کردن فروشنده سلف به فروش کالا برای بانک
- ۳۳۰ ..... ۷- جعاله
- ۳۳۰ ..... اشاره
- ۳۳۱ ..... زمینه های تأمین مالی
- ۳۳۱ ..... شرایط تأمین مالی
- ۳۳۳ ..... شکل اجرای جعاله های بانکی
- ۳۳۴ ..... اشکالات عملی در اجرای جعاله
- ۳۳۵ ..... ۸- خرید دین (تنزیل اسناد و اوراق تجاری)
- ۳۳۵ ..... اشاره
- ۳۳۵ ..... زمینه تأمین مالی
- ۳۳۵ ..... شرایط تأمین مالی
- ۳۳۶ ..... برخی مسائل فقهی خرید دین
- ۳۳۷ ..... خلاصه
- ۳۳۸ ..... کلمات کلیدی
- ۳۳۹ ..... پرسش
- ۳۳۹ ..... موضوعاتی برای پژوهش
- ۳۳۹ ..... منابع پیشنهادی
- ۳۴۱ ..... ۹- تأمین مالی مشارکتی در بانکداری اسلامی
- ۳۴۱ ..... اشاره
- ۳۴۲ ..... مفهوم شناسی تأمین مالی مشارکتی
- ۳۴۲ ..... انواع مختلف تأمین مالی مشارکتی
- ۳۴۳ ..... ویژگی های تأمین مالی مشارکتی
- ۳۴۴ ..... نیازسنجی تأمین مالی مشارکتی
- ۳۴۵ ..... عقود مشارکتی در فقه اسلامی
- ۳۴۵ ..... اشاره

- ۱-مضاربه ۳۴۶
- اشاره ۳۴۶
- مشروعیت مضاربه ۳۴۷
- طبیعت عقد مضاربه ۳۴۸
- حیطه مشروعیت مضاربه ۳۵۰
- امین بودن عامل مضاربه ۳۵۴
- احکام مضاربه ۳۵۷
- ۲-شرکت ۳۵۸
- اشاره ۳۵۸
- انواع شرکت ۳۵۸
- سود و زیان مشارکت ۳۶۲
- اشاره ۳۶۲
- الف)شرط تفاوت در سود ۳۶۳
- ب)شرط تفاوت در زیان ۳۶۴
- شیوه های تأمین مالی مشارکتی در بانک های اسلامی ۳۶۵
- اشاره ۳۶۵
- الف)مشارکت مدنی ۳۶۵
- زمینه های تأمین مالی ۳۶۵
- شیوه ها و شرایط تأمین مالی مشارکت مدنی ۳۶۶
- الف)شرکت مدنی ۳۶۶
- ب)مشارکت بر اساس روش سهام ۳۶۸
- ج)مشارکت بر اساس بهره برداری در مدت معین ۳۷۰
- ب)مشارکت حقوقی ۳۷۰
- زمینه تأمین مالی ۳۷۱
- شرایط تأمین مالی ۳۷۱
- ج)مشارکت کاهنده ۳۷۱

- ۳۷۳ ..... مضاربه (د)
- ۳۷۳ ..... زمینه های تأمین مالی
- ۳۷۳ ..... شرایط تأمین مالی مضاربه
- ۳۷۴ ..... الف) مضاربه مبتنی بر ضمانت عامل
- ۳۷۶ ..... ب) مضاربه مبتنی بر عدم ضمانت عامل
- ۳۷۸ ..... تفاوت های دو شیوه تأمین مالی مضاربه
- ۳۸۰ ..... ه) مزارعه
- ۳۸۰ ..... زمینه تأمین مالی
- ۳۸۰ ..... شرایط تأمین مالی
- ۳۸۱ ..... و) مساقات
- ۳۸۱ ..... زمینه تأمین مالی
- ۳۸۲ ..... شرایط تأمین مالی
- ۳۸۳ ..... ز) سرمایه گذاری مستقیم
- ۳۸۳ ..... زمینه های تأمین مالی
- ۳۸۵ ..... شرایط تأمین مالی
- ۳۸۷ ..... سرمایه گذاری مستقیم خارجی
- ۳۸۸ ..... عملکرد تأمین مالی مشارکتی در بانک های اسلامی
- ۳۸۹ ..... برخی از چالش های اجرایی تأمین مالی مشارکتی
- ۳۹۰ ..... خلاصه
- ۳۹۱ ..... کلمات کلیدی
- ۳۹۲ ..... پرسش
- ۳۹۳ ..... موضوعاتی برای پژوهش
- ۳۹۳ ..... منابع پیشنهادی
- ۳۹۵ ..... بخش چهارم: خدمات اعتباری در بانکداری اسلامی
- ۳۹۵ ..... اشاره
- ۳۹۷ ..... خدمات در بانکداری اسلامی

۳۹۹	۱۰-اعتبار در حساب جاری
۳۹۹	اشاره
۳۹۹	موضوع شناسی اعتبار در حساب جاری متعارف
۴۰۰	ماهیت فقهی اعتبار در حساب جاری متعارف
۴۰۱	نیازسنجی اعتبار در حساب جاری در بانکداری اسلامی
۴۰۲	شیوه های پیشنهادی مهندسی اعتبار در حساب جاری
۴۰۲	اشاره
۴۰۳	۱-اعتبار قرض الحسنه
۴۰۳	اشاره
۴۰۴	ارزیابی
۴۰۴	مزایا
۴۰۴	محدودیت ها
۴۰۶	۲-اعتبار مضاربه ای عام(جاری)
۴۰۶	اشاره
۴۰۷	ارزیابی
۴۰۸	۳-سرمایه شناور
۴۰۸	اشاره
۴۰۸	مدیریت سرمایه در گردش
۴۰۹	قیمت گذاری سرمایه در گردش
۴۰۹	ارزیابی
۴۰۹	مزیت ها
۴۱۰	محدودیت ها
۴۱۰	۴-مشارکت مدنی
۴۱۰	اشاره
۴۱۱	روش های تعیین قیمت و تقسیم سود
۴۱۲	ارزیابی

- ۴۱۳ ..... ۵-خریدوفروش وکالتی
- ۴۱۳ ..... اشاره
- ۴۱۴ ..... ارزیابی
- ۴۱۴ ..... ۶-خریدوفروش دین(تنزیل)
- ۴۱۴ ..... اشاره
- ۴۱۵ ..... ارزش فعلی سفته تنزیلی و سود بانک
- ۴۱۶ ..... ارزیابی
- ۴۱۶ ..... الف)مزایا
- ۴۱۶ ..... ب)محدودیت ها
- ۴۱۷ ..... مقاسیه شیوه های پیشنهادی اعتبار در حساب جاری اسلامی
- ۴۱۹ ..... بررسی تجربه بانک های اسلامی
- ۴۲۰ ..... اعتبار تنزیلی در حساب جاری
- ۴۲۱ ..... پرداخت های کوتاه مدت
- ۴۲۴ ..... خلاصه
- ۴۲۵ ..... کلمات کلیدی
- ۴۲۵ ..... پرسش
- ۴۲۶ ..... موضوعاتی برای پژوهش
- ۴۲۶ ..... منابع پیشنهادی
- ۴۲۷ ..... ۱۱-کارت های بانکی و اعتباری در بانکداری اسلامی
- ۴۲۷ ..... اشاره
- ۴۲۸ ..... موضوع شناسی کارت های بانکی
- ۴۲۸ ..... انواع کارت های بانکی
- ۴۲۸ ..... اشاره
- ۴۲۸ ..... ۱-کارت پول
- ۴۲۸ ..... اشاره
- ۴۲۹ ..... عناصر تشکیل دهنده کارت پول

- ۴۳۱ ..... ۲- کارت اعتباری
- ۴۳۱ ..... اشاره
- ۴۳۱ ..... عناصر کارت اعتباری
- ۴۳۲ ..... عواید کارت اعتباری
- ۴۳۴ ..... بازپرداخت بدهی در کارت اعتباری
- ۴۳۵ ..... ماهیت حقوقی و فقهی کارت های بانکی
- ۴۳۵ ..... اشاره
- ۴۳۵ ..... ۱- کارت پول
- ۴۳۶ ..... ۲- کارت اعتباری
- ۴۳۹ ..... مهندسی کارت های اعتباری اسلامی
- ۴۳۹ ..... اشاره
- ۴۴۰ ..... ۱- کارت اعتباری قرض الحسنه
- ۴۴۰ ..... اشاره
- ۴۴۰ ..... ارزیابی
- ۴۴۰ ..... مزایا
- ۴۴۱ ..... نارسایی ها
- ۴۴۲ ..... ۲- کارت جعاله پرداخت
- ۴۴۲ ..... اشاره
- ۴۴۳ ..... ارزیابی
- ۴۴۳ ..... ۳- کارت خرید نسبه وکالتی
- ۴۴۳ ..... اشاره
- ۴۴۴ ..... ارزیابی
- ۴۴۵ ..... ۴- کارت اعتباری خریدوفروش وکالتی
- ۴۴۵ ..... اشاره
- ۴۴۶ ..... ارزیابی
- ۴۴۷ ..... ۵- کارت اعتباری فروش وکالتی

- ۴۴۷ ..... اشاره
- ۴۴۸ ..... ارزیابی
- ۴۴۸ ..... مزایا
- ۴۴۹ ..... نارسایی ها
- ۴۴۹ ..... ۶- کارت اعتباری فروش نسبی
- ۴۴۹ ..... اشاره
- ۴۵۰ ..... ارزیابی
- ۴۵۰ ..... مزایا
- ۴۵۱ ..... نارسایی ها
- ۴۵۱ ..... ۷- کارت اعتباری فروش نسبی تنزیلی
- ۴۵۱ ..... اشاره
- ۴۵۲ ..... ارزیابی
- ۴۵۲ ..... مزایا
- ۴۵۳ ..... نارسایی ها
- ۴۵۳ ..... تجربه بانک های اسلامی در انتشار کارت بانکی
- ۴۵۷ ..... خلاصه
- ۴۵۷ ..... کلمات کلیدی
- ۴۵۸ ..... پرسش
- ۴۵۸ ..... موضوعاتی برای پژوهش
- ۴۵۹ ..... منابع پیشنهادی
- ۴۶۱ ..... بخش پنجم: سازوکار مدیریت تجهیز و تخصیص منابع بانکی
- ۴۶۱ ..... اشاره
- ۴۶۳ ..... تجهیز و تخصیص منابع بانکی
- ۴۶۵ ..... ۱۲- سازوکارهای مدیریت تجهیز منابع
- ۴۶۵ ..... اشاره
- ۴۶۶ ..... سازوکارهای تشویقی تجهیز منابع در بانک های متعارف

- ۴۶۷ ..... سازوکارهای تشویقی جذب منابع در بانکداری اسلامی
- ۴۶۸ ..... سازوکارهای عمومی مدیریت تجهیز منابع در بانک های اسلامی
- ۴۶۸ ..... نظارت شرعی
- ۴۷۰ ..... شفافیت و صداقت
- ۴۷۱ ..... سازوکارهای تشویقی جذب سپرده های غیرسرمایه گذاری
- ۴۷۱ ..... اشاره
- ۴۷۱ ..... الف)تضمین اصل سپرده
- ۴۷۲ ..... ب)تسهیلات چک
- ۴۷۳ ..... ج)حق تقدم خدمات بانکی
- ۴۷۳ ..... د)جوایز بانکی
- ۴۷۵ ..... ه)پرداخت تسهیلات
- ۴۷۹ ..... سازوکارهای تشویقی جذب سپرده های سرمایه گذاری
- ۴۷۹ ..... اشاره
- ۴۸۰ ..... الف)تضمین اصل سپرده ها
- ۴۸۰ ..... اشاره
- ۴۸۱ ..... بررسی فقهی تضمین سپرده های سرمایه گذاری
- ۴۸۴ ..... بررسی ضرورت تضمین سپرده سرمایه گذاری
- ۴۸۶ ..... ب)پرداخت سود علی الحساب
- ۴۸۷ ..... ج)ارائه خدمات بانکی
- ۴۸۷ ..... خلاصه
- ۴۸۸ ..... کلمات کلیدی
- ۴۸۹ ..... پرسش
- ۴۸۹ ..... موضوعاتی برای پژوهش
- ۴۸۹ ..... منابع پیشنهادی
- ۴۹۱ ..... ۱۳-سازوکارهای اسلامی بازگشت منابع
- ۴۹۱ ..... اشاره

- ۴۹۲ ..... ریسک های تأمین مالی در بانکداری متعارف و اسلامی
- ۴۹۵ ..... سازوکارهای بازگشت منابع در بانکداری متعارف
- ۴۹۵ ..... اشاره
- ۴۹۶ ..... الف) اعتبارسنجی مشتریان
- ۴۹۶ ..... ب) وثیقه های بانکی و ضمانت
- ۴۹۷ ..... ج) نظارت بر وضع مالی گیرنده
- ۴۹۸ ..... د) مراجعه به محاکم قضایی
- ۴۹۸ ..... ه) تمدید مدت بدهی
- ۴۹۸ ..... و) زیان دیرکرد
- ۴۹۹ ..... سازوکارهای بازگشت منابع در بانک های اسلامی
- ۴۹۹ ..... اشاره
- ۵۰۰ ..... الف) جریمه تأخیر
- ۵۰۰ ..... اشاره
- ۵۰۰ ..... حکم فقهی جریمه تأخیر
- ۵۰۰ ..... اشاره
- ۵۰۰ ..... ۱- جریمه تأخیر از نگاه فقهای شیعه
- ۵۰۴ ..... ۲- جریمه تأخیر در نظر فقها و محققان اهل سنت
- ۵۰۶ ..... مصارف جریمه تأخیر
- ۵۰۷ ..... ب) ضمانت
- ۵۰۸ ..... ج) وثیقه های بانکی
- ۵۰۹ ..... تجربه بانک های اسلامی در مدیریت بازگشت منابع
- ۵۱۰ ..... جریمه تأخیر در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران
- ۵۱۰ ..... اشاره
- ۵۱۰ ..... ۱- الغای قوانین بهره تأخیر تأدیه قبل از انقلاب
- ۵۱۱ ..... ۲- موافقت شورای نگهبان با جریمه تأخیر تأدیه
- ۵۱۲ ..... ۳- موافقت مجمع تشخیص مصلحت با توسعه دریافت جریمه تأخیر

۵۱۴	۴-جواز دریافت خسارت تأخیر تأدیه برای دارندگان چک
۵۱۵	۵-جواز دریافت خسارت تأخیر تأدیه برای همه طلبکاران
۵۱۷	راهبردهای جدید در مدیریت بازگشت منابع
۵۱۷	اشاره
۵۱۷	الف) صندوق بیمه دوجانبه
۵۱۹	ب) ضمانت گروهی
۵۲۰	امکان شیوه رتبه بندی اعتباری
۵۲۱	خلاصه
۵۲۲	کلمات کلیدی
۵۲۲	پرسش
۵۲۳	موضوعاتی برای پژوهش
۵۲۳	منابع پیشنهادی
۵۲۵	کتابنامه
۵۳۳	مقالات
۵۳۶	درباره مرکز

سرشناسه: توکلی، محمدجواد، ۱۳۵۱ -

عنوان و نام پدیدآور: ساز و کار بانکداری اسلامی [کتاب]: بررسی سازوکارها تجهیز و تخصیص منابع در بانک های اسلامی / محمدجواد توکلی.

مشخصات نشر: قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشرالمصطفی (ص)، ۱۴۳۵ق.= ۱۳۹۲.

مشخصات ظاهری: ۴۹۶ص.: جدول، نمودار.

فروست: مرکز بین المللی ترجمه و نشرالمصطفی (ص). پژوهشگاه بین المللی المصطفی؛ ۵۶.

شابک: ۱۶۰۰۰۰ ریال: ۹۷۸-۹۶۴-۱۹۵-۷۲۴-۹؛ ۲۳۰۰۰۰ ریال (چاپ دوم)

وضعیت فهرست نویسی: فایا

یادداشت: چاپ دوم: ۱۳۹۳ (فپا).

یادداشت: کتابنامه: ص. [۴۸۷] - ۴۹۶؛ همچنین به صورت زیرنویس.

موضوع: بانک و بانکداری -- جنبه های مذهبی -- اسلام

شناسه افزوده: جامعه المصطفی (ص) العالمیه. مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص)

رده بندی کنگره: BP۲۳۰/۲۲/ت ۹س ۲ ۱۳۹۲

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۴۸۳۳

شماره کتابشناسی ملی: ۳۳۹۲۲۶۰

ص: ۱

اشاره

تحولات اجتماعی و مقتضیات نوپدید دانش‌ها و پدید آمدن دانش‌های نو، نیازهایی را به وجود آورده که پاسخ‌گویی به آن، ایجاد رشته‌های تحصیلی جدید و تربیت چهره‌های متخصص را ضروری می‌نماید. از این رو کتاب‌های آموزشی نیز باید با توجه به این دگرگونی‌ها تألیف شود.

جهانی‌شدن و گسترش سلطه فرهنگی غرب در سایه رسانه‌های فرهنگی و ارتباطی اقتضا دارد که دانش پژوهان و علاقه‌مندان به این مباحث، با اندیشه‌های بلند و ارزش‌های متعالی آشنا شوند و این مهم با ایجاد رشته‌های تخصصی، تولید متون جدید و غنی، گسترش دامنه آموزش و تربیت سازمان‌یافته دانشجویان به سرانجام خواهد رسید. این فرایند گاه در پرداختن به مباحث بنیادین و تدوین متون تخصصی تعریف می‌شود و گاه در نگارش بحث‌های علمی، اما نه چندان پیچیده و تخصصی به ظهور می‌رسد.

از طرفی بالندگی مراکز آموزشی در گرو نظام آموزشی منسجم، قانونمند و پویاست. بازنگری در متن‌ها و شیوه‌های آموزشی و به روز کردن آنها نیز این انسجام و پویایی و در نتیجه نشاط علمی مراکز آموزشی را در پی دارد.

در این بستر، حوزه های علوم دینی به برکت انقلاب شکوهمند اسلامی، سالیانی است که در اندیشه اصلاح ساختار آموزشی و بازنگری متون درسی اند.

«جامعه المصطفی صلی الله علیه و آله العالمیه» به عنوان بخشی از این مجموعه که رسالت بزرگ تعلیم و تربیت طلاب غیر ایرانی را بر عهده دارد، تألیف متون درسی مناسب را سرلوحه تلاش خود قرار داده و تدوین و نشر متون درسی در موضوعات گوناگون علوم دینی، حاصل این فرایند است.

«مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی صلی الله علیه و آله» با قدردانی و سپاس از فاضل ارجمند جناب آقای محمدجواد توکلی مؤلف کتاب سازوکار بانکداری اسلامی و تمام عزیزانی که در تولید این اثر همیاری و همفکری داشته اند، آن را به جویندگان فرهنگ و اندیشه ناب اسلامی تقدیم می کند.

مرکز بین المللی

ترجمه و نشر المصطفی صلی الله علیه و آله

ص: ۶

مقدمه پژوهشگاه بین المللی المصطفی صلی الله علیه و آله

حقیقت مداری اصیل ترین و زیباترین راز هستی و حقیقت طلبی ماندگارترین و برترین گرایش آدمی است.

داستان پر رمز و راز حقیقت جویی بشر، سرشار از هنرنمایی مؤمنان، مجاهدان و عالمانی است که با تمسک و پای بندی به حقیقت بی انتها، در مصاف بین حق و باطل، سربلندی و شرافت ذاتی حق را نمایان ساخته اند و در این میان، چه درخشندگی چشم نوازی در اسلام عزیز است که علم را به ذات خود، شرافتمند و فخیم دانسته و از باب تا محراب، کائنات را سراسر علم و عالم و معلوم می نمایاند و در مکتب آن، جز اولوالعلم و راسخان در مسیر طلب دانش، کسی را توان دست یابی به گنجینه های حکمت نیست.

علم برخاسته از وجدان پاک و عقل سلیم، در پرتو انوار آسمانی وحی، هم به فرد کمال انسانی، عظمت روحی و رشد معنوی می بخشد و فکر، اندیشه و خیال او را به پرواز درمی آورد، و هم جامعه را سمت و سوی سعادت مندانه بخشیده و آن را به جامعه ای متمدن و پیشرو متحول می کند. بی توجهی یا کوتاه فکری است اگر فرد و جامعه ای به دنبال عزت، استقلال، هویت، امنیت، سعادت و سربلندی

مادی و معنوی باشد، اما آن را در صراطی غیر از حقیقت طلبی، علم اندوزی و حکمت مداری الهی طلب نمایند.

انقلاب سراسر نور اسلامی ایران که داعیه جهانی سازی کلمه الله و برپایی تمدن جهانی اسلام را داشته و فروپاشی و افول تمدن های پوشالی غرب و شرق را به نظاره نشسته است، با اندیشه فقهاتی در اداره حکومت و نظریه مترقی «ولایت فقیه»، طرازی از مسئولیت ها و مأموریت های حوزه های علمیه و روحانیت را عرضه نمود که امید و نشاط را نه تنها در شیعیان و مسلمانان، بلکه در دل تمامی آزادی خواهان و حق طلبان سراسر جهان زنده ساخت.

در این راستا، رهبر فرزانه انقلاب (مدظله) با عزمی مصمم و با تمامی توان، همچون پیر و مراد خود خمینی کبیر رحمه الله، در صحنه حاضر شده و با تأکید بر اهمیت و فوریت این حرکت فراگیر و بی وقفه، همه توانمندی ها و اراده ها را جهت تحقق جنبش نرم افزاری و نهضت تولید علم و تحول در علوم انسانی و نیز یافتن راه های میان بر و دانش افزا راهبری و رصد می کنند.

جامعه المصطفی صلی الله علیه و آله العالمیه، نمادی درخشان از این رسالت جهانی و همت بین المللی انقلاب اسلامی است که بار مسئولیت تربیت مجتهدان، عالمان، محققان، متخصصان، مدرسان، مبلغان، مترجمان، مربیان و مدیران پارسا، متعهد و زمان شناس را بر دوش داشته و با تبیین، تولید و تعمیق اندیشه دینی و قرآنی و گسترش مبانی و معارف اسلامی، به نشر و ترویج اسلام ناب محمدی صلی الله علیه و آله و معارف بلند و تابناک مکتب اهل بیت علیهم السلام جامه تحقق می پوشاند.

پژوهشگاه بین المللی المصطفی صلی الله علیه و آله نیز که مهم ترین و گسترده ترین مجموعه پژوهشی المصطفی صلی الله علیه و آله است، بومی سازی و بازتولید اندیشه دینی معاصر، متناسب

با نیازها و اقتضائات عرصه بین الملل، تبیین، تولید و تعمیق اندیشه دینی، گشودن افق های جدید فکری و معرفتی در دنیای معاصر، پاسخ گویی به مسائل و شبهات فکری و معرفتی مخاطبان و تأمین و تدوین متون و منابع درسی و کمک درسی، به ویژه با رویکرد اسلامی سازی علوم و پشتیبانی علمی از فعالیت های سازمانی المصطفی صلی الله علیه و آله را از جمله مأموریت ها و تکالیف خود می داند.

اثر علمی پیش رو نیز که به همت مولف محترم جناب آقای دکتر محمدجواد توکلی و برای دوره کارشناسی ارشد رشته مالیه و بانک داری اسلامی، در چارچوب اهداف و برنامه های پژوهشگاه و مبتنی بر نیازسنجی های صورت گرفته، تهیه و تدوین شده است.

در پایان لازم است ضمن ارج نهادن به تلاش های خالصانه مولف محترم، از کلیه دست اندرکاران محترم آماده سازی و انتشار این اثر ارزشمند، به ویژه همکاران محترم مرکز بین المللی نشر و ترجمه المصطفی صلی الله علیه و آله و همه عزیزانی که به نحوی در تدوین و انتشار آن نقش داشته اند، قدردانی و تشکر نمایم و از خداوند متعال برای ایشان و همه خادمان عرصه تبلیغ و نشر مفاهیم و معارف دینی، آرزوی بهروزی، موفقیت و سعادت نمایم.

پژوهشگاه بین المللی

المصطفی صلی الله علیه و آله

بخش اول: مفهوم شناسی و روش شناسی بررسی سازوکار بانک داری اسلامی

بررسی سازوکار بانک داری اسلامی (مفهوم شناسی و روش شناسی) ۳۳

۱. مفهوم شناسی و روش شناسی تحلیل سازوکار بانک داری اسلامی ۳۵

مفهوم شناسی سازوکار بانک داری اسلامی ۳۶

از بانک داری سنتی تا بانک داری اسلامی ۳۷

الف) شکل گیری صرافی ها ۳۷

ب) آغاز وام دهی ۳۷

ج) گسترش بانک داری ربوی ۳۸

د) طرح ایده بانک داری بدون ربا ۳۸

ه) گسترش بانک داری بدون ربا ۳۹

و) احیای ایده بانک داری اسلامی ۳۹

مفهوم سازوکار بانک داری اسلامی ۳۹

شیوه های مهندسی سازوکارهای بانکی ۴۱

شیوه مهندسی سازوکارهای بانک داری متعارف ۴۱

شیوه های مهندسی سازوکارهای بانک داری اسلامی ۴۲

الف) مهندسی معکوس ۴۳

ب) مهندسی ایستا ۴۳

ج) مهندسی پویا ۴۴

دو رویکرد در بررسی سازوکار بانک داری اسلامی ۴۵

الف) رویکرد تطبیق پذیری فقهی ۴۶

ص: ۱۱

ب) رویکرد مهندسی نظام مالی ۴۷

مراحل ارزیابی سازوکار بانک داری اسلامی در رویکرد مهندسی مالی اسلامی ۴۷

الف) موضوع شناسی تطبیقی ۴۸

ب) بررسی مشروعیت فقهی ۴۹

ج) مقبولیت سیستمی ۴۹

د) کارایی عملیاتی ۵۰

مقایسه دو رویکرد تطبیق پذیری فقهی و سیستمی ۵۱

بخش دوم: شیوه های تجهیز منابع در بانک داری اسلامی

۲. موضوع شناسی سپرده های بانکی ۵۹

مفهوم و چیستی سپرده بانکی ۶۰

شیوه های سپرده پذیری در بانک داری متعارف ۶۱

سپرده دیداری ۶۱

سپرده پس انداز ۶۲

سپرده مدت دار (ثابت) ۶۳

ویژگی های سپرده های بانکی متعارف ۶۴

ماهیت حقوقی سپرده های بانکی در کشورها ۶۵

ماهیت فقهی سپرده های بانکی ۶۶

۱. ودیعه ۶۸

۲. ودیعه ناقص ۷۱

۳. عاریه ۷۲

۴. اجاره ۷۳

۵. عقد جدید ۷۴

۶. قرض ۷۵

شیوه های سپرده پذیری در بانک های اسلامی ۷۷

۱. سپرده دیداری ۷۸

۲. سپرده پس انداز ۷۸

۳. سپرده سرمایه گذاری خاص ۷۹

۴. سپرده سرمایه گذاری عام ۷۹

سنخ شناسی سپرده ها در بانک های اسلامی ۸۱

۱. سپرده های کوتاه مدت و بلندمدت ۸۱

۲. سپرده های سرمایه گذاری عام و خاص ۸۱

۳. سپرده های غیرسرمایه گذاری و سرمایه گذاری ۸۱

ص: ۱۲

۳. سازوکار سپرده پذیری غیرسرمایه گذاری ۸۷

انواع سپرده های غیرسرمایه گذاری در بانک داری اسلامی ۸۸

۱. سپرده دیداری (حسابات الائتمان) ۸۸

ویژگی های سپرده دیداری ۸۸

۲. سپرده پس انداز (حسابات التوفیر) ۸۹

ویژگی های سپرده پس انداز ۹۰

ماهیت فقهی سپرده های دیداری و پس انداز ۹۰

تشابه سپرده های غیرسرمایه گذاری در بانک های اسلامی و متعارف ۹۱

نقاط تمایز سپرده های غیرسرمایه گذاری در بانک های اسلامی و متعارف ۹۱

قالب فقهی سپرده های غیرسرمایه گذاری در بانک های اسلامی ۹۲

ودیعه همراه با اذن تصرف ۹۳

قرض ۹۵

قرض الحسنه ۹۶

کارکرد سپرده های غیرسرمایه گذاری در بانک های اسلامی ۹۹

۴. سازوکار سپرده پذیری سرمایه گذاری ۱۰۳

الگوی و کالتی ۱۰۴

انواع سپرده سرمایه گذاری در الگوی و کالتی ۱۰۶

۱. سپرده سرمایه گذاری کوتاه مدت ۱۰۶

۲. سپرده سرمایه گذاری بلندمدت ۱۰۷

عناصر الگوی و کالتی ۱۰۸

۱. وکالت عام ۱۰۸

۲. گروهی بودن ۱۰۹

۳. استمرار ۱۰۹

الگوی مضاربه مشترک ۱۱۰

عناصر مضاربه مشترک ۱۱۲

۱. گروهی بودن (مشترک بودن) ۱۱۲

۲. استمرار ۱۱۳

۳. توالی مضاربه ۱۱۷

۴. توسعه مضاربه ۱۱۸

تفاوت های مضاربه مشترک و مضاربه متعارف ۱۱۸

الگوی مشارکتی ۱۲۱

۵. سازوکار توزیع سود و زیان سپرده های سرمایه گذاری ۱۲۷

ص: ۱۳

سازوکار توزیع سود در بانک داری متعارف ۱۲۸

سازوکار توزیع سود در بانک داری اسلامی ۱۲۸

سازوکار توزیع سود و زیان در الگوی وکالتی ۱۲۹

اصول کلی ۱۲۹

هزینه به کارگیری وجوه ۱۳۰

سرمایه مستحق سود ۱۳۲

الف) زمان حسابرسی و پرداخت سود ۱۳۲

ب) شروط قرارداد ۱۳۳

ج) پرداخت سود علی الحساب ۱۳۴

ابهامات محاسباتی سود علی الحساب و قطعی ۱۳۵

الف) وابستگی معکوس حق الوکاله به زمان سپرده گذاری ۱۳۵

ب) مصالحه در تعیین نرخ سود ۱۳۸

سازوکار توزیع سود و زیان در الگوی مضاربه مشترک ۱۴۱

الف) توزیع سود و زیان سرمایه گذاری های مشترک ۱۴۲

ب) حساب مقابله با ریسک های سرمایه گذاری های مشترک ۱۴۲

ج) چگونگی تقسیم سود سرمایه گذاری های مشترک ۱۴۴

د) چگونگی توزیع زیان در سرمایه گذاری های مشترک ۱۴۸

مقایسه دو الگوی توزیع سود و زیان ۱۵۰

الف) چگونگی توزیع زیان ۱۵۰

ب) چگونگی توزیع سود ۱۵۱

بررسی عملکرد بانک های اسلامی در توزیع سود و زیان سپرده های سرمایه گذاری ۱۵۵

سود واقعی منفی سپرده ها ۱۵۵

عدم نوسان سود سپرده ها ۱۶۰

قطعیت یافتن سود علی الحساب ۱۶۳

بخش سوم: تخصیص منابع در بانک داری اسلامی

بانک داری اسلامی و تخصیص منابع ۱۷۳

۶. اقتضانات عقود اسلامی در مهندسی تخصیص منابع در بانک داری اسلامی ۱۷۵

مفهوم شناسی قراردادهای مالی اسلامی ۱۷۶

الف) عقد و ایقاع ۱۷۶

ب) قراردادهای مطلق و مشروط ۱۷۷

ج) قراردادهای صحیح و فاسد ۱۷۹

سنخ شناسی قراردادهای بانکی اسلامی ۱۸۰

ص: ۱۴

قرارداد غیرانتفاعی ۱۸۰

انواع و ویژگی های قرارداد غیرانتفاعی ۱۸۰

الف) قرارداد معوضه ۱۸۱

ب) قرارداد غیر معوضه ۱۸۱

قرارداد مبادله ای ۱۸۱

انواع قرارداد مبادله ای ۱۸۲

الف) قراردادهای فروش ۱۸۳

ب) قرارداد اجاره ۱۸۴

ج) قرارداد حق العمل کاری (جعلیه) ۱۸۴

د) قرارداد پیش فروش (سلف) ۱۸۵

ویژگی های مشترک قراردادهای مبادله ای ۱۸۵

نقاط تمایز قراردادهای مبادله ای ۱۸۶

قراردادهای مشارکتی ۱۸۸

انواع و ویژگی های قرارداد مشارکتی ۱۸۸

الف) قراردادهای شرکت ۱۸۸

ب) قرارداد مضاربه ۱۸۹

ج) قراردادهای مزارعه و مساقات ۱۸۹

ویژگی های قراردادهای مشارکتی ۱۹۰

نقاط تمایز قراردادهای مشارکتی ۱۹۰

قراردادهای عام ۱۹۱

الف) قرارداد صلح ۱۹۱

ب) هبه (بخشش) ۱۹۵

اقتضائات عقود در تأمین انواع مختلف نیازهای مالی ۱۹۵

اقتضائات عقود در تأمین مالی انواع نیازها ۱۹۶

اقتضائات عقود در تأمین مالی آن ۱۹۷

الف) سنخ شناسی متقاضیان تأمین مالی ۱۹۷

ب) اقتضائات عقود در تأمین مالی انواع مختلف متقاضیان تأمین مالی ۱۹۸

ج) تأمین مالی افراد ناتوان در پرداخت اصل تسهیلات و سود ۱۹۸

د) تأمین مالی متقاضیان دارای توان بازپرداخت اصل تسهیلات ۱۹۹

ه) تأمین مالی متقاضیان دارای توان بازپرداخت تسهیلات همراه با سود ۲۰۱

و) اقتضائات عقود و عملکرد بانک های اسلامی ۲۰۱

۷. تأمین مالی غیرانتفاعی ۲۰۷

ص: ۱۵

شیوه های تأمین مالی غیر انتفاعی در بانک های اسلامی ۲۰۸

اقتضائات تأمین مالی قرض الحسنه ۲۰۹

مفهوم شناسی قرض و قرض الحسنه در قرآن و روآیات ۲۰۹

جهت گیری های کلی در زمینه قرض الحسنه ۲۱۲

۱. تشویق به عرضه ۲۱۲

۲. برتری نسبت به صدقه ۲۱۳

۳. انذار از عدم عرضه ۲۱۴

۴. تشویق به بازپرداخت ۲۱۵

۵. کنترل تقاضا ۲۱۶

ویژگی های اساسی قرض الحسنه ۲۱۸

شیوه های پرداخت تسهیلات قرض الحسنه در بانک های اسلامی ۲۱۹

منابع تأمین مالی تسهیلات قرض الحسنه ۲۲۲

کارمزد تسهیلات قرض الحسنه ۲۲۴

وثایق و تضمینات ۲۲۶

تسهیلات غیر معوضه ۲۲۷

بررسی عملکرد تأمین مالی غیر انتفاعی در بانک های اسلامی ۲۲۸

مشکلات حقوقی و انگیزشی در گسترش تسهیلات قرض الحسنه ۲۲۹

۸. تأمین مالی مبادله ای در بانک داری اسلامی ۲۳۵

عقود مبادله ای ۲۳۶

۱. مفهوم شناسی تأمین مالی مبادله ای ۲۳۶

۲.انوع مختلف تأمین مالی مبادله ای ۲۳۶

۳.ویژگی های تأمین مالی مبادله ای ۲۳۹

۴.نقاط تمایز و تشابه تأمین مالی ربوی و مبادله ای ۲۴۰

۵.نیازسنجی تأمین مالی مبادله ای در بانک داری اسلامی ۲۴۳

بررسی شیوه های مختلف تأمین مالی مبادله ای ۲۴۵

۱.مربحه ساده(بسیط)۲۴۵

۲.مربحه مرکب(فروش مرابحی به متقاضی خرید)۲۴۶

۳.فروش اقساطی ۲۵۰

فروش مرابحی به متقاضی خرید ۲۶۱

شرکت مرابحه ۲۷۰

فروش اقساطی ۲۷۲

احکام اجرایی فروش اقساطی ۲۷۳

ص:۱۶

انواع فروش اقساطی ۲۷۴

الف) فروش اقساطی جهت تأمین سرمایه در گردش واحدهای تولیدی ۲۷۴

ب) فروش اقساطی وسایل تولید، ماشین آلات و تأسیسات ۲۷۵

ج) فروش اقساطی مسکن ۲۷۶

مقایسه شیوه های اجرایی فروش مرابحی، شرکت مرابحه و فروش اقساطی ۲۷۶

۴. اجاره به شرط تملیک ۲۷۹

زمینه های تأمین مالی ۲۷۹

شرایط تأمین مالی ۲۸۰

برخی مسائل فقهی اجاره به شرط تملیک ۲۸۳

انتقال مالکیت در اجاره به شرط تملیک ۲۸۳

مسئولیت مشتری نسبت به مال الاجاره ۲۸۴

۵. استصناع ۲۸۵

برخی مباحث فقهی مربوط به استصناع ۲۸۵

صحت قرارداد ۲۸۵

ماهیت استصناع ۲۸۶

۶. معاملات سلف ۲۸۷

زمینه های تأمین مالی ۲۸۸

شرایط تأمین مالی ۲۸۸

برخی از مسائل فقهی سلف ۲۹۰

لزوم تعیین مشخصات مثنی و ثمن ۲۹۱

امکان خرید سلف از غیر تولیدکننده ۲۹۱

عدم امکان فروش کالای سلف پیش از سررسید قرارداد ۲۹۱

امکان فروش کالای سلف به صورت سلف ۲۹۲

امکان وکیل کردن فروشنده سلف به فروش کالا برای بانک ۲۹۲

۷. جعاله ۲۹۲

زمینه های تأمین مالی ۲۹۳

شرایط تأمین مالی ۲۹۳

شکل اجرای جعاله های بانکی ۲۹۵

اشکالات عملی در اجرای جعاله ۲۹۶

۸. خرید دین (تنزیل اسناد و اوراق تجاری) ۲۹۷

زمینه تأمین مالی ۲۹۷

شرایط تأمین مالی ۲۹۷

ص: ۱۷

۹. تأمین مالی مشارکتی در بانک داری اسلامی ۳۰۳

مفهوم شناسی تأمین مالی مشارکتی ۳۰۴

انواع مختلف تأمین مالی مشارکتی ۳۰۴

ویژگی های تأمین مالی مشارکتی ۳۰۵

نیازسنجی تأمین مالی مشارکتی ۳۰۶

عقود مشارکتی در فقه اسلامی ۳۰۷

۱. مضاربه ۳۰۸

مشروعیت مضاربه ۳۰۹

طبیعت عقد مضاربه ۳۱۰

حیطه مشروعیت مضاربه ۳۱۲

امین بودن عامل مضاربه ۳۱۶

احکام مضاربه ۳۱۹

۲. شرکت ۳۲۰

انواع شرکت ۳۲۰

سود و زیان مشارکت ۳۲۴

الف) شرط تفاوت در سود ۳۲۵

ب) شرط تفاوت در زیان ۳۲۶

شیوه های تأمین مالی مشارکتی در بانک های اسلامی ۳۲۷

الف) مشارکت مدنی ۳۲۷

زمینه های تأمین مالی ۳۲۷

شیوه ها و شرایط تأمین مالی مشارکت مدنی ۳۲۸

۱. شرکت مدنی ۳۲۸

۲. مشارکت بر اساس روش سهام ۳۳۰

۳. مشارکت بر اساس بهره برداری در مدت معین ۳۳۲

ب) مشارکت حقوقی ۳۳۲

ج) مشارکت کاهنده ۳۳۳

د) مضاربه ۳۳۵

۱. مضاربه مبتنی بر ضمانت عامل ۳۳۶

۲. مضاربه مبتنی بر عدم ضمانت عامل ۳۳۸

تفاوت های دو شیوه تأمین مالی مضاربه ۳۴۰

ه) مزارعه ۳۴۲

ص: ۱۸

و) مسابقات ۳۴۳

ز) سرمایه گذاری مستقیم ۳۴۵

سرمایه گذاری مستقیم خارجی ۳۴۹

عملکرد تأمین مالی مشارکتی در بانک های اسلامی ۳۵۰

برخی از چالش های اجرایی تأمین مالی مشارکتی ۳۵۱

بخش چهارم: خدمات اعتباری در بانک داری اسلامی

خدمات در بانک داری اسلامی ۳۵۹

۱۰. اعتبار در حساب جاری ۳۶۱

موضوع شناسی اعتبار در حساب جاری متعارف ۳۶۱

ماهیت فقهی اعتبار در حساب جاری متعارف ۳۶۲

نیازسنجی اعتبار در حساب جاری در بانک داری اسلامی ۳۶۳

شیوه های پیشنهادی مهندسی اعتبار در حساب جاری ۳۶۴

۱. اعتبار قرض الحسنه ۳۶۵

ارزیابی ۳۶۶

مزایا ۳۶۶

محدودیت ها ۳۶۶

۲. اعتبار مضاربه ای عام (جاری) ۳۶۸

ارزیابی ۳۶۹

۳. سرمایه شناور ۳۷۰

مدیریت سرمایه در گردش ۳۷۰

قیمت گذاری سرمایه در گردش ۳۷۱

ارزیابی ۳۷۱

مزیت ها ۳۷۱

محدودیت ها ۳۷۲

۴. مشارکت مدنی ۳۷۲

روش های تعیین قیمت و تقسیم سود ۳۷۳

ارزیابی ۳۷۴

۵. خرید و فروش و کالتی ۳۷۵

ارزیابی ۳۷۶

۶. خرید و فروش دین (تنزیل) ۳۷۶

ارزش فعلی سفته تنزیلی و سود بانك ۳۷۷

ارزیابی ۳۷۸

ص: ۱۹

الف) مزایا ۳۷۸

ب) محدودیت ها ۳۷۸

مقایسه شیوه های پیشنهادی اعتبار در حساب جاری اسلامی ۳۷۹

بررسی تجربه بانک های اسلامی ۳۸۱

اعتبار تنزیلی در حساب جاری ۳۸۲

پرداخت های کوتاه مدت ۳۸۳

۱۱. کارت های بانکی و اعتباری در بانک داری اسلامی ۳۸۹

موضوع شناسی کارت های بانکی ۳۹۰

انواع کارت های بانکی ۳۹۰

۱. کارت پول ۳۹۰

عناصر تشکیل دهنده کارت پول ۳۹۱

۲. کارت اعتباری ۳۹۳

عناصر کارت اعتباری ۳۹۳

عواید کارت اعتباری ۳۹۴

بازپرداخت بدهی در کارت اعتباری ۳۹۶

ماهیت حقوقی و فقهی کارت های بانکی ۳۹۷

۱. کارت پول ۳۹۷

۲. کارت اعتباری ۳۹۸

مهندسی کارت های اعتباری اسلامی ۴۰۱

۱. کارت اعتباری قرض الحسنه ۴۰۲

ارزیابی ۴۰۲

مزایا ۴۰۲

نارسایی ها ۴۰۳

۲. کارت جعاله پرداخت ۴۰۴

ارزیابی ۴۰۵

۳. کارت خرید نسیه و کالته ۴۰۵

ارزیابی ۴۰۶

۴. کارت اعتباری خرید و فروش و کالته ۴۰۷

ارزیابی ۴۰۸

۵. کارت اعتباری فروش و کالته ۴۰۹

ارزیابی ۴۱۰

مزایا ۴۱۰

ص: ۲۰

نارسایی ها ۴۱۱

۶. کارت اعتباری فروش نسبه ۴۱۱

ارزیابی ۴۱۲

مزایا ۴۱۲

نارسایی ها ۴۱۳

۷. کارت اعتباری فروش نسبه تنزیلی ۴۱۳

ارزیابی ۴۱۴

مزایا ۴۱۴

نارسایی ها ۴۱۵

تجربه بانک های اسلامی در انتشار کارت بانکی ۴۱۵

بخش پنجم: سازوکار مدیریت تجهیز و تخصیص منابع بانکی

تجهیز و تخصیص منابع بانکی ۴۲۵

۱۲. سازوکار مدیریت تجهیز منابع ۴۲۷

سازوکارهای تشویقی تجهیز منابع در بانک های متعارف ۴۲۸

سازوکارهای تشویقی جذب منابع در بانک داری اسلامی ۴۲۹

سازوکارهای عمومی مدیریت تجهیز منابع در بانک های اسلامی ۴۳۰

نظارت شرعی ۴۳۰

شفافیت و صداقت ۴۳۲

سازوکارهای تشویقی جذب سپرده های غیر سرمایه گذاری ۴۳۳

الف) تضمین اصل سپرده ۴۳۳

ب) تسهیلات چک ۴۳۴

ج) حق تقدم خدمات بانکی ۴۳۵

د) جوایز بانکی ۴۳۵

ه) پرداخت تسهیلات ۴۳۷

سازوکارهای تشویقی جذب سپرده های سرمایه گذاری ۴۴۱

الف) تضمین اصل سپرده ها ۴۴۲

بررسی فقهی تضمین سپرده های سرمایه گذاری ۴۴۳

بررسی ضرورت تضمین سپرده سرمایه گذاری ۴۴۶

ب) پرداخت سود علی الحساب ۴۴۸

ج) ارائه خدمات بانکی ۴۴۹

۱۳. سازوکارهای اسلامی بازگشت منابع ۴۵۳

ریسک های تأمین مالی در بانک داری متعارف و اسلامی ۴۵۴

ص: ۲۱

سازوکارهای بازگشت منابع در بانک داری متعارف ۴۵۷

الف) اعتبارسنجی مشتریان ۴۵۸

ب) وثیقه های بانکی و ضمانت ۴۵۸

ج) نظارت بر وضع مالی گیرنده ۴۵۹

د) مراجعه به محاکم قضایی ۴۶۰

ه) تمدید مدت بدهی ۴۶۰

و) زیان دیرکرد ۴۶۰

سازوکارهای بازگشت منابع در بانک های اسلامی ۴۶۱

الف) جریمه تأخیر ۴۶۲

حکم فقهی جریمه تأخیر ۴۶۲

۱. جریمه تأخیر از نگاه فقهای شیعه ۴۶۲

۲. جریمه تأخیر در نظر فقها و محققان اهل سنت ۴۶۶

مصارف جریمه تأخیر ۴۶۸

ب) ضمانت ۴۶۹

ج) وثیقه های بانکی ۴۷۰

تجربه بانک های اسلامی در مدیریت بازگشت منابع ۴۷۱

جریمه تأخیر در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران ۴۷۲

۱. الغای قوانین بهره تأخیر تأدیه قبل از انقلاب ۴۷۲

۲. موافقت شورای نگهبان با جریمه تأخیر تأدیه ۴۷۳

۳. موافقت مجمع تشخیص مصلحت با توسعه دریافت جریمه تأخیر ۴۷۴

۴. جواز دریافت خسارت تأخیر تأدیه برای دارندگان چک ۴۷۶

۵. جواز دریافت خسارت تأخیر تأدیه برای همه طلبکاران ۴۷۷

راهبردهای جدید در مدیریت بازگشت منابع ۴۷۹

الف) صندوق بیمه دوجانبه ۴۷۹

ب) ضمانت گروهی ۴۸۱

امکان شیوه رتبه بندی اعتباری ۴۸۲

کتابنامه ۴۸۷

مقالات ۴۹۵

ص: ۲۲

در چند دهه اخیر بانک داری اسلامی به عنوان یکی از جلوه های متمایز اقتصاد اسلامی، هم در مرحله نظریه پردازی و هم در مرحله عمل به موفقیت های چشمگیری دست یافته است. متفکری چون شهید محمدباقر صدر رحمه الله که می توان به حق از او به عنوان پدر بانک داری اسلامی یاد کرد، با انتشار کتاب گران سنگ «البنک اللاربوی» اولین گام را در جهت طراحی بانک داری اسلامی به خوبی برداشت. در ادامه، محققان مسلمان تلاش بسیاری برای تقویت مبانی نظری بانک داری اسلامی کردند و بسیاری از زوایای این رویکرد اسلامی در تجهیز و تخصیص منابع پولی را مورد کنکاش و مطالعه قرار دادند. این تلاش ها با تأسیس بانک های اسلامی در کشورهای اسلامی و حتی غیراسلامی وارد مرحله عمل و اجرا شد.

پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران و به دنبال تصویب قانون عملیات بانک داری بدون ربا، صفحه جدیدی از دفتر بانک داری اسلامی ورق زده شد. هم زمان با عملیاتی شدن ایده بانک داری اسلامی در ایران تلاش هایی نیز به منظور

تدوین آثار علمی در این زمینه مبذول شد. انتشار مقالات علمی بی شمار و کتاب های تخصصی بانک داری اسلامی نتیجه این تلاش علمی بود. با این حال یکی از نقایص عمده در زمینه بانک داری اسلامی کمبود کتاب های آموزشی برای مقاطع مختلف آموزشی است. این نقیصه به طور خاص زمانی خود را نمایان ساخت که به همت جمعی از استادان و محققان بانک داری اسلامی، رشته «مالیه و بانک داری اسلامی» برای اولین بار در گروه اقتصاد مؤسسه آموزش عالی علوم انسانی وابسته به جامعه المصطفی العالمیه صلی الله علیه و آله در سال ۱۳۸۸ راه اندازی شد.

از همان آغاز شکل گیری رشته مالیه و بانک داری اسلامی در جامعه المصطفی صلی الله علیه و آله العالمیه، تدریس درس «سازوکار بانک داری اسلامی» به اینجانب واگذار شد. در طول سه دوره ای که این ماده درسی را برای دانشجویان کارشناسی ارشد پول و بانک داری اسلامی تدریس کردم، محتوای لازم برای تدوین کتاب این درس فراهم شد و با توفیق الهی متن درسی پیش رو تنظیم گردید. البته بخشی از مباحث نظری این کتاب حاصل مطالعات و تحقیقاتی است که برای تدوین پایان نامه کارشناسی ارشد اقتصاد با عنوان «بررسی بانک داری بدون ربا در کشور اردن و مقایسه اجمالی آن با چارچوب بانک داری بدون ربا در جمهوری اسلامی ایران» مقایسه انجام داده ام.

در تدوین اثر پیش رو دشواری های فراوانی وجود داشت. نخست، مباحث بانک داری اسلامی بسیار گسترده است و تفکیک موضوعات تجهیز و تخصیص منابع از سایر مباحث بانک داری اسلامی و تنظیم آن در قالب کتابی درسی به سادگی امکان پذیر نیست. دوم، در کتاب های متعارف آموزش بانک داری، دو عنوان تجهیز و تخصیص منابع به طور معمول در ضمن دو کتاب مستقل مورد

بحث قرار می گیرند. سوم، تعدد الگوهای اجرا شده از بانک داری اسلامی و همچنین تعدد مبانی فقهی آن تدوین اثری جامع در زمینه سازوکار بانک داری اسلامی را با دشواری مواجه می کند. چهارم، با توجه به این که در سرفصل های دوره کارشناسی ارشد بانک داری و مالیه اسلامی دروس مشابهی چون خدمات بانک داری اسلامی نیز وجود دارد و برخی بحث ها تداخل دارند، تفکیک مباحث تجهیز و تخصیص منابع از سرفصل های وابسته چندان ساده نیست.

برای غلبه بر برخی از این مشکلات تلاش شد که با تمرکز بر مباحث مربوط به تجهیز و تخصیص منابع در بانک داری اسلامی رویکردی جامع نسبت به مبانی فقهی داشته باشیم و علاوه بر انعکاس نظریات فقها و محققان شیعه، به آرا و نظریات فقهی مکاتب مختلف اهل سنت نیز اشاره کنیم. همچنین تلاش شده که از تجربه همه بانک های اسلامی به منظور عینی تر کردن مباحث استفاده شود. نیز سعی شد که در قالبی نو مباحث مرتبط با مدیریت تجهیز و تخصیص منابع در بخشی مستقل مورد بحث قرار گیرد.

در پایان بر خود لازم می دانم از مساعدت تمام کسانی که در پدید آمدن این اثر سهم داشتند، تشکر کنم. در مرحله نخست، از ریاست محترم جامعه المصطفی صلی الله علیه و آله العالمیه، حجه الاسلام و المسلمین اعرافی، ریاست محترم مؤسسه آموزش عالی علوم انسانی، حجه الاسلام و المسلمین معصومی و همچنین دبیر محترم آموزش گروه اقتصاد این مؤسسه، حجه الاسلام و المسلمین دکتر محقق سپاس می گزارم. همچنین از مساعدت ها و همفکری های دانشجویان کارشناسی ارشد مالیه و بانک داری اسلامی مؤسسه یاد شده که در سه دوره تدریس سازوکارهای بانک داری اسلامی با پرسش ها و نکات ارزشمندشان بر غنای

مطالب افزودند تشکر می کنم. همچنین از همیاری دانشجویان دوره اول مالیه و بانک داری اسلامی که در تهیه پیش نویس برخی از دروس مشارکت کردند، کمال تشکر را دارم.

این اثر به طور حتم خالی از ایراد و نقص نیست. پیشاپیش از مساعدت و همکاری تمامی استادان، دانشجویان و محققان بانک داری اسلامی که با گوشزد کردن کاستی های این اثر به پربارتر شدن آن کمک می کنند، تشکر می کنم. منتظر دریافت پیشنهادهای سازنده شما از طریق رایانامه **tavakoli**

qabas.net، هستم.

ص: ۲۶

بدون شك شكل گيرى و گسترش پديده بانك دارى بدون ربا در جهان اسلام و همچنين در كشورهاي غيرمسلمان اين ايده را مطرح کرده است كه بانك دارى اسلامى شيوه متفاوتى را در تجهيز و تخصيص منابع پولى ارائه مى كند. اين پيام از آن رو مهم است كه الگوى بانك دارى ربوى در طول تاريخ با اشكال هاي عديده نظرى و عملكردى روبه رو بوده است.

شايد بتوان گفت يكي از چالش هاي اساسى سازوكار بانك دارى ربوى گسستگى بازار پولى و حقيقى است. به اين مشكل بايد مشكلات ناشى از ناعادلانه بودن چارچوب ربوى را نيز افزود. تحميل ريسك وجوه به گيرندگان تسهيلات در نظام ربوى زمينه ساز بسيارى از بحران هاي مالى بوده است. نمونه اخير اين بحران را مى توان در مشكلات ناشى از بحران مالى آمريكا و اروپا در سال ۲۰۰۸ يافت. در اين بحران دريافت كنندگان وام هاي مسكن به واسطه ناتوانى در بازپرداخت اصل و فرع آن، ناچار به صرف نظر از تملك مسكن تحت اختيار خود شدند.

بررسى مباني بانك دارى اسلامى و ملاحظه تجربه موفق آن در چند دهه اخير مى تواند نويدبخش اين نکته باشد كه سازوكار بانك دارى اسلامى نه تنها از مشكلات

سازوکار ربوی رنج نمی برد، بلکه از مزایای بسیاری برخوردار است. هرچند نهاد نوپای بانک داری اسلامی هنوز مراحل نخست عمر خود را می گذراند و در طراحی و اجرای سازوکارهای مختلف بانکی گام های اول را برمی دارد، بررسی تجربیات آن در کشورهای مسلمان و غیرمسلمان می تواند راه گشا باشد.

در این کتاب که به عنوان کتاب درسی دوره کارشناسی ارشد مالیه و بانک داری اسلامی به نگارش درآمده است، به تحلیل سازوکارهای بانک داری اسلامی در تجهیز و تخصیص منابع می پردازیم. در این اثر علاوه بر بررسی فقهی سازوکارهای تجهیز و تخصیص منابع در بانک داری اسلامی، تجربه عملی بانک های اسلامی نیز بررسی می شود. از این رو پس از مطالعه کتاب، دانشجویان برداشتی تحلیلی از سازوکارهای تجهیز و تخصیص منابع در بانک داری اسلامی خواهند داشت.

کتاب شامل چهار بخش تجهیز منابع، تخصیص منابع، خدمات اعتباری و مدیریت منابع است. در بخش تجهیز منابع، تحلیل فقهی و اقتصادی شیوه های سپرده پذیری مورد بررسی قرار می گیرد. در بخش تخصیص منابع، به معرفی و تحلیل شیوه های تخصیص غیرانتفاعی، مبادله ای و مشارکتی می پردازیم. بخش سوم کتاب نیز به بررسی اعتبار در حساب جاری و کارت های اعتباری به عنوان دو خدمت اعتباری در بانک داری اسلامی اختصاص دارد. و بالاخره چگونگی مدیریت تجهیز و تخصیص منابع پولی در بانک داری اسلامی در بخش چهارم بررسی می شود. با توجه به اهمیت مباحث روش شناختی در بررسی سازوکارهای بانک داری اسلامی، پیش از بحث از شیوه های تجهیز، تخصیص و مدیریت منابع بانکی، شیوه ارزیابی سازوکارهای بانک داری اسلامی مورد ارزیابی قرار می گیرد.

مباحث کتاب در سیزده درس تنظیم شده است. بخش اول شامل یک درس با عنوان روش شناسی ارزیابی سازوکارهای بانک داری اسلامی است. در این درس میان

چهار مرحله موضوع شناسی تطبیقی، بررسی حکم فقهی، تحلیل سیستمی و بررسی کارکردی به عنوان مراحل ارزیابی این سازوکارها تفکیک شده است.

بخش دوم کتاب مشتمل بر درس های دوم تا پنجم به بررسی شیوه های تجهیز منابع در بانک داری اسلامی اختصاص دارد. در این بخش، درس دوم به موضوع شناسی و فقه سپرده های بانکی اختصاص دارد. درس های سوم و چهارم نیز سازوکارهای سپرده پذیری غیرسرمایه گذاری و سرمایه گذاری در بانک های اسلامی را بررسی می کند. و بالاخره، درس پنجم به بررسی شیوه های انتشار اوراق در بانک های اسلامی می پردازد.

در بخش سوم کتاب، سه شیوه تخصیص منابع در بانک های اسلامی در قالب درس های ششم تا هشتم بررسی شده اند. در درس ششم شیوه های تخصیص غیرانتفاعی، به خصوص تسهیلات قرض الحسنه مورد بررسی قرار گرفته است. درس هفتم به بررسی شیوه های تخصیص مبادله ای از جمله فروش اقساطی اختصاص دارد. در درس هشتم، شیوه های تأمین مالی مشارکتی بررسی شده است.

بخش چهارم کتاب به بررسی سازوکارهای ارائه خدمات اعتباری در بانک داری اسلامی اختصاص دارد. در این بخش تنها سازوکار اعطای اعتبار در حساب جاری و انتشار کارت های بانکی و اعتباری در قالب درس های نهم و دهم مورد بررسی قرار گرفته اند.

در این کتاب با اتخاذ رویکردی بدیع، شیوه های مدیریت تجهیز و تخصیص منابع را در قالب دو درس یازدهم و دوازدهم در بخش چهارم بررسی کرده ایم. درس یازدهم، شیوه های مدیریت جذب منابع بانکی را مورد بررسی قرار می دهد. در درس دوازدهم نیز شیوه های مدیریت بازگشت منابع بررسی می شود.

بر اساس سرفصل های مصوب رشته مالیه و بانک داری اسلامی، پیش از ارائه

درس سازوکار بانک داری اسلامی دانشجویان باید درس مبانی پول، مالیه و بانک داری اسلامی را بگذرانند. پس از ارائه این درس نیز دروسی چون الگوهای بانک داری اسلامی، خدمات بانک داری اسلامی، و ابزارهای مشتقه ارائه می شود.

با توجه به پیوستگی مطالب توصیه می شود که دانشجویان گرامی مطالب کتاب را به ترتیب از آغاز تا پایان کتاب مورد مطالعه قرار دهند. دانشجویان عزیز می توانند برای عمق بخشیدن به دانش خود منابع تکمیلی پیشنهادی را نیز مطالعه کنند.

هرچند این کتاب برای مقطع کارشناسی ارشد تنظیم شده، ولی می تواند در مقطع کارشناسی نیز تدریس شود. کوشیده ایم مطالب به گونه ای تنظیم شود که محتوای هر یک از فصول سیزده گانه کتاب طی سیزده هفته درسی تدریس شود. همکاران محترم می توانند جلسات باقی مانده را به ارائه تحقیق از سوی دانشجویان اختصاص دهند. از این رو در پایان هر درس موضوعاتی برای تحقیق پیشنهاد شده است.

نگارنده

ص: ۳۰

بخش اول: مفهوم شناسی و روش شناسی بررسی سازوکار بانکداری اسلامی

اشاره

ص: ۳۱

(مفهوم شناسی و روش شناسی)

در دهه های اخیر سازوکار بانک داری اسلامی به عنوان رقیبی قدرتمند برای سازوکار بانک داری متعارف مطرح شده است. برای ارزیابی این دو سازوکار متمایز در تجهیز و تخصیص منابع، ارائه معیارهایی مشخص برای ارزیابی سازوکارهای بانکی ضروری است. بی شک تفاوت موجود میان نظام بانکی متعارف و اسلامی در اهداف و نیز چارچوب های حقوقی موجب تفاوت در روش های مهندسی نظام بانکی می شود.

این بخش تنها مشتمل بر یک درس مقدماتی با عنوان مفهوم شناسی و روش شناسی تحلیل سازوکار بانک داری اسلامی است. در این درس علاوه بر توجه به تفاوت های موجود در مهندسی سازوکار بانکی در دو نظام بانکی اسلامی و متعارف، معیارها و ملاک های ارزیابی سازوکارها مورد توجه قرار می گیرد.

مفهوم شناسی و روش شناسی تحلیل سازوکار بانک داری اسلامی

اهداف آموزشی: پس از مطالعه این درس با مفاهیم زیر آشنا می شوید

۱. مفهوم سازوکار بانک داری اسلامی و تفاوت آن با سازوکار بانک داری متعارف

۲. روش بررسی سازوکارهای بانک داری اسلامی

در چند دهه اخیر بانک داری اسلامی به عنوان رقیبی جدی برای سازوکار بانک داری ربوی مطرح شده است. این راهبرد جدید در سامان دهی مبادلات پولی هم از جنبه نظری و هم از جنبه عملکردی موفقیت های چشمگیری را کسب کرده است. جنبه های نظری بانک داری اسلامی در ضمن بحث از مبانی پول و بانک داری اسلامی و جنبه های عملکردی آن در خلال بحث از الگوهای بانک های اسلامی مطرح می شود. به این دو زاویه تحلیلی می توان بعد تحلیلی سومی نیز افزود که به تحلیل سازوکار بانک داری اسلامی اختصاص دارد.

در بحث سازوکارهای بانک داری اسلامی شیوه های تجهیز و تخصیص منابع بانکی در این نظام بررسی می شود. سازوکار تجهیز منابع پولی ناظر به شیوه هایی است که بر اساس آن بانک ها وجوه مازاد در جامعه را جذب می کنند. ساز و کار تخصیص منابع نیز به چگونگی اختصاص وجوه جذب شده به متقاضیان آن

اشاره دارد. به این دو عنوان کلی می توان سازوکار مدیریت منابع بانکی را نیز اضافه کرد. مدیریت منابع بانکی از آن رو اهمیت دارد که موجب ثبات و پایداری در جذب منابع و اطمینان از بازگشت تسهیلات می شود.

بدون شک بررسی سازوکارهای بانک داری اسلامی نیازمند اتخاذ نوعی روش شناسی خاص است. روش بررسی مورد نظر از دو جهت با روش تحلیل سازوکار بانک داری سنتی متفاوت است: نخست، سازوکار بانک داری اسلامی باید بنا به اقتضای خود مطابق با ضوابط شرعی باشد. دوم، این سازوکار باید اهداف سیستمی نظام مالی اسلامی را نیز تأمین کند. (۱)

پیش از ورود به تحلیل روش شناسی بررسی سازوکار بانک داری اسلامی، توجه به تمایزهای مفهومی و کارکردی سازوکار بانک داری اسلامی و سنتی ضروری است.

مفهوم شناسی سازوکار بانکداری اسلامی

وقتی سخن از سازوکار بانک داری اسلامی به میان می آید، دو پرسش اساسی مطرح می شود: مراد از بانک داری اسلامی چیست؟ سازوکار بانک داری اسلامی به چه چیزی اشاره دارد؟ نکته حائز اهمیت در سؤال اول، توجه به تفاوت های مفهومی بانک داری اسلامی و بانک داری بدون ربا است. در زمینه سؤال دوم نیز توجه به روش های مورد استفاده در بانک داری اسلامی اهمیت دارد.

ص: ۳۶

۱- (۱). لازم به تذکر است که در این اثر به طور عمده به بررسی سازوکارهای بانک داری اسلامی در تجهیز و تخصیص منابع پولی متمرکز می شویم. بحث از مبانی بانک داری اسلامی، الگوهای مختلف بانک داری اسلامی و همچنین خدمات بانکی در سرفصل های درسی مختلف مورد مطالعه قرار می گیرد.

اشاره

نگاهی به سیر تحول بانک داری متعارف و بانک داری اسلامی می تواند به فهم بانک داری اسلامی کمک نماید. مشهور است که بانک داری سنتی در روند تکاملی خود مراحل چون شکل گیری صرافی ها، آغاز وام دهی سپرده ها، شکل گیری بانک های ربوی و بالاخره گسترش نهاد بانک داری ربوی را پشت سر گذاشته است. در ادامه تلاش هایی برای شکل دهی بانک داری بدون ربا صورت گرفت. اجرای الگوهای مختلف بانک داری بدون ربا از مراحل شکل گیری و پیشرفت الگوی این بانک داری است. در ادامه این روند تحولی، بحث از بانک داری اسلامی به عنوان نهادی اسلامی برای تجهیز و تخصیص منابع پولی و همچنین سیاست گذاری پولی مطرح شد.

الف) شکل گیری صرافی ها

در مرحله اول تلاش برای فرار از مشکلات ناشی از حمل و نقل پول در مبادلات اقتصادی، صرافی ها پا به عرصه وجود گذاشتند. صرافی ها با تحویل گرفتن وجوه و صادر کردن رسید آن، به متقاضیان کالاها و خدمات امکان دادند که به جای تحویل پول برگه تحویل بها از صرافی را دریافت کنند. گسترش حواله ها زمینه را برای مبادله و چرخش آنها نیز فراهم نمود.

ب) آغاز وام دهی

با انباشته شدن وجوه در صرافی ها و مراجعه تدریجی افراد برای برداشت وجوهشان زمینه استفاده از وجوه را کد فراهم شد. صرافان برای کسب درآمد به وام دهی از وجوه پرداختند.

شکل گیری بانک های ربوی: با گسترش عملیات وام دهی، کم کم نهاد بانک شکل گرفت. این نهاد نوپا سپرده های مردم را دریافت می کرد. اعطای تسهیلات از محل سپرده های دریافتی نیز به زمینه درآمدی بانک ها شکل می داد. سازوکار اساسی این عملیات بانکی گرفتن و دادن ربا بود. بانک ها از طرفی، وجوه مردم را با پرداخت درصدی بهره جذب می کردند. از طرف دیگر، وجوه سپرده شده با نرخ بهره بالاتر به متقاضیان وام داده می شد.

ج) گسترش بانک داری ربوی

صنعت بانک داری به تدریج با به وجود آمدن تنوع در ابزارهای مالی شکل گرفت و نیز بانک تعدد و تنوع یافتند. در ادامه بانک های مرکزی به عنوان نهادی نظارتی شکل گرفتند. بر این اساس، نظام بانکی متشکل از تعدادی بانک تجاری و تخصصی و همچنین بانک مرکزی به عنوان بانک بانک ها گسترش یافت. با گسترش صنعت بانک داری، بانک و سیاست های بانکی اهمیت بسیاری در سامان دهی و مدیریت فعالیت های اقتصادی پیدا کرده است.

د) طرح ایده بانک داری بدون ربا

در پی گسترش بانک داری ربوی و افزایش وابستگی مردم به نظام بانکی، مطالباتی عمومی برای شکل گیری بانک داری عاری از ربا پدید آمد. شهید صدر کتاب *البنک اللاربوی* را در پاسخ به درخواستی برای ایجاد بانک بدون ربا در کویت به نگارش درآورد. بر اساس شواهد موجود، اولین تجربه بانک اسلامی، در سال ۱۹۷۵ در دبی، سپس در سودان و بحرین شکل گرفت. (۱)

ص: ۳۸

۱- (۱). سیدعباس موسویان و دیگران، «نقش شورای تخصصی فقهی در ارتقای سطح مشروعیت و کارایی بانک های اسلامی»، فصلنامه اقتصاد اسلامی، ش ۳۶، ۱۳۸۸، ص ۶۰.

ه) گسترش بانک داری بدون ربا

با اجرای موفقیت آمیز بانک داری بدون ربا در برخی از کشورهای اسلامی، بانک های بدون ربا یکی پس از دیگری در کشورهای اسلامی و غیر اسلامی تأسیس شد. در دهه های اخیر ایده بانک داری بدون ربا در قالب الگوهای چون بانک داری و کالتی، بانک داری مضاربه ای و بانک داری مشارکتی به مرحله اجرا درآمده است.

و) احیای ایده بانک داری اسلامی

شاید بتوان طرح ایده بانک داری اسلامی را نوعی تکامل در ایده بانک داری بدون ربا دانست. بر اساس این برداشت، بانک داری اسلامی اقتضائاتی فراتر از بانک داری بدون ربا دارد. در بانک داری اسلامی علاوه بر توجه به حذف ربا، تحقق اصولی چون عدالت توزیعی، پیوستگی بخش پولی و واقعی، و منع سفته بازی قماری نیز ضروری است. در سال های اخیر و پس از بروز بحران هایی همانند بحران مالی سال ۲۰۰۸ برخی از متفکران مسلمان بر این نکته تأکید کردند که درگیر شدن بانک های اسلامی در خرید و فروش اوراق مشتقه رسمی - که مستلزم ریسک پذیری قمار گونه است - می تواند آنها را نیز در معرض بحران قرار دهد.

مفهوم سازوکار بانکداری اسلامی

سازوکار بانک داری اسلامی می تواند به مفاهیم متعددی اشاره کند. در یک برداشت، سازوکار را می توان به ساختار کلی بانک داری اسلامی اطلاق کرد. در این مفهوم، بانک داری اسلامی نوعی مهندسی نظام بانکی بر اساس شریعت مقدس اسلام است که از بانک داری ربوی که مبتنی بر مهندسی متعارف نظام بانکی است، متمایز می شود. در این برداشت، از مفهوم سازوکار، به تفاوت های

کلی میان سازوکار بانک داری اسلامی و بانک داری سنتی توجه می شود. از آن جمله می توان به حذف ربا از مبادلات پولی و همچنین توجه به عدالت اجتماعی در سازوکار بانک داری اسلامی اشاره کرد.

در مفهوم دیگر، سازوکار، به شیوه هایی اطلاق می شود که در بانک داری اسلامی به منظور جذب نقدینگی، ارائه تسهیلات و خدمات بانکی و همچنین مدیریت پولی بر اساس موازین اسلامی به کار می رود. به بیان دیگر، تحلیل سازوکار بانک داری اسلامی ناظر به تحلیل روش های مورد استفاده در نظام بانک داری اسلامی به منظور تجهیز و تخصیص منابع، ارائه خدمات بانکی و همچنین سیاست گذاری پولی و ارزی است.

در این کتاب ما سازوکار را به مفهوم دوم و در محدوده ای مشخص به کار می بریم. محدوده بررسی ما به سازوکارهای تجهیز و تخصیص منابع، روش های اعطای خدمات اعتباری و نیز چگونگی مدیریت منابع مالی اختصاص دارد. بدیهی است که بررسی سازوکار ارائه خدمات غیراعتباری و سیاست گذاری پولی و ارزی مجال دیگری را طلب می کند.

جدول ۱،۱: سازوکارهای بانک داری اسلامی

ص: ۴۰

پیش از ورود به بحث از معیارهای ارزیابی سازوکارهای بانک داری اسلامی، توجه به شیوه های مهندسی سازوکارهای بانکی ضروری است. در اینجا مراد از مهندسی سازوکارهای بانکی، طراحی ابزارها و روش های تجهیز و تخصیص منابع و ارائه خدمات بانکی است. این مفهوم اعم از مفهوم متعارف مهندسی مالی است که ناظر به طراحی ابزارهای مالی به منظور مدیریت ریسک است. (۱)

شیوه مهندسی سازوکارهای بانکداری متعارف

مهندسی سازوکارهای بانک داری متعارف به طور عمده با توجه به تحلیل انگیزه ها، بررسی درجات ریسک پذیری مشتریان، ظرفیت های فنی و سودآوری سازوکار برای بانک و واسطه های مالی صورت می پذیرد. از جهت نظری می توان میان سه مرحله زمینه یابی، طراحی و اجرا در مهندسی سازوکارهای بانک داری متعارف تمایز قائل شد. مرحله موضوع شناسی به تحلیل نیاز موجود و بررسی وضعیت پاسخ گویی بدان اختصاص دارد. در مرحله طراحی، با توجه به ظرفیت های فنی و اقتصادی، ابزارهای مناسب برای پاسخ گویی به نیاز موجود طراحی می شود. اجرا و بازسازی سازوکار در عمل نیز مرحله نهایی کار است.

ص: ۴۱

۱- (۱). در ادبیات نظام مالی، مهندسی مالی **financial engineering** به طور عمده ناظر به طراحی ابزارهای مالی به منظور مدیریت ریسک در بازار کالاها، خدمات، ارز، سهام و اوراق بهادار است. ما عنوان مهندسی را در مفهومی عام تر و ناظر به چگونگی سازوکارهای بانک داری اسلامی در تعامل با سازوکارهای بانک داری متعارف استفاده می کنیم.

به طور نمونه، نیاز مشتریان بانک ها به دریافت آسان اعتبارات کوتاه مدت زمینه طراحی اعتبار در حساب جاری را در بانک داری متعارف فراهم آورد. در این شیوه بانک با دادن اعتباری به دارندگان حساب جاری، به آنها اجازه می دهد که بتوانند در صورت نداشتن نقدینگی چک های خود را تا سقف مشخصی بازپرداخت کنند. این سازوکار می تواند منافع مشتری و بانک را به طور هم زمان فراهم نماید.

در شیوه مهندسی سازوکارهای بانک داری متعارف به طور معمول رویکردی عام به سمت مقررات زدایی و فعال کردن سازوکارهای بازاری وجود دارد. از این رو محدودیت خاصی برای طراحی سازوکارهای جدید وضع نمی شود. این رویکرد در مواردی خطر آفرین بوده است. به طور نمونه، در چند سال اخیر، بانک های آمریکایی برای آزاد کردن نقدینگی سرمایه گذاری شده در تأمین مالی مسکن به طراحی اوراق مشتقه رهنی رو آوردند. در این طراحی بدهی های مردم به بانک ها به پشتوانه خانه های خریداری شده یا احداث شده به اوراق بهادار تبدیل شد و ریسک وام های با پشتوانه ضعیف در میان طیف وسیعی از سرمایه گذاران در این اوراق توزیع شد. هرچند این اوراق توانستند نقدینگی مناسبی را برای بانک ها فراهم کنند، ناتوانی گیرندگان وام در بازپرداخت بدهی خود موجب مصادره خانه ها و به تبع آن کاهش قیمت مسکن و بروز بحران مالی سال ۲۰۰۸ شد. در پی بروز این مشکل پیشنهادهای برای افزایش نظارت بر اوراق مشتقه مطرح شد.

شیوه های مهندسی سازوکارهای بانکداری اسلامی

اشاره

به طور کلی می توان میان سه روش مهندسی معکوس، مهندسی ایستا و مهندسی پویای سازوکارهای بانک داری اسلامی تفکیک نمود.

الف) مهندسی معکوس

در این روش، سازوکار بانک داری اسلامی با الگوگیری از سازوکار بانک داری سنتی طراحی می شود. در این روش پس از نیازسنجی و تحلیل سازوکارهای متعارف در مرحله موضوع شناسی، نوبت به بررسی تطبیق موازین شرعی می رسد. در مرحله بعد، برای سازگار کردن ابزارهای موجود با موازین شرعی تغییراتی در آن ایجاد می شود. در صورت عدم امکان تعدیل ابزار موجود، با توجه به موازین شرعی ابزارهای مشابهی طراحی می شود.

جدول ۲.۱: روش مهندسی معکوس سازوکار بانک داری اسلامی

ب) مهندسی ایستا

در روش مهندسی ایستا، پس از موضوع شناسی ابزارها و تطبیق موازین، اقدام به طراحی سازوکار متناسب با بانک داری اسلامی و بر اساس ضوابط شرعی می شود. در مرحله نهایی نیز ارزیابی نظری و عملی از سازوکار طراحی شده صورت می گیرد.

ص: ۴۳

ج) مهندسی پویا

در این روش تلاش می شود که طراحی ها از حالت انفعالی خارج و نوعی رویکرد فعال اتخاذ شود. در این شیوه مهندسی، پس از موضوع شناسی سازوکار مشتمل بر سنخ شناسی نیاز و تحلیل سازوکار متعارف، نوبت به تطبیق موازین شرعی و نیز ارزیابی سیستمی آن می رسد. مراد از ارزیابی سیستمی بررسی میزان هماهنگی سازوکار متعارف با اهداف سیستمی بانک داری اسلامی، از جمله پیوستگی بخش حقیقی و پولی، محدودیت سفته بازی غیرمولد و اصول اخلاق بانک داری اسلامی است.

مرحله بعد به طراحی سازوکارهای جدید برای تأمین ضوابط فقهی و اهداف سیستمی بانک داری اسلامی می رسد. در مواردی نیز ممکن است که تعدیل سازوکار موجود بتواند ضوابط فقهی و اهداف سیستمی را تأمین کند. یکی از جلوه های پویایی این روش، آزمون نظری و عملکردی سازوکارها برای اطمینان از کارایی آنها در تأمین ضوابط شرعی و اهداف سیستمی بانک داری اسلامی است. بررسی سازگاری محیطی سازوکار نیز یکی از مؤلفه های اساسی در ارزیابی عملی سازوکار است.

دو رویکرد در بررسی سازوکار بانکداری اسلامی

اشاره

با توجه به شیوه های مطرح شده برای مهندسی سازوکارهای بانک داری اسلامی می توان میان دو رویکرد در بررسی شیوه های تجهیز، تخصیص و مدیریت منابع بانکی در بانکداری اسلامی تفکیک نمود. این بررسی را می توان با اتخاذ رویکردی فقهی یا سیستمی سامان داد. این دو رویکرد را می توان به ترتیب رویکرد تطبیق پذیری فقهی و رویکرد مهندسی مالی نامید.

ص: ۴۵

اشاره

در رویکرد فقهی محض، میزان تطابق سازوکار بانک داری اسلامی با احکام و قواعد فقهی مورد بررسی قرار می گیرد. در این رویکرد، هدف بررسی میزان مطابقت سازوکارهای اسلامی با موازین شرعی می باشد. در این سمت و سو حذف ربا از اهمیت خاصی برخوردار است.

مراحل ارزیابی سازوکار بانک داری اسلامی در رویکرد تطبیق پذیری فقهی

اشاره

در رویکرد تطبیق پذیری فقهی، بررسی سازوکار بانک داری اسلامی با موضوع شناسی سازوکارهای مشابه در بانک داری متعارف و بررسی سازوکارهای بانک داری اسلامی آغاز می شود. بررسی فقهی و ارزیابی عملکردی نیز مراحل بعدی ارزیابی اند.

یکم. موضوع شناسی

موضوع شناسی سازوکارها ناظر به تحلیل سازوکار مورد استفاده در بانک داری متعارف و بانک داری اسلامی است. به طور نمونه، هنگامی که سخن از طراحی کارت های اعتباری در بانک داری اسلامی به میان می آید، بررسی های اولیه در مورد چیستی و انواع کارت های اعتباری در بانک داری متعارف آغاز می شود. در ادامه تحلیلی از نیاز به کارت های اعتباری در چارچوب بانک داری اسلامی ارائه می شود.

دوم. بررسی فقهی

تبیین حکم فقهی کارت های اعتباری متعارف مرحله بعدی بررسی را به خود اختصاص می دهد. اگر بپذیریم که کارت های اعتباری به طور عمده کارت های بدهی هستند که در چارچوب ربوی منتشر می شوند، استفاده از آنها در بانک داری

اسلامی مشروع نیست. در مقابل، کارت های اعتباری مبتنی بر فروش اقساطی را که در برخی از بانک های اسلامی طراحی شده به واسطه مشروعیت قالب فروش اقساطی می توان تأیید نمود.

سوم. ارزیابی عملکردی

در ارزیابی عملکردی کارت های اعتباری اسلامی، به طور عمده به میزان موفقیت آنها در جلب رضایت مشتریان بانک ها و همچنین کارایی عملیاتی آن توجه می شود. این که کارت های اعتباری اسلامی بتوانند ضمن درآمدزایی برای بانک ها نیازهای مشتریان به تأمین مالی در خریدهای روزانه را تأمین کنند، می تواند معیاری برای موفقیت آنها باشد.

ب) رویکرد مهندسی نظام مالی

اشاره

در رویکرد مهندسی نظام مالی، تطبیق پذیری فقهی بخشی از فرایند تحلیل و طراحی سازوکار بانک داری اسلامی را تشکیل می دهد. در این رویکرد، افزون بر بررسی فقهی سازوکار بانک داری اسلامی، تحلیلی سیستمی با توجه به اهداف نظام مالی و بانکی اسلامی نیز صورت می گیرد. بررسی سیستمی سازوکارها به طور عمده ناظر به سازگاری آنها با اهداف و اصول حاکم بر بانکداری اسلامی، از جمله پیوستگی بخش حقیقی و پولی صورت می گیرد. به بیان دیگر، اگر بانکداری اسلامی به عنوان دکترینی جدید در فضای سامان دهی مبادلات بخش پولی مطرح شود، این سازوکار جدید باید اهداف مطرح شده در این نظریه را تأمین نماید.

مراحل ارزیابی سازوکار بانک داری اسلامی در رویکرد مهندسی مالی اسلامی

اشاره

در رویکرد مهندسی مالی اسلامی، تحلیل سازوکار بانک داری اسلامی با

موضوع شناسی تطبیقی سازوکار در فضای بانک داری متعارف و اسلامی صورت می گیرد. در مرحله بعد نوبت به تطبیق موازین شرعی بر سازوکار موجود یا طراحی شده می رسد. بررسی مقبولیت سیستمی سازوکار، یکی از مشخصه های اصلی رویکرد مهندسی مالی اسلامی است. با توجه به پویا بودن روش مهندسی مالی اسلامی، تطبیق پذیری در اجرا مرحله نهایی بررسی را شکل می دهد.

جدول ۶.۱: مراحل ارزیابی رویکرد مهندسی فعال نظام مالی اسلامی

مراحل نمونه: سازوکار سپرده پذیری در بانک داری اسلامی

موضوع شناسی تطبیقی مفهوم سپرده و انواع آن در بانک داری متعارف و اسلامی

ارزیابی فقهی ربوی نبودن، فقدان غرر، ...

ارزیابی سیستمی ریسک پذیری سرمایه، عدالت توزیعی

ارزیابی عملکردی تأمین ضوابط فقهی و اهداف سیستمی در عمل، کارایی عملیاتی

الف) موضوع شناسی تطبیقی

سازوکار بانک داری اسلامی برای پاسخ گویی به نیاز موجود در تجهیز و تخصیص منابع پولی بر اساس موازین اسلامی گسترش یافته است. با توجه به سابقه بیشتر بانک داری ربوی در شکل دادن و ابداع شیوه های متنوع بانک داری، نقطه شروع در مهندسی بانک داری اسلامی موضوع شناسی سازوکار بانک داری ربوی است. به طور نمونه وقتی سخن از سازوکار سپرده پذیری در بانک داری ربوی به میان می آید، ابتدا باید مفهوم سپرده ها و انواع آن را بدانیم. سپرده بانکی ممکن است به پولی اطلاق شود که مردم وظیفه نگه داری اش را به بانک واگذار می کنند. همچنین سپرده گذاری می تواند نوعی سرمایه گذاری باشد و سپرده گذاران از بانک انتظار کسب سود داشته باشند. هر یک از این دو مفهوم ممکن است در فقه اسلامی در قالب حقوقی خاصی قرار گیرد و به تبع آن حکم متفاوتی پیدا کند.

ب) بررسی مشروعیت فقهی

پس از موضوع شناسی نوبت به بررسی سازوکار مورد نظر از زاویه فقهی می رسد. با توجه به اهمیت حذف ربا در بانک داری اسلامی، ربوی نبودن سازوکارها معیاری اساسی در تحلیل سازوکار بانک داری اسلامی است. اهمیت این معیار به حدی است که ایده بانک داری اسلامی در آغاز در قالب بانک داری بدون ربا مطرح شد.

با توجه به این که سازوکار بانک داری اسلامی با استفاده از قراردادهای فقهی طراحی و تنظیم می شود، تحقق موازین فقه معاملات شرطی اساسی در مشروعیت آن است. به طور نمونه، هنگامی که از عقد سلف برای تأمین نیاز کشاورزان به وجوه استفاده می شود، رعایت شرایط این عقد، از جمله پرداخت همه یا بخشی از قیمت پیش خرید الزامی است. این موضوع در مورد سایر عقود شرعی مورد استفاده در بانک داری اسلامی از جمله مضاربه، مشارکت، اجاره، مزارعه و مساقات نیز ضروری است.

ج) مقبولیت سیستمی

سازوکار بانک داری اسلامی علاوه بر تطابق با ضوابط فقهی باید از مقبولیت سیستمی نیز برخوردار باشد. مقبولیت سیستمی سازوکارهای بانک داری اسلامی ناظر به میزان سازگاری آنها با اهداف و اصول حاکم بر تأمین مالی اسلامی است.

در سال های اخیر، مباحث دامنه داری در مورد چگونگی تفکیک میان بازار پول و سرمایه در نظام مالی اسلامی مطرح شده است. اگر این تفکیک را بر اساس تمایز میان بازار کوتاه مدت و بلندمدت تسهیلات بپذیریم، نظام بانکی اسلامی در صدد تجهیز و تخصیص منابع مالی در کوتاه مدت و همچنین ارائه خدمات اعتباری در چارچوب اصول حاکم بر نظام مالی اسلامی می باشد.

علی رغم این که هنوز جمع بندی مورد اتفاقی در مورد اصول حاکم بر نظام مالی اسلامی وجود ندارد، برخی از این اصول عبارتند از:

۱. پیوستگی بخش پولی و واقعی؛

۲. عدالت توزیعی؛

۳. کارایی عملیاتی؛

۴. تبعیت سود از زیان؛

۵. حذف سفته بازی قماری.

برخی از اصول فوق همانند کارایی عملیاتی در هر دو نظام مالی متعارف و اسلامی مورد توجه است. در مقابل، اصولی چون پیوستگی بخش پولی و واقعی، تبعیت سود از زیان و حذف سفته بازی قماری از جمله اصول خاص نظام مالی اسلامی است.

شاید بتوان با اتخاذ رویکردی جامع، رعایت تمامی معیارهای پیش گفته را در طراحی و ارزیابی سازوکار بانک داری اسلامی ضروری دانست. از این رو ربوی نبودن، تطابق با موازین فقهی، تأمین اهداف نظام بانکی اسلامی و همچنین سازگاری با اصول حاکم بر نظام مالی اسلامی، همگی به عنوان معیارهای ارزیابی سازوکار بانک داری اسلامی مطرح می شوند.

(د) کارایی عملیاتی

یکی دیگر از معیارهای ارزیابی سازوکار بانک داری اسلامی بررسی میزان موفقیت آن در تأمین ضوابط شرعی و تحقق اهداف سیستمی آن است. با توجه به اقتضائات بومی و محیطی ممکن است برخی سازوکارها نتوانند کارکرد مطلوبی داشته باشند. در این صورت، مهندسی مجدد سازوکار برای بهبود آن ضروری است.

ص: ۵۰

به طور نمونه، علی رغم این که پرداخت سود علی الحساب در نظام بانکی اسلامی با ضوابط شرعی و اهداف سیستمی بانک داری اسلامی سازگار است، این سازوکار در عمل مشکلاتی را ایجاد نموده است. با توجه به تعدد حساب های سرمایه گذاری و مشکلات محاسباتی سود در الگوی وکالتی، سود علی الحساب در عمل کارکرد سود قطعی را در نظام بانک داری اسلامی پیدا کرده است.

مقایسه دو رویکرد تطبیق پذیری فقهی و سیستمی

برای مقایسه دو رویکرد تطبیق پذیری فقهی و سیستمی در ارزیابی سازوکار بانک داری اسلامی توجه به مراحل ارزیابی در هر یک از این دو روش مناسب است. همان گونه که گفته شد، روش ارزیابی سیستمی شامل مراحل زیر است:

مرحله یکم. موضوع شناسی تطبیقی: تحلیل زمینه های شکل گیری و چگونگی کارکرد سازوکار در نظام بانکی ربوی و اسلامی؛

مرحله دوم. بررسی فقهی: بررسی میزان سازگاری با قواعد و ضوابط فقهی، از جمله عدم ربا و رعایت شرایط قراردادها؛

مرحله سوم. مقبولیت سیستمی: بررسی میزان سازگاری با اهداف و اصول حاکم بر تأمین مالی اسلامی، از جمله ریسک پذیری سرمایه، پیوستگی بازار مالی و حقیقی، محدودیت سفته بازی و عدالت توزیعی؛

مرحله چهارم. تطبیق پذیری در اجرا: تحلیل تطابق عملی با ساختار طراحی شده، کارایی عملیاتی.

در رویکرد ارزیابی تطبیق پذیری فقهی، فرایند ارزیابی سازوکار بانک داری اسلامی به طور عمده شامل مراحل موضوع شناسی و بررسی فقهی است. در این شیوه مقبولیت سیستمی سازوکارها و میزان موفقیت آنها در عمل چندان مورد

توجه قرار نمی گیرد. بی توجهی به ابعاد سیستمی سازوکار بانک داری اسلامی می تواند موجب شود که سازوکار متعارف بانکی با اندک تغییری در قالب سازوکار اسلامی مطرح شود. این موضوع نه تنها باعث ایجاد شبهه در مورد یکسان بودن سازوکارهای ربوی و اسلامی می شود، بلکه از اثربخشی سازوکار بانک داری اسلامی می کاهد.

خلاصه

۱. سازوکار بانک داری اسلامی راهبردی عملیاتی در تجهیز و تخصیص منابع پولی، ارائه خدمات بانکی و سیاست گذاری پولی بر اساس آموزه های اسلامی است.

۲. به طور عمده می توان میان دو رویکرد ارزیابی محض فقهی و مهندسی مالی اسلامی در ارزیابی سازوکار بانک داری اسلامی تمایز قائل شد.

۳. در رویکرد تطبیق پذیری فقهی بررسی سازوکار بانک داری اسلامی، فرایند بررسی تنها شامل موضوع شناسی و بررسی فقهی سازوکارهاست.

۴. رویکرد مهندسی مالی اسلامی ارزیابی سازوکار بانک داری اسلامی مشتمل بر چهار مرحله موضوع شناسی تطبیقی، بررسی فقهی، سیستمی و عملکردی است. در این رویکرد پس از بررسی زمینه ای چگونگی شکل گیری سازوکار سازگاری آن با ضوابط شرعی و اهداف سیستمی بانک داری اسلامی بررسی می شود. مرحله پایانی بررسی به موفقیت سازوکار در عمل و اجرا اختصاص دارد.

کلمات کلیدی

تجهیز منابع: جذب وجوه مازاد در قالب سپرده های بانکی و اوراق سپرده

تخصیص منابع: اعطای تسهیلات به متقاضیان به کارگیری سپرده ها در فعالیت های تولیدی و مصرفی

سازوکارهای تجهیز و تخصیص: شیوه های جذب سپرده ها و توزیع آن در قالب تسهیلات بانکی
مهندسی سازوکارها: طراحی شیوه های تجهیز و تخصیص منابع و ارائه خدمات در بانک داری اسلامی

پرسش

۱. آیا می توان تفاوتی میان بانک داری بدون ربا و بانک داری اسلامی قائل شد؟
۲. مراد از مهندسی معکوس سازوکارهای بانک داری اسلامی چیست؟
۳. مهندسی پویای سازوکارهای بانک داری اسلامی چه مفهومی دارد و تفاوت آن با مهندسی معکوس چیست؟
۴. مراحل ارزیابی سازوکار بانک داری اسلامی در رویکرد تطبیق پذیری فقهی را شرح دهید.
۵. در رویکرد مهندسی پویای نظام مالی اسلامی چه مراحل برای ارزیابی سازوکارها طی می شود؟

موضوعاتی برای پژوهش

۱. مفهوم شناسی بانک داری اسلامی و مؤلفه های محوری آن؛
۲. تمایز مفهومی و ماهوی بانک داری اسلامی و غیراسلامی؛
۳. مبانی اصول حاکم بر مهندسی نظام مالی اسلامی.

منابع پیشنهادی

۱. توکلی، محمدجواد، روش شناسی مهندسی پویای نظام مالی اسلامی، سومین همایش نواندیشی دینی، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۰.

ص: ۵۳

۲. اقبال، منور، مهندسی مالی و ارزیابی ابزارهای نوین مالی، در مبانی فقهی-اقتصادی بانک داری و تأمین مالی اسلامی، ترجمه و ویرایش علمی حسین عیوضلو و مرتضی بکی حسکوئی، انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ۱۳۸۸.

۳. سویلم، سامی، پوشش ریسک در مالی اسلام، ترجمه محمد مهدی عسکری و دیگران، انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ۱۳۸۶.

۴. عبیدالله، محمد، مهندسی مالی اسلامی، ترجمه مسلم بمان پور و سجاد سیفلو، انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام، چاپ دوم، تهران، ۱۳۸۹.

بخش دوم: شیوه های تجهیز منابع در بانکداری اسلامی

اشاره

شیوه های تجهیز منابع در بانکداری اسلامی

ص: ۵۵

از مهم ترین بخش های فعالیت بانکی تجهیز منابع پولی است. در این بخش، بانک ها با راه کارهای مختلف وجوه مازاد را جمع آوری می کنند. بانک ها این وجوه را در مرحله بعد که از آن به تخصیص منابع پولی یاد می شود، به متقاضیان تأمین مالی واگذار می نمایند.

بانک ها برای تجهیز منابع مالی از دو شیوه سپرده پذیری و انتشار اوراق استفاده می کنند. روش نخست عمده ترین شیوه جذب منابع در نظام بانکی است. بانک ها با پذیرش سپرده های دارندگان وجوه مازاد آن را در اختیار متقاضیان تسهیلات قرار می دهند. انتشار اوراق نیز قالبی نو برای تجهیز منابع پولی است.

در بانک های متعارف، سپرده ها به طور عمده در قالب سه دسته حساب های جاری، پس انداز و ثابت پذیرفته می شوند. در حالی که دارندگان حساب جاری به طور معمول بهره ای دریافت نمی کنند، به دارندگان دو حساب دیگر بهره پرداخت می شود. بانک های اسلامی با ایجاد تغییراتی در شیوه های سپرده پذیری به طور عمده دو دسته سپرده غیر سرمایه گذاری و سرمایه گذاری را برای مشتریان خود افتتاح می کنند. سپرده های غیر سرمایه گذاری شامل سپرده های دیداری و قرض الحسنه پس انداز است. به این سپرده ها هیچ سودی تعلق نمی گیرد. در

مقابل، دارندگان سپرده های سرمایه گذاری در سود حاصل از سرمایه گذاری وجوه بدون تعیین نرخ سهام می شوند.

بانک های اسلامی از اوراق سپرده و ابزارهای مشابه نیز به منظور تجهیز منابع پولی بهره می برند. این اوراق در بانک های متعارف به طور عمده به صورت اوراق قرضه ربوی منتشر می شوند. در مقابل، در بانک های اسلامی دارندگان اوراق بهادار در سود حاصل از به کارگیری وجوه آن سهام می شوند.

ص: ۵۸

موضوع شناسی سپرده های بانکی

اهداف آموزشی

پس از مطالعه این درس با مطالب زیر آشنا می شویم:

۱. مفهوم سپرده بانکی و انواع آن

۲. فقه سپرده های بانکی متعارف

۳. سنخ شناسی سپرده ها در بانک داری اسلامی

در میان ابزارهای تجهیز منابع در نظام بانکی، سپرده ها نقشی اساسی ایفا می کنند. سپرده به وجهی اطلاق می شود که دارندگان وجوه مازاد در اختیار بانک می گذارند. بانک ها پس از یکپارچه کردن سپرده ها آنها را در قالب تسهیلات بانکی در اختیار متقاضیان تأمین مالی قرار می دهند.

در نظام بانکی متعارف، پذیرش سپرده ها بر اساس نظام بهره صورت می گیرد. دارندگان وجوه مازاد با سپرده گذاری در بانک عملاً وجوه خود را به بانک قرض داده و بهره معینی دریافت می کنند. متقاضیان تسهیلات نیز در ازای پرداخت بهره از بانک ها قرض می گیرند. طبیعی است که مابه التفاوت بهره پرداختی به سپرده گذاران و بهره دریافتی از گیرندگان تسهیلات، سود بانک را تشکیل می دهد.

با توجه به تحریم ربا در اسلام، نمی توان از شیوه ربوی برای جذب و تخصیص منابع پولی در نظام مالی اسلامی استفاده نمود. متفکران و محققان

اسلامی به منظور شکل دهی نظام مالی و بانک داری اسلامی درصدد ارائه جایگزین هایی کارآمد و مطابق با اهداف و مبانی اسلامی برآمده اند. هرچند در این زمینه طراحی های متفاوتی صورت گرفته و بانک های بدون ربا در کشورهای اسلامی شیوه های مختلفی را اتخاذ نموده اند، ولی در عمده موارد از عقود اسلامی به عنوان جایگزینی در تجهیز و تخصیص منابع پولی استفاده شده است. گرچه بررسی فقهی توزیع سود سپرده های بانکی، هم با چگونگی تجهیز سپرده ها و هم با شیوه های تخصیص آن مرتبط است، ولی اساس و محور بحث را می توان در بررسی شیوه تجهیز سپرده ها جست و جو نمود. از این رو، در این درس به موضوع شناسی و بررسی حکم فقهی سپرده های بانکی می پردازیم.

مفهوم و چیستی سپرده بانکی

در میان ابزارهای تجهیز منابع در بانک ها، سپرده های بانکی نقش مهمی را ایفا می کنند. در این روش، بانک ها با قبول وجوه مردم در قالب سپرده بانکی، اسنادی حاکی از سپرده گذاری مشتری نزد بانک صادر می کنند. سند مزبور می تواند دفترچه بانکی و یا حتی کارت بانکی باشد. بر این اساس سپرده را می توان به صورت زیر تعریف کرد:

اموالی که افراد نزد بانک نگه می دارند و بانک متعهد به بازگرداندن معادل آن بر اساس شرایط مورد توافق می گردد. (۱)

سپرده را به عنوان مهم ترین ابزار تجهیز منابع در نظام بانکی باید از شیوه تجهیز منابع به وسیله انتشار اوراق بهادار متمایز دانست. در شیوه تجهیز مبتنی بر اوراق، بانک

ص: ۶۰

یا مؤسسه های اعتباری با قبول وجوه مردم سندی حاکی از پذیرش آن برای مشتری صادر می کنند. این اوراق می توانند در بانک یا بورس اوراق بهادار مبادله شوند.

سپرده ها و اوراق بهادار از چند جهت متفاوتند: یکم. اوراق بهادار به طور عمده بی نام و به صورت اوراق هم شکل منتشر می شوند. در مقابل سپرده، سندی است که به نام مشتری صادر می شود؛ دوم. اوراق بهادار در بازار ثانویه قابل مبادله اند، ولی سپرده تنها به دارنده آن اختصاص دارد و وی با مراجعه مستقیم به بانک یا از ابزارهایی چون چک و کارت بانکی می تواند اقدام به افزایش موجودی و یا برداشت از آن نماید.

در سال های اخیر بانک ها علاوه بر پذیرش سپرده به شکل متعارف، گواهی سپرده نیز شکل داده اند. گواهی سپرده را می توان نوعی سپرده بی نام تلقی کرد که در آن به جای صدور دفترچه حساب برای مشتری، برگه ای حاکی از موجودی او نزد بانک صادر می شود.

شیوه های سپرده پذیری در بانکداری متعارف

در نظام بانکی متعارف به طور معمول برای مشتریان سه نوع سپرده جاری، ثابت و پس انداز افتتاح می شود. تفاوت این سپرده ها در شرایط برداشت وجوه و همچنین سود و خدمات ارائه شده از سوی بانک است.

سپرده دیداری

سپرده دیداری، (1) وجهی است که در حساب جاری مشتری منظور می شود و سپرده گذار می تواند هر زمان که بخواهد، از طریق صدور چک، فرمان انتقال وجه

ص: ۶۱

به حساب دیگر و یا استفاده از کارت بانکی همه یا قسمتی از آن را دریافت کند. انگیزه گشایش این حساب در بانک به طور عمده آسان کردن مبادلات است.

خصوصیت بارز این گونه سپرده ها برخورداری از درجه نقدینگی بالاست. زیرا اولاً خود سپرده گذار هرگاه بخواهد می تواند به بانک مراجعه و مقداری از موجودی را دریافت کند؛ ثانیاً چکی که سپرده گذار بر اساس موجودی خود صادر می کند، در صورت اعتبار صاحب آن، نقش پول را در مبادلات ایفا نموده و ممکن است قبل از رفتن به بانک چند دست گردش کند.

معمولاً به سپرده دیداری، بهره داده نمی شود. همچنین در مقابل خدمات ارائه شده نیز هیچ کارمزدی از سپرده گذاران دریافت نمی شود. با توجه به بالا بودن درجه نقدینگی سپرده های دیداری، این وجوه به طور عمده در پرداخت اعتبارهای کوتاه مدت مصرف می شود.

سپرده پس انداز

منظور از سپرده پس انداز (۱) سپرده ای است که افراد با انگیزه های گوناگون در بانک نگه داری می کنند و هنگام نیاز به آن، تمام یا مقداری از آن را دریافت می نمایند. (۲) انگیزه پس انداز کنندگان عمدتاً برخورداری از امنیت برای دارایی

ص: ۶۲

۱- (۱) . Saving accounts

۲- (۲) . تا قبل از جنگ اول جهانی، قبول سپرده های پس انداز به صندوق های پس انداز اختصاص داشت و بانک ها عملیات مربوط به حساب پس انداز را انجام نمی دادند. از سال ۱۹۲۴ بانک ها هم برای توسعه منابع مالی خود از طریق جمع آوری پس اندازهای کوچک، به قبول سپرده های پس انداز اقدام نمودند. با وجود این که در حال حاضر همه بانک ها و مؤسسه های اعتباری به قبول سپرده های پس انداز مبادرت می کنند، ولی همچنان صندوق های پس انداز نقش درجه اول خود را در جمع آوری پس اندازهای کوچک مردم حفظ نموده اند؛ ولی الله محمدی، بانک داری، بانک و عملیات بانکی، ص ۴۸.

خود، استفاده از بهره و سایر تسهیلاتی است که به پس انداز کننده تعلق می گیرد.

طبق روال معمول، دارندگان حساب های پس انداز هنگام سپرده گذاری، دفترچه پس انداز دریافت می کنند. هر دریافت و پرداختی باید در این دفترچه ثبت شود. البته با پیشرفت بانک داری الکترونیک، هم اینک دارندگان سپرده پس انداز می توانند با استفاده از کارت بانکی و دستگاه های خودپرداز از حساب خود برداشت کرده و یا وجوهی را به دیگر حساب ها حواله کنند. استفاده از خدمات انتقال اینترنتی وجوه نیز به دارندگان حساب پس انداز تعلق می گیرد.

سپرده مدت دار (ثابت)

سپرده مدت دار (۱) نوعی سپرده حاکی از وجهی است که برای مدتی معینی به بانک واگذار شده و در حساب ثابت مشتری قرار می گیرد. سپرده گذار بر اساس توافقی که به عمل می آورند تا مدت معین شده از حساب برداشت نمی کند. برداشت از این حساب قبل از پایان مدت یا قبل از زمانی که برای فسخ قرارداد پیش بینی شده ممکن نیست، مگر بر اساس شرایط معینی که مورد قبول طرفین قرار گرفته باشد. به طور معمول، برداشت پیش از موقع از حساب موجب کاهش نرخ بهره تعلق گرفته به سپرده گذار می شود.

بانک ها به سپرده مدت دار بهره می پردازند. میزان بهره پرداختی، با مدت سپرده گذاری، میزان سپرده، نرخ رسمی تنزیل و وضع عمومی بازار ارتباط دارد. با توجه به ثبات نسبی سپرده های ثابت، بانک ها از این وجوه برای پرداخت اعتبار میان مدت و بلندمدت استفاده می کنند.

ص: ۶۳

سپرده های بانکداری متعارف دارای ویژگی های زیر است: (۱)

۱. نرخ بهره پرداختی برای حساب های جاری، سپرده های پس انداز، کوتاه مدت و بلندمدت به ترتیب صفر یا در حد ناچیز، کم، در حد متوسط و در حد بالاست. بانک ها در جذب وجوه مازاد افراد ریسک گریز، از دو اهرم مدیریت نرخ بهره و اثر انگیزی درآمد بهره، استفاده نموده و در جهت تقویت منابع مالی خود تلاش می کنند.

۲. در بانک داری متعارف، کنترل و مدیریت حجم سپرده ها از طریق تغییر نرخ بهره صورت می گیرد؛ زیرا در صورت نیازمندی بانک به منابع باثبات، نرخ بهره حساب های بلندمدت را افزایش و نرخ بهره حساب های کوتاه مدت و پس انداز را کاهش می دهد. از سوی دیگر، در صورتی که بانک دارای مازاد وجوه و هزینه های بالای بهره باشد، با کاهش نرخ بهره حساب های بلندمدت، از حجم آنها کاسته و هزینه بهره را پایین می آورد.

۳. بررسی نرخ های بهره وام و اعتبارات بانکی و بهره سپرده های مدت دار نشان می دهد بانکداری متعارف این نرخ ها را چنان تعیین می کند که بعد از کسر نرخ تورم، بهره واقعی برای بانک و سپرده گذاران مثبت باشد؛ البته این مطلب در سپرده های پس انداز حتمی نیست. برخی سال ها صاحبان سپرده پس انداز، بهره واقعی منفی دریافت می کنند؛ ولی در مجموع، بخش مهمی از کاهش ارزش پول با بهره دریافتی جبران می شود. (۲)

ص: ۶۴

۱- (۱). عباس موسویان، «ارزیابی سپرده های بانکی و پیشنهاد سپرده های جدید»، مجموعه مقالات بانک داری، نسخه ۱، انجمن اقتصاد اسلامی حوزه علمیه، ص ۳ و ۴.

۲- (۲). همان، ص ۴.

در حقوق فرانسه، وجه مشترک همه نظرات حقوقی در مورد سپرده بانکی این است که بانک مالک سپرده می شود و تکلیف استرداد مثل آن را به سپرده گذار دارد، و به همین دلیل است که به نظر دیوان تمییز فرانسه دارنده حساب بانکی یک بستانکار از بانک است. (۱)

در حقوق انگلستان، به نظر حقوق دانان این کشور، هنگامی که یک بانک دار حسابی برای مشتری باز می کند، رابطه ای که میان آنان برقرار می شود، رابطه بدهکار و بستانکار است. در این قانون تصریح شده که رابطه میان بانک و مشتری، جنبه امانی ندارد؛ به این معنی که بانک تکلیفی ندارد که نتایج اقدامات خود را برای سپرده گذاران افشا کند. (۲)

در حقوق امریکا تصریح شده است در سپرده گذاری عام پول، همان لحظه ای که پول سپرده می شود، به مالکیت بانک درمی آید و بانک و سپرده گذار رابطه حقوقی بدهکار و بستانکار را به عهده می گیرند. اثر حقوقی این قرارداد آن است که وامی به بانک داده می شود و بانک در برابر آن صریحاً یا به گونه ای ضمنی، پرداخت یا بازپرداخت مبلغ سپرده را به محض درخواست تعهد می کند. (۳)

در بانکداری امریکا سپرده ای به نام سپرده خاص وجود دارد که در قوانین مربوط به آن آمده است:

ص: ۶۵

۱- (۱). سید محمود کاشانی، مجموعه مقالات هشتمین سمینار بانک داری اسلامی، ص ۱۰۶؛ به نقل از سیدعباس موسویان، فقه معاملات بانکی، ص ۶۱.

۲- (۲). همان.

۳- (۳). همان، ص ۱۰۷.

در سپرده خاص، بانک تنها مسئولیت حفاظت از مال را می پذیرد، بی آن که اختیار به کار بردن آن را داشته باشد و سپرده گذار حق استرداد همان پول یا شیء سپرده شده را دارد. در این نوع سپرده، حق مالکیت برای سپرده گذار باقی می ماند و اگر سپرده پول باشد، بانک حق مخلوط کردن آن را با پول های دیگر ندارد. رابطه ای که به وجود می آید، رابطه ودیعه گذار و مستودع است؛ نه بستانکار و بدهکار. (۱)

در قوانین کشورهای دیگر معمولاً از سپرده خاص تحت عنوان «حفظ امانات» یاد می شود.

از جمع بندی قوانین کشورهای مختلف در مورد سپرده های بانکی در بانکداری متعارف چند نکته مشترک و چند نکته خاص درباره هریک از سپرده ها به دست می آید:

۱. بعد از عملیات سپرده گذاری، سپرده به مالکیت بانک درمی آید و جزو منابع بانک محسوب شده، بانک حق هرگونه دخل و تصرفی در آن دارد.

۲. بانک در همه سپرده ها ضامن اصل سپرده و در سپرده های پس انداز و مدت دار علاوه بر اصل سپرده متعهد به پرداخت بهره هم هست.

۳. در همه سپرده ها رابطه مشتری و بانک، رابطه بستانکار و بدهکار است.

۴. در سپرده های جاری و پس انداز، بانک متعهد است عندالمطالبه و در سپرده مدت دار طبق قرارداد خاص موظف به پرداخت کل یا بخشی از سپرده به درخواست سپرده گذار است. (۲)

ماهیت فقهی سپرده های بانکی

اشاره

حال با توجه به نقاط مشترک و مختص سپرده ها و قوانین کشورهای مختلف،

ص: ۶۶

۱- (۱). همان، ص ۱۰۸.

۲- (۲). سیدعباس موسویان، فقه معاملات بانکی، ص ۶۱-۶۳.

احتمالات مربوط به ماهیت فقهی سپرده ها را بررسی می کنیم. به طور عمده پنج نظر در مورد عنوان فقهی حاکم بر سپرده های بانکی متعارف ارائه شده است:

۱. ودیعه: سپرده ها همان گونه که از نامشان پیداست، ودیعه هستند.

۲. ودیعه ناقص: با توجه به اجازه سپرده گذاران برای تصرف در سپرده ها آنها در حکم ودیعه ناقصند.

۳. عاریه: سپرده گذار وجوه خود را به صورت عاریه نزد بانک می گذارد و بانک می تواند از منافع آن استفاده نموده و هنگامی که سپرده گذار تقاضا کرد، وجوه را به او برگرداند.

۴. اجاره: سپرده گذار، پول خود را به بانک اجاره می دهد تا از منافع آن استفاده کرده، اصل و اجاره آن را در زمان معین به او برگرداند.

۵. عقد جدید: عده ای نیز خواسته اند با فرق گذاشتن بین قرض و وام های بانکی، سپرده ها را از نوع وام بانکی، به عنوان عقد جدیدی در قبال قرض قرار دهند.

۶. قرض: سپرده های بانکی قرض است؛ سپرده گذار مقدار معینی را به بانک قرض می دهد تا هنگام نیاز قرض خود را مطالبه کند.

جدول ۱.۲: نظریه های مختلف در مورد قالب فقهی سپرده های بانکی

عنوان فقهی مفهوم

ودیعه سپرده گذار وجوه خود را به بانک سپرده است.

عاریه سپرده گذار وجوه خود را به بانک عاریه داده است.

اجاره سپرده گذار وجوه خود را به بانک اجاره داده است.

عقد جدید سپرده گذار در قالب قراردادی نوین وجوه خود را در اختیار بانک قرار می دهد.

قرض سپرده گذار وجوه خود را به بانک قرض می دهد.

حال به بررسی هر یک از این عناوین می پردازیم.

برخی معتقدند که سپرده های بانکی بنا به اقتضای نامشان حکم ودیعه را دارند. زیرا سپرده گذار مبلغی را نزد بانک می گذارد تا از آن نگه داری کند و هر زمان که مایل بود، از آن برداشت نماید.

ودیعه (سپرده) در لغت چیزی است که نزد غیر مالکش برای حفاظت از آن گذارده می شود. (۱) و در اصطلاح فقهای شیعه عقدی است که به موجب آن شخصی به دیگری وکالت (۲) یا نیابت (۳) می دهد که مال او را حفظ کند. (۴) و دیعه بنا به تعریف فقهای شافعی عبارت از عقد مقتضی درخواست حفظ و یا شیء مورد حفاظت می باشد و به طور حقیقی بر هر دو اطلاق می شود. بنابراین تعریف ودیعه هم بر عقد ودیعه گذاری و هم بر شیء ودیعه گذاشته شده اطلاق می شود. (۵) در فقه شافعی، شیء ودیعه گذاشته شده باید دارای ارزش و قیمت باشد و در ودیعه گذاری لفظ صریح شرط است. (۶) در اصطلاح حقوقی ودیعه عقدی است که به موجب آن یک نفر مال خود را به دیگری می سپارد، برای آن که آن را رایگان نگاه دارد. (۷)

با توجه به این تعاریف عقد ودیعه دارای ویژگی های زیر است:

ص: ۶۸

۱- (۱). ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۵، ص ۲۵۴.

۲- (۲). سامی حمود، تطویر الاعمال المصرفیه بما یتفق و الشریعه الاسلامیه، ص ۲۶۴.

۳- (۳). الاتحاد الدولی للبنوک الاسلامیه، الموسوعه العلمیه و عملیه للبنوک الاسلامیه، ج ۵، القسم الشرعی، ص ۶۳.

۴- (۴). وهی عقد یفید الاستتابه فی الحفظ: محقق ثانی، جامع المقاصد فی شرح القواعد، ج ۶، ص ۷.

۵- (۵). حسن عبدالله امین، الودائع النقدیه واستثمارها فی الاسلام، ص ۲۸.

۶- (۶). عبدالرحمن جزیری، الفقه علی المذاهب الاربعه، ج ۳، ص ۲۵۰.

۷- (۷). قانون مدنی ایران، ماده ۶۰۷؛ به نقل از سید محمد رضا حسینی، قانون مدنی در رویه قضایی، ص ۱۸۵.

۱. در مالکیت مالک آن باقی می ماند و ودیعه پذیر هیچ گونه حق مالکیتی نسبت به آن ندارد.

۲. قبول کننده امانت، حق هیچ گونه تصرفی در آن ندارد، مگر برای حفظ و نگه داری آن.

۳. ودیعه پذیر هیچ گونه ضمانتی در مورد مال سپرده شده ندارد، مگر در صورت کوتاهی در حفظ آن. ودیعه پذیر امین است. در صورتی که او در نگه داری امانتی که در دست اوست کوتاهی نکند، بر فرض تلف شدن ضامن نیست. وی نمی تواند هیچ گونه تصرفی در این مال انجام دهد و در صورت هر گونه استفاده از آن ضامن خواهد بود؛ (۱) مگر این که نگه داری آن مستلزم چنین تصرفی باشد. امین ضامن تلف یا نقصان مالی که به او سپرده شده نمی باشد، مگر در صورت تعدی یا تفریط. (۲)

۴. عقد ودیعه مبتنی بر احسان و به صورت رایگان خواهد بود. البته برخی گفته اند می توان در ضمن آن اجرت را شرط کرد. البته در صورتی که نگاه داری امانت مخارجی در بر داشته باشد، این مخارج به عهده امانت گذار است.

۵. امانت پذیر موظف است هر گاه مالک مالش را مطالبه کند، به او برگرداند؛ چنان که امانت گذار باید ودیعه را هر زمان که امانت پذیر به او برمی گرداند بپذیرد؛ زیرا ودیعه عقدی است جایز؛ مگر آنکه به طریق ملزومی این عقد را غیر قابل فسخ کنند. (۳)

از آنجا که بر اساس ضوابط فقهی گیرنده ودیعه حق استفاده از آن ندارد، در صورتی که بدون اجازه ودیعه گذار از آن استفاده کند، متعدی (متجاوز) شناخته

ص: ۶۹

۱- (۱). همان، به نقل از سعید فراهانی فرد، سیاست های پولی در بانک داری بدون ربا.

۲- (۲). قانون مدنی، ماده ۶۱۴؛ به نقل از قانون مدنی در رویه قضایی، ص ۱۸۶.

۳- (۳). همان.

می شود و در صورت تلف شدن، ضامن آن است. حال اگر با اجازه ودیعه گذار از آن بهره گیرد، دو حالت دارد:

حالت اول: مواردی است که گیرنده ودیعه می تواند با حفظ ودیعه از آن استفاده کند. در این صورت ودیعه تبدیل به عاریه می شود.

حالت دوم: در مورد کالاهای مصرفی و پول است که استفاده از آن باعث مصرف و از بین رفتن آن شده و عین آن باقی نمی ماند. در این صورت عنوان ودیعه صدق نمی کند و گیرنده ودیعه در صورت تصرف در آن -چه بدون اجازه و چه با اجازه- ضامن برگرداندن مثل آن است. به اصطلاح فقهی ید او ید ضمان -و نه ید امانی- است. حال اگر تصرف در پول با اجازه مالک باشد، ودیعه به قرض تبدیل می شود و گیرنده ودیعه ضامن برگرداندن مثل آن می باشد. (۱) در صورتی که گیرنده ودیعه بدون اجازه در آن تصرف کند متجاوز (غاصب) محسوب می شود و باید مثل آن را به مالک برگرداند. (۲)

با توجه به آنچه گفته شد، سپرده های بانکی را نمی توان ودیعه شرعی دانست؛ زیرا بانک سپرده ها را با منابع دیگرش مخلوط کرده و در آن تصرف می کند و این با ماهیت ودیعه شرعی و قانونی سازگار نیست. اگر بپذیریم که سپرده گذاران به صورت ضمنی یا صریح اجازه تصرف در ودیعه را به بانک می دهند، تصرف بانک در سپرده های بانکی موجب می شود که حکم قرض بر رابطه بانک و سپرده گذار صدق کند. (۳) این بدان معنا است که تصرف در سپرده ها

ص: ۷۰

۱- (۱). تطویر الاعمال المصرفیه بما یتفق و الشریعه الاسلامیه، ص ۲۶۴.

۲- (۲). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، المصارف الاسلامیه بین النظریه و التطبيق، ص ۲۶۵.

۳- (۳). ذکر این نکته ضروری است که هنگامی که افراد وجوه خود را به بانک می سپارند به طور معمول قصد قرض دادن آن به بانک را ندارند و بانک نیز آن را بعنوان قرض قبول نمی کند. با این وجود اگر سپرده های بانکی را ودیعه بدانیم تصرف در آن موجب می شود که حکم قرض و یا تصرف غاصبانه را داشته باشد. حسن عبدالله امین، همان، ص ۲۲۸-۲۲۹ و ۲۳۳-۲۳۴.

موجب انتقال اموال به بانک می شود. در این حالت تمام احکام قرض، از جمله لزوم برگرداندن مثل آن و حرمت پرداخت مبلغ اضافه، در مورد سپرده های بانکی جریان پیدا می کند. (۱) از این رو، در صورت پذیرش قرض بودن سپرده های بانکی، وجوه سپرده گذاری شده به ذمه بانک منتقل می شود و بانک ضامن برگرداندن معادل آن به سپرده گذار می شود و با توجه به این که بانک مالک وجوه مزبور گردیده، سودهای حاصل از به کارگیری این وجوه به بانک تعلق دارد.

اگر بپذیریم که سپرده های بانکی ودیعه هستند و تصرف بانک موجب انتقال اموال به بانک نمی شود، بر اساس قاعده ثبات مالکیت، سود و زیان حاصل از به کارگیری ودیعه به مالک آن تعلق می گیرد. این در حالی است که بانک ها در مورد برخی از سپرده ها تمامی منافع ناشی از به کارگیری آنها را به خود اختصاص می دهند و معمولاً یا سودی به این سپرده ها - به ویژه در حساب های جاری - پرداخت نمی کنند و یا سودی کمتر از مقدار سود حاصله می پردازند؛ گذشته از آنکه بانک ها این سپرده ها را جزو منابع خود تلقی می نمایند. (۲)

ودیعه ناقص

نظر دیگر در این مورد این است که حساب های امانی حکم ودیعه ناقص را

ص: ۷۱

۱- (۱). المصارف الاسلامیه بین النظریه و التطبيق، ص ۲۶۰.

۲- (۲). محمد علی تسخیری، «الودایع المصرفیه، تکلیف الفقہی واحکامها»، مجله مجمع الفقہ الاسلامی، الدورہ التاسعه، مؤتمر مجمع الفقہ الاسلامی، العدد التاسع، الجزء الاول، ۱۹۹۶، ص ۷۷۶-۷۸۲؛ الودائع النقدیه واستثمارها فی الاسلام، ص ۲۲۳؛ المصارف الاسلامیه بین النظریه و التطبيق، ص ۲۶۱-۲۶۴؛ سامی حمود، تطویر الاعمال المصرفیه، ص ۲۶۴-۲۶۵.

دارند. چرا که در این نوع ودیعه، گیرنده آن را به تملک خود درمی آورد و تنها ملزم به برگرداندن مثل آن است؛ بر خلاف ودیعه کامل که گیرنده ودیعه مالک آن نمی شود. همچنین این عنوان از قرض نیز متفاوت است؛ زیرا بانک هر چند مالک مبلغ سپرده شده در حساب می شود و اجازه استفاده از آن را دارد، اما همواره معادل آن را در خزانه اش نگه می دارد. (۱)

شهید صدر نیز می فرماید:

معمولاً سپرده های بانکی را «ودیعه ناقص» می نامند. زیرا بانک ملزم نیست که دقیقاً همان پول های سپرده شده را در موقع تقاضا بازپرداخت نماید؛ چنان که سپرده گذار نیز نمی تواند از قبول پول هایی که بانک می دهد، مادام که پول رایج کشور باشد، خودداری کند. (۲)

عاریه

نظریه سوم در مورد سپرده های غیر سرمایه گذاری این است که سپرده گذار وجوه خود را به صورت عاریه به بانک واگذار می کند. در عاریه مالک اجازه تصرف در مال عاریه داده شده را به گیرنده آن می دهد. (۳) از نظر فقهی عاریه با ودیعه و اجاره

ص: ۷۲

۱- (۱). الودایع المصرفیه النقدیه، ص ۲۲۲.

۲- (۲). محمدباقر صدر، البنك اللاربوی، ص ۲۱۰-۲۱۲، ملحق ۵.

۳- (۳). آیه الله بجنوردی رحمه الله در تعریف عاریه چنین می فرماید: «العاریه عباره عن تسلیط شخص علی عین ذات منفعه لکی یتنفع بها مجاناً و بلا عوض»؛ عاریه عبارت است از مسلط ساختن شخصی بر مالی که دارای منافع می باشد، برای این که آن شخص رایگان و بدون عوض از آن مال استفاده کند (بجنوردی، القواعد الفقهیه، ج ۵، ۲۳۷ به نقل از فراهانی، ص ۱۹۳). مرحوم علامه حلی در قواعد برای عاریه پنج رکن اصلی ذکر می کند. یکی از آنها این است که مالی که به عاریه داده می شود، به گونه ای باشد که ضمن قابلیت استفاده و بهره برداری از آن، اصل آن باقی بماند؛ مانند عاریه دادن لباس برای پوشیدن، اسب برای سواری، زمین برای زراعت و... امثالاً طعام را نمی توان عاریه داد؛ زیرا استفاده از آن در از بین بردن آن است و اقرب این است که درهم و دینار را، اگر چنین منفعتی بر آنها تصور شود، مانند زینت کردن و... می توان عاریه داد. همچنین گفته شده که استفاده از مال عاریه داده شده مجانی است و در صورتی که مطابق اذن داده شده عمل شود، گیرنده عاریه ضامن نخواهد بود؛ امثالاً می توان ضمانت را در عقد عاریه لحاظ نمود. در ماده ۶۳۵ قانون مدنی نیز آمده است: عاریه عقدی است که به موجب آن احد طرفین به طرف دیگر اجازه می دهد از عین مال او مجاناً منافع می شود. همچنین شرایط و احکامی که برای عاریه از قول فقها ذکر شد، در مواد ۶۳۷-۶۴۰ و ۶۴۲ قانون مدنی ایران نیز ذکر شده است. به طور کلی می توان گفت: عقد عاریه از هر جهت شبیه عقد ودیعه است، به جز در جهت اذن در تصرف برای عاریه گیرنده و در خصوصیت مالی که به عاریه گذاشته می شود (فراهانی، سیاست های اقتصادی در اسلام، ص ۱۸۹-۱۹۳).

متفاوت است. تفاوت اجاره و عاریه در این است که در عاریه مالک استفاده از منافع کالای خود را به صورت مجانی به دیگری واگذار می کند در حالی که در اجاره منافع در مقابل دریافت اجاره بها به دیگران واگذار می شود. عاریه و ودیعه نیز از آن جهت متفاوتند که عاریه گیرنده می تواند از منافع کالای عاریه گرفته شده استفاده کند، در حالی که گیرنده ودیعه نمی تواند در آن تصرف کند.

اطلاق عاریه بر سپرده های بانکی درست نیست؛ زیرا عاریه در مورد کالاهایی مصداق دارد که بتوان با حفظ اصل آن از منافعش بهره مند شد. این در حالی است که بانک ها با تصرف در سپرده ها موجب از بین رفتن اصل آن می شوند؛ زیرا پول از اشیایی است که استفاده از آن موجب از بین رفتنش می شود.

اجاره

یکی دیگر از احتمالات مطرح در مورد سپرده های بانکی آن است که بگوییم سپرده گذار این وجه را بانک اجاره می دهد. بانک در مقابل اجاره وجه اجاره بهای آن را به سپرده گذار می پردازد.

ص: ۷۳

اطلاق اجاره بر فرایند سپرده پذیری یکی از احتمالاتی است که برای توجیه ربا مطرح شده است. این ادعا از جهاتی مورد اشکال است. اول، اجاره قراردادی است که در مورد کالاهایی استفاده می شود که بتوان با حفظ اصلشان از منافع آن استفاده کرد. این در حالی است که بانک در وجوه سپرده ها تصرف می کند و این تصرف موجب از بین رفتن آن می شود. در این حالت، به جای این که قالب اجاره بر فرایند سپرده پذیری صدق کند، عنوان قرض بر آن تطبیق دارد.

عقد جدید

عده ای نیز خواسته اند با فرق گذاشتن بین قرض و وام های بانکی، سپرده ها را از نوع وام بانکی، به عنوان عقد جدیدی در قبال قرض قرار دهند. (۱) بر اساس این نظر پذیرش سپرده در بانک های متعارف پدیده نوینی است که سابقه تاریخی نداشته است. از این رو باید قرار داد سپرده گذاری و سپرده پذیری را نوعی عقد یا قرارداد جدید قلمداد کرد.

اگر بپذیریم که سپرده پذیری قراردادی جدید است، می توان این ادعا را مطرح کرد که بنا به اقتضائات «اوفوا بالعقود» عمل بر اساس این قرارداد جدید ضروری است.

با توجه به آنچه در ادامه می آید، اطلاق عقد جدید بر سپرده های بانکی قابل پذیرش نیست. قرارداد سپرده پذیری را می توان در قالب قراردادهای موجود، به خصوص قرض قرار داد. از این رو اطلاق عنوان جدید بر این قرارداد نه مقبول و نه ضروری است.

ص: ۷۴

۱- (۱). فراهانی فرد، سیاست های اقتصادی در اسلام، ص ۱۸۹-۱۹۳.

نظریه پنجم در مورد سپرده های بانکی این است که سپرده گذاران در قالب عقد قرض وجوه خود را به بانک می دهند و بانک ضامن پس دادن مثل آن است. قرض عقدی است که به موجب آن یکی از طرفین مقدار معینی از مال خود را به طرف دیگر تملیک می کند و او نیز مثل آن را از جهت مقدار، جنس و وصف رد می نماید و در صورت عذر در رد مثل، قیمت یوم رد را می دهد.

بر اساس این نظریه، عنوان ودیعه شرعی را بر این سپرده ها صادق نمی دانند. زیرا بانک سپرده ها را با منابع دیگرش مخلوط کرده و در آن تصرف می کند. بنا بر نظر اکثر فقهای اهل سنت (به جز مالکیه که تصرف در ودیعه را مکروه می دانند) گیرنده ودیعه حق بهره برداری از ودیعه را ندارد و در صورت تصرف در آن و باقی نماندن عینش، حکم قرض را پیدا می کند و تمام احکام قرض بر این سپرده ها جریان پیدا می کند؛ از جمله این که بانک ضامن برگرداندن مثل آن است و نمی تواند هیچ مبلغی اضافه بر آن به سپرده گذار پرداخت کند. (۱)

با توجه به قوت استدلال نظریه پنجم و اشکالاتی که در استدلال نظریه های دیگر وجود دارد، این نظریه مورد پذیرش بسیاری از محققان اقتصاد اسلامی قرار گرفته است. (۲) از این شمار، شهید صدر و امام خمینی رحمه الله این نظر را تقویت کرده اند.

ص: ۷۵

-
- ۱- (۱). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، المصارف الاسلامیه بین النظریه و التطبيق، ص ۲۶۰.
  - ۲- (۲). «الودایع المصرفیه، تکلیف الفقھی و احکامها»، مجله مجمع الفقه الاسلامی، الدوره التاسعه، مؤتمر مجمع الفقه الاسلامی، العدد التاسع، الجزء الاول، ۱۹۹۶، ص ۷۷۶-۷۸۲؛ الودائع النقدیه واستثمارها فی الاسلام، ص ۲۲۳؛ المصارف الاسلامیه بین النظریه و التطبيق، ص ۲۶۱-۲۶۴؛ تطویر الاعمال المصرفیه، ص ۲۶۴ و ۲۶۵.

از نظر شهید صدر سپرده بانکی را نمی توان ودیعه کامل یا ناقص قلمداد کرد؛ بلکه وامی است که از سوی فرد به بانک قرض داده شده و باید هنگام مطالبه قرض دهنده و یا در سررسید معین به او برگردانده شود. بر اساس این تفسیر، ماهیت سپرده های جاری و ثابت به ترتیب قرض و قرض ربوی است؛ زیرا بانک مبالغ سپرده گذاری در این حساب ها را جزو دارایی های خود شمرده و در آنها تصرف می کند. از این رو این وجوه به ملکیت بانک درمی آید. بانک در برابر استفاده از این وجوه، خدماتی را به دارنده گان سپرده های جاری و عایدی مشخصی را به سپرده های ثابت پرداخت می کند. (۱) با توجه به اطلاق عنوان قرض بر سپرده ها در بانک های متعارف مبلغی که صاحبان دریافت می دارند، بهره ربوی در برابر وام است. (۲) همان گونه که در ادامه تبیین می شود بانک اسلامی سپرده های ثابت و جاری را از یکدیگر جدا می کند و بهره ای در قبال سپرده جاری (به عنوان وام دریافت داشته) نمی پردازد. (۳)

ص: ۷۶

۱- (۱). البنك اللاربوی، ص ۴۸.

۲- (۲). شهید صدر معتقد است عملیات افتتاح حساب جاری و سپرده گذاری در حساب جاری به معنای اعطای قرض از طرف سپرده گذار به بانک است و عملیات برداشت از حساب جاری به معنای استیفای قرض. وی تفسیر حقوق دانان غرب را نمی پذیرد که عملیات سپرده گذاری و برداشت را به وام متقابل بانک از سپرده گذار و سپرده گذار از بانک می دانند، البنك اللاربوی، ص ۸۵ و ۹۵. ایشان همچنین معتقد است سپرده پس انداز مبلغی است که صاحب آن آن را به بانک سپرده و در مقابل، دفترچه حساب پس انداز را دریافت می کند که مبلغ هر پرداخت و برداشتی در آن ثبت می شود. صاحب پس انداز حق دارد هر زمان هر اندازه که بخواهد، از موجودی خود برداشت کند. بانک ها علاقه دارند سپرده گذاران پس انداز را تشویق کنند که از موجودی خود برداشت نکنند. برای این منظور به مانده موجودی این سپرده ها بهره می پردازند؛ بنابراین، سپرده های پس انداز یک شباهت با سپرده های ثابت دارند و آن این که بانک به مانده آنها بهره می پردازد. از این رو رابطه سپرده گذار با بانک در بانک داری ربوی رابطه قرض است؛ البنك اللاربوی، ص ۲۳.

۳- (۳). همان، ص ۲۱۰-۲۱۲، ملحق ۵.

شهید صدر در تعلیل اطلاق عنوان سپرده به حساب های بانکی به پیشینه تاریخی آن اشاره می کند. از نظر ایشان در آغاز شکل گیری بانک، صرافان وجوه افراد را به صورت امانت و سپرده می پذیرفتند و در آن تصرف نمی کردند. با ایجاد زمینه به کارگیری وجوه مردم و شکل گیری بانک داری نوین، بانکداران به قرض دادن وجوه امانی پرداختند. از این رو ماهیت این وجوه به قرض تبدیل شد. با توجه به این سابقه تاریخی هنوز نام نخستین ودیعه بر وجوهی که مردم در اختیار بانک ها قرار می دهند، باقی مانده است.

امام خمینی رحمه الله پس از بیان سه احتمال ودیعه، ودیعه ناقص و قرض در زمینه سپرده های بانکی، احتمال اخیر را تقویت می کند. به نظر ایشان اگر سپرده های بانکی در قالب قرض پذیرفته شوند، بانک می تواند در آنها تصرف کند، ولی گذاشتن شرط زیادی و گرفتن آن حرام است. در مقابل، اگر عنوان صادق بر سپرده گذاری را امانت بدانیم، باید میان دو حالت تفکیک کرد. اگر سپرده گذار به بانک اجازه تصرف در امانت را نداده باشد، بانک حق تصرف ندارد و در صورت تصرف ضامن است؛ اما در صورت اجازه تصرف و یا رضایت بعد از آن، بانک می تواند در سپرده تصرف کند. در این حالت وجوهی که بانک به سپرده گذار پرداخت می کند، حلال است؛ مگر آن که اجازه در چنین تصرفاتی قرینه بر قرض بودن آن باشد که در این صورت زیادی حرام است. در پایان امام می فرماید: «ظاهر این است که سپرده ها از نوع قرضند.» (۱)

شیوه های سپرده پذیری در بانک های اسلامی

اشاره

بانک های اسلامی نیز در طراحی های خود با شیوه های مختلف اقدام به سپرده پذیری می کنند. این سپرده ها در بانک های مختلف با عناوین گوناگون

ص: ۷۷

طراحی شده اند. در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران، سپرده ها به سه دسته قرض الحسنه جاری، قرض الحسنه پس انداز و سرمایه گذاری تقسیم می شوند. بانک اسلامی اردن میان سپرده های دیداری (جاری و غیر جاری)، پس انداز، پیش آگهی، سرمایه گذاری عام و سرمایه گذاری خاص تفکیک کرده است.

صرف نظر از تفاوت های موجود در نام گذاری می توان سپرده در بانک های اسلامی را به سه دسته سپرده دیداری، پس انداز و سرمایه گذاری تقسیم کرد. در برخی از بانک های اسلامی سپرده سرمایه گذاری به سپرده سرمایه گذاری عام و خاص تقسیم می شود. در نظام بانکی ایران سپرده سرمایه گذاری بر اساس مدت سپرده گذاری به کوتاه مدت و بلندمدت تقسیم شده اند.

سپرده دیداری

سپرده دیداری ناظر به وجوهی است که سپرده گذار به بانک می سپارد و به او اختیار می دهد که در آن تصرف نماید. صاحب سپرده می تواند با استفاده از چک، کارت بانکی و یا روش های اینترنتی بدون هیچ شرطی پول به حساب واریز و یا از آن برداشت کند. در مقابل، سود و زیان حاصل از به کارگیری این وجوه مربوط به بانک است.

در نظام بانکی جمهوری اسلامی از سپرده دیداری با عنوان سپرده قرض الحسنه جاری یاد می شود.

سپرده پس انداز

هدف از ایجاد این حساب، ترغیب سپرده گذاران کوچک به مشارکت در عملیات سرمایه گذاری بانک است. دارندگان این حساب می توانند با رعایت ضوابطی هر وقت که مایل باشند، تمام یا مقداری از سپرده خود را دریافت

نمایند. بانک های اسلامی سپرده پس انداز را یا در قالب سپرده قرض الحسنه و یا سپرده سرمایه گذاری کوتاه مدت افتتاح می کنند. در حالت اول، سپرده گذاران تنها از مزیت ارائه خدمات، اجر معنوی و جوایز قرعه کشی برخوردار می شوند.

در صورت دوم، دارندگان سپرده های پس انداز سود دریافت می کنند. سود این سپرده ها به طور معمول کمتر از سود سپرده های سرمایه گذاری است. در صورت پرداخت سود به سپرده های پس انداز می توان آنها را تحت قالب سپرده های سرمایه گذاری کوتاه مدت دسته بندی کرد.

سپرده سرمایه گذاری خاص

سپرده سرمایه گذاری خاص (۱) وجوهی است که بانک های اسلامی برای به کارگیری در طرح های خاص سرمایه گذاری می پذیرند.

سپرده سرمایه گذاری عام

سپرده سرمایه گذاری عام (۲) عبارت است از مبالغی که صاحبان آن به بانک می سپارند و طبق توافقی که به عمل می آورند، تا مدتی معینی چیزی از آن برداشت نمی کنند. در مقابل بانک ربوی بر طبق قرارداد متعهد می شود که بهره ی معینی به سپرده گذار پرداخت نماید و در نظام غیرربوی نیز بر اساس عقود مشارکتی، مضاربه، مزارعه و مساقات درصدی از سود را مالک می شود. (۳)

در نظام بانکی جمهوری اسلامی سپرده های سرمایه گذاری عام در قالب سپرده سرمایه گذاری کوتاه مدت عادی، کوتاه مدت ویژه و بلندمدت جذب می شوند.

ص: ۷۹

۱- (۱). حسابات الاستثمار الخاص.

۲- (۲). حسابات الاستثمار العام.

۳- (۳). سعید فراهانی فرد، سیاست های پولی در بانک داری بدون ربا، ص ۱۸۸ و ۱۸۹.

سپرده سرمایه گذاری کوتاه مدت

این حساب به صورت دفترچه نگه داری می شود و به سپرده گذاران امکان می دهد هر زمان که بخواهد به موجودی دفترچه اضافه یا از آن برداشت کند. سود سپرده بر اساس کمترین مانده سپرده مذکور در هر ماه محاسبه می شود؛ به شرط آنکه مانده، کمتر از حداقل تعیین شده برای سپرده سرمایه گذاری کوتاه مدت نبوده و برای بار اول، سه ماه نزد بانک باقی باشد. صاحب حساب می تواند در قرارداد سپرده گذاری به بانک اجازه تمدید سپرده را بدهد. تمدید سپرده سرمایه گذاری کوتاه مدت تابع ضرایبی از یک ماه می باشد. (۱)

سپرده سرمایه گذاری کوتاه مدت ویژه

این حساب همانند سپرده کوتاه مدت است؛ با این تفاوت که به جای دفترچه از سند حسابداری و برگ رسید سپرده استفاده می شود. نرخ سود این سپرده ۲٪ بیشتر از سپرده کوتاه مدت عادی بوده و حداقل مبلغ پنجاه هزار ریال و به شرط آن که حداقل سپرده ۶ ماه نزد بانک باقی بماند و بعد از ۶ ماه تابع ضریبی از یک ماه خواهد بود. (۲)

سپرده سرمایه گذاری بلندمدت

این سپرده در حال حاضر از نظر مدت چهار دسته می باشد. سپرده یک ساله، دو ساله، سه ساله و پنج ساله. هر نوع سپرده با توجه به مدت آن از سهم سود خاصی برخوردار است. حداقل مبلغ برای افتتاح این نوع سپرده ها با افزایش مدت سپرده گذاری افزایش می یابد. (۳)

ص: ۸۰

۱- (۱). اداره آموزش و مدیریت بانک ملی ایران، امور ریالی شعب، چاپ چهارم، ص ۹۳.

۲- (۲). همان.

۳- (۳). همان، ص ۹۴.

اشاره

علی‌رغم تنوع سپرده‌های بانکی در بانک‌های اسلامی می‌توان آنها را در دو قالب سپرده‌های غیرسرمایه‌گذاری و سپرده‌های سرمایه‌گذاری جای داد. این تقسیم‌بندی از آن جهت مهم است که دو عنوان فقهی متفاوت بر این سپرده‌ها اطلاق می‌شود و از این جهت حکم یکسانی ندارند.

سپرده‌های کوتاه‌مدت و بلندمدت

سپرده‌های بانکی از نظر مدتی که در اختیار بانک قرار دارند، به کوتاه‌مدت و بلندمدت تقسیم می‌شوند. دارندگان سپرده‌های کوتاه‌مدت می‌توانند هر زمان که مایل بودند، سپرده‌هایشان را برداشت کنند. در مقابل، در سرمایه‌گذاری بلندمدت، سپرده‌گذاران باید تا مدتی مشخص و جوه خود را نزد بانک نگه دارند.

سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام و خاص

سپرده‌های بانکی را می‌توان از جهت چگونگی استفاده به دو دسته سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام و خاص تقسیم کرد.

سپرده‌های غیرسرمایه‌گذاری و سرمایه‌گذاری

سپرده غیرسرمایه‌گذاری وجوهی است که مشتری آن را نه به قصد سرمایه‌گذاری، بلکه برای نگه‌داری پول در گردش خود در بانک و یا مشارکت در پرداخت قرض الحسنه به بانک می‌سپارد. این سپرده معمولاً از تسهیلاتی چون چک بانکی، کارت بانکی و جوایز بانکی برخوردار می‌شود. این سپرده به طور معمول انواع مختلفی دارد: سپرده‌های جاری و پس‌انداز.

در مقابل، سپرده سرمایه گذاری با هدف سرمایه گذاری در بانک قرار می گیرد. بانک ها به وکالت از سپرده گذاران و یا به صورت مشارکتی این وجوه را در زمینه های مختلف سرمایه گذاری می کنند. سود سپرده سرمایه گذاری میان بانک و سپرده گذار توزیع می شود.

در درس بعد به تفصیل سازوکار جذب سپرده ها در بانک های اسلامی را با تفکیک میان سپرده های غیرسرمایه گذاری و سپرده های سرمایه گذاری بررسی می کنیم.

خلاصه

۱. سپرده ها وجوهی هستند که سپرده گذاران جهت نگه داری، ارائه خدمات و یا کسب درآمد در اختیار بانک قرار می دهند.

۲. طبق دیدگاه معتبر و رایج، ماهیت حقوقی سپرده های بانکی در بیشتر کشورها مانند امریکا، انگلیس، فرانسه و ایران (پیش از تغییر قانون عملیات بانکی بدون ربا) این است که سپرده های دیداری، پس انداز و مدت دار، همگی ماهیت قرض دارند و به همین جهت، این حساب ها در نگاه اندیشمندان اسلامی از مصادیق قرض می باشد و در صورت تعلق بهره، قرض ربوی است و حرام.

از نظر شهید صدر و امام خمینی رحمه الله سپرده های بانکی را نمی توان ودیعه-نه ودیعه کامل و نه ودیعه ناقص- قلمداد کرد؛ بلکه آنها قرض هایی هستند که موعد وصول آنها زمان حال (سپرده جاری و...) یا آینده (سپرده مدت دار) است؛ زیرا مالکیت سپرده گذار با اعطای اختیار کامل به بانک در به کارگیری و تصرف سپرده اش زایل می شود و این امر با طبیعت ودیعه سازگار نیست.

۳. اطلاق نام سپرده بر وجوه حساب های بانکی پیشینه ای تاریخی دارد. در آغاز شکل گیری پدیده بانک داری، بانک ها سپرده ها را به منظور حفظ و نگه داری

قبول می کردند؛ اما به تدریج با توسعه کار بانک ها شکل قرض را به خود گرفتند، ولی اسم ودیعه بر آنها باقی ماند.

۴. سپرده های بانکی در بانک های اسلامی را می توان به دو دسته غیر سرمایه گذاری و سرمایه گذاری تقسیم کرد. این تقسیم مبتنی بر انگیزه های سپرده گذاری و همچنین چارچوب قرارداد سپرده گذاری است.

۵. در بانک های اسلامی حساب سپرده غیر سرمایه گذاری به طور عمده به منظور استفاده از خدماتی چون نگه داری وجوه و خدمات پرداخت توسط چک افتتاح می شود. برخی از بانک های اسلامی به دارندگان سپرده های پس انداز بر اساس قرعه جوایزی پرداخت می کنند.

۶. سپرده سرمایه گذاری به سپرده ای اطلاق می شود که با هدف کسب سود نزد بانک گذاشته می شود. سپرده گذاران بر اساس مدت سپرده گذاری، میزان سپرده و عملکرد سرمایه گذاری بانک در سود حاصل از به کارگیری سپرده ها سهیم می شوند.

کلمات کلیدی

سپرده بانکی: وجوهی که مردم به منظور نگه داری یا سرمایه گذاری به بانک می سپارند.

ودیعه: عقدی است که به موجب آن شخصی به دیگری وکالت یا نیابت می دهد که مال او را حفظ کند.

عاریه: در عاریه مالک استفاده از منافع کالای خود را به صورت رایگان به دیگری واگذار می کند.

اجاره: در اجاره مالک یک کالا منافع آن را در مقابل دریافت اجاره بها به دیگران واگذار می کند.

قرض: عقدی است که در آن یکی از طرفین مقدار معینی از مال خود را به طرف دیگر تملیک می کند و طرف مقابل بازپرداخت مثل آن را به عهده می گیرد.

سپرده دیداری: وجوهی است که سپرده گذار به منظور نگه داری آن و استفاده از خدماتی چون برداشت از حساب توسط چک به بانک می سپارد.

سپرده پس انداز: وجوهی که سپرده گذار به منظور نگه داری به بانک می سپارد و از خدماتی چون برداشت از حساب توسط دفترچه، کارت بانکی و اینترنت و همچنین حق تقدم دریافت تسهیلات و جوایز بانکی بهره مند می شود.

سپرده سرمایه گذاری عام: مبالغی که صاحبان آن برای کسب سود به بانک می سپارند تا در همه زمینه های تأمین مالی و سرمایه گذاری بانک بر اساس شیوه های تأمین مالی اسلامی به کار گرفته شود.

سپرده سرمایه گذاری خاص: وجوهی است که دارندگان آن برای سرمایه گذاری در طرح های خاص و کسب سود به بانک می سپارند.

پیش

۱. سپرده بانکی چیست و چه تفاوتی با اوراق بهادار دارد؟

۲. تفاوت سپرده های جاری، پس انداز و ثابت چیست؟

۳. کدام عنوان فقهی بر قرارداد سپرده پذیری در بانک های متعارف تطبیق می کند؟

۴. دو شیوه عمده پذیرش سپرده در بانک داری اسلامی کدامند؟

۵. تفاوت میان سپرده های سرمایه گذاری عام و خاص چیست؟

۶. مراد از سپرده های سرمایه گذاری و غیرسرمایه گذاری در بانک داری اسلامی چیست؟

موضوعاتی برای پژوهش

۱. تفاوت فقهی - حقوقی سپرده عام و سپرده خاص (امانات)؛

۲. نقش قصد و نیت در صدق عناوین فقهی بر سپرده های بانکی؛

۳. مفهوم شناسی حساب مسدودی در بانک داری اسلامی؛

۴. تفاوت مفهومی ودیعه-عاریه و اجاره-قرض در تطبیق فقهی سپرده ها؛

۵. وضعیت سپرده ها در صورت ورشکستگی بانک؛

منابع پیشنهادی

۱. تسخیری، محمدعلی، «سپرده های بانکی، تطبیق فقهی و احکام آن»، مجله فقه اهل بیت، ش ۲۵؛

۲. موسویان، سیدعباس، فقه معاملات بانکی، فصل سوم؛

۳. صدر، شهید سید محمدباقر، البنك الاربوی فی الاسلام؛

۴. بهمند، محمد و بهمنی، محمود، بانک داری داخلی (تجهیز منابع پولی)، مؤسسه بانک داری ایران، چاپ چهارم، تهران، ۱۳۷۲.

سازوکارهای سپرده‌پذیری غیرسرمایه‌گذاری

اهداف آموزشی

پس از مطالعه این درس با مطالب زیر آشنا می‌شویم:

۱. مفهوم شناسی سپرده‌های غیرسرمایه‌گذاری و انواع آن

۲. فقه سپرده‌های غیرسرمایه‌گذاری

۳. سازوکار جذب سپرده‌های غیرسرمایه‌گذاری

سپرده غیرسرمایه‌گذاری یا امانی به سپرده‌ای اطلاق می‌شود که با اهداف غیرسرمایه‌گذاری به بانک داده می‌شود. در بانک داری متعارف این سپرده‌ها به طور عمده به دو دسته سپرده جاری و پس‌انداز تقسیم می‌شوند. برخلاف سپرده‌های جاری که ثبات چندانی ندارند، وجوه سپرده پس‌اندار پایداری بیشتری دارند.

بانک‌های اسلامی نیز به طور عمده از دو قالب سپرده جاری و پس‌انداز برای پذیرش سپرده غیرسرمایه‌گذاری استفاده می‌کنند. علی‌رغم شباهت‌هایی میان سپرده جاری و پس‌انداز در بانک داری متعارف و اسلامی، تفاوت‌هایی در قالب سپرده‌پذیری و همچنین برخی سازوکارهای جذب وجود دارد. به طور نمونه، برخی از بانک‌های اسلامی از قالب قرض الحسنه برای جذب سپرده غیرسرمایه‌گذاری استفاده کرده‌اند. استفاده از این قالب موجب تغییراتی در رابطه میان بانک و سپرده‌گذاران شده است.

در این درس پس از معرفی انواع سپرده های غیرسرمایه گذاری در نظام بانکی متعارف به معرفی و تبیین انواع سپرده های غیرسرمایه گذاری در نظام بانکی اسلامی می پردازیم. در ادامه چارچوب فقهی پذیرش این سپرده ها بررسی می شود. بخش پایانی نیز به بررسی تضمین سپرده های غیرسرمایه گذاری و سازوکار جذب آنها اختصاص دارد.

انواع سپرده های غیرسرمایه گذاری در بانکداری اسلامی

اشاره

سپرده غیرسرمایه گذاری در بانک های اسلامی را می توان به دو دسته سپرده دیداری و سپرده پس انداز تقسیم کرد.

سپرده دیداری (حسابات الائتمان)

اشاره

سپرده دیداری ناظر به وجوهی است که سپرده گذار به بانک می سپارد و به بانک اختیار می دهد که در آن تصرف نماید. صاحب سپرده می تواند با استفاده از چک، کارت بانکی و یا روش های اینترنتی بدون هیچ شرطی به حساب خود پول واریز کرده یا از آن برداشت کند. در مقابل، سود و زیان حاصل از به کارگیری این وجوه، مربوط به بانک است.

ویژگی های سپرده دیداری

الف) به سپرده دیداری سودی تعلق نمی گیرد، اما سپرده گذاران در مقابل خسارت های احتمالی نیز مسئولیتی ندارند.

ب) دارندگان حساب دیداری از خدماتی چون دسته چک، کارت بانکی و تسهیلات انتقال وجوه از طریق تلفن و اینترنت برخوردار می شوند.

ج) بانک می تواند در مقابل خدمات ارائه شده کارمزد دریافت کند، ولی بانک های اسلامی به طور معمول کارمزدی از دارنده حساب دیداری دریافت نمی کنند.

جعبه ۱.۳: انواع سپرده های غیر سرمایه گذاری در بانک اسلامی اردن

سپرده پس انداز (حسابات التوفیر)

اشاره

هدف از ایجاد این حساب، ترغیب سپرده گذاران کوچک به مشارکت در عملیات سرمایه گذاری بانک است. دارندگان این حساب می توانند با رعایت ضوابطی هر زمان که مایل باشند، تمام یا مقداری از سپرده خود را دریافت نمایند. بانک های اسلامی سپرده پس انداز را یا در قالب سپرده قرض الحسنه و یا سرمایه گذاری کوتاه مدت افتتاح می کنند. در حالت اول، سپرده گذاران تنها از مزیت ارائه خدمات، اجر معنوی و همچنین جوایز قرعه کشی برخوردار می شود. در صورت دوم، دارنده سپرده سود دریافت می کند. سود این نوع سپرده به طور

ص: ۸۹

معمول کمتر از سود سپرده های سرمایه گذاری است.

در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران بانک ها می توانند به منظور تجهیز سپرده های قرض الحسنه پس انداز، بدون تعهد یا قرار قبلی با سپرده گذار، هر یک از امتیازات ذیل و یا همه آنها را به سپرده گذاران اعطا نمایند. (۱)

الف) جوایز غیر ثابت و یا جنسی؛

ب) تخفیف یا معافیت از پرداخت کارمزد خدمات بانکی؛

ج) حق تقدم در استفاده از تسهیلات بانکی.

ویژگی های سپرده پس انداز

الف) دارنده حساب می تواند بدون محدودیت با استفاده از دفترچه، کارت بانکی و یا تسهیلات پرداخت اینترنتی اقدام به دریافت وجه و یا واریز آن کند.

ب) وجوه این سپرده از سوی بانک تضمین می شود.

ج) برخی از بانک های اسلامی برای تشویق سپرده گذاران در حساب پس انداز به قید قرعه جوایزی به دارندگان این حساب ها می پردازند.

ماهیت فقهی سپرده های دیداری و پس انداز

همان گونه که گفته شد، سپرده غیر سرمایه گذاری در بانک های اسلامی شامل سپرده های دیداری و پس انداز می شود. این سپرده ها مبالغ نقدی هستند که به بانک ها سپرده می شوند و افراد می توانند با استفاده از چک (در حساب جاری) یا دفترچه (در حساب پس انداز) هر زمان که خواستند، از آن برداشت کنند. در بانک های اسلامی به سپرده های جاری و پس انداز هیچ عایدی تعلق نمی گیرد.

ص: ۹۰

برخی از بانک های اسلامی برای تشویق سپرده های پس انداز به قید قرعه جوایزی به سپرده گذاران اهدا می کنند. (۱)

با مروری بر مطالب فصل قبل می توان نتیجه گرفت که تفاوت چندانی میان سپرده های غیرسرمایه گذاری در بانک داری متعارف و اسلامی وجود ندارد. در ادامه به برخی تشابه ها و تمایزهای موجود اشاره می کنیم.

تشابه سپرده های غیرسرمایه گذاری در بانک های اسلامی و متعارف

در مقام مقایسه، سپرده های غیرسرمایه گذاری در بانک های اسلامی و متعارف از جهات زیر مشابه همدند:

۱. این سپرده ها به طور عمد با هدف دریافت بهره یا سود به بانک سپرده نمی شوند؛ بلکه سپرده گذار مایل است از مزایایی چون حفظ امنیت وجوه و استفاده از خدمات بانکی (مانند پرداخت با دسته چک و کارت بانکی) برخوردار شود. از این رو این سپرده ها با هدف سرمایه گذاری در بانک گذاشته نمی شوند.

۲. سپرده های دیداری در بانک های متعارف و اسلامی به طور عمد کارکردی مشابه دارند. دارندگان این سپرده ها به طور عمد مایلند از خدمت عمد اختصاص یافته به آنها- که استفاده از چک برای پرداخت است- استفاده کنند. به طور معمول به این سپرده ها هیچ سودی تعلق نمی گیرد.

نقاط تمایز سپرده های غیرسرمایه گذاری در بانک های اسلامی و متعارف

سپرده های غیرسرمایه گذاری در بانک های متعارف و اسلامی از جهاتی نیز

ص: ۹۱

۱- (۱). قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۴؛ آیین نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۲؛ دستورالعمل اجرایی قبول سپرده ها، ماده ۳.

متفاوتند که به برخی از آنها اشاره می شود:

۱. در حالی که بانک های متعارف به سپرده های پس انداز متعارف بهره-کمتر از بهره سپرده های سرمایه گذاری (ثابت)- پرداخت می کنند، بانک های اسلامی عایدی ثابتی به آنها نمی پردازند.

۲. برخی از بانک های اسلامی برای تشویق دارندگان حساب پس انداز با قرعه کشی جوایزی به دارندگان این سپرده ها اهدا می کنند. این شیوه در بانک های متعارف به کار نمی رود.

قالب فقهی سپرده های غیر سرمایه گذاری در بانک های اسلامی

با توجه به نقاط تمایز و تشابه سپرده های غیر سرمایه گذاری در بانک های متعارف، محققان بانک داری اسلامی به طور عمده سه احتمال در مورد عنوان فقهی حاکم بر این سپرده ها در بانک های اسلامی مطرح کرده اند:

۱. ودیعه: سپرده غیر سرمایه گذاری وجوهی است که به عنوان ودیعه همراه با اجازه تصرف به بانک واگذار می شود.

۲. قرض: این سپرده وجوهی است که در قالب قرض به بانک اسلامی واگذار می شود. بر این اساس سپرده گذار مقدار معینی از وجوه خود را به بانک قرض می دهد تا هنگام نیاز قرض خود را مطالبه کند.

۳. قرض الحسنه: مردم وجوه مازاد خود را در قالب عقد قرض الحسنه به بانک واگذار می کنند.

با توجه به این که برخی از این احتمالات در مورد کلیت سپرده های بانکی در درس قبل مورد بحث قرار گرفت، در ادامه تنها به برخی از جلوه های خاص مرتبط با سپرده های غیر سرمایه گذاری در بانک های اسلامی می پردازیم.

عنوان فقهی مفهوم

ودیعه همراه با اذن تصرف سپرده گذار وجوه خود را به عنوان ودیعه به بانک می سپارد و به او اجازه تصرف می دهد.

قرض سپرده گذار وجوه خود را به بانک قرض می دهد.

قرض الحسنه سپرده گذار وجوه خود را به صورت قرض الحسنه در اختیار بانک می گذارد.

ودیعه همراه با اذن تصرف

توجه به فهم عرفی از سپرده های غیرسرمایه گذاری (دیداری و پس انداز) و همچنین نام آنها این فرضیه را تقویت می کند که قالب پذیرش آنها را عقد ودیعه (امانت سپاری) بدانیم. همان گونه که قبلاً گفته شد، شهید صدر در صدق واقعی این عنوان بر سپرده های بانکی تشکیک کرده و اطلاق عنوان سپرده- که تداعی گر امانت است- به سپرده های دیداری و پس انداز را ناظر به سابقه تاریخی آن دانسته است.

امام خمینی رحمه الله همان گونه که قبلاً اشاره شد، این احتمال را قابل طرح دانسته اند که قالب پذیرش سپرده های بانکی غیرسرمایه گذاری را قرارداد ودیعه همراه با اذن تصرف بدانیم. به نظر ایشان اگر سپرده های بانکی در قالب ودیعه و امانت، همراه با اجازه تصرف یا رضایت از آن پذیرفته شوند، بانک می تواند در آن تصرف کند. در این حالت چون مالکیت سپرده گذار باقی است، وجوهی که بانک به سپرده گذار در سپرده های پس انداز می پردازد، حلال است؛ مگر آن که اجازه در چنین تصرفاتی، قرینه بر قرض بودن آن باشد که در این صورت، زیادی حرام است. (۱) از نظر ایشان اگر بگوییم سپرده گذار به بانک اجازه تصرف در امانت

ص: ۹۳

۱- (۱). السید روح الله الخمینی، تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۵۵۸، مسئله ۳ و ۶.

را نداده باشد، بانک حق تصرف در آن ندارد و در صورت تصرف ضامن است. (۱)

در تبیین این مورد این ادعا نیز قابل طرح است که تصرف بانک در سپرده های غیرسرمایه گذاری موجب می شود که رابطه میان بانک و سپرده گذار حکم رابطه بدهکار و طلبکار را پیدا کند. در این چارچوب یا می توان گفت که قرارداد ودیعه به قرارداد قرض تبدیل می شود و یا حکم قرض را می پذیرد. البته در مواردی که تصرف بانک در سپرده ها بدون اجازه ودیعه گذار باشد، بهتر است بگوییم رابطه بین طرفین به جای این که قرض باشد، نوعی غصب یا تصرف فضولی در امانت است. در این حالت به جای این که از ضمانت عقدی سخن بگوییم، نوعی ضمانت غیرعقدی مطرح می شود. ضمانت غیرعقدی در مواردی صدق می کند که رابطه حقوقی بین مالک و تلف کننده مال وجود ندارد. برای نمونه هنگامی که در یک تصادف رانندگی فردی به ماشین طرف مقابل خسارتی وارد می کند، وی ضامن خسارت وارده است، ولی این ضمانت ناشی از نوعی قرارداد میان دو طرف نیست، بلکه از اتلاف مال غیر است. در مقابل، در عقد قرض، گیرنده به مقتضای عقد متعهد به بازگرداندن مثل آن هنگام مطالبه یا در سررسید می باشد.

آیه الله محمد اسحاق فیاض، نویسنده کتاب بانک از نگاه اسلام و از مراجع نجف، با تفکیک میان حکم سپرده ها، از جمله سپرده های غیرسرمایه گذاری در بانک های اسلامی و ربوی معتقد است که عنوان ودیعه و قرض به ترتیب بر آنها اطلاق می شود. به نظر ایشان سپرده نزد بانک های اسلامی و از جمله سپرده های دیداری و پس انداز به معنای فقهی آن ودیعه است و عنوان قرض بر آن صدق

ص: ۹۴

نمی‌کند؛ زیرا رابطه مالک با سپرده اش قطع نشده و در ملک او باقی است؛ از این رو تضمینی بر آن نیست. هر چند بانک به دلیل تقویت اطمینان سپرده گذارها متعهد می‌شود که در صورت خسارت و تلف سپرده از سوی عامل بدون افراط و تفریط، ضامن خسارت وارده است. در مقابل، عنوان حاکم بر سپرده‌ها در بانک‌های ربوی به دو دلیل قرض و نه ودیعه است: یکم. سپرده در ملک سپرده گذار باقی نیست؛ دوم، اجازه بانک برای تصرف در سپرده از سوی مالک به این معناست که بانک سپرده را از باب ضمان به مثل مالک شود و این همان قرض است و سود ناشی از آن ربا و سود قرض محسوب می‌شود. (۱)

قرض

با توجه به تبیین شهید صدر در مورد سابقه نام گذاری سپرده‌های بانکی، اطلاق عنوان قرض و یا حکم آن بر سپرده‌های غیر سرمایه گذاری در بانک‌های اسلامی از قوت بیشتری برخوردار است. این بدان معناست که مردم با افتتاح حساب‌های دیداری و پس‌انداز وجوه خود را به بانک قرض می‌دهند. بانک نیز بنا به قرارداد قرض، مالک وجوه می‌شود و می‌تواند در آنها تصرف کند. در این چارچوب، عواید حاصل از به کارگیری این سپرده‌ها به بانک - به عنوان مالک آن - تعلق می‌گیرد. در مقابل، بانک ضامن برگرداندن معادل وجوه سپرده گذاری شده به سپرده گذار است. امام خمینی رحمه الله این نظر را تقویت می‌کنند. (۲)

می‌توان گفت که طرفداران اطلاق عنوان قرض بر سپرده‌های غیر سرمایه گذاری در بانک‌های اسلامی دو تفسیر متفاوت را از آن ارائه می‌کنند:

ص: ۹۵

۱- (۱). محمد اسحاق فیاض، بانک از نگاه اسلام، ترجمه: محمد جواد برهانی، ص ۴۷-۵۰.

۲- (۲). السید روح الله الخمينی، تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۵۵۸.

الف) تطبیق عنوان قرض: بر اساس این فرض، مردم وجوه حساب های دیداری و پس انداز را در قالب قرارداد قرض به بانک واگذار می کنند. این ایده با این اشکال مواجه است که سپرده گذاران به طور معمول قصد قرض دادن وجوه خود به بانک را ندارند و متعارف عرفی، امانت سپاری وجوه نزد بانک است؛ مگر این که بگوییم با توجه به رابطه نهادی بانک و سپرده گذاران قالب پذیرش این سپرده ها قرض است.

ب) تطبیق حکم قرض: احتمال دیگر این است که سپرده گذاری در حساب های غیر سرمایه گذاری در حکم قرض باشد. با توجه به آنچه گفته شد، این ایده مطرح شده است که چون پول از جمله اموری است که تصرف در آن موجب از بین رفتن آن می شود، بانک با تصرف در سپرده ها ضامن سپرده گذاران - به ضمان عقدی یا غیر عقدی - می شود. از این رو می توان گفت که احکام قرض در مورد سپرده های غیر سرمایه گذاری صدق می کند.

قرض الحسنه

در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران از سپرده غیر سرمایه گذاری با عنوان سپرده قرض الحسنه یاد شده است. این سپرده به دو دسته قرض الحسنه جاری و قرض الحسنه پس انداز تقسیم می شود. (۱) بانک ها استرداد اصل این سپرده ها را تعهد و تضمین می کنند. آنها مکلفند عندالمطالبه اصل سپرده های قرض الحسنه را مسترد نمایند. (۲) این سپرده ها جزو منابع بانک محسوب شده (۳) و به آنها سودی تعلق نمی گیرد. (۴)

ص: ۹۶

۱- (۱). آیین نامه فصل پنجم قانون عملیات بانکی بدون ربا (مصوب ۱۳۶۲/۱۲/۱۷)، ماده ۲.

۲- (۲). همان، ماده ۴.

۳- (۳). همان، ماده ۲.

۴- (۴). دستورالعمل اجرایی قبول سپرده (مصوب ۱۳۶۲/۱۰/۱۸)، ماده ۳.

با توجه به عنوانی که برای این سپرده ها انتخاب شده، می توان ادعا کرد که این سپرده ها در قالب قرارداد قرض الحسنه پذیرفته می شوند. بر این اساس دارندگان سپرده جاری و پس انداز وجوه خود را در قالب قرض الحسنه به بانک قرض داده و بانک ضامن برگرداندن آن می شود. از این رو سود ناشی از به کارگیری آنها به سپرده گذاران تعلق نمی گیرد.

همان گونه که در بحث اقتضائات قرض الحسنه به تفصیل عنوان می شود، تأملاتی در مورد تفاوت میان قرض و قرض الحسنه وجود دارد. در آیات قرآن کریم واژه قرض الحسنه دوازده بار آمده است. در این آیات مراد از قرض الحسنه بنا به تفاسیر معروف، «انفاق در راه خدا» است و ارتباطی با معنای حقوقی آن ندارد. همچنین در روایات نیز به ندرت از این واژه استفاده شده است. در کتاب وسائل الشیعه تنها یک مورد واژه قرض الحسنه به کار رفته است. این واژه در صدر اسلام چندان کاربرد نداشته و عموماً از واژه قرض استفاده می شده و در کتب فقها نیز همین عنوان ذکر شده است؛ اما در عرف امروز واژه قرض الحسنه مفهوم اخلاقی خاصی پیدا کرده و قرضی را می توان قرض الحسنه دانست که با نیت خیر و انگیزه های الهی و معنوی همراه باشد. (۱) البته این مفهوم بریده و جدا از معارف دینی نیست.

با توجه به این نکته، جای این پرسش باقی است که چرا در نظام بانکداری بدون ربا در جمهوری اسلامی ایران از عنوان قرض الحسنه برای سپرده های جاری و پس انداز استفاده شده است. آیا اشخاصی که وجوه خود را در حساب جاری یا حتی پس انداز می سپارند، قصد و نیت اعطای قرض الحسنه به بانک

ص: ۹۷

۱- (۱). مهدی رجایی، طراحی ابزارهای مالی در نظام مالی بدون ربا (پایان نامه کارشناسی ارشد)، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی رحمه الله، ۱۳۷۵، ص ۸۷-۸۸.

دارند؟ پاسخ به این سؤال در مورد سپرده های حساب جاری منفی است و سپرده گذاران قرض الحسنه پس انداز نیز غالباً چنین قصدی ندارند.

البته ممکن است ما تفسیر دیگری از عنوان قرض الحسنه ارائه کنیم و بگوییم مردم وجوهشان را در این حساب ها می گذارند تا بانک آن را به دیگران قرض الحسنه بدهد. این تفسیر شاید تلقی برخی از سپرده گذاران در حساب قرض الحسنه پس انداز باشد؛ به ویژه آن که بانک ها در تبلیغات خود برای جذب این سپرده ها احیاناً اعلام می کنند: «ضمن کسب اجر معنوی از جوایز بانک نیز برخوردار خواهید شد». به نظر می رسد اجر معنوی نوید داده شده از قرض الحسنه دادن این وجوه توسط بانک به نیازمندان و... حاصل می شود؛ نه از به کارگیری این وجوه برای سودآوری بانک. اما اگر این وجه را بپذیریم، دیگر بانک ها مجاز به استفاده از این سپرده ها در غیر این مورد نخواهند بود. درحالی که می دانیم بانک ها تنها بخشی از این وجوه را به اعطای قرض الحسنه اختصاص می دهند و مابقی را برای کسب منفعت و سود به کار می گیرند. (۱) بنابراین در صورتی که بانک ها مایل به کسب درآمد از به کارگیری این وجوه باشند، بجاست که حداقل عنوان قرض الحسنه را از آن حذف کنند تا ضمن حفظ شأن و منزلت قرض الحسنه به مقصود خود نیز نایل شوند. البته این بدان معنی نیست که بانک ها از این محل قرض الحسنه ندهند.

ص: ۹۸

۱- (۱). محمد جواد محقق نیا، «بررسی جایگاه قرض الحسنه در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران»، مجله معرفت اقتصادی، ش ۱، ص ۱۴۱-۱۶۲؛ و صادق بختیاری، «اهداف توسعه اقتصادی در قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره) و بررسی برخی از مشکلات نظری و اجرایی آن»، مجموعه سخنرانی ها و مقالات پنجمین سمینار بانک داری اسلامی، تهران، مؤسسه بانک داری ایران، ۱۳۷۳، ص ۱۸۳.

البته می توان گفت: با توجه به این که سپرده های سرمایه گذاری جاری و پس انداز در نظام بانکی جمهوری اسلامی با عنوان قرض الحسنه پذیرفته می شوند، سپرده گذاران با امضای قرارداد سپرده گذاری به صورت ضمنی می پذیرند که وجوه خود را به صورت قرض الحسنه یا برای استفاده در پرداخت قرض الحسنه به بانک واگذار می کنند.

کارکرد سپرده های غیرسرمایه گذاری در بانک های اسلامی

بررسی وضعیت عملی سپرده های غیرسرمایه گذاری می تواند بیانگر میزان تحقق اهداف طراحان نظام بانک داری اسلامی در این زمینه باشد. در نگاهی کلی می توان گفت: در مقام مقایسه با سپرده های سرمایه گذاری، سپرده های غیرسرمایه گذاری سهم کمی از سپرده ها در بانک های اسلامی را به خود اختصاص می دهند.

در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران سهم سپرده های قرض الحسنه در طول زمان سیری کاهنده داشته است. در حالی که این سپرده ها در آغاز بانک داری بدون ربا ۳۰ درصد سپرده های بانکی را به خود اختصاص می دادند، نسبت آنها به حدود ۷ درصد کاهش یافته است. این فرایند تا حدودی ناشی از رویکرد نامناسب بانک ها در تجهیز این منابع و همچنین شکل گیری ساختارهای موازی- از جمله صندوق های قرض الحسنه رسمی و خانگی- برای تجهیز این وجوه است. همان گونه که در درس های بعد اشاره می کنیم، بانک های جمهوری اسلامی برای جذب سپرده های پس انداز به جای تمرکز بر انگیزه های خیرخواهانه به طور عمده بر انگیزه های انتفاعی- از جمله جوایز قرعه کشی- تأکید کردند.

خلاصه درس

۱. در بانک های اسلامی، سپرده بانکی غیرسرمایه گذاری به دو دسته دیداری و پس انداز تقسیم می شود.

۲. به سپرده های دیداری خدماتی چون استفاده از چک، کارت بانکی و حق تقدم تسهیلات اعطا می شود. در مقابل، دارندگان سپرده های پس انداز علاوه بر بهره مندی از خدمات بانکی و کارت بانکی، از جوایز قرض الحسنه بهره مند می شوند.

۳. در مورد قالب فقهی قرارداد سپرده های غیرسرمایه گذاری در بانک های اسلامی به طور عمده سه احتمال و دیعه همراه با اجازه تصرف، قرض و قرض الحسنه مطرح می شود. عمده محققان بانک داری اسلامی معتقدند که عنوان قرض یا حکم قرض بر سپرده های غیرسرمایه گذاری در بانک های اسلامی تطبیق می کند.

کلمات کلیدی

سپرده غیرسرمایه گذاری: وجوهی است که سپرده گذار برای نگه داری به بانک می سپارد و بانک نیز خدماتی چون حق تقدم دریافت تسهیلات و استفاده از کارت بانکی، و چک را به او ارائه می کند.

سپرده پس انداز قرض الحسنه: وجوهی که سپرده گذار به منظور نگه داری به بانک می سپارد و بانک به دارنده آن خدماتی چون برداشت از حساب با دفترچه، کارت بانکی و اینترنت ارائه می کند. بانک ها بخشی از این وجوه را به پرداخت قرض الحسنه اختصاص می دهند.

سپرده پس انداز جاری: وجوهی که سپرده گذار به منظور نگه داری به بانک می سپارد و بانک به دارنده آن خدماتی چون برداشت از حساب به وسیله چک، کارت بانکی و اینترنت ارائه می کند.

پرسش

۱. مفهوم سپرده بانکی چیست؟

۲. تفاوت سپرده بانکی در نظام بانکی ربوی و بانک داری اسلامی چیست؟

۳. از نظر فقهی چه عنوانی بر سپرده های بانکی سرمایه گذاری اطلاق می شود؟ استدلال کنید.

۴. در بانک های اسلامی سپرده های غیرسرمایه گذاری در قالب چه قراردادی پذیرفته می شوند؟

۵. بانک های اسلامی به منظور جذب سپرده های غیرسرمایه گذاری جاری و پس انداز از چه ابزارهای تشویقی استفاده می کنند؟

۶. پرداخت جایزه به دارندگان سپرده پس انداز در بانک های اسلامی را چگونه ارزیابی می کنید؟

۷. آیا پرداخت تسهیلات در مقابل سپرده گذاری در حساب غیرسرمایه گذاری را می توان تجویز کرد؟

موضوعاتی برای پژوهش

۱. تأثیر جوایز قرض الحسنه بر انگیزه سپرده گذاران؛

۲. نقاط تمایز میان سپرده جاری و سپرده قرض الحسنه؛

۳. تجربیات بانک های اسلامی در تجهیز سپرده های قرض الحسنه.

منابع پیشنهادی

۱. صدر، شهید سید محمدباقر، البنك اللاربوی فی الاسلام، کویت، مکتبه جامعه النقی العامه.

۲. تسخیری، محمدعلی، «سپرده های بانکی؛ تطبیق فقهی و احکام آن»، مجله فقه اهل بیت، ش ۲۵، ۱۳۸۷.

۳. موسویان، سیدعباس، فقه معاملات بانکی، فصل سوم.

۴. فیاض، محمداسحاق، بانک از نگاه اسلام، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۹.

ص: ۱۰۱

سازوکارهای سپرده پذیری سرمایه گذاری

اهداف آموزشی

در این درس با مطالب زیر آشنا می شویم

۱. قالب های فقهی پذیرش سپرده های سرمایه گذاری اسلامی (وکالت، مضاربه، مشارکت)

۲. مقایسه الگوهای سپرده پذیری و کالتی، مضاربه ای و مشارکتی

در بانک های اسلامی سپرده سرمایه گذاری به وجوهی اطلاق می شود که سپرده گذار به منظور کسب سود به بانک می سپارد. تفاوت عمده این نوع سپرده با سپرده های ثابت در بانک داری متعارف این است که بانک های اسلامی نرخ سود مشخصی به این سپرده ها پرداخت نمی کنند. به طور معمول میزان سود سپرده های سرمایه گذاری بر اساس عملکرد بانک در به کارگیری وجوه و همچنین مدت و میزان سپرده گذاری تعیین می شود.

با توجه به ربوی بودن سپرده های ثابت در بانک داری متعارف، سه قالب عمده برای به کارگیری سپرده سرمایه گذاری در بانک های اسلامی پیشنهاد شده است: الگوی وکالتی، الگوی مضاربه مشترک و الگوی مشارکت. هر یک از این شیوه های تجهیز سپرده های سرمایه گذاری با نقاط قوت و ضعفی مواجه است که به تفصیل به بررسی آن می پردازیم.

الگوی وکالتی

در الگوی وکالتی- که به طور عمده در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران به کار رفته است- بانک ها به وکالت از سپرده گذاران حساب سرمایه گذاری وجوه آنها را در زمینه های سود آور به کار می گیرند. در این الگو بانک به عنوان وکیل و امین سپرده گذاران برای به کارگیری و مدیریت تخصیص سپرده های سرمایه گذاری مستحق دریافت حق الوکاله است. بانک پس از کسر حق الوکاله خود، سود حاصل از تخصیص سپرده های سرمایه گذاری را میان سپرده گذاران توزیع می کند.

در الگوی وکالتی مورد استفاده در جمهوری اسلامی ایران سپرده های سرمایه گذاری جزء منابع سپرده گذاران محسوب شده (۱) و بانک ها در به کارگیری آنها وکیل می باشند. بانک ها به وکالت از آنان وجوه این سپرده ها را در مشارکت مضاربه، اجاره به شرط تملیک، معاملات اقساطی، مزارعه، مساقات، سرمایه گذاری مستقیم، معاملات سلف و جعاله به کار می گیرند (۲) و سود حاصل از عملیات مذکور را طبق قرارداد منعقد شده متناسب با مدت و

ص: ۱۰۴

۱- (۱). همان، ماده ۹.

۲- (۲). جمهوری اسلامی ایران، قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۳.

مبالغ سپرده های سرمایه گذاری و رعایت سهم منابع بانک، پس از کسر حق الوکاله بین صاحبان سپرده ها تقسیم می کنند. (۱) علاوه بر این که بانک ها می توانند به منظور جلب سپرده سرمایه گذاری مدت دار، به تشخیص خود اقدام به اعطای حق تقدم در دریافت تسهیلات بانکی و تخفیف یا معافیت از پرداخت کارمزد خدمات بانکی نمایند. (۲)

به نظر می رسد که در نظام بانکی جمهوری اسلامی سپرده های سرمایه گذاری بر اساس الگوی پیشنهادی شهید صدر در مورد سپرده های مدت دار (ثابت) طراحی شده است. تنها تفاوت موجود این است که در طرح شهید صدر بانک وجوه سپرده گذاران را به وکالت از آنها به صورت مضاربه به متقاضیان اعطا می کند، اما در نظام بانکی جمهوری اسلامی بانک ها به وکالت از سپرده گذاران سپرده های آنها را با استفاده از ۱۴ روش به کار می گیرند. همچنین در این طرح به جای جعل در جعاله که در طرح شهید صدر وجود داشت، به بانک ها حق الوکاله تعلق می گیرد.

شکل ۱.۴: الگوی وکالتی در سپرده های سرمایه گذاری

ص: ۱۰۵

۱- (۱). همان، ماده ۵.

۲- (۲). جمهوری اسلامی ایران، دستورالعمل اجرائی قبول سپرده ها، ماده ۱۷.

انواع سپرده سرمایه گذاری در الگوی وکالتی

در الگوی وکالتی مورد استفاده در جمهوری اسلامی ایران، بانک ها سپرده سرمایه گذاری را به دو صورت کوتاه مدت و بلندمدت می پذیرند. (۱) سپرده سرمایه گذاری بلندمدت نیز به چهار دسته سپرده یک ساله، دو ساله، سه ساله و پنج ساله تقسیم می شود (۲) حال به توضیح مختصری راجع به هریک می پردازیم.

سپرده سرمایه گذاری مدت دار خود به دو صورت کوتاه مدت و بلندمدت تقسیم می شود که به توضیح مختصر هر یک می پردازیم.

سپرده سرمایه گذاری کوتاه مدت

این سپرده نیز به دو صورت «سپرده سرمایه گذاری کوتاه مدت» و «سپرده سرمایه گذاری کوتاه مدت ویژه» دسته بندی می شود.

سپرده سرمایه گذاری کوتاه مدت: این حساب به صورت دفترچه نگه داری می شود و به سپرده گذاران امکان می دهد هر زمان که بخواهند، به موجودی دفترچه اضافه و یا از آن برداشت کنند. حداقل مبلغ برای افتتاح این حساب طبق آخرین مصوبه اداره نظارت بر امور بانک ها ۵۰۰۰۰ ریال است. سود این حساب ها بر اساس کم ترین مانده سپرده مذکور در هر ماه محاسبه می شود؛ به شرط آن که مانده کم تر از ۵۰۰۰۰ ریال نبوده و برای بار اول سه ماه نزد بانک باقی باشد. صاحب حساب می تواند در قرارداد سپرده گذاری به بانک اجازه

ص: ۱۰۶

۱- (۱). آیین نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۶.

۲- (۲). اداره بررسی های اقتصادی، بررسی تحولات اقتصادی کشور طی سال های ۱۳۶۱-۶۹، تهران، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۳، ص ۵۲۸ و ۵۲۹.

تمدید سپرده را بدهد. تمدید سپرده های سرمایه گذاری کوتاه مدت تابع ضریبی از یک ماه می باشد. (۱)

سپرده سرمایه گذاری کوتاه مدت ویژه: این حساب همانند سپرده کوتاه مدت است، با این تفاوت که به جای دفترچه از سند حساب داری و برگ رسید سپرده استفاده می شود. نرخ سود این سپرده ۲٪/نیشتر از سپرده کوتاه مدت عادی است، به شرط آن که حداقل سپرده (پنجاه هزار ریال) شش ماه نزد بانک باقی بماند و بعد از شش ماه تابع ضریبی از یک ماه خواهد بود. (۲)

سپرده سرمایه گذاری بلندمدت

در حال حاضر سپرده سرمایه گذاری بلندمدت، سپرده های یک ساله، دو ساله، سه ساله و پنج ساله را شامل می شود و هر نوع سپرده با توجه به مدت آن از سهم سودهای مختلفی برخوردار است. حداقل مبلغ برای افتتاح سپرده های یک ساله و دو ساله ۱۰۰۰۰۰ ریال، سه ساله ۲۰۰۰۰۰ ریال و پنج ساله ۵۰۰۰۰۰ ریال می باشد.

همان طور که اشاره شد، در سپرده سرمایه گذاری کوتاه مدت مشتری هر زمان که بخواهد، می تواند به موجودی خود اضافه و یا از آن برداشت نماید، اما تا پیش از سال ۱۳۷۴، سپرده سرمایه گذاری بلندمدت قابل تغییر نبود و مشتری نمی توانست مبلغی به آن اضافه و یا قسمتی از آن را برداشت کند. به بیان دیگر، چنانچه سپرده گذار به قسمتی از وجوه سپرده خود نیاز داشت، بالاجبار می بایست قرارداد را فسخ می کرد و بدین ترتیب ضرر و زیانی متوجه وی می شد.

ص: ۱۰۷

۱- (۱). همان.

۲- (۲). همان.

در اواخر سال ۱۳۷۴ برخی از بانک ها نحوه صدور برگ سپرده را تغییر دادند؛ به گونه ای که سپرده های سرمایه گذاری بلندمدت در اوراق جدید و بر مبنای مضرب هایی از مبالغ تعیین شده برای سپرده های یک ساله، دو ساله، سه ساله و پنج ساله به صورت چندین فقره در یک برگ صادر می گردد تا در صورت برداشت تعدادی از سپرده ها قبل از سررسید، موجب ابطال بقیه سپرده ها نشود. و از طرفی، در شرایط جدید، افتتاح سپرده سرمایه گذاری بلندمدت و نیز انتقال کل سپرده ها به غیر پیش بینی شده است. (۱)

در بخش تجهیز منابع، در سال ۱۳۸۷، ۲۱ درصد منابع بانکی به صورت سپرده دیداری (قرض الحسنه) و ۷۹ درصد به صورت سپرده غیردیداری (سرمایه گذاری کوتاه مدت و سرمایه گذاری بلندمدت) نگه داری شده اند. همچنین از همه منابع نظام بانکی، ۳۳ درصد سپرده سرمایه گذاری کوتاه مدت، ۳۵ درصد سپرده سرمایه گذاری بلندمدت و ۹ درصد سپرده قرض الحسنه بوده است. (۲)

عناصر الگوی وکالتی

اشاره

الگوی وکالتی پذیرش سپرده ها شامل چند عنصر اساسی است.

۱- وکالت عام

در الگوی وکالتی مورد استفاده در جمهوری اسلامی ایران، بانک وکیل تعداد زیادی از سپرده گذاران است. از این رو بانک به عنوان وکیل عام، مصالح

ص: ۱۰۸

۱- (۱). همان.

۲- (۲). حسین صمصامی و پرویز داودی، به سوی حذف ربا از نظام بانکی، ص ۳۰.

مجموع سپرده گذاران را در نظر می گیرد. به بیان دیگر، بانک و کیل گروه زیادی از سپرده گذاران است تا با درهم آمیختن وجوه، آنها را در زمینه های مختلف سرمایه گذاری کند.

۲- گروهی بودن

در الگوی و کالتی، بانک وجوه سپرده های سرمایه گذاری را با هم مخلوط کرده و در زمینه های مختلف استفاده می کند. از این رو بانک و کیل شمار زیادی از سپرده گذاران در حساب های سرمایه گذاری مدت دار است.

یکی از نکات مهم در این زمینه این است که بانک در مقام عمل تمام سپرده های سرمایه گذاری کوتاه مدت و بلندمدت یک تا پنج ساله را به صورت مشترک (مشاع) به کار می گیرد.

۳- استمرار

فرایند به کارگیری وجوه در الگوی و کالتی جریانی مستمر است؛ زیرا بانک وجوه سپرده های سرمایه گذاری را به وکالت از سپرده گذاران جمع نموده و در گستره وسیعی از پروژه ها سرمایه گذاری می کند. از این رو فرایند سرمایه گذاری وجوه فرایندی مستمر است. برخی فرایند جمع شدن وجوه در حساب های سرمایه گذاری و تخصیص آن را به استخری تشبیه کرده اند که دارای ورودی ها و خروجی های مختلف است. ورودی این استخر را سپرده های جدید شکل می دهند. خروجی استخر نیز شامل بر وجوه برداشت شده از حساب های سرمایه گذاری و همچنین وجوه تأمین مالی شده است.

الگوی مضاربه مشترک

مضاربه مشترک مفهومی است که از سوی برخی از محققان اهل سنت در طراحی بانک های اسلامی به کار رفته و از توسعه مضاربه مصطلح در نزد فقها به وجود آمده است. به اعتقاد آنها مضاربه تنها روشی بوده که در زمان جاهلیت و سپس در اسلام برای به کارگیری وجوه نقد به کار می رفته و در آن رابطه ای دو طرفه میان صاحب مال و عامل مضاربه وجود داشته است. (۱)

روش مضاربه هرچند با نیازهای بسیط جوامع آن زمان سازگار بوده، به کارگیری آن در جوامع کنونی چندان کارساز نیست؛ زیرا ابزارهای مالی جدید مبتنی بر جمع آوری پس انداز افراد مختلف، در آمیختن آنها با یکدیگر و استفاده از مجموع آن در پروژه های عظیم و گسترده و فرصت های مختلف سرمایه گذاری است. اینجاست که نقش واسطه ای مؤسساتی نظیر بانک ها آشکار می شود که به عنوان حلقه واسطه بین صاحبان وجوه و سرمایه گذاران عمل می کنند. (۲) اهمیت این واسطه ها در این نهفته است که می توانند سرمایه گذاری در پروژه ای بزرگ و سودآور را برای صاحبان پس اندازهای کوچک فراهم نمایند. از طرف دیگر متقاضیان تسهیلات نیز به راحتی به وجوه

ص: ۱۱۰

۱- (۱). سامی حمود، تطویر الاعمال المصرفیه بما یتفق و الشریعه الاسلامیه، ص ۳۵۹.

۲- (۲). همان، ص ۳۸۱-۳۸۷.

مورد نیاز خود دست می یابند و ناچار نیستند به دنبال افراد خاص که عمدتاً سلايق خاصی دارند، بگردند. (۱)

با توجه به نکات ذکر شده، روش مضاربه مشترک برای پاسخگویی به نیازهای جوامع کنونی مطرح شده است. البته عنوان مضاربه مشترک به صورت هایی از مضاربه متعارف نیز اطلاق شده که در آن صاحبان سرمایه، متعدد و عامل مضاربه واحد و یا صاحب سرمایه واحد و عاملان مضاربه متعددند؛ اما آنچه بیشتر تحت این عنوان (مضاربه مشترک) مطرح شده و کاربرد وسیعی در بانک های اسلامی دارد، صورتی است که در آن یک رابطه دو طرفه بین صاحبان سرمایه (وجوه)، عاملان مضاربه و واسطه بین این دو گروه وجود دارد. بانک به عنوان عامل مضاربه مشترک، وجوه صاحبان سرمایه را تحت عنوان مضاربه گرفته و پس از مخلوط کردن آنها با یکدیگر (و احیاناً با منابع خود) به دیگران مضاربه می دهد. (۲) اگر بانک مستقیماً وجوه سپرده گذاران را سرمایه گذاری کند، باز یک رابطه دو طرفه بین صاحبان سرمایه و بانک (به عنوان عامل مضاربه) پدید می آید، ولی اگر این وجوه را به دیگران مضاربه دهد، دو رابطه دو طرفه مذکور تحقق می یابد. (۳)

شکل ۳.۴: الگوی مضاربه مشترک در سپرده های سرمایه گذاری

ص: ۱۱۱

۱- (۱). همان، ص ۳۹۵ و ۳۹۶.

۲- (۲). عبدالرزاق رحيم جدی الهیتی، المصارف الاسلاميه بين النظرية و التطبيق، ص ۴۷۰-۴۷۳.

۳- (۳). همان، ص ۴۹۳-۴۹۶.

باتوجه به توضیحات ارائه شده، عناصر مضاربه مشترک را می توان در چند مورد خلاصه کرد:

۱- گروهی بودن (مشترک بودن)

این عنصر از آن جا نشأت می گیرد که بانک و جوهی را که برای مضاربه به وی داده شده با هم مخلوط می کند و از آن به صورت مشاع در تأمین مالی های خود استفاده می کند. (۱) همین نکته منشأ نام گذاری این فعالیت به اسم مضاربه مشترک است؛ زیرا بانک ملزم نیست به عنوان عامل مضاربه برای شخص یا اشخاص معینی فعالیت کند، بلکه خدماتش را به هر کس که مایل باشد اموالش را بدین طریق به کار گیرد، عرضه می کند. به بیان دیگر، رابطه این واسطه با سپرده گذاران متعدد و غیر محصور، وی را از این که عامل مضاربه خاص باشد، دور می سازد. (۲)

تجویز این امر مبتنی بر بحثی است که فقها در مورد جواز یا عدم جواز مخلوط کردن مال مضاربه با مال دیگر مطرح کرده اند. همه فقهای اهل سنت (و شیعه) چنین رویه ای را مجاز دانسته اند، (۳) اما در حدود آن اختلاف دارند. در این زمینه سه نظر مختلف وجود دارد:

نظر اول: عامل مضاربه به اقتضای عقد مضاربه می تواند مال مضاربه را با مال خود یا مال دیگری مخلوط کند. این نظر مورد قبول فقهای مالکیه قرار گرفته است. (۴)

ص: ۱۱۲

۱- (۱). همان، ص ۴۷۴.

۲- (۲). سامی حمود، تطویر الاعمال المصرفیه بما یتفق و الشریعه الاسلامیه، ص ۳۹۴.

۳- (۳). المصارف الاسلامیه بین النظریه و التطبيق، ص ۴۷۴ و ۴۷۵.

۴- (۴). همان، ص ۴۷۵.

نظر دوم: عامل مضاربه به اقتضای عقد نمی تواند مال مضاربه را با مال دیگری مخلوط کند، مگر آن که صاحب مال اختیار را به عامل واگذار کرده باشد و به طور مثال بگوید: «به هر طریقه ای که خواستی، عمل کن». فقهای حنفی، حنبلی و زیدی و برخی از امامیه این نظر را پذیرفته اند. (۱)

نظر سوم: مخلوط کردن مال مضاربه با مال دیگر، نیاز به اجازه صریح از طرف صاحب مال دارد. این مطلب مورد قبول فقهای شافعی (و برخی دیگر از امامیه) قرار گرفته است. (۲) طرفداران این نظر، واگذار کردن امور به عامل مضاربه را منصرف به چگونگی انجام معاملات می دانند و معتقدند چنین بیانی ناظر به اجازه مخلوط کردن مال مضاربه با مال دیگر نیست. (۳)

شکل ۴.۴: عناصر مضاربه مشترک

۲- استمرار

مضاربه مشترک به اقتضای طبیعتش امری مستمر است و پیش از تسویه کامل فعالیت، منقطع و یا تسویه نمی شود. بر این اساس عامل مضاربه مشترک

ص: ۱۱۳

۱- (۱). همان، ص ۴۷۴.

۲- (۲). همان.

۳- (۳). همان، ص ۴۷۵.

نمی‌توانند همانند مضاربه خاص قبل از تقسیم سود، سرمایه صاحبان اموال را به آنها برگردانند. این ویژگی نیز بر اساس بحثی که فقها در مورد تقسیم سود حاصل در خلال مضاربه مطرح کرده‌اند، قابل بررسی است. فقها در این مورد سه نظر ابراز کرده‌اند:

نظر اول: سود حاصل از مضاربه را می‌توان در خلال مضاربه بین طرفین قرارداد تقسیم کرد، زیرا سود حاصل حق آنهاست و در صورتی که بعد از تقسیم خسارتی پیش آید، از محل سودهای آینده جبران می‌شود؛ چون سودهای تقسیم شده به ملک طرفین درآمده و گویا مضاربه اول فسخ شده و قرارداد مضاربه جدیدی شکل گرفته است. این نظر مورد پذیرش فقهای حنبلی، ظاهری و زیدی می‌باشد. (۱)

نظر دوم: قبل از اتمام مضاربه و بازگرداندن سرمایه به صاحبش نمی‌توان سود حاصله را تقسیم کرد و در صورت تقسیم، مضاربه نمی‌تواند ادامه داشته باشد؛ زیرا سود هنگامی استحقاق می‌گیرد که سرمایه به صاحبش بازگردانده شود؛ چون تقسیم سود پیش از بازگرداندن سرمایه ممکن است موجب تحمیل زیان‌های آتی به سرمایه شود. فقهای حنفی این نظر را پذیرفته‌اند. (۲)

نظر سوم: این نظر که مورد پذیرش فقهای شافعی قرار گرفته، تا حدود زیادی شبیه نظر اول است و بر اساس آن تقسیم سود پیش از بازگرداندن سرمایه جایز است؛ چرا که بنابر مبنای آنها سود به مجرد پیدایش به صورت حق طرفین مضاربه درمی‌آید و آنها می‌توانند آن را بین خود تقسیم کنند. اما تفاوت این نظر با

ص: ۱۱۴

۱- (۱). همان، ص ۴۷۶ و ۴۷۷.

۲- (۲). همان، ص ۴۷۷.

نظر اول در این است که اگر پس از تقسیم سود، خسارتی به سرمایه وارد شود، از محل سودهای تقسیم شده خسارت جبران می شود. از این رو سود پرداختی به عامل مضاربه، برگشت داده می شود و سودی که صاحب سرمایه دریافت کرده به عنوان قسمتی از سرمایه اش محسوب می گردد. (۱)

از نظریات فقها در مورد چگونگی تقسیم سودهای حاصل از مضاربه استفاده می شود که آنها سود را به عنوان پشتوانه و حفاظ سرمایه در نظر می گیرند. بنابراین اگر اصل سرمایه سالم نماند، سودی برای تقسیم وجود نخواهد داشت. به همین جهت بسیاری از فقها برای حمایت از سرمایه، تحقق سود در مضاربه را منوط به برگشتن سرمایه کرده اند. (۲) بر این اساس آنچه در مضاربه مشترک لازم است، انجام یک تصفیه حساب سالانه به منظور اطمینان از سلامت سرمایه مضاربه می باشد، اما پرداخت سرمایه به صاحبان اموال لازم نیست، بلکه مجرد برداشت تقدیری آن کافی است. بنابراین اجرای عملیات محاسبه و برداشت تقدیری سرمایه برای استمرار مضاربه مشترک کفایت می کند. البته برداشت تقدیری تنها در مورد سرمایه گذاری هایی که قابل تصفیه سالانه است، قابل اجراست؛ اما سرمایه گذاری هایی که بانک نمی تواند آنها را در این مهلت تصفیه کند، چنین قابلیت ندارند و سودی را که عاید بانک و سرمایه گذاران می شود، می توان به صورت علی الحساب محاسبه کرد. (۳)

باتوجه به بحث مطرح شده در مورد تقسیم سود مضاربه، این سؤال مطرح می شود که اگر سپرده گذار (صاحب مال) پیش از پایان سال مالی - که در آن

ص: ۱۱۵

۱- (۱). عبدالرحمن جزیری، الفقه علی المذاهب الاربعه، ج ۳، ص ۶۱.

۲- (۲). المصارف الاسلامیه بین النظریه و التطبيق، ص ۴۲۸.

۳- (۳). همان، ص ۴۸۳.

سود و زیان محاسبه می شود-اقدام به برداشت از حساب خود کند و یا در خلال سال مالی به سپرده گذاری اقدام کند، سهمی در سودهای حاصل خواهد داشت؟

پاسخ به این سؤال را می توان با تفکیک بین برداشت از حساب و سپرده گذاری در آن توضیح داد. اگر سپرده گذار پیش از حسابرسی سود و زیان مبلغی از حساب خود را برداشت کند، این مبلغ حقی در سودهای حاصل ندارد، زیرا سبب استحقاق سود در شرکت اموال، با عواید آن مال خاص ارتباط ندارد، بلکه وابسته به صرف قرار دادن مال تحت تصرف بانک (عامل مضاربه) می باشد؛ چه عامل مضاربه آن را در فعالیت های خود به کار گیرد و چه به کار نگیرد و لازم نیست که سود از همان مال حاصل شود، همان طور که این مسئله در مورد «شرکت اموال» نیز صادق است. (۱)

در کتاب نهاییه المحتاج آمده است: «اگر صاحب مال بخشی از مال مضاربه را قبل از ایجاد سود یا زیان پس گیرد، سرمایه مضاربه به مبلغ باقی مانده تقلیل می یابد و گویا از ابتدا همین مبلغ (مقدار باقی مانده) را مضاربه داده است.» (۲) البته این در صورتی است که سودی حاصل نشده باشد؛ اما اگر هنگام برداشت سودی حاصل شده باشد، این مبلغ نیز در آن سهم است؛ همان طور که اگر خسارتی نیز پدید می آید، باید متحمل آن می شد. با توجه به این که ما سبب استحقاق سود در شرکت اموال را صرف قرار دادن مال تحت اختیار عامل مضاربه دانستیم، مبلغ سپرده گذاری شده در خلال سال مالی در

ص: ۱۱۶

۱- (۱). همان، ص ۴۷۸ و ۴۷۹.

۲- (۲). همان، ص ۴۷۹ و ۴۸۰.

سودهای حاصل شریکند. البته سهمیم شدن آنها در سود، به تناسب مدتی است که این مبالغ در اختیار بانک بوده است؛ همان طور که به همین نسبت در خسارت های وارده نیز سهمینند. (۱)

۳- توالی مضاربه

یکی از عناصر اساسی مضاربه مشترک این است که بانک به عنوان عامل مضاربه، مال (مورد مضاربه) را به دیگری مضاربه می دهد. همه فقهای مذاهب چهارگانه اهل سنت معتقدند عامل مضاربه نمی تواند بدون اجازه صاحب مال آن را به دیگری مضاربه دهد و در صورت انجام این کار قرارداد دوم (بین عامل مضاربه اول و عامل مضاربه دوم) فاسد می باشد و عامل مضاربه اول ضامن است. لیکن به اتفاق همین فقها عامل مضاربه (اول) می تواند با کسب اجازه صاحب مال آن را به دیگری مضاربه دهد. (۲) اما در این که آیا اجازه صریح لازم است یا اجازه کلی کافی است، دو نظر وجود دارد:

نظر اول: اجازه کلی صاحب مال به عامل مضاربه کافی است؛ زیرا صاحب مال به عامل اجازه داده که هر اقدام منجر به کسب سود برای وی را انجام دهد و عامل گاهی مضاربه دادن آن را برای دست یابی به سود بیشتر لازم می بیند. این نظر مورد قبول فقهای حنفی و زیدی (و امامیه) قرار گرفته است. (۳)

نظر دوم: اجازه صریح صاحب مال در این مورد لازم است. زیرا اجازه کلی صاحب مال به کیفیت مضاربه، چگونگی خرید و فروش و انواع تجارت منصرف

ص: ۱۱۷

۱- (۱). همان، ص ۴۸۰.

۲- (۲). عبدالرحمن جزیری، الفقه علی المذاهب الاربعه، ج ۳، ص ۵۸-۶۰.

۳- (۳). همان.

است و شامل مضاربه دادن مال به دیگری نمی شود. فقهای شافعی و مالکی (و بعضی از امامیه) این نظر را پذیرفته اند. (۱)

۴- توسعه مضاربه

یکی دیگر از عناصری که به مضاربه مشترک توان مانور در صحنه بانکداری اسلامی را می دهد، این است که اختصاصی به مبادلات تجاری ندارد و شامل سایر فعالیت های اقتصادی نیز می شود. (۲) البته این نکته جدا از بحثی که در زمینه مضاربه متعارف مطرح شده نیست و هر مبنایی که در آن بحث پذیرفته شود، به مضاربه مشترک نیز سرایت می یابد. با توجه به این موضوع، بررسی این مسئله را به جایگاه اصلی اش، یعنی بحث مضاربه واگذار می کنیم.

تفاوت های مضاربه مشترک و مضاربه متعارف

به اعتقاد برخی، آنچه مضاربه مشترک را از مضاربه متعارف متمایز می سازد، قابل طرح تحت دو عنوان شروط و ضمان می باشد. البته همان گونه که در ابتدای این مبحث اشاره شد، یکی از تفاوت های اساسی این دو در رابطه بین اطراف مضاربه نهفته است. دو تفاوت مزبور عبارتند از:

الف) مسئله شروط: برخلاف مضاربه متعارف که در آن صاحب مال

ص: ۱۱۸

-
- ۱- (۱). المصارف الاسلامیه بین النظریه و التطبيق، ص ۴۸۲؛ به نقل از: التاج و الاکلیل شرح مختصر خلیل، ج ۵، ص ۳۶۵ و مغنی المحتاج، ص ۳۱۴ و المغنی لابن قدامه، ج ۵، ص ۵۰ و مفتاح الکرامه، ج ۷، ص ۴۳۱.
- ۲- (۲). المصارف الاسلامیه بین النظریه و التطبيق، ص ۴۸۴؛ به نقل از عبدالستار ابو عذه، الفوارق التطبيقیه بین المضاربه الفرديه و المضاربه المشترکه، مقدم إلى ندوه البرکه للاقتصاد الاسلامی العقود فی القاهره ۱۹۹۸. ص ۲۱.

می توانست شرایطی (شرایط مجاز) برای عامل مضاربه تعیین کند، در مضاربه مشترک چنین امری ممکن نیست؛ زیرا عمل کردن به شرایط افراد مختلف و بسیاری که با آوردن اموال خود در مضاربه مشترک وارد شده اند، ممکن نیست. در این جا بانک برای آن که بتواند از این وجوه به طور مناسب استفاده کند، شرایطی را تنظیم می کند که همه سپرده گذاران باید آن را بپذیرند. (۱)

اما حقیقت آن است که حتی در مضاربه متعارف، صاحب مال نمی تواند عامل مضاربه را محدود کند؛ زیرا طبیعت مضاربه، مشارکت مال و کار است و اداره آن به عهده صاحب کار می باشد و مالک تنها می تواند با شرایطش زمینه فعالیت عامل را مشخص کند و بنابه نظر بسیاری از فقهای اهل سنت نمی توان وی را به فعالیت خاصی مقید کرد؛ زیرا هدف مضاربه تحصیل بیشترین سود با حفظ امنیت سرمایه است و اجرای این امر به صاحب خبره که همان عامل مضاربه است، واگذار شده است. (۲)

ب) مسئله ضمان: در مورد ضمان بودن یا نبودن بانک در مضاربه مشترک اختلافاتی وجود دارد که تفصیل آن در بحث سپرده های سرمایه گذاری گذشت. در اینجا به صورت گذرا به این نظرات اشاره می کنیم. بر اساس یکی از نظرات، بانک ضمان خسارت های احتمالی نیست؛ زیرا در صورت ضمانت، وجوه نزدش تبدیل به قرض شده و پرداخت اضافه بر آن ربا خواهد بود و از طرف دیگر در مضاربه عامل امین است و ید او امانی است و تعهدی در مقابل خسارت های وارده بدون افراط و تفریط ندارد. در مقابل، برخی برای اعتبار بخشیدن به

ص: ۱۱۹

۱- (۱). همان.

۲- (۲). همان.

بانک های اسلامی و جلب اعتماد پس انداز کنندگان ضمانت بانک را لازم دانسته اند؛ در این میان برخی معتقدند بانک به عنوان واسطه می تواند تبرعاً چنین تضمینی را انجام دهد و برخی دیگر با استناد به حکم برخی از فقها در مورد ضمانت اجیر مشترک، ضمانت بانک را لازم دانسته اند. (۱)

در الگوی مضاربه مشترک، بانک مالک سپرده های سرمایه گذاری نیست؛ زیرا در صورت مالک دانستن بانک، صاحبان سپرده حقی در سودهای حاصل نخواهند داشت. در این الگو بانک به خاطر خدماتی که ارائه کرده، استحقاق سود پیدا می کند. (۲)

صاحب تبیان الحقایق در تبیین تعلق سود به عامل مضاربه اول می گوید: «واسطه (عامل مضاربه اول) بدین خاطر مستحق سود می شود که به نوعی در تجارت شرکت جسته است.» (۳) ولی کاسانی تعلیل متفاوتی دارد. وی می گوید:

تفاوت بین نسبتی که برای عامل (یا عاملان) مضاربه دوم و صاحبان اموال شرط شده، عاید عامل مضاربه اول می شود؛ زیرا عمل عامل مضاربه دوم برای عامل مضاربه اول واقع شده و گویا عامل اول خود آن را انجام داده است؛ همانند موردی که شخصی کسی را با اجرت یک درهم برای دوختن لباسش اجیر می کند و وی نیز دیگری را به نیم درهم اجیر می نماید. در این حالت اضافه حاصل، از آن عامل اول است؛ زیرا عمل اجیر برای وی واقع شده و گویا خودش کار را انجام داده است. (۴)

ص: ۱۲۰

۱- (۱). همان و تطویر الاعمال المصرفیه بما یتفق الشریعه الاسلامیه، ص ۳۹۷-۴۰۶.

۲- (۲). المصارف الاسلامیه بین النظریه و التطبيق، ص ۴۹۳-۴۹۶.

۳- (۳). تطویر الاعمال المصرفیه بما یتفق و الشریعه الاسلامیه، ص ۴۰۵ نقل از: فخرالدین عثمان بن علی زیعلی، تبیان الحقایق شرح کنزالدقایق، ص ۶۴.

۴- (۴). تطویر الاعمال المصرفیه بما یتفق و الشریعه الاسلامیه، ص ۴۰۴؛ به نقل از: عبادالدین بن ابی بکر بن مسعود کاسانی، بدایع الصنایع فی ترتیب الشرایع، ج ۷، ص ۳۴ و ۳۵.

این الگو از سوی برخی از محققان بانک داری اسلامی پیشنهاد شده است. (۱) بر اساس این الگو بانک های اسلامی با استفاده از قالب حقوقی شرکت سپرده های سرمایه گذاری را می پذیرند. در این الگو بانک ها سپرده های سرمایه گذاری را با سرمایه های بانک مخلوط کرده و به صورت مشاع سرمایه گذاری می کنند. درآمد حاصل از این سرمایه گذاری به نسبت سرمایه طرفین توزیع می شود. بانک نیز می تواند سهمی از سود را به عنوان کارمزد به کارگیری وجوه برای خود در نظر بگیرد.

بسیاری از مباحث مطرح شده در زمینه الگوی مضاربه مشترک در مورد الگوی مشارکتی نیز صادق است که از تکرار آن می پرهیزیم. تنها نکته مطرح در این الگو چگونگی محاسبه سهم شرکت بانک است. می توان گفت: سرمایه بانک بخشی از سهم شرکت بانک است. همچنین مانده مؤثر سپرده های حساب جاری را نیز می توان به عنوان سهم شرکت بانک قلمداد کرد. اگر بانک ها موظف باشند که صد درصد مانده مؤثر سپرده های قرض الحسنه را به اعطای تسهیلات قرض الحسنه اختصاص دهند، این منابع در زمره سهم شرکت بانک نخواهد بود.

الگوی مشارکتی از جهات زیر با دو الگوی وکالتی و مضاربه قابل مقایسه است:

عمومیت مشارکت: برخلاف مضاربه که در فقه شیعه به بازرگانی اختصاص دارد، عقد شرکت با چنین محدودیتی مواجه نیست و گستره وسیعی از فعالیت های اقتصادی را شامل می شود.

ص: ۱۲۱

۱- (۱). احمد شعبانی و سیفلو، «مقایسه تطبیقی بانک داری وکالتی و مشارکتی و ارائه راهکاری جدید»، مجله معرفت اقتصاد اسلامی، ش ۵.

شفافیت محاسبات: در مقایسه با دو الگوی رقیب، الگوی مشارکتی طرح شفاف تری برای محاسبه سود و زیان سپرده های سرمایه گذاری ارائه می کند.

مدیریت انگیزه ها: با توجه به این که بانک در سود حاصل از به کارگیری سرمایه مشترک سهم است، انگیزه بیشتری برای کنترل و مدیریت فعالیت های سرمایه گذاری دارد.

عدم تقارن اطلاعات: در الگوی مشارکتی، عدم تقارن اطلاعات می تواند موجب ایجاد مشکلاتی چون افزایش هزینه نظارت شود. هنگامی که متقاضی تأمین مالی مشارکتی یک طرح یا فعالیت اقتصادی برای دریافت تسهیلات به بانک مراجعه می کند، خود متقاضی تقریباً اطلاعات کافی و لازم درباره هزینه و بازدهی آن را در اختیار دارد. در مقابل، بانک از این اطلاعات به مقدار کافی برخوردار نیست و از هزینه و بازدهی فعالیت اقتصادی شناخت کافی ندارد.

انتخاب نامساعد و مخاطرات اخلاقی: عدم تقارن اطلاعات در تأمین مالی مشارکتی می تواند بانک ها را با دو مشکل «انتخاب نامساعد» و «خطر اخلاقی» مواجه کند. انتخاب نامساعد زمانی اتفاق می افتد که متقاضیان تأمین مالی، توانایی ها و نیز سوابق کاری خود را در هنگام ارائه طرح اقتصادی پنهان نمایند و از این رو بانک در انتخاب طرح های تأمین مالی دچار اشتباه و متضرر شود. مشکل خطر اخلاقی به بعد از انعقاد قرارداد و انتهای فعالیت شرکت مربوط می شود و این هنگامی است که متقاضیان تأمین مالی، فعالیت ها و عمل خود در اجرای طرح را پنهان می کنند. (۱)

ص: ۱۲۲

۱- (۱). احمد شعبانی و سجاد سیفلو، «مقایسه تطبیقی بانک داری و کالتی و مشارکتی و ارائه راهکاری جدید»، مجله معرفت اقتصاد اسلامی، ش ۵، به نقل از P11, 2006, Omar Farooq.

شکل ۴-۵. الگوی مشارکتی در سپرده های سرمایه گذاری

برخی از محققان اقتصاد اسلامی برای بهبود الگوی مشارکتی پیشنهادهایی از جمله استفاده از نوآوری اوراق بهادار انتقال پذیر ارائه کرده اند. در طرح پیشنهادی، بانک، سپرده گذاران و بازار ثانویه یا همان اوراق بهادار انتقال پذیر با یکدیگر تعامل می کنند. اصلی ترین و شاخص ترین خاصیت این طرح اضافه شدن انتقال پذیری سپرده ها و ارتباط دادن سپرده گذاری در بانک با بازار ثانویه است. در این الگو بانک اسلامی در ازای سپرده های سرمایه گذاری، برای سپرده گذاران اوراق مشارکت صادر می کند. این اوراق خاصیت انتقال پذیری دارند و سپرده گذاران می توانند آنها را در بازار ثانویه خرید و فروش کنند. بانک منابع حاصل از انتشار اوراق مشارکت را در پروژه های مختلف سرمایه گذاری می نماید. در پایان سررسید، سود اوراق از سوی بانک به دارندگان آنها تحویل می شود. (۱)

خلاصه

۱. در مقام مقایسه، دو الگوی وکالتی و مشارکتی با مبانی فقه شیعه سازگاری دارند. الگوی مضاربه مشترک با این محدودیت مواجه است که مضاربه در فقه شیعه به

ص: ۱۲۳

۱- (۱). احمد شعبانی و سیفلو، «مقایسه تطبیقی بانک داری وکالتی و مشارکتی و ارائه راهکاری جدید»، مجله معرفت اقتصاد اسلامی، ش ۵.

بازرگانی اختصاص دارد و این قالب دامنه فعالیت بانک را محدود می کند.

۲. شاید بتوان ارزیابی میان الگوهای متفاوت سپرده پذیری را بر اساس اهداف بانک داری اسلامی و همچنین کارایی این شیوه ها انجام داد.

۳. در مقام مقایسه می توان الگوی مشارکتی را بر الگوی وکالتی ترجیح داد؛ زیرا الگوی مشارکتی می تواند به مشارکت جدی تر بانک ها در به کارگیری سپرده ها کمک کند و از پیچیدگی های محاسباتی در بانک داری اسلامی بکاهد.

کلمات کلیدی

الگوی مضاربه مشترک: روشی که در آن سپرده گذاران وجوه خود را به بانک مضاربه می دهند و بانک نیز آن وجوه را به متقاضیان تسهیلات در قالب مضاربه واگذار می کند.

الگوی وکالت: روشی که در آن بانک به وکالت از دارندگان سپرده های سرمایه گذاری، وجوه آنها را در فعالیت های تأمین مالی یا سرمایه گذاری به کار می گیرد و پس از دریافت حق الوکاله، سود حاصل را میان سپرده گذاران تقسیم می کند.

الگوی مشارکتی: روشی که در آن بانک با دارندگان سپرده های سرمایه گذاری شریک می شود و سود حاصل از فعالیت های تأمین مالی و سرمایه گذاری بر اساس میزان سرمایه بانک و سپرده گذاران بین آنها توزیع می شود.

پرسش

۱. سه الگوی پذیرش سپرده های سرمایه گذاری کدامند؟

۲. عناصر الگوی وکالتی پذیرش سپرده را تبیین کنید.

۳. عناصر مضاربه مشترک را تبیین نمایید.

۴. الگوی مشارکتی در پذیرش سپرده های سرمایه گذاری چه تفاوتی با دو الگوی پیشین دارد؟

موضوعاتی برای پژوهش

۱. بررسی انواع سپرده های سرمایه گذاری در بانک های اسلامی و تطبیق فقهی آنها؛

۲. مقایسه کارکرد الگوهای سپرده پذیری و کالتی، مضاربه ای و مشارکتی.

منابع پیشنهادی

۱. توکلی، محمد جواد، «بررسی بانک داری بدون ربا در کشور اردن و مقایسه اجمالی آن با چارچوب بانک داری بدون ربا در جمهوری اسلامی ایران»، مجله معرفت، ش ۴۱، ص ۷۷-۸۲ و ش ۴۲، ص ۹۳-۱۰۵.

۲. رجایی، محمد ۱۳۸۰، «مقایسه اجمالی تجهیز و تخصیص منابع پولی در دو نظام بانکی ربوی و غیرربوی در ایران»، مجله معرفت، ش ۴۱، ص ۱۹-۳۲.

۳. احمد شعبانی و سجاد سیفلو، مقایسه تطبیقی بانک داری و کالتی و مشارکتی و ارائه راه کاری جدید، معرفت اقتصاد اسلامی، ش ۵، ص ۷۹-۱۱۳.

ص: ۱۲۵

سازوکارهای توزیع سود و زیان سپرده های سرمایه گذاری

اهداف آموزشی

در این درس با مطالب زیر آشنا می شویم:

۱. شیوه های توزیع سود و زیان سپرده های سرمایه گذاری در بانک های اسلامی

۲. مشکلات حسابداری توزیع سود و زیان در بانک داری اسلامی

یکی از ویژگی های اساسی بانک داری اسلامی رویکرد متفاوت آن در توزیع سود و زیان سپرده های سرمایه گذاری است. در نظام بانکی متعارف، به سپرده های سرمایه گذاری بر اساس میزان سپرده و مدت سپرده گذاری نرخ بهره معینی تعلق می گیرد. با توجه به این که پرداخت نرخ سود معین ربا و حرام است، بانک های اسلامی توزیع سود و زیان را با توجه به کارکرد واقعی تأمین مالی صورت گرفته از سوی بانک انجام می دهند.

با توجه به تفاوت الگوهای پذیرش سپرده های سرمایه گذاری در بانک های اسلامی، توزیع سود و زیان نیز به شیوه های متفاوتی انجام می گیرد. در الگوی وکالتی، پرداخت سود پس از کسر حق الوکاله بانک صورت می گیرد. در الگوی مضاربه مشترک، میزان سود با توجه به نرخ های سود مضاربه تعیین می شود. و بالاخره در الگوی مشارکتی، سود با توجه به میزان سرمایه و مدت سپرده گذاری پس از حسابرسی سود و زیان واقعی محاسبه می شود.

در این درس پس از بررسی سازوکار توزیع سود در بانک داری متعارف، شیوه توزیع سود و زیان در الگوهای وکالتی، مضاربه ای و مشارکتی تبیین می شود. در انتها تجربه برخی از بانک های اسلامی در توزیع سود و زیان مورد بررسی قرار می گیرد.

سازوکار توزیع سود در بانکداری متعارف

در نظام بانکی متعارف، توزیع سود و زیان حاصل از فعالیت های تأمین مالی بانک، با توجه به نرخ بهره بانکی صورت می گیرد. در این نظام فاصله بین نرخ بهره سپرده ها و نرخ بهره تسهیلات، سود بانک را تشکیل می دهد. به این مابه التفاوت اصطلاحاً «نرخ حاشیه سود بانکی» یا **spread** می گویند.

نرخ های حاشیه سود بانکی از تفاوت میانگین موزون نرخ سود سپرده ها و نرخ سود تسهیلات بانکی به دست می آید. میانگین نرخ حاشیه سود بانکی کشورهای آمریکا، فرانسه، کره و چین بین سال های ۱۳۷۸-۱۳۸۲ به ترتیب برابر با ۲.۷٪، ۳.۸۶٪، ۱.۵۶٪ و ۳.۴۸٪ و متوسط آن ۲.۹٪ است. (۱)

سازوکار توزیع سود در بانکداری اسلامی

بانک های اسلامی از دو شیوه متفاوت در توزیع سود و زیان استفاده می کنند:

الف) توزیع سود و زیان در الگوی وکالتی؛

ب) توزیع سود و زیان در الگوی مضاربه مشترک.

تفاوت عمده دو شیوه بالا- در این است که در روش اول، توزیع سود سپرده ها پس از کسر حق الوکاله بانک صورت می گیرد، ولی در روش دوم، این

ص: ۱۲۸

سود بر اساس نرخ مضاربه مشترک محاسبه می شود. همچنین در الگوی وکالتی مورد استفاده در جمهوری اسلامی ایران، دارندگان سپرده های سرمایه گذاری به صورت علی الحساب نرخ سودی را دریافت می کنند و نرخ قطعی در پایان هر سال مالی محاسبه می شود. در روش دوم، سپرده گذاران باید برای دریافت سود تا پایان دوره مالی صبر کنند تا پس از محاسبه میزان عملکرد واقعی بخش تأمین مالی، سود سپرده ها تعیین شود.

سازوکار توزیع سود و زیان در الگوی وکالتی

در نظام بانکی جمهوری اسلامی، توزیع سود و زیان سپرده های سرمایه گذاری بر اساس الگوی وکالتی صورت می گیرد. در این الگو به بانک حق الوکاله تعلق می گیرد و سود حاصل از به کارگیری سپرده های سرمایه گذاری و منابع بانک متناسب با مدت و مبالغ سپرده های سرمایه گذاری و رعایت سهم منابع بانک به نسبت مدت و مبلغ در کل وجوه به کار گرفته شده در آن عملیات تقسیم می شود. (۱)

با توجه به مواد قانون عملیات بانکی بدون ربا در ایران و آیین نامه ها و دستورالعمل های مربوط توزیع سود و زیان تابع اصول زیر است.

اصول کلی

تضمین اصل سپرده: بر اساس قانون عملیات بانکی بدون ربا بانک ها مجازند اصل سپرده های سرمایه گذاری مدت دار را تعهد و بیمه نمایند. هرچند این موضوع قطعیت ندارد، ولی در آیین نامه و دستورالعمل اجرایی قانون عملیات بانکی بدون ربا بانک ها موظف به تعهد و یا بیمه کردن سپرده ها به هزینه خود شده اند. از این رو،

ص: ۱۲۹

۱- (۱). قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۵.

سپرده های سرمایه گذاری مدت دار هیچ خسارتی را به عهده نمی گیرند. (۱)

عدم جواز اعلام و پرداخت سود قطعی: «به هیچ یک از سپرده های دریافتی تحت عنوان سپرده های سرمایه گذاری رقم تعیین شده از قبل به عنوان سود پرداخت نخواهد شد.» (۲) «بانک ها نمی توانند به هیچ یک از سپرده های سرمایه گذاری مدت دار رقم تعیین شده ای از پیش به عنوان سود اعلام و یا پرداخت نمایند.» (۳)

وابستگی سود به میزان سپرده و مدت سپرده گذاری: منافع حاصل از به کارگیری سپرده های سرمایه گذاری مدت دار بر اساس قرارداد منعقد شده، متضمن وکالت بین بانک و سپرده گذار متناسب با مدت و مبالغ سپرده های سرمایه گذاری پس از وضع سپرده های قانونی مربوط و رعایت سهم منابع بانک به نسبت مدت و مبلغ از کل وجوه به کار گرفته شده در آن عملیات تقسیم خواهد شد. (۴)

هزینه به کارگیری وجوه

تعلق حق الوکاله به بانک: «حق الوکاله به کارگیری سپرده های سرمایه گذاری از سهم منافع سپرده گذاران کسر خواهد شد. میزان حداقل و حداکثر حق الوکاله به تصویب شورای پول و اعتبار خواهد رسید.» (۵) حق الوکاله بانک بابت به کارگیری سپرده های سرمایه گذاری می تواند شامل هزینه های به کارگیری سپرده های موصوف باشد. در هر صورت مبلغ دیگری تحت هیچ عنوان از

ص: ۱۳۰

-
- ۱- (۱). آیین نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۱۰، تبصره ۱، ماده ۱۰ و تبصره ۲؛ ماده ۱۱.
  - ۲- (۲). همان.
  - ۳- (۳). دستورالعمل اجرایی قبول سپرده، ماده ۱۴، تبصره ۱؛ ماده ۱۴، تبصره ۲؛ ماده ۱۶؛ ماده ۱۹؛ ماده ۲۱.
  - ۴- (۴). آیین نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۱۰.
  - ۵- (۵). آیین نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۱۰؛ تبصره ۱ و ۲؛ ماده ۱۱.

سپرده گذار اخذ نخواهد شد. (۱) بانک ها می توانند در میزان حق الوکاله به کارگیری سپرده های سرمایه گذاری بلندمدت برای سپرده گذاران تخفیف قایل شوند. میزان تخفیف متناسب با مدت و مبلغ سپرده ها خواهد بود. (۲)

حق الوکاله از جنس هزینه است. این مبلغ مزدی است که بانک ها در قبال مدیریت به کارگیری سپرده های سرمایه گذاری مطالبه می نمایند. از این رو، حق الوکاله الزاماً منوط به تحقق سود نیست و در صورتی که به صورت مبلغی قطعی و نه سهمی از سود مطرح شود، با افزایش سود به تناسب افزایش نمی یابد. تعیین سهم سود بانک به نسبت مشاع می تواند محرکی برای به کارگیری درست منابع و افزایش کارایی باشد.

در مواد قانون عملیات بانکی بدون ربا و آیین نامه فصل دوم آن، از آنچه در به کارگیری سپرده ها و منابع بانک به دست می آید، با واژه «منافع» یاد شده که این منافع بین سپرده گذاران و بانک تقسیم می شود. در این عبارات مشخص نیست که آیا مراد از منافع درآمد است یا سود حاصل از به کارگیری منابع تحت اختیار بانک؛ اما در دستورالعمل اجرایی قبول سپرده ها کلمه «منافع» در پراکنش به سود تفسیر شده است. حال نکته مبهم در مسئله این است که در بخشی از ماده ۱۶ همین دستورالعمل آمده که حق الوکاله بابت به کارگیری سپرده های موصوف باشد. این مطلب با تفسیر منافع به سود که در مواد ۱۴ و ۱۵ همین دستورالعمل وارد شده، منافات دارد؛ زیرا سود چیزی جز ما به التفاوت منافع حاصل از به کارگیری سپرده های سرمایه گذاری و هزینه های آن نیست. افزون بر این مشخص نیست به چه دلیل هزینه به کارگیری سپرده ها باید در ضمن حق الوکاله به حساب آید.

ص: ۱۳۱

۱- (۱). دستورالعمل اجرایی قبول سپرده، ماده ۱۴، تبصره ۱؛ ماده ۱۴، تبصره ۲؛ ماده ۱۶؛ ماده ۱۹، ماده ۲۱.

۲- (۲). همان.

اشاره

اولویت منابع سپرده گذاران: بانک ها در تأمین منابع لازم برای تسهیلات اعطایی باید اولویت را به منابع سرمایه گذار بدهند. در صورتی که مجموع تسهیلات اعطایی کمتر از مجموع سپرده های سرمایه گذاری مدت دار پس از وضع سپرده های قانونی یا مساوی با آن باشد، تمام منافع موضوع این ماده بین سپرده گذاران تقسیم خواهد شد و در صورتی که مجموع تسهیلات اعطایی بانک ها بیشتر از مجموع این قبیل سپرده ها باشد، مابه التفاوت، سهم منابع بانک محسوب خواهد شد. (۱)

کسر سپرده قانونی: «در تعیین مبالغ سپرده های سرمایه گذاری جهت احتساب منافع متعلق به سپرده گذاران، مبلغ سپرده قانونی مربوطه که نزد بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران تودیع شده از جمع کل مبالغ این گونه سپرده ها کسر خواهد شد.» (۲)

زمان حسابرسی و پرداخت سود

دو بار حسابرسی در سال: «بانک ها موظفند به منظور تعیین سهم منافع سپرده گذاران، در پایان شهریور و اسفند هر سال منافع حاصل از عملیات خود را تعیین نمایند.» (۳)

پرداخت سالانه سود سپرده کوتاه مدت: منافع سپرده های سرمایه گذاری کوتاه مدت در پایان هر سال پس از تعیین سود ناشی از به کارگیری آنها، برای همان سال پرداخت خواهد شد. (۴)

ص: ۱۳۲

۱- (۱). آیین نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۱۰، تبصره ۱ و تبصره ۲؛ ماده ۱۱.

۲- (۲). همان.

۳- (۳). دستورالعمل اجرایی قبول سپرده، ماده ۱۴، تبصره ۱ و تبصره ۲؛ ماده ۱۶؛ ماده ۱۹؛ ماده ۲۱.

۴- (۴). همان.

پرداخت سود سپرده بلندمدت: منافع سپرده های سرمایه گذاری بلندمدت در صورتی که سررسید آنها مصادف با پایان شهریور یا اسفند باشد، به طور قطعی و در غیر این صورت، به طور علی الحساب پرداخت خواهد شد. تکلیف پرداخت های علی الحساب مزبور پس از تعیین منافع سپرده گذار به شرح ماده ۲۰ (که در بند ۶ آمد) تعیین خواهد گردید. (۱)

شروط قرارداد

قید مصالحه: در قراردادهای منعقد بین بانک و سپرده گذار، قید مصالحه منافع، مصرف مشاع سپرده ها و نحوه محاسبه و پرداخت منافع الزامی است. (۲) همچنین قبول و استرداد سپرده و پرداخت سود به سپرده گذار تابع قراردادی است که بین بانک و سپرده گذار منعقد می شود. این قرارداد باید متضمن مواردی از جمله اعطای وکالت به بانک در به کارگیری سپرده ها طبق عقود که قبلاً اشاره شد، حق توکیل به غیر، مصرف مشاع سپرده ها، تعهد استرداد سپرده ها، موضوع اخذ حق الوکاله، مصالحه منافع بین بانک و سپرده گذار و بین سپرده گذاران و... باشد. (۳)

با توجه به اصولی که در بالا گفته شد، توزیع سود بین منابع بانک و سپرده های سرمایه گذاری به صورت زیر انجام می شود.

منابع مستحق سود: سپرده های سرمایه گذاری - ذخیره قانونی + منابع بانک

سود قابل توزیع: سود حاصل - حق الوکاله بانک

سود قابل توزیع به صورت مشاع میان سپرده های سرمایه گذاری متناسب با

ص: ۱۳۳

۱- (۱). همان.

۲- (۲). آیین نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۱۰، تبصره ۱؛ ماده ۱۰، تبصره ۲؛ ماده ۱۱.

۳- (۳). دستورالعمل اجرایی قبول سپرده، همان.

مدت و مبلغ و منابع بانک توزیع می شود. البته زمانی نوبت به منابع بانک می رسد که مجموع تسهیلات اعطایی بانک ها بیشتر از مجموع سپرده های سرمایه گذاری پس از وضع سپرده های قانونی باشد. در این حالت مابه التفاوت سهم منابع بانک محسوب خواهد شد.

پرداخت سود علی الحساب

آنچه در بالا گذشت، مفاد قانون عملیات بانکی بدون ربا، آیین نامه مصوب هیأت وزیران و دستورالعمل های اجرایی شورای پول و اعتبار بود، اما به مرور زمان تغییراتی نیز در آن حاصل شده است. از سال ۱۳۶۹ به منظور تشویق سپرده گذاری، بانک ها مجاز شدند سود سپرده های سرمایه گذاری را به طور علی الحساب در مقاطع سه ماهه پرداخت کنند. بر این اساس از سال ۱۳۷۰ سود سپرده های سرمایه گذاری کوتاه مدت، یک ساله، دوساله، سه ساله و پنج ساله در مقاطع سه ماهه پرداخت می شود و تصفیه نهایی سود در پایان مدت سپرده صورت می گیرد. (۱)

این در حالی است که بنا بر دستورالعمل اجرایی مصوب شورای پول و اعتبار، سود سپرده های سرمایه گذاری کوتاه مدت و بلندمدت می باید در پایان سال و پس از تعیین سود ناشی از به کارگیری آنها صورت گیرد و تنها در صورتی که سررسید سپرده سرمایه گذاری بلندمدت مصادف با پایان شهریور یا اسفند نباشد، بانک ها مجاز به پرداخت سود علی الحساب به این سپرده ها هستند و تکلیف سودهای علی الحساب نیز باید پس از تعیین منافع سپرده گذار مشخص گردد. این مطلب با تصویب شورای پول و اعتبار جنبه عمومیت پیدا کرده و در مورد تمامی سپرده ها و در همه شرایط اعمال می شود.

ص: ۱۳۴

۱- (۱). اداره بررسی های اقتصادی، بررسی تحولات اقتصادی کشور طی سال های ۱۳۶۱-۷۹، ص ۵۲۹.

اشاره

علی رغم آن که در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران نرخ های سود متفاوتی به انواع سپرده های سرمایه گذاری مدت دار (کوتاه مدت و بلندمدت) پرداخت می شود، اما در قانون عملیات بانکی بدون ربا و آیین نامه ها و دستورالعمل های اجرایی آن تفسیر روشنی از چگونگی توزیع نرخ های سود متفاوت بین سپرده های کوتاه مدت و بلندمدت یک ساله تا پنج ساله ارائه نشده است.

در توجیه تعلق نرخ های سود متفاوت به سپرده های سرمایه گذاری می توان دو ایده تفاوت نرخ های حق الوکاله و تعیین سود بر اساس مصالحه را مطرح نمود. در ادامه هر یک از این دو توجیه را به بررسی می گذاریم:

الف) وابستگی معکوس حق الوکاله به زمان سپرده گذاری

یکی از توجیهاتی که می توان برای تعلق نرخ های سود متفاوت به سپرده ها داشت، امکان تخفیف در حق الوکاله به دارندگان سپرده های بلندمدت است. در تبصره ماده ۱۶ دستورالعمل اجرایی قبول سپرده ها آمده است:

«بانک ها می توانند در میزان حق الوکاله به کارگیری سپرده های سرمایه گذاری بلندمدت برای سپرده گذاران تخفیف قایل شوند. میزان تخفیف متناسب با مدت و مبلغ سپرده ها خواهد بود.»

در یکی از مطالعاتی که از سوی وزارت امور اقتصادی و دارایی پیرامون بانک داری بدون ربا در جمهوری اسلامی ایران صورت گرفته، تفاوت در این نرخ ها به صورت زیر تشریح شده است:

توجه این که سهم سود سپرده های کوتاه مدت و بلندمدت مساوی است و آنچه باعث تغییر سود هر نوع سپرده می شود، سهم حق الوکاله

است و حق الوکاله در سپرده های با مدت کم تر، بیش از سپرده های بلندمدت تر است. (۱)

بنا بر این توضیحات، آنچه می تواند نرخ سود سالانه تعلق گرفته به هر یک از سپرده ها را متفاوت سازد، میزان حق الوکاله ای است که بانک بابت به کارگیری هر یک از آنها مطالبه می کند. (۲) از جهت نظری، حق الوکاله مزبور می تواند یکی از حالت های زیر را داشته باشد:

حالت اول: بانک ها حق الوکاله ای در قبال به کارگیری سپرده ها اخذ نکنند: در این صورت مبنایی برای تفاوت نرخ سود سپرده های کوتاه مدت، یک ساله، دو ساله، سه ساله و پنج ساله وجود نخواهد داشت و پرداخت نرخ های سود علی الحساب متفاوت به این سپرده ها نشانگر این نکته خواهد بود که در واقع سود قطعی و علی الحساب تفاوتی ندارند و نرخ سود هر یک از سپرده ها به صورت مستقل از واقعیت درآمدی بانک محاسبه می شود.

حالت دوم: بانک ها در مقابل به کارگیری سپرده ها حق الوکاله اخذ کنند: در این حالت (حق الوکاله مثبت) هر چند مبنایی برای تفاوت نرخ سودها وجود دارد، اما این سؤال قابل طرح است که آیا مبلغ یا نرخ حق الوکاله بانک ها برای به کارگیری هر یک از سپرده های کوتاه مدت، یک ساله، دو ساله، سه ساله و پنج ساله پیش از به کارگیری این سپرده ها مشخص است یا این مبلغ یا نرخ از قبل مشخص نمی شود، بلکه هنگام تقسیم سود (قطعی) بین انواع

ص: ۱۳۶

-
- ۱- (۱). حسین میرجلیلی، ارزیابی بانک داری بدون ربا، ص ۷۵، تهران، وزارت امور اقتصادی و دارایی، ۱۳۷۴.
  - ۲- (۲). البته از جهت نظری، نرخ های سپرده قانونی متفاوت نیز می تواند مبنایی برای نرخ های سود متفاوت باشد، اما تفاوت این نرخ ها به قدری نیست که بتواند تفاوت های ۱ تا ۶ درصدی در نرخ سود را ایجاد کند. علاوه بر این که در هیچ یک از متون به آن اشاره ای نشده است.

سپرده های سرمایه گذاری، حق الوکاله بانک ها برای هر یک از این سپرده ها به گونه ای تعیین می شود که نرخ سود مورد نظر- که همان نرخ سود علی الحساب و یا حداقل بین نیم تا یک درصد بیشتر از آن است- برای هر یک از سپرده ها به دست آید؟

گزینه دوم با حالتی که نرخ های سود پرداختی به هر یک از سپرده ها در طول چند سال متمادی ثابت مانده و یا تغییر چندانی نکرده، متناسب است. به بیان دیگر، پرداخت سودهای یکسان در طول چند سال، با فرض حق الوکاله غیر صفر، می تواند نشانگر آن باشد که نرخ سود ثابت است. حال اگر این گزینه را بپذیریم، با این محذور مواجه می شویم که آیا بانک ها می توانند سپرده های مردم را با حق الوکاله مجهول به کار گیرند و آیا بانک نباید به عنوان وکیل، حق الوکاله خود برای به کارگیری هر یک از سپرده ها را به سپرده گذاران اعلام کند؟

از طرف دیگر، بنا بر مفاد قانون عملیات بانکداری بدون ربا، آنچه به عنوان یکی از ابزارهای سیاست گذاری بانک مرکزی مطرح است، حق الوکاله بانک ها می باشد، اما در گزینه دوم در واقع آنچه وسیله سیاست گذاری است، نرخ سود علی الحساب است که به تبع آن حق الوکاله تعیین می شود. این در حالی است که سود علی الحساب در قانون عملیات بانکی بدون ربا و آیین نامه های آن طرح نشده و تنها در یکی از مواد دستورالعمل اجرایی، آن هم در مورد برخی از سپرده های سرمایه گذاری مدت دار مطرح شده است.

با توجه به مباحثی که در بخش آتی بیان خواهد شد، به نظر می رسد مبنای محاسبه، همان نرخ سود علی الحساب است که با مکانیزم ناشناخته ای سودهای قطعی به صورتی محاسبه می شوند که همان سود علی الحساب اعلام شده از قبل، حداکثر با انحراف ۰/۵ تا یک درصدی به دست آید. این انحراف نیز هیچ گاه

موجب کم شدن نرخ سود علی الحساب اعلام شده نمی گردد، بلکه این مبلغ به این سود افزوده می شود.

اگر حق الوکاله را میزان مزد مورد مطالبه بانک در به کارگیری وجوه قلمداد کنیم، چنین نیست که اجرت سالیانه به کارگیری سپرده های بلندمدت تر بیشتر از هزینه به کارگیری سپرده های کوتاه مدت تر باشد؛ یعنی چندان معقول به نظر نمی رسد که به طور مثال، از سپرده های پنج ساله، سالانه ۲ درصد اجرت بگیریم و از سپرده های دو ساله، سالانه ۱ درصد مطالبه کنیم، مگر آن که بگوییم به کارگیری بلندمدت تر سپرده ها برای بانک در دسر کمتری دارد.

ب) مصالحه در تعیین نرخ سود

یکی از توجیهاتی که می توان برای تصحیح چگونگی توزیع سود و زیان ارائه نمود، این است که بانک در قرارداد پذیرش سپرده ها قید «مصالحه بانک و سپرده گذار در مورد منافع و نحوه محاسبه و پرداخت منافع» را ذکر می کند و همین قید مبنای تصحیح توزیع سود و زیان است؛ زیرا بانک بر اساس این مصالحه اولیه برای خود این حق را محفوظ می دارد که سود حاصل از به کارگیری سپرده ها را به صلاح دید توزیع نماید. بانک سهم سود هر یک از انواع سپرده سرمایه گذاری را به گونه ای تعیین می کند که نرخ های سود متفاوتی برای سپرده های کوتاه مدت، یک ساله، دو ساله، سه ساله و پنج ساله به دست آید.

هرچند می توان توجیه بالا را به گونه ای ظاهر شرعی داد، اما از جهاتی قابل تأمل است:

الف) به نظر می رسد که این توجیه به دورزدن حرمت ربا و پرداخت سود در مقابل مدت سپرده گذاری می انجامد؛ به ویژه آن که نرخ سود سپرده ها در بسیاری

از سال ها ثابت مانده است؛ چنان که بعداً خواهد آمد.

ب) در اکثر موارد، سپرده گذاران بدون مطالعه مفاد قرارداد سپرده گذاری، حساب افتتاح می کنند.

ج) ظهور قید مصالحه در این است که بانک در پایان سال مالی و پس از محاسبه سود و زیان، درباره موارد ابهام با مشتری مصالحه کند؛ نه این که مصالحه مبنای توزیع سود و زیان باشد. افزون بر این، مصالحه طرفینی است و به طور معمول در قرارداد قید می شود که بعداً مصالحه صورت گیرد؛ نه این که از آغاز مصالحه کنند که در انتهای قرارداد، بانک به طور یک طرفه تعیین کننده باشد.

د) هر چند استفاده از مصالحه برای رفع موارد ابهام و شبهه مناسب است، شکل دهی توزیع سود و زیان در یک نظام بانکی چندان مناسب به نظر نمی رسد.

همان گونه که اشاره شد، در هیچ یک از مواد قانون عملیات بانکی بدون ربا و آیین نامه های آن اشاره ای به سود علی الحساب نشده و تنها در یکی از مواد، دستورالعمل اجرایی قبول سپرده ها آمده است. این مورد نیز به سپرده های سرمایه گذاری بلندمدت - آن هم تنها در مواردی که سررسید آنها مصادف با پایان شهریور و یا اسفند نباشد - اختصاص دارد. اما آنچه از سال ۱۳۷۰ اجرا شده، با این ماده ناسازگار است؛ چرا که از این سال، سود سپرده های کوتاه مدت و بلندمدت به صورت علی الحساب و در مقاطع سه ماهه پرداخت می شود و از مورد ذکر شده در دستورالعمل اجرایی قانون تخطی شده است؛ هر چند این تصمیم به تصویب مقامات پولی کشور رسیده است.

یکی از اشکالاتی که در مورد پرداخت سود علی الحساب طرح شده، آن است که بانک به عنوان وکیل، سپرده های سرمایه گذاری را به صورت مشاع به کار می گیرد و پس از کسب سود، آن را میان سپرده گذاران توزیع می کند. از این رو،

توزیع سود هنگامی میسر است که سودی حاصل شود و مورد حسابرسی قرار گیرد. حال توزیع سود پیش از حصول آن و حسابرسی چه مفهومی دارد؟

البته عوامل دیگری را نیز می توان برای توجیه نرخ متفاوت سپرده های کوتاه مدت و بلندمدت، از جمله موارد زیر ذکر کرد:

۱. نرخ ذخیره قانونی بالاتر سپرده های کوتاه مدت (بین ۲۰ تا ۲۵ درصد) در مقایسه با سپرده های بلندمدت (بین ۱۰ تا ۱۵ درصد)؛

۲. لزوم حفظ ذخیره احتیاطی بیشتر برای سپرده های کوتاه مدت؛

۳. سودآوری بالاتر سپرده های بلندمدت به دلیل امکان استفاده در پروژه های بلندمدت تر؛

۴. هزینه بالاتر جذب و به کارگیری سپرده های کوتاه مدت نسبت به سپرده های بلندمدت.

در ارزیابی دلایل فوق باید اظهار داشت که اشکال موجود در مورد تقسیم سود متفاوت بین سپرده های کوتاه مدت و بلندمدت به فلسفه تفاوت سودها بر نمی گردد، بلکه اشکال این است که اگر ما بانک را وکیل در به کارگیری سپرده ها تلقی کنیم و بانک سپرده ها را به صورت تفکیک نشده از هم در پروژه های مختلف سرمایه گذاری نماید، برای محاسبه نرخ سود هر یک از سپرده های کوتاه مدت یا بلندمدت با مشکل چگونگی تعیین نرخ مواجه می شود.

این که سپرده های بلندمدت می توانند در پروژه های بلندمدت تر سرمایه گذاری شده و سود بیشتری به ارمغان بیاورند، نکته درستی است، ولی سخن این است که بانک چگونه متوجه می شود که مثلاً سپرده دوساله در شرایط اقتصادی موجود این میزان سودآوری داشته و سپرده پنج ساله مقدار سود دیگری کسب کرده است. اساساً آیا می توان برای هر یک از این سپرده ها نرخ ثابتی مشخص کرد،

بدون آنکه تحولات واقعی اقتصاد مورد نظر قرار گیرد؟

حتی در صورت پذیرش مبنای تغییر نرخ های سود در مورد هر یک از انواع سپرده های کوتاه مدت و بلندمدت، این نکته را می توان عنوان داشت که قوانین و مقررات بانکی از شفافیت کافی در این زمینه برخوردار نیستند.

سازوکار توزیع سود و زیان در الگوی مضاربه مشترک

اشاره

در الگوی مضاربه مشترک سود و زیان سپرده های سرمایه گذاری با توجه به نرخ های سود مضاربه تعیین می شود. برای تشریح این الگو به بررسی چگونگی توزیع سود و زیان در بانک اسلامی اردن می پردازیم. قانون بانک اسلامی اردن به صورتی بسیار دقیق، شفاف و جامع چگونگی توزیع سود و زیان بین بانک، سپرده گذاران و صاحبان اوراق مضاربه را مشخص کرده است.

بر اساس ماده ۱۸ قانون، حساب سود و زیان سرمایه گذاری های مشترک از حساب درآمدها و هزینه های خدمات دیگر بانک و همچنین حساب سود و زیان سرمایه گذاری های خاص آن مستقل است و در مورد اخیر (سرمایه گذاری های خاص) هر طرح معین، حساب مستقلی دارد. به بیان دیگر، بانک باید در محاسبه سود و زیان فعالیت هایش بین سرمایه گذاری های مشترک، سرمایه گذاری های خاص و خدمات بانکی تفکیک قائل شود. (۱)

بنا به تصریح ماده ۱۹ همین قانون، بانک نمی تواند هزینه های عمومی خود را بر عملیات تأمین مالی و سرمایه گذاری خود تحمیل نماید. (۲) چنانچه اشاره شد، سرمایه گذاری های خاص بانک در هر طرح و پروژه معین (که از محل

ص: ۱۴۱

۱- (۱). قانون البنك الاسلامی الاردنی، ماده ۱۸، ص ۱۲.

۲- (۲). همان، ص ۱۳، ماده ۱۹، بند د.

حساب های سرمایه گذاری خاص، اوراق مضاربه خاص و منابع بانک تأمین مالی می شوند) به صورت جداگانه مورد حسابرسی قرار می گیرند، اما محاسبه و توزیع سود و زیان سرمایه گذاری های مشترک بانک تفصیل جداگانه ای دارد که به طور مستقل به طرح آن می پردازیم:

الف) توزیع سود و زیان سرمایه گذاری های مشترک

قانون بانک اسلامی اردن در مواد ۲۰ تا ۲۴ خود چگونگی محاسبه و توزیع سود و زیان سرمایه گذاری های مشترک بانک را به تفصیل مطرح کرده است. (۱) ما این بحث را ضمن سه عنوان حساب مقابله با ریسک های سرمایه گذاری های مشترک، چگونگی تقسیم سود سرمایه گذاری های مشترک و چگونگی توزیع زیان های حاصل در سرمایه گذاری های مشترک مطرح می کنیم:

ب) حساب مقابله با ریسک های سرمایه گذاری های مشترک

بانک اسلامی اردن برای رویارویی با ریسک های ناشی از سرمایه گذاری های مشترک، بر اساس ماده ۲۰ قانونش اقدام به ایجاد حسابی تحت عنوان «حساب مقابله با ریسک های سرمایه گذاری های مشترک» (۲) نموده است و سالانه ده درصد خالص سود سرمایه گذاری های مشترک را برای رویارویی با خسارت هایی که از مجموع سود سرمایه گذاری های مشترک بانک در هر سال فراتر رود، به این حساب منظور می کند. برداشت این نسبت تا زمانی که موجودی این حساب به دو برابر سرمایه پرداخت شده بانک نرسیده، ادامه دارد و پس از آن برداشت آن

ص: ۱۴۲

۱- (۱). همان، ص ۱۳-۱۵.

۲- (۲). الحساب الخاص لمواجهه مخاطر الاستثمار.

متوقف می شود. (۱) البته چنان که بعداً نیز اشاره می شود، تنها خسارت هایی از محل ذخایر این حساب جبران می شوند که به صورت طبیعی در جریان سرمایه گذاری های مشترک رخ داده باشند؛ اما خسارت های ناشی از افراط یا تفریط بانک و به طور کلی خروج بانک از چارچوب امانت را نمی توان از این محل تأمین کرد؛ بلکه بانک به عنوان عامل مضاربه (مشترک) موظف به تأمین این خسارت ها از محل درآمدهای خاص خود است. (۲) علاوه بر این که بانک نمی تواند خسارت های ناشی از فعالیت های دیگرش را بر این حساب تحمیل کند. (۳)

نکته قابل توجه در این مورد این است که مبالغ جمع شده در این حساب در زمره حقوق ملکی بانک نیست و هیچ مرجعی نیز نمی تواند چنین حکمی در مورد آن صادر کند. (۴) در صورت انحلال یا توقف کار بانک، بنا به تصریح قانون بانک، این مبالغ به «صندوق زکات» (۵) تحویل داده می شود تا در راه های شرعی که در قانون این صندوق وارد شده، هزینه گردد. (۶) همچنین بانک مجاز به استفاده از این ذخایر در تأمین مالی ها و سرمایه گذاری های خود نیست، بلکه باید این مبالغ را برای مقابله با ریسک های ناشی از به کارگیری اموال در سرمایه گذاری های مشترک با نقدینگی کامل، حفظ کند. از این رو، بانک اسلامی اردن این وجوه را به

ص: ۱۴۳

۱- (۱). قانون البنك الاسلامی الاردنی، ماده ۲۰، ص ۱۳.

۲- (۲). همان، ص ۱۳، ماده ۲۲، بند الف.

۳- (۳). همان، ص ۱۳، ماده ۱۹، بند د.

۴- (۴). عبد الحمید السائح، الفتاوی الشرعیة، الجزء الثانی، ص ۱۳؛ عبدالله عبدالمجید المالکی، الموسوعه فی تاریخ الجهاز المصرفی الاردنی، ص ۲۳۵.

۵- (۵). صندوق الزکاه.

۶- (۶). قانون البنك الاسلامی الاردنی، ص ۱۵، ماده ۲۴، بند ه-..

صورت سپرده مجانی و بدون گرفتن هیچ بهره ای نزد بانک مرکزی اردن نگه داری می کند. از آن جا که بانک مرکزی اردن این وجوه را با گرفتن عایدی به دولت و یا بانک ها وام می دهد و عواید ناشی از آن به خزینه دولت واریز می شود، عواید نهایی حاصل از ذخایر این حساب-حساب مقابله با ریسک های سرمایه گذاری های مشترک-در نهایت نصیب خزانه دولت می گردد و این نوعی تبرع یا گونه ای مالیات خاص به دولت محسوب می شود. (۱)

علی رغم این که ذخایر این حساب ملک سهامداران یا سپرده گذاران بانک نبوده، در حکم اموال زکات است و علی القاعده و بنا به نظر بانک اسلامی اردن نباید مالیات بر درآمد به آن تعلق گیرد؛ اما مسئولان مالیاتی اردن از همان سال های اولیه تشکیل بانک خواستار گرفتن مالیات بر درآمد از این حساب بوده اند؛ به طوری که اختلاف بانک اسلامی اردن و مراجع مالیاتی به دادگاه کشیده شد و دادگاه (دادگاه استیناف و سپس دادگاه تمییز) بدون توجه به نقش اساسی که این ذخایر ایفا می کنند، به تعلق مالیات به آن حکم داد. البته بانک اسلامی اردن با توجه به استفتائی که از مشاور شرعی خود، (شیخ عبدالحمید السائح در این زمینه نموده، مبلغ مالیات تعلق گرفته به این حساب را از محل ذخایر همین حساب پرداخت می کند. (۲)

ج) چگونگی تقسیم سود سرمایه گذاری های مشترک

طبق ماده ۲۱ قانون بانک اسلامی اردن، شورای اداری بانک موظف است در آغاز هر سال مالی سهم کلی سود اموال داخل در سرمایه گذاری های مشترک را

ص: ۱۴۴

۱- (۱). الموسوعه فی الجهاز المصرفی الاردنی، ص ۲۳۴ و ۲۳۵.

۲- (۲). عبدالحمید السائح، الفتاوی الشرعیه، الجزء الثانی، ص ۱۳.

به صورت عمومی اعلام کند. (۱) علاوه بر این که چون انواع مختلف حساب های سرمایه گذاری مشترک به یک میزان در سودهای حاصل شریک نیستند، شورا (بر اساس ماده ۱۳ قانون) موظف به اعلام نسبتی که هریک از آنها در سهم سود اموال داخل در سرمایه گذاری های مشترک سهمیند، می باشد. (۲) بنابر مفاد ماده ۲۱ قانون بانک، این گروه ها در سود سرمایه گذاری های مشترک سهمیند: (۳)

الف) سپرده گذاران در حساب های سرمایه گذاری مشترک (پس انداز، پیش آگهی و مدت دار)؛

ب) دارندگان اوراق مضاربه مشترک؛

ج) بانک اسلامی اردن به عنوان عامل در مال؛

د) بانک به عنوان مالک سرمایه (بخشی از سپرده های امانی و حقوق سهام داران که در این سرمایه گذاری ها به کار گرفته شده است).

قانون بانک برای حفظ منافع سپرده گذاران و دارندگان اوراق، در بند ج از ماده ۲۱ تصریح می کند که اولویت در محاسبه اموال داخل در سرمایه گذاری های مشترک، با سپرده های موجود در حساب های سرمایه گذاری مشترک و دارندگان اوراق مضاربه مشترک است. بانک تنها در صورتی می تواند با وارد کردن اموال خاص خود، در سود سرمایه گذاری های مشترک سهمیند که متوسط تأمین مالی صورت گرفته تحت عنوان سرمایه گذاری مشترک در آن سال بیشتر از متوسط موجودی سرمایه گذاران (متوسط موجودی حساب های سرمایه گذاری مشترک و اوراق مضاربه مشترک) باشد. از این رو، بانک تنها مجاز

ص: ۱۴۵

۱- (۱). قانون البنك الاسلامی الاردنی...، ماده ۲۱، ص ۱۳.

۲- (۲). قانون البنك الاسلامی الاردنی...، ماده ۱۳، بند ج، ص ۱۰.

۳- (۳). همان، ص ۱۳، ماده ۲۱.

به محاسبه مابه التفاوت این دو مبلغ از منابع خاص خود می باشد. (۱)

بنابر گزارش بانک در سال ۱۹۷۹، سودهای حاصل از سرمایه گذاری های مشترک به نسبت ۵۰ درصد برای اموال داخل در این سرمایه گذاری ها و ۳۰ درصد برای بانک به عنوان عامل مضاربه تقسیم می شود و ۲۰ درصد باقی مانده به «حساب مقابله با ریسک های سرمایه گذاری های مشترک» واریز می شود. (۲) البته پس از تعدیل قانون موقت بانک و انتشار قانون دائمی آن در سال ۱۹۸۵، نسبت تخصیصی برای این حساب به ۱۰ درصد تقلیل یافت (۳) و شورای اداری، سهم اموال داخل در سرمایه گذاری های مشترک را ۶۰ درصد و سهم بانک به عنوان عامل را ۳۰ درصد تعیین نمود. (۴) همچنین بر اساس تصمیم این شورا سپرده های پس انداز به نسبت ۵۰ درصد، سپرده های پیش آگهی به نسبت ۷۰ درصد و سپرده های مدت دار به نسبت ۹۰ درصد متوسط موجودی شان در سهم سود اموال داخل در سرمایه گذاری های مشترک سهمند. (۵)

به بیان دیگر کل مبالغ موجود در حساب های سرمایه گذاری در سودهای حاصل شریک نیستند، بلکه به طور مثال اگر شخصی صد دینار در حساب پس انداز سپرده گذاری کند، تنها ۵۰ دینار آن در سود سرمایه گذاری های مشترک، شریک است و اگر آن را در حساب پیش آگهی بگذارد، ۷۰ دینار آن و در صورت گذاشتن آن در حساب مدت دار، ۹۰ دینار در این سودها شریک می باشد. این

ص: ۱۴۶

۱- (۱). همان، ماده ۲۱، بند ج.

۲- (۲). البنك الاسلامی الاردنی...، ص ۱۶، تقریر مجلس الاداره (۱۴۰۰ هـ - ق. ۱۹۷۹ م).

۳- (۳). قانون البنك الاسلامی الاردنی...، همان، ماده ۲۰، بند الف، ص ۱۳.

۴- (۴). عبدالله عبدالمجید المالکی، الموسوعه فی الجهاز المصرفی الارذی، ص ۱۸۷.

۵- (۵). البنك الاسلامی الاردنی...، ص ۱۶، تقریر مجلس الاداره (۱۴۰۰ هـ - ق. ۱۹۷۹ م).

نسبت ها- ۵۰، ۷۰ و ۹۰ درصد، به ترتیب برای حساب های پس انداز، پیش آگهی و مدت دار- که هر سال از سوی بانک اعلام می شود، از ابتدای فعالیت بانک تاکنون پابرجاست و شورای اداری هیچ تغییری در آنها نداده است. (۱)

بانک پس از تحقق سود سرمایه گذاری های مشترک و مشخص شدن سهم سود حساب های سرمایه گذاری مشترک، درصد کلی سود تعلق گرفته به این حساب ها را مشخص می کند. علاوه بر این که درصد سود تعلق گرفته به هر یک از حساب های پس انداز، پیش آگهی و مدت دار را (بر اساس نسبت های اعلام شده) به تفکیک مشخص می نماید. (۲) درصد سودهای محقق شده امکان مقایسه نرخ عایدی پرداختی از سوی بانک با نرخ های بهره بانک های ربوی را فراهم می نماید.

بر اساس تفصیل وارد شده در ماده ۲۱ قانون بانک اسلامی اردن، بانک پس از محاسبه سود خالص ناشی از سرمایه گذاری های مشترک ابتدای ده درصد آن را برای تأمین ذخایر «حساب مقابله با ریسک های سرمایه گذاری های مشترک» کسر می کند. نسبت باقی مانده سهم اموال داخل در سرمایه گذاری های مشترک می باشد که سهم اوراق مضاربه مشترک بر اساس شرایط صدور هر یک و سهم انواع حساب های سرمایه گذاری مشترک طبق نسبت های اعلام شده تعیین می شود. در صورتی که بانک از منابع خود نیز به این سرمایه گذاری ها وارد کرده باشد (بنا به تفصیلی که گذشت)، همانند سپرده گذاران از سود سهم می برد. (۳)

البته باید خاطر نشان کرد که بانک اسلامی اردن تا سال ۱۹۹۷ اوراق مضاربه منتشر نکرد و چنان که قبلاً اشاره شد، بانک در این سال اقدام به انتشار اوراق

ص: ۱۴۷

۱- (۱). البنك الاسلامی الاردنی، التقارير السنویة لسنوات ۱۹۷۹-۹۸.

۲- (۲). همان.

۳- (۳). قانون البنك الاسلامی الاردنی...، همان، ماده ۲۱، ص ۱۳.

خاص نمود. بنابر آنچه در یکی از گزارش های سالانه بانک وارد شده، این اوراق به صورت مستقل از سرمایه گذاری های مشترک و بر اساس مضاربه منتشر و به کار گرفته می شوند و محاسبه سود و زیان آنها به صورت مستقل از حساب سود و زیان سرمایه گذاری های مشترک صورت می گیرد. (۱) بنابر این می توان گفت سود سرمایه گذاری های مشترک از ابتدای فعالیت بانک تاکنون (سال ۱۹۹۸) تنها بین سپرده ها در حساب های سرمایه گذاری مشترک، بانک به عنوان عامل مضاربه و منابع خاص بانک که در این سرمایه گذاری ها وارد شده اند، تقسیم شده است.

د. چگونگی توزیع زیان در سرمایه گذاری های مشترک

قانون بانک اسلامی اردن زیان های ناشی از سرمایه گذاری های مشترک بانک را به دو دسته تقسیم کرده است (۲):

یکم. زیان های ناشی از عواملی که موجب ضامن شدن بانک به عنوان عامل مضاربه مشترک می شود؛ مانند حالت های تعدی و تفریط که از تصرفات اعضای شورای اداری، مدیران، کارمندان و سایر فعالان در بانک ناشی شود. موارد کلاهبرداری، خیانت در امانت، سازش پنهانی با دیگران و تمام آنچه از موارد خروج از حیطه عمل امین در اداره مضاربه مشترک است، در حکم تفریط بوده و بانک در قبال آنها مسئول است.

دوم. زیان هایی که بدون تعدی یا تفریط بانک در خلال سرمایه گذاری های مشترک پیش بیاید.

همان طور که اشاره شد، زیان های نوع اول به عهده بانک است و بانک باید

ص: ۱۴۸

۱- (۱). البنك الاسلامی الاردنی، ص ۱۶، التقرير السنوی التاسع (۱۴۱۸ق/ ۱۹۹۷ م).

۲- (۲). قانون البنك الاسلامی الاردن...، همان، ماده ۲۲، ص ۱۳ و ۱۴.

آنها را از محل درآمدهای خاص خود تأمین کند؛ اما بانک به عنوان عامل مضاربه و امین سپرده گذاران هیچ تعهدی در مقابل خسارت های نوع دوم ندارد. (۱) بر اساس ماده ۲۲ قانون بانک اسلامی اردن، جبران این خسارت ها- خسارت های نوع دوم- طی مراحل زیر انجام می گیرد (۲):

الف) این زیان ها از مجموع سودهای حاصل از سرمایه گذاری های مشترک در سالی که زیان در آن وارد شده کسر می شوند.

ب) اگر زیان های وارده از مجموع سودهای حاصل در آن سال بیشتر باشد، مقدار اضافه از محل حساب مقابله با ریسک های سرمایه گذاری های مشترک برداشت می شود.

ج) در صورتی که مجموع سودهای حاصل در آن سال و ذخایری که از سال های قبل در حساب مقابله با ریسک های سرمایه گذاری های مشترک جمع شده، برای پوشش زیان های وارده کافی نباشد، بانک باید فعالیت هایی را که به روش مضاربه تأمین مالی شده، ولی محاسبه سود آن در پایان آن سال مالی صورت نمی گیرد، بر اساس قیمت بازار صورت برداری کند.

د) اگر سود تخمینی این فعالیت ها (فعالیت های صورت برداری شده که بر اساس مضاربه تأمین مالی شده اند) برای پوشش دادن به زیان های اضافی کافی باشد، این زیان ها از محل سود حاصل از فعالیت های صورت برداری شده پرداخت می شود.

ه) اما اگر سودهای تخمینی (بند د) کمتر از خسارت اضافی بود، بانک می تواند مبالغ خسارت اضافی را به عنوان زیان های انتقالی محسوب کند و

ص: ۱۴۹

۱- (۱). قانون البنك الاسلامی الاردنی...، همان، ماده ۲۲، بندهای الف و ب، ص ۱۳ و ۱۴.

۲- (۲). همان، ماده ۲۲، بندهای ب، ج، د و ه-، ص ۱۴.

مبالغی که از سپرده های سرمایه گذاری مشترک و اوراق مضاربه مشترک برداشت شوند، باید سهمشان را از این خسارت ها (خسارت های اضافی) پرداخت کنند. سهم آنها (در خسارت) بر اساس نسبتی که مبلغ برداشت شده در سرمایه گذاری ها شریک بوده، محاسبه می شود که این موضوع در مورد هر یک از انواع حساب های سرمایه گذاری مشترک متفاوت است.

گفتنی است که بر اساس ماده ۲۳ قانون بانک، تشخیص زیان هایی (در سرمایه گذاری های مشترک) که بانک موظف به پرداخت آنهاست (زیان های نوع اول)، به عهده مشاور شرعی بانک گذاشته شده و وی موظف به بررسی و تحقیق از وجود دلیل فقهی بر تحمیل این زیان ها به بانک می باشد. (۱)

مقایسه دو الگوی توزیع سود و زیان

اشاره

مقایسه دو الگوی توزیع سود و زیان در الگوی سپرده پذیری و کالتی و مضاربه ای می تواند تفاوت های این دو شیوه را مشخص کند. در این مقایسه نظام توزیع سود و زیان در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران و بانک اسلامی اردن را با تفکیک میان توزیع سود و زیان بررسی می کنیم.

الف) چگونگی توزیع زیان

در نظام بانکی جمهوری اسلامی بانک سپرده سرمایه گذاری را تعهد و تضمین می کند و سپرده گذاران هیچ زیانی را متقبل نمی شوند و این در حالی است که بانک به عنوان وکیل، امین محسوب می شود و تنها ضامن خسارت هایی است که بر اثر کوتاهی یا تخلف او حاصل شده باشد. در مقابل،

ص: ۱۵۰

۱- (۱). قانون البنك الاسلامی الاردنی...، همان، ماده ۲۳، ص ۱۴.

در بانک اسلامی اردن، بانک به عنوان عامل مضاربه تنها ضامن خسارت هایی است که در اثر کوتاهی و یا تخلف حاصل شود و زیان هایی که بدون تقصیر او پیش آمده باشد، از مجموع سود حاصل از سرمایه گذاری های مشترک در سالی که زیان در آن وارد شده، کسر می شود. حال اگر زیان های وارده از مجموع سودهای حاصل در آن سال بیشتر باشد، مقدار اضافه از محل «حساب مقابله با ریسک های سرمایه گذاری های مشترک» تأمین می شود و در صورتی که جمع سودهای حاصل در آن سال و ذخایری که در «حساب مقابله با ریسک های سرمایه گذاری های مشترک» جمع شده، برای پوشش زیان های وارده کافی نباشد، بانک اقدام به صورت برداری از فعالیت های تأمین مالی شده به روش مضاربه که محاسبه سود آنها در پایان آن سال مالی صورت نمی گیرد، می نماید. در صورتی که سود تخمینی این فعالیت ها برای پوشش دادن به زیان های اضافی کافی باشد، این زیان ها از این محل تأمین خواهد شد و در صورت ناکافی بودن، زیان به تناسب سپرده ای سرمایه گذاری مشترک و اوراق مضاربه مشترک (در صورت وجود) تقسیم می شود.

نکته ای که توجه به آن حائز اهمیت است، این که با توجه به قراردادهای بانکی در نظام جمهوری اسلامی ایران که به آنها اشاره شد، در واقع گیرندگان تسهیلات، وجوه سپرده گذاران را تضمین می کنند و بانک ها این تعهد و تضمین را خود به دوش نمی کشند.

ب) چگونگی توزیع سود

چگونگی توزیع سود در نظام بانکی ایران و بانک اسلامی اردن را می توان در یک نقطه، مشترک و در سایر نقاط متفاوت دانست.

وجه اشتراک نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران و بانک اسلامی اردن آن است که هر دو در توزیع سود اولویت را به سپرده گذاران داده اند و منابع خاص بانک (یا نظام بانکی) تنها در صورتی از سود حاصل سهم می برد که حجم کل تأمین مالی و سرمایه گذاری بانک (یا نظام بانکی) بیش از حجم کل سپرده های سرمایه گذاری باشد. البته در نظام بانکی جمهوری اسلامی مابه التفاوت حجم کل سپرده ها پس از وضع سپرده های قانونی و حجم کل تأمین مالی و سرمایه گذاری بانک، سهم منابع بانک را مشخص می کند، ولی در بانک اسلامی اردن منابع بانک از کسر متوسط موجودی سپرده گذاران (و اوراق مضاربه مشترک در صورت وجود) از متوسط تأمین مالی های صورت گرفته تحت عنوان سرمایه گذاری مشترک به دست می آید.

علی رغم آنچه به عنوان وجه مشترک ذکر شد، توزیع سود در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران و بانک اسلامی اردن تفاوت های اساسی دارد. همان گونه که قبلاً اشاره شد، در بانک اسلامی اردن نسبت های مشخصی برای تقسیم سود بین بانک و سپرده گذاران و همچنین هر یک از سپرده گذاران به عنوان صاحبان مال به صورت نسبت مشاع اعلام می شود که این نسبت معمولاً ۶۰ درصد برای سپرده گذاران و ۳۰ درصد برای بانک (به عنوان عامل مضاربه) تعیین شده است و همان گونه که تفصیل آن گذشت، ۱۰ درصد باقی مانده از سودهای حاصل در حسابی به نام «حساب مقابله با ریسک های سرمایه گذاری های مشترک» نگه داری می شود. علاوه بر این که سپرده های پس انداز، پیش آگهی و مدت دار به ترتیب به نسبت های ۷۰، ۹۰، و ۵۰ درصد و با توجه به میزان سپرده و مدت سپرده گذاری از سود متعلق به سپرده گذاران سهم می برند.

اما در نظام بانکی ایران هیچ نسبتی برای توزیع سود میان بانک و سپرده گذاران و بین خود سپرده گذاران اعلام نمی شود و تنها نرخ به عنوان سود علی الحساب برای هر یک از انواع سپرده ها اعلام می گردد. بر اساس قانون عملیات بانکی بدون ربا منافع حاصل از به کارگیری سپرده های مدت دار متناسب با مدت و مبالغ سپرده های سرمایه گذاری و رعایت سهم منابع بانک به نسبت مدت و مبلغ و کل وجوه به کار گرفته شده در این عملیات، تقسیم خواهد شد.

علاوه بر ابهام موجود در تفسیر واژه «منافع» در قانون عملیات بانکی بدون ربا و ملحقات آن مکانیزم خاصی نیز برای توزیع نرخ های سود متفاوت بین انواع سپرده های سرمایه گذاری پیش بینی نشده و همان گونه که قبلاً به تفصیل بیان شد، تنها مبنای قابل طرح نرخ های حق الوکاله متفاوت است. امّا به طوری که در بخش دوم از این فصل اشاره خواهیم کرد، بانک ها هیچ میزان و یا نرخ حق الوکاله ای اعلام نمی کنند، بلکه بنابر اظهار مسئولان بانکی، بانک ها طی سال های ۱۳۶۳-۷۵ حق الوکاله ای از سپرده گذاران دریافت نکرده اند.

همچنین در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران علی رغم آن که سود علی الحساب تنها در یکی از دستورالعمل های اجرایی قبول سپرده ها و آن هم تنها در مورد سپرده های سرمایه گذاری بلندمدتی که سررسید آنها مصادف با پایان شهریور یا اسفند نباشد، مطرح شده، برای همه سپرده های سرمایه گذاری و در همه موارد اعمال می شود و سود سپرده ها در مقاطع سه ماهه پرداخت می شوند و همان گونه که در مباحث آتی بیان خواهد شد، معمولاً بین سود علی الحساب و سود قطعی تفاوت چندانی وجود ندارد. به نظر می رسد آنچه مبنای محاسبه است، همان سود علی الحساب است که با مکانیزم ناشناخته ای سودهای قطعی به صورتی محاسبه می شوند که همان سود علی الحساب اعلام شده از قبل، حداکثر

با انحراف ۵/ تا یک درصد به دست آید. این انحراف نیز هیچ گاه باعث کم شدن نرخ سود علی الحساب اعلام شده نگردیده، بلکه این مبلغ به سود علی الحساب افزوده شده است.

خلاصه آن که شفافیت و روشنی که در قوانین و مقررات بانک اسلامی اردن در زمینه توزیع سود بین سپرده های سرمایه گذاری وجود داشت، در نظام بانکی جمهوری اسلامی وجود ندارد و نظام بانکی ایران علاوه بر تضمین اصل سپرده ها، با طرح سود علی الحساب عملاً آن را نیز تضمین می کند. همچنین نرخ های سود متفاوتی به سپرده های مختلف تعلق می گیرد، در حالی که از پیش مبنای تفاوت آنها اعلام نمی شود و در محاسبه نیز تصویر روشنی متصور نیست.

نکته ای که در پایان این مبحث تذکر آن خالی از فایده نیست، آن که در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران بانک ها به عنوان وکیل سپرده گذاران حق الوکاله دریافت می کنند و این حق الوکاله مزدی است بابت خدماتی که در به کارگیری سپرده های سرمایه گذاری ارائه کرده اند. حق الوکاله مزبور بنابر آنچه گذشت، می تواند شامل بر هزینه های به کارگیری سپرده ها نیز باشد.

حال سخن اینجاست که حق الوکاله - که مزد بانک در به کارگیری سپرده ها است - از مقوله هزینه به حساب می آید و در واقع آنچه بانک از سپرده گذاران دریافت می کند، هزینه کارش می باشد؛ در حالی که در نظام طراحی شده در بانک اسلامی اردن، بانک به عنوان عامل مضاربه مشترک سهمی از سودهای حاصله می برد و سهم بری بانک به عنوان هزینه مطرح نیست. این نکته از آن جهت قابل توجه است که سهم بری بانک در نظام مضاربه مشترک منوط به تحقق سود است و همچنین چون سود به صورت کسر مشاع بیان می شود، با

افزایش حجم سود، مبلغ سود اختصاص یافته به بانک به تناسب سهمش افزایش می یابد. اما در نظام و کالتی، حق الوکاله الزاماً منوط به تحقق سود نیست و در صورتی که به صورت مبلغی قطعی و نه سهمی از سود مطرح شود، با افزایش سود به تناسب افزایش نمی یابد. آنچه در مورد نظام مضاربه مشترک عنوان شد، می تواند محرکی برای به کارگیری صحیح منابع و افزایش کارایی باشد.

بررسی عملکرد بانک های اسلامی در توزیع سود و زیان سپرده های سرمایه گذاری

در مقام عمل، بانک های اسلامی با برخی مشکلات در توزیع سود و زیان مواجهند. در کشورهایی که نرخ تورم بالاست، بانک های اسلامی با مشکل پرداخت سود واقعی مثبت روبه رویند. قعطیت یافتن سود علی الحساب نیز از مشکلات دیگر بانک ها است.

سود واقعی منفی سپرده ها

یکی از مشکلات برخی از بانک های اسلامی مواجهه با آثار منفی نرخ تورم بر سود سپرده ها است. وجود نرخ تورم بالا می تواند با کاهش نرخ سود واقعی سپرده های سرمایه گذاری از جذابیت آنها بکاهد. این مشکل به طور خاص در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران به چشم می خورد. جدول شماره ۱ نرخ سود واقعی (سود منهای نرخ تورم) تعلق گرفته به سپرده های سرمایه گذاری بلندمدت ایران را طی دوره (۱۳۶۳-۷۹) نشان می دهد. به طوری که ملاحظه می شود، در بیشتر سال های مورد بررسی و همچنین در مورد اکثر انواع سپرده های سرمایه گذاری بلندمدت، سود واقعی تعلق گرفته

به سپرده گذاران منفی بوده است؛ یعنی طی این سال ها سپرده گذاران نه تنها سودی دریافت نکرده اند، بلکه به میزان عدد منفی نشان داده شده در جدول زیان کرده اند.

سود واقعی منفی در نظام بانکی جمهوری اسلامی را می توان معلول چند امر دانست: اول، تسهیلات تکلیفی که بانک ها موظفند بخشی از منابع تحت اختیار خود را در این قالب و گاه با نرخ های ترجیحی اعطا کنند؛ دوم، تعیین نرخ های سود مورد انتظار و قطعی به صورت اداری و از سوی دولت برای بخش های مختلف اقتصادی که غالباً زیر نرخ تورم تعیین شده اند. به ویژه آن که بیشتر تسهیلات در قالب عقود با بازدهی ثابت پرداخت می شود و نرخ سود دریافتی از قبل مشخص بوده و قابل تغییر نیست. افزون بر این، حتی در عقود مشارکتی نیز معمولاً همان حداقل یا حداکثر سود مورد انتظار اعلام شده، به عنوان سود قطعی تلقی و دریافت می شود و بانک ها کاری به سودآوری واقعی ندارند. البته شاید بتوان ضعف مدیریت، نبود انگیزه برای کسب سود بیشتر و... را نیز به این دلایل افزود.

جدول ٢.٥: بانك اسلامى اردن، نرخ سود اسمى و واقعى سپرده سرمايه گذارى مدت دار (يك ساله) (١٩٨٠-٩٨) درصد

منابع: البنك الاسلامى الاردنى، التقارير السنويه لسنوات ١٩٨٠-٩٨؛ دايره الابحاث و الدراسات، بيانات احصائيه سنويه (١٩٩٥-١٩٦٤)، همان، ص ٦٢؛ دايره الابحاث و الدراسات، النشره الاحصائيه، المجلد ٣٥، العدد ٥، همان، ص ٩٤.

ص: ١٥٩

اگر سپرده یک ساله در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران را معادل سپرده یک ساله در بانک اسلامی اردن بدانیم، مشاهده می شود که این سپرده در نظام بانکی جمهوری اسلامی طی دوره (۱۳۶۳-۷۷) به جز سال های ۱۳۶۴ و ۱۳۶۹، نرخ سود واقعی منفی دریافت کرده است. نرخ منفی مزبور بین ۱/۴ تا ۳۵/۴ درصد در نوسان بوده و در ۸ سال این دوره نرخ های سود منفی دو رقمی به چشم می خورد. این در حالی است که بانک اسلامی اردن در غالب سال های فعالیتش نرخ سود واقعی مثبت به سپرده گذاران خود اعطا کرده است.

عدم نوسان سود سپرده ها

یکی از چالش ها در عملکرد برخی بانک های اسلامی عدم نوسان سود سپرده و متأثر نشدن آنها از نوسان های بخش واقعی است. این مشکل در برخی از دوره های فعالیت نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران به چشم می خورد. همان گونه که در جدول ۳.۳ مشاهده می شود، نرخ های سود قطعی

ص: ۱۶۰

پرداخت شده به سپرده های کوتاه مدت و یک ساله طی سال های ۱۳۶۴-۶۸ و همچنین در سال های ۱۳۶۹ و ۱۳۷۰ ثابت مانده است. همچنین نرخ های سود پرداختی به هریک از انواع سپرده سرمایه گذاری کوتاه مدت، یک ساله، دو ساله، سه ساله و پنج ساله در سال های ۱۳۷۲ و ۱۳۷۳ یکسان بوده و در سال های بعد پس از کمی افزایش برای چهار سال متمادی (سال های ۱۳۷۴-۷۷) در سطح ثابتی باقی مانده است.

نمودار ۵.۳ تصویر روشن تری از این موضوع را ارائه می کند. ثبات نرخ های سود پرداختی در حالی به وقوع پیوسته که در طول این سالیان اوضاع و احوال اقتصادی و سیاسی متغیری بر فضای کشور حاکم بوده است. روند فوق، تعیین نرخ های سود بنا به نظر مقامات پولی و نه بر مبنای سود واقعی ناشی از به کارگیری سپرده ها را به اثبات می رساند. به ویژه آن که طبق گزارش بانک مرکزی جمهوری اسلامی طی سال های ۱۳۶۴-۶۸ سود حاصل از به کارگیری سپرده ها در برخی سال ها حدود ۳ تا ۴ درصد بوده و دولت با پرداخت سوبسید، سودی در محدوده ۶ تا ۸/۵ درصد به صاحبان سپرده ها پرداخت کرده است. (۱)

ص: ۱۶۱

۱- (۱). «طی سال های جنگ تحمیلی به دلیل اعمال سیاست سقف های اعتباری از سوی مقامات پولی کشور و همچنین تکلیف دولت به بانک ها در پرداخت تسهیلات با نرخ های ترجیحی (پایین تر از نرخ های متعارف) درآمد بانک ها کاهش یافت... نتیجتاً سود حاصل از فعالیت بانک ها پس از کسر حق الوکاله به کارگیری سپرده ها برای توزیع بین صاحبان سپرده های سرمایه گذاری مدت دار در برخی از سال ها در حدود ۳ تا ۴ درصد قرار گرفت. با توجه به نرخ بهره در بازار غیرمتشکل پولی و نرخ تورم در اقتصاد، نرخ سود مذکور به هیچ وجه قابل قبول نبود و این امکان وجود داشت که حجم سپرده های بانک ها به دلیل نرخ پایین سود پرداختی به شدت کاهش یابد. نظر به اینکه دلایل عمده کاهش نرخ سود، وجود سقف های اعتباری و تسهیلات تکلیفی بود که بنا به مصالح کلان اقتصاد به مورد اجرا گذارده شده بود، لذا دولت با پرداخت سوبسید، زیان وارده به صاحبان این گونه سپرده ها را تا حدودی جبران نمود؛ به طوری که طی سال های ۱۳۶۴ تا ۱۳۶۸ سودی در محدوده ۵ الی ۸/۵ درصد به صاحبان سپرده ها پرداخت گردید. ر.ک: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، بررسی تحولات اقتصادی کشور طی سال های ۱۳۶۱-۶۹، همان، ص ۵۴۵.

جدول ۳.۵: نرخ های سود پرداختی به صاحبان سپرده های سرمایه گذاری مدت دار (۱۳۶۳-۱۳۷۷) درصد

منابع: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، بررسی تحولات اقتصادی کشور طی سال های ۶۱-۱۳۶۹، همان، ص ۵۴۱؛ مؤسسه عالی بانک داری ایران، ویژه نامه دهمین سمینار بانکداری اسلامی، همان، ص ۱۹۸؛ بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، گزارش اقتصادی و ترازنامه سال های ۱۳۷۰-۱۳۷۶.

ص: ۱۶۲

یکی از چالش‌ها در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران بروز مشکلاتی در زمینه محاسبه سود واقعی سپرده‌های سرمایه‌گذاری است. صرف نظر از آنچه در بخش‌های قبلی در مورد مشکلات محاسباتی سود قطعی مطرح شد، در عمل نرخ سود علی الحساب در مواردی شکل قطعی به خود گرفته است.

جدول ۳.۱ نرخ‌های سود علی الحساب و قطعی سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار را طی سال‌های ۱۳۶۹-۷۷، نشان می‌دهد. بر اساس ارقام وارد شده در این جدول و همچنین جدول ۳.۲ که تفاوت نرخ‌های سود قطعی و علی الحساب را در این سال‌ها نشان می‌دهد، در پنج سال اول اجرای سیاست اعطای سود علی الحساب (۱۳۶۹-۷۳) تفاوت اندکی بین نرخ سود علی الحساب و نرخ سود قطعی وجود دارد. این تفاوت بین ۲۵ درصد تا ۱ درصد در نوسان بوده و در

اکثر موارد، نرخ سود قطعی ۵/درصد بیشتر از نرخ سود علی الحساب تعیین شده است. متأسفانه در سال های بعد (۱۳۷۴-۷۷) حتی همین تفاوت جزئی نیز به چشم نمی خورد و دقیقاً همان نرخ سود علی الحساب به عنوان نرخ سود قطعی نیز اعلام شده است. تفاوت اندک نرخ سود علی الحساب و قطعی طی پنج سال اول اجرای سیاست پرداخت سود علی الحساب و عدم تفاوت این دو در سال های بعد، این شبهه را تقویت می کند که در عمل سود قطعی با توجه به نوسان های واقعی اقتصادی تعیین نمی شود.

ص: ۱۶۴

استخراج شده از جدول (۴۴)

استخراج شده از جدول (۴۴)

مشکلی که سود علی الحساب در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران ایجاد کرده و آن را به سمت پرداخت نرخ های سود ثابت و از پیش تعیین شده کشانده، در بانک اسلامی اردن به چشم نمی خورد. بانک اسلامی اردن نه در قانونش و نه در مقام عمل چنین مسئله ای را مطرح نکرده، بلکه سود سپرده ها را پس از حسابرسی در پایان سال و قطعیت یافتن سود پرداخت می کند. در صورت تحقق سود، سود حاصله بر اساس نسبت های اعلام شده بین بانک و سپرده گذاران (۳۰٪ به ۶۰٪) و نسبت های اعلام شده برای هر یک از انواع سپرده های سرمایه گذاری (۵۰٪، ۷۰٪ و ۹۰٪) و همچنین بر اساس مدت سپرده گذاری و با رعایت سهم منابع بانک به تفصیلی که گذشت، تقسیم می شود. بدیهی است در صورت عدم کسب سود، چیزی به سپرده گذاران تعلق نمی گیرد و زیان نیز به ترتیبی که قبلاً اشاره شد، در نهایت به عهده خود سپرده گذاران می باشد. بانک اسلامی اردن پس از محاسبه سهم سود سپرده گذاران، نرخ عایدی تعلق گرفته به هر یک از سپرده های پس انداز، پیش آگهی و مدت دار (یک ساله) را در پایان هر سال محاسبه و اعلام می کند.

جدول ۶.۵: بانک اسلامی اردن، نرخ سود عایدی به سپرده های سرمایه گذاری مشترک (۱۹۸۰-۹۸) درصد

منبع: البنك الاسلامی الاردنی، التقارير السنویه لسنوات ۱۹۸۰-۹۸.

همان گونه که در جدول ۵.۶ دیده می شود، هیچ روند ثابتی در نرخ های سود پرداختی به هر یک از انواع سپرده سرمایه گذاری نزد بانک اسلامی اردن طی

ص: ۱۶۷

دوره ۱۹۸۰-۹۸ وجود ندارد. این نکته می تواند شاهدی بر محاسبه و پرداخت سود واقعی به سپرده گذاران باشد.

گذشته از تشویق سپرده گذاران، یکی از انگیزه های طرح نرخ سود علی الحساب را می توان ارائه شاخصی به سپرده گذاران برای ارزیابی میزان عایدی به آنها دانست؛ اما با توجه به تجربه بانک اسلامی اردن به نظر می رسد نرخ سود پرداختی سال قبل می تواند به عنوان شاخصی سپرده گذاران را از میزان تقریبی سود عایدی به آنها آگاه سازد و نیازی به طرح سود علی الحساب نیست. هرچند نقش پرداخت سود علی الحساب در صورت عمل به اقتضای آن از نظر شرعی مشکلی ندارد، اما زمینه اجرای واقعی آن در نظام بانکی جمهوری اسلامی وجود ندارد و به خاطر سابقه زیاد نظام ربوی در کشورمان سود علی الحساب به سمت سود قطعی منحرف شده است. به نظر می رسد که پرداخت سود شناور به سپرده گذاران بر مبنای سود واقعی کسب شده می تواند علاوه بر جلوگیری از انحراف نظام بانکی از عملکرد واقعی، اعتماد سپرده گذاران را نیز جلب نماید. به علاوه شفافیت در پرداخت سود واقعی می تواند زمینه را برای رفع مشکلاتی که منجر به کاهش سودآوری بانک ها شده، فراهم نماید.

خلاصه

۱. یکی از مباحث محوری در تجهیز منابع بانکی، چگونگی توزیع سود و زیان سپرده های سرمایه گذاری است.

۲. با توجه به تفاوت الگوهای پذیرش سپرده های سرمایه گذاری در بانک های اسلامی، سود سپرده ها به دو روش عمده مبتنی بر وکالت و مضاربه تقسیم می شود.

۳. در الگوی وکالتی، سود حاصل از به کارگیری سپرده های سرمایه گذاری پس از کسر حق الوکاله بانک میان سپرده گذاران و بانک به نسبت میزان سپرده و مدت

ص: ۱۶۸

سپرده گذاری توزیع می شود. البته منابع بانک نیز در سودهای حاصل شریکند.

۴. در الگوی مضاربه مشترک، سود سپرده ها بر اساس نرخ های مضاربه بین بانک و صاحبان سپرده تعیین می شود.

۵. پرداخت سود در بانک های اسلامی با مشکلاتی چون عدم حسابرسی سود و زیان واقعی مواجه است.

۶. پرداخت سود علی الحساب به سپرده های سرمایه گذاری متعدد در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران محاسبه سود قطعی آنها را با مشکل مواجه کرده است.

۷. گرچه می توان تفاوت نرخ سود قطعی سپرده های کوتاه مدت و انواع سپرده های بلندمدت در الگوی وکالتی را بر اساس تفاوت حق الوکاله تصحیح نمود، عدم دریافت حق الوکاله در تجربه بانک داری جمهوری اسلامی از سوی بانک ها این توجیه را مخدوش می کند.

کلمات کلیدی

سود علی الحساب: سودی که به صورت علی الحساب به دارندگان سپرده های سرمایه گذاری پیش از حسابرسی نهایی پروژه های تأمین مالی شده از این وجوه پرداخت می شود.

سود قطعی: سودی که پس از حسابرسی نهایی سود و زیان طرح های تأمین مالی شده از محل سپرده های سرمایه گذاری به دارندگان آن تعلق می گیرد.

پرسش

۱. توزیع سود و زیان در بانک داری متعارف چگونه صورت می گیرد؟

۲. در الگوی وکالتی سود و زیان سپرده ها چگونه توزیع می شود؟

۳. پرداخت سود علی الحساب در بانک داری اسلامی را چگونه ارزیابی می کنید؟

۴. در الگوی مضاربه مشترک، سود و زیان چگونه بین بانک و سپرده گذاران تقسیم می شود؟

۵. آیا می توان سود را در بانک داری اسلامی تضمین کرد؟

۶. مشکل سود واقعی منفی سپرده ها از چه مسئله ای ناشی می شود؟

۷. قطعیت یافتن سود علی الحساب ریشه در چه مشکلی دارد؟ تحلیل کنید.

موضوعاتی برای پژوهش

۱. حسابداری سود و زیان در بانک داری اسلامی؛

۲. ارزیابی عملکرد بانک های اسلامی در توزیع سود و زیان سپرده ها.

منابع پیشنهادی

۱. توکلی، محمدجواد، «بررسی توزیع سود سپرده ها در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۶۳-۷۹ ش)»، مجله معرفت، ش ۵۳.

۲. موسویان، سیدعباس، طرح تحول نظام بانکی، پیوست بیستم.

ص: ۱۷۰

تخصیص منابع در بانکداری اسلامی

ص: ۱۷۱

یکی از مشخصه های عمده بانک داری اسلامی استفاده از ظرفیت های عقود مختلف برای تأمین مالی است. در بانک داری متعارف به طور عمده از قرارداد قرض برای تأمین مالی استفاده می شود. در مقابل، بانک های اسلامی از قراردادهایی چون شرکت، مضاربه، مزارعه و مساقات نیز در تأمین مالی نیازهای سرمایه گذاری استفاده می کنند.

در بانک های اسلامی، تخصیص منابع به طور عمده در سه قالب صورت می گیرد.

تخصیص غیرانتفاعی: این شیوه تأمین مالی به طور عمده با استفاده از قرض الحسنه و برای تأمین نیازهای ضروری صورت می گیرد.

تخصیص مبادله ای: در این روش تأمین مالی بانک ها با استفاده از عقود چون فروش اقساطی و اجاره به شرط تملیک صورت می گیرد.

تخصیص مشارکتی: این شیوه ناظر به استفاده از عقود مشارکتی، مانند مضاربه، مشارکت، مزارعه و مساقات برای تأمین مالی پروژه های سرمایه گذاری است.

درس های ششم، هفتم و هشتم به ترتیب به بررسی روش های تأمین مالی غیرانتفاعی، مبادله ای و مشارکتی اختصاص دارد. پیش از پرداختن به این سه روش تأمین مالی، در درس ششم اقتضائات عقود اسلامی در تأمین مالی بانکی مورد مذاقه قرار می گیرد.

اقتضائات عقود اسلامی در مهندسی تخصیص منابع در بانکداری اسلامی

اهداف آموزشی

در این درس با مطالب زیر آشنا می شویم:

۱. اقتضائات عقود اسلامی در مهندسی تخصیص منابع

۲. اقتضائات عقود غیرانتفاعی، مبادله ای و عقود مشارکتی

یکی از ویژگی های عمده نظام بانکی متعارف اتکای بیش از حد به قالب حقوقی قرض در تجهیز و تخصیص منابع بانکی است. بانک های ربوی به طور معمول وجوه را از سپرده گذاران قرض می گیرند و به متقاضیان وجوه قرض می دهند. تحریم بهره در دین مقدس اسلام این زمینه را فراهم ساخت که بانک های اسلامی گستره ای از قراردادها را در تخصیص منابع بانکی مورد استفاده قرار دهند.

تنوع این قراردادها در تخصیص منابع می تواند کارکردهای مختلفی داشته باشد. از یک طرف موجب پاسخ گویی به نیازهای مختلف متقاضیان تأمین مالی می شود. همچنین قالب های قراردادی بدیع اسلامی، به ویژه قالب های مشارکتی می تواند نقایص الگوهای تأمین مالی مبتنی بر بدهی را برطرف کند.

با این حال، تنوع قراردادها می تواند مشکلاتی را هم پدید آورد. هزینه های آموزش و یادگیری در بانک داری اسلامی را نسبت به بانک داری متعارف افزایش

می دهد. همچنین موجب پیچیده شدن عملیات تأمین مالی می شود.

توجه به مزایا و معایب استفاده از قراردادهای اسلامی در تأمین مالی، اهمیت مهندسی مالی عقود را روشن می سازد. برای مهندسی عقود توجه به اقتضائات عقود و همچنین توانایی آنها در تأمین نیازهای مختلف مالی ضروری است. در این درس با بررسی اقتضائات عقود اسلامی، میان سه دسته از عقود غیرانتفاعی، مبادله ای و مشارکتی تفکیک می کنیم.

مفهوم شناسی قراردادهای مالی اسلامی

اشاره

یکی از برجستگی های نظام حقوقی و فقهی اسلام ارائه مجموعه گسترده ای از قراردادهای مالی اسلامی است. این قراردادها را می توان از جنبه های مختلف تقسیم بندی کرد. با توجه به لزوم ایجاب و قبول و یا کفایت ایجاب، می توان قراردادها را به عقد و ایقاع تقسیم نمود. از جهت وجود شرط یا عدم شرط ضمن عقد، قراردادها به قراردادهای مطلق و دارای شرط تقسیم می شود.

جدول ۱.۶: گونه شناسی قراردادهای شرعی

عقد و ایقاع

قراردادهای مالی اسلامی را می توان از یک نظر به عقود و ایقاعات تقسیم کرد.

عقد: قرارداد لازم بین دو طرف یا چند طرف است که دارای ایجاب و قبول است. بیع، اجاره، مضاربه، مساقات و مشارکت از مصادیق عمده عقود اسلامی می باشند.

ص: ۱۷۶

ایقاع: معامله ای است که با انشاء از سوی یک طرف منشأ اثر می شود. جعاله و وصیت تملیکی را می توان از مصادیق ایقاع دانست.

در ادبیات فارسی معمولاً بین عقد و ایقاع تفکیک نمی شود و از هر دو با عنوان قرارداد یاد می شود. در این کتاب نیز عنوان قرارداد را در مفهومی عام به کار می بریم که شامل عقد و ایقاع می شود.

قراردادهای مطلق و مشروط

قراردادهای مالی را می توان در تقسیم بندی دیگر به قراردادهای همراه با شرط ضمن عقد و فاقد شرط تقسیم کرد.

شرط ضمن عقد: تعهدی است که ربطی به ماهیت قرارداد ندارد، ولی در ضمن آن گنجانده می شود. برای نمونه، در ضمن قرارداد اجاره، صاحب خانه شرط می کند که مشتری حق ندارد خانه اجاره ای را به دیگری اجاره دهد.

در یک تقسیم بندی کلی شرایط ضمن عقد را می توان به سه دسته شرط فعل، نتیجه و صفت تقسیم کرد.

شرط فعل: عبارت است از این که در ضمن معامله، انجام کار خاصی پیش بینی و تعهد شود. به طور مثال در قرارداد بین کارمند و کارفرما شرط شود که پس از پنج سال کار، کارفرما واحد مسکونی واگذار شده به کارمند را به ملکیت او درآورد. در این شرط کسی که به نفع او تعهدی انجام شده می تواند طرف خود را وادار به عمل به التزام خود کند.

شرط نتیجه: این است که در ضمن قرارداد به جای این که عقد خاصی، مثل خرید و فروش یا انجام کارهای رفاهی شرط شود، فرد آثار حقوقی آنها را به نفع دیگری تعهد کند. برای مثال در قرارداد بین کارمند و کارفرما شرط شود که پس

از پنج سال خدمت، خانه سازمانی مورد استفاده کارمند به ملکیت او در آید. تفاوت شرط نتیجه با شرط فعل این است که در شرط فعل کارفرما باید با یکی از عقود تملیکی، مالکیت خانه را به کارمند منتقل کند و در صورت عدم واگذاری، عنوان غصب و ضمانت برای متخلف در شرط فعل تحقق پیدا نمی کند، ولی در شرط نتیجه، به مجرد پایان یافتن قرارداد، کارمند مالک خانه می شود و تصرف کارفرما در آن غاصبانه است.

شرط صفت: عبارت از این است که برای آنچه مورد مبادله است، در ضمن عقد ویژگی هایی تعیین و تعهد شود. به طور نمونه، فروشنده در ضمن قرارداد فروش تعهد کند که کالایی را به فردی تحویل دهد که دارای ویژگی های شرط شده (مثلاً رنگ خاص) باشد. در صورت عمل نشدن به شرط، مشتری حق فسخ معامله را دارد. از این حق با عنوان خیار تخلف شرط یاد می شود. (۱)

جعبه ۱.۶: شرطهای باطل در عقود مالی

۱. شرط خلاف ماهیت قرارداد: شرطی که با ماهیت اصل قرارداد هماهنگی ندارد؛ مانند این که در خرید و فروش شرط شود در برابر کالای مورد مبادله وجهی پرداخت نشود. چنین شرطی باطل و بی اثر است.

۲. شرط خلاف آثار طبیعی قرارداد (مقتضای عقد): توافقی که با اثر طبیعی عقد هماهنگی نداشته باشد؛ مانند این که در خرید و فروش زمین شرط شود مالکیت زمین خریداری شده به خریدار منتقل نشود، بلکه برای یک مجتمع آموزشی وقف شود. این شرط خلاف مقتضای عقد و باطل است.

ص: ۱۷۸

۱- (۱). رک: محمود عبداللہی، مبانی فقهی اقتصاد اسلامی، ص ۸۷-۹۲.

۳. شرط مجهول: شرطی که تعهدی مبهم را برای یکی از طرفین قرارداد یا هر دو بنا بگذارد؛ مانند این که در ضمن قرارداد استخدام شرط شود که کارمند باید غیر از فعالیت مورد قرارداد کار دیگری نیز انجام دهد که کم و کیف آن مجهول است یا مبلغ پرداختی در برابر آن مشخص نیست. این شرط غرری و باطل است.

۴. شرط مخالف کتاب و سنت: شرطی که مخالف قرآن و سنت (منابع اصلی احکام) باشد، باطل است. برای نمونه در ضمن قرارداد شرط شود که اجیر مشروبات الکلی تولید کند.

۵. شرطهای غیرمنطقی: توافق هایی که هیچ گونه نفع اقتصادی و انگیزه عقلایی ندارند و به عبارت دیگر لغو و غیرمنطقی اند باطل است و هیچ تعهدی را به وجود نمی آورد. (۱)

قراردادهای صحیح و فاسد

قراردادهای مالی را می توان به دو دسته صحیح و فاسد تقسیم کرد.

قرارداد صحیح: قراردادی است که از نظر شرع صحیح است و بر آن همه آثار مبادله بار می شود. به طور نمونه خرید و فروش کالاها و خدمات یک قرارداد صحیح است که در آن کالای فروخته شده به تملک مشتری و قیمت پرداختی به ملکیت فروشنده درمی آید.

قرارداد باطل: قراردادی است که از نظر شارع تجویز نشده است. برای نمونه قرارداد خرید و فروش اموال غصبی باطل است و فروشنده و خریدار مالک بهای

ص: ۱۷۹

پرداختی و کالای فروخته شده نمی شوند. همچنین معامله ای که از روی اجبار طرف مقابل باشد، صحیح نیست.

سنخ شناسی قراردادهای بانکی اسلامی

در نگاهی کلی می توان قراردادهای قابل استفاده در تخصیص منابع در بانک های اسلامی را به چهار دسته غیرانتفاعی، مبادله ای، مشارکتی و عام تقسیم کرد. قراردادهای غیرانتفاعی شامل قراردادهای قرض الحسنه، هبه و وقف است. قراردادهای مبادله، فروش اقساطی و اجاره به شرط تملیک نیز از جمله عقود مبادله ای می باشند. عقود مشارکت و مضاربه نیز دو نوع بارز قراردادهای مشارکتی را تشکیل می دهند. صلح و ابراء را نیز می توان دو نمونه از قراردادهای عام تلقی کرد.

جدول ۲.۶: قراردادهای قابل استفاده در تخصیص منابع در بانک های اسلامی

غیرانتفاعی قرض الحسنه، هبه و وقف

مبادله ای فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف، خرید دین، جعاله و استصناع

مشارکتی مضاربه، مشارکت حقوقی، مشارکت مدنی، مزارعه و مساقات

عام صلح و ابراء

قرارداد غیرانتفاعی

اشاره

مقصود از قرارداد غیرانتفاعی قراردادهایی است که در آن تأمین مالی نیاز متقاضی به صورت خیرخواهانه صورت می گیرد. این خیرخواهی را می توان در قالب قراردادهایی چون قرض الحسنه، وقف و هبه انجام داد.

انواع و ویژگی های قرارداد غیرانتفاعی

اشاره

قرارداد غیرانتفاعی به طور عمده به دو دسته عقود معوضه و غیرمعوضه تقسیم می شود.

ص: ۱۸۰

الف) قرارداد معوضه

در عقود معوضه همچون قرض، تملیک همراه با ضمان بازگشت مثل صورت می گیرد. در این قرارداد هرچند قرض دهنده به قرض گیرنده اجازه می دهد که در مال قرض داده شده تصرف کند و در مقابل آن عایدی درخواست نمی شود، قرض گیرنده باید اصل مال را در زمان مقرر بازپس دهد.

ب) قرارداد غیر معوضه

در قراردادهای غیر معوضه نوعی تبرع محض وجود دارد. به طور مثال، در وقف، واقف اموال خود را برای استفاده در یکی از امور خیر وقف می کند. در این عقد، نه تنها واقف عایدی دریافت نمی کند، بلکه اصل مال را نیز واگذار می نماید. در هبه و بخشش نیز خیرخواهی به صورت غیر معوضه صورت می گیرد. بر این اساس هبه قراردادی است که در آن صاحب یک دارایی آن را بدون دریافت هیچ عوضی به دیگری تملیک می کند.

جدول ۳.۶: قراردادهای غیر انتفاعی

قرارداد مبادله ای

اشاره

عقود مبادله ای قراردادهایی هستند که در آن سود و بازدهی ثابت و معین است.

ص: ۱۸۱

در این قراردادها که از آن با عنوان «قراردادهای معاوضه‌ای» نیز یاد می‌شود، دو طرف قرارداد بر مبادله یک کالا یا خدمت با قیمتی معین توافق می‌کنند.

انواع قرارداد مبادله‌ای

اشاره

قراردادهای مبادله‌ای را می‌توان به سه گروه فروش، اجاره و حق العمل کاری تقسیم کرد. قرارداد فروش (بیع) شامل قرارداد فروش مرابحی و فروش اقساطی می‌شود. اجاره به شرط تملیک از عمده‌ترین عقود اجاره است. در ادبیات فقهی از قرارداد حق العمل کاری با عنوان عقد جعاله یاد می‌شود.

جدول ۴.۶: قراردادهای مبادله‌ای

ص: ۱۸۲

بیع یا خرید و فروش، یکی از عقود معاوضه ای است که از آن تعبیر به مبادله کالا- با کالا شده است. عقد بیع را به اعتبارهای گوناگونی تقسیم کرده اند. از جهت زمان تسلیم قیمت، قرارداد فروش به دو دسته فروش نقد و نسیه تقسیم می شود. از نظر زمان تحویل کالای مورد معامله نیز قرارداد فروش به قرارداد فروش حال و سلف تقسیم می شود. از نظر فقهی بیع کالی به کالی که در آن هیچ یک از مثنی و ثمن تحویل داده نمی شود، باطل است. (۱)

جدول ۵.۶: دسته بندی های مختلف قراردادهای فروش

گرچه در هر یک از قراردادهای فروش، فروشنده می تواند کالای خریداری شده را به همان قیمت (بیع مرابحه) یا قیمتی کمتر (بیع مواضعه) به فروشنده بفروشد، به طور معمول کالا- به قیمتی بالاتر به خریدار تحویل داده می شود. این نوع بیع را بیع مرابحه می نامند. (۲)

از آنجا که فروشنده می تواند بهای کالای فروخته شده را به صورت نقد یا اقساط دریافت کند، قرارداد فروش را می توان به دو دسته نقدی و اقساطی تقسیم کرد. در فروش اقساطی، خریدار قیمت کالای مورد معامله را طی اقساط معین پرداخت می کند.

ص: ۱۸۳

۱- (۱). نجفی، جواهرالکلام، ج ۲۳، ص ۹۸.

۲- (۲). امام خمینی، تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۵۴۶.

ب) قرارداد اجاره

اجاره قراردادی است که در آن منافع یک کالا در قبال دریافت مبلغی مشخص به دیگری واگذار می شود. (۱) این قرارداد در مورد کالاهایی مصداق دارد که بتوان با حفظ عین از منافعشان بهره برد. برای نمونه اجاره در مسکن، محل کار و موارد مشابه قابل استفاده است.

بانک های اسلامی به منظور استفاده از ظرفیت های این قرارداد، قالب اجاره به شرط تملیک را به صورت ترکیبی از قرارداد فروش و اجاره ابداع کرده اند. در قرارداد اجاره به شرط تملیک، مستأجر در پایان مدت اجاره مالک مورد اجاره می شود.

ج) قرارداد حق العمل کاری (جعاله)

حق العمل کاری قراردادی است که در آن متقاضی انجام کار مشخصی را در مقابل پرداخت مبلغی معین به دیگری واگذار می کند. این قرارداد را جعاله می نامند. پس جعاله عبارت است از متعهد شدن شخصی به پرداخت دستمزد معین در برابر انجام عمل معلوم. ملتزم شونده را جاعل و اجرا کننده عمل را عامل و عوض را جُعَل می نامند. (۲) برای نمونه، فردی که مایل به آجرکاری دیوار منزل خود است، می تواند با پیمانکار عقد جعاله منعقد کند. بر اساس این قرارداد پیمانکار متعهد می شود که آجرکاری دیوار منزل متقاضی را در مقابل دریافت مبلغی مشخص انجام دهد. مبلغ قرارداد می تواند میزانی ثابت و یا تابع مترائ کار باشد. در این حالت پیمانکار خود هزینه های فعالیت را تأمین می کند و بهای تعیین شده را دریافت می کند.

ص: ۱۸۴

۱- (۱). جواهر الکلام، ج ۲۷، ص ۲۰۴.

۲- (۲). محقق، شرایع الاسلام، ج ۳، ص ۷ و ۸ و ۱۲۶.

د) قرارداد پیش فروش (سلف)

در این قرارداد فروشنده کالای مورد مبادله را پیش فروش می کند. وی با گرفتن بهای کالا در زمان حال، تعهد می کند که کالای فروخته شده را در زمانی مشخص به خریدار تحویل دهد. این قرارداد را سلف یا سلم گویند. به طور نمونه، ممکن است یک کشاورز محصول گندم خود را پیش از زمان برداشت به بهایی معین به دیگری بفروشد و هنگام برداشت آن را به مشتری تحویل دهد. به طور معمول قیمت کالای پیش فروش شده کمتر از قیمت کالایی است که هنگام معامله تحویل داده می شود.

ویژگی های مشترک قراردادهای مبادله ای

برخی از ویژگی های مشترک قراردادهای مبادله ای را می توان در موارد زیر خلاصه کرد:

۱. وجود بازدهی قطعی؛

۲. نبود ریسک؛

۳. عدم مشارکت در سود و زیان.

قراردادهای مبادله ای به طور معمول دارای بازدهی ثابت و قابل پیش بینی و محاسبه اند. از این رو این قراردادها از سطح ریسک کمی برخوردارند. به طور نمونه، در قرارداد فروش اقساطی، فروشنده پس از تهیه کالا یا خدمات موضوع قرارداد آن را به صورت قسطی به مشتری می پردازد. در این قرارداد قیمت کالا- و به تبع میزان سود فروشنده از این مبادله، میزان مشخص و ثابتی است. در قراردادهای مبادله ای خریدار کالا و خدمات موضوع قرارداد تنها بهای معین شده کالا- نقد یا اقساط- را می پردازد و در مورد نوسان های قیمت تعهدی ندارد. نوسان قیمت یا هزینه های غیرمترقبه می تواند موجب کاهش یا افزایش سود و زیان فروشنده شود.

نقاط تمایز قراردادهای مبادله ای

قراردادهای مبادله از چند جهت متمایزند:

الف) مشخص بودن یا نبودن میزان سود،

ب) تفاوت در زمان تحویل قیمت؛

ج) تفاوت در زمان تحویل کالای فروخته شده.

یکی از نقاط تمایز عقود مبادله ای تفاوت در مشخص بودن یا نبودن میزان سود حاصل از قرارداد است. از این جهت قرارداد مبادله ای را می توان به دو دسته قراردادهای با بازده ثابت و بازده غیر ثابت تقسیم کرد. در قراردادهای با بازده ثابت، همچون فروش اقساطی و اجاره به شرط تملیک، میزان سود حاصل از قرارداد ثابت است. در مقابل، در قراردادهای آتی، همچون قرارداد پیش فروش یا پیش خرید کالا، میزان سود حاصل از معامله نامشخص است. سود این معامله به طور عمدتاً تابع قیمت کالای پیش فروش یا پیش خرید شده در زمان تحویل است.

جعبه ۲.۶: انواع قراردادهای مبادله ای

قراردادهای با بازده ثابت: در این قراردادها سود بانک هنگام انعقاد قرارداد معلوم و معین است. فروش اقساطی و اجاره به شرط تملیک دو نوع از این قرارداداند. در فروش اقساطی بانک پس از محاسبه هزینه تمام شده یا قیمت نقد کالای تأمین مالی شده، سودی را بر آن می افزاید و به مشتری به صورت اقساط می فروشد.

قیمت نسبه هزینه تمام شده یا قیمت نقد + سود بانک

سود بانک = قیمت نسبه - قیمت نقد

قراردادهای با بازده غیر ثابت: در این قراردادها سود بانک در زمان انعقاد قرارداد معین نیست، بلکه پس از اتمام آن معین می شود. سلف و جعاله از این نوع قرارداد محسوب می شوند. در قرارداد سلف میزان سود بانک به قیمت کالا - هنگام تحویل بستگی دارد.

هم اکنون بانک‌ها در عمل، قیمت فروش هنگام تحویل را بر اساس سود معین در همان قرارداد سلف معین می‌کنند؛ مثلاً می‌گویند: کالا- را در زمان فروش به قیمت خرید به علاوه نرخ سودی معین به تو می‌فروشم. گرچه جعاله می‌تواند جزء عقود مشارکتی باشد، ولی بانک‌های ایران از آن به عنوان غیرمشارکتی استفاده می‌کنند. بر اساس ماده هشت دستور العمل جعاله، جعل دریافتی باید علاوه بر پوشش هزینه‌های انجام شده مربوط حاوی سود معین برای بانک باشد. از این رو

جعل دریافتی هزینه‌های انجام شده + سود معین

چون هزینه‌ها در زمان انعقاد قرارداد معین نیست، قاعداً باید سود بانک‌ها نیز در این زمان نامعلوم باشد؛ اما در عمل بانک‌ها طوری عمل می‌کنند که جعاله تبدیل به قرارداد غیرمشارکتی با بازده ثابت می‌شود؛ زیرا عمل مورد جعاله را بانک‌ها انجام نمی‌دهند، بلکه از طریق جعاله ثانویه به پیمانکار می‌سپارند و از این رو سود بانک‌ها در عمل چنین محاسبه می‌شود:

سود بانک‌ها جعل پرداختی به پیمانکار- جعل دریافتی

بانک‌ها جعل پرداختی به پیمانکار و جعلی را که از متقاضی دریافت می‌کنند، به گونه‌ای تنظیم می‌کنند که سود مورد نظرشان تأمین شود. (۱)

یکی دیگر از جنبه‌های تفاوت در قراردادهای فروش این است که در برخی از قراردادها قیمت هم زمان با تحویل مثنی تحویل می‌شود، ولی در برخی دیگر پرداخت قیمت به آینده موکول می‌شود. نوع دوم شامل بر قراردادهای مباحه و فروش اقساطی و اجاره به شرط تملیک است.

جنبه سوم تمایز قراردادهای فروش نیز مرتبط با زمان تحویل کالای فروخته شده است. در حالی که در خرید و فروش سلف کالای فروخته یا خریداری شده در زمانی مشخص در آینده به مشتری داده می‌شود، در قراردادهای فروش فوری، قیمت هنگام تحویل کالا یا پیش از آن از مشتری دریافت می‌شود.

ص: ۱۸۷

۱- (۱). سید حسین میرمعزی، «صلح و جعاله بدیل‌های مناسب برای عقود بانکی»، مجله فقه اهل بیت فارسی، ش ۱۹ و ۲۰، ص ۲۹۰-۲۹۳.

قراردادهای مشارکتی

در قراردادهای مشارکتی شرکا به اقتضای عقد در سود و زیان حاصل از فعالیت مورد مشارکت سهمند. سهم سود مشارکت کنندگان نسبت معینی است که بر اساس سهم شراکت یا توافق تعیین می شود. به طور معمول شرکا با توجه به سهمشان در زیان های احتمالی ناشی از قراردادهای مشارکتی سهمند.

قراردادهای مشارکتی شامل مجموعه ای از قراردادهای مختلفند. برای نمونه در عقد شرکت، مشارکت کنندگان به صورت مشارکتی دارایی های موضوع شراکت را تأمین می کنند. در عقد مضاربه، مشارکت میان کار و سرمایه صورت می گیرد. در عقد مزارعه و مساقات نیز نوعی مشارکت میان کار و سرمایه انجام می شود و در آن کشاورز یا باغدار کار خود و صاحب زمین یا باغ نیز زمین و سرمایه خود را به عنوان موضوع مشارکت قرار می دهند.

انواع و ویژگی های قرارداد مشارکتی

اشاره

قرارداد مشارکتی را می توان به سه دسته قراردادهای شرکت (شامل شرکت مدنی، حقوقی و کاهنده)، قرارداد مضاربه و قراردادهای مزارعه و مساقات تقسیم کرد.

الف) قراردادهای شرکت

قرارداد شرکت متضمن درهم آمیختن سرمایه نقدی و غیرنقدی شرکا است. قرارداد شرکت در گستره وسیعی از فعالیت های اقتصادی قابل استفاده است. در معاملات مالی جدید، مشارکت در قالب خریداری سهام شرکت ها و مؤسسه های تولیدی و خدماتی نیز صورت می گیرد که بدان مشارکت حقوقی گفته می شود. بر اساس ابتکار برخی بانک های اسلامی نوعی مشارکت کاهش یابنده نیز در تأمین مالی مسکن مورد استفاده قرار می گیرد.

ب) قرارداد مضاربه

قرارداد مضاربه متضمن درهم آمیختن عامل کار و سرمایه است. در این قرارداد صاحب سرمایه، سرمایه خود را در اختیار عامل قرار می دهد تا در فعالیت های تجاری به کار گیرد و سود حاصل بر اساس نسبت مورد توافق توزیع شود.

ج) قراردادهای مزارعه و مساقات

در این دو قرارداد که به ترتیب در زمینه کشاورزی و باغداری مورد استفاده قرار می گیرند نیز نوعی مشارکت کار و سرمایه تحقق می یابد. در قرارداد مزارعه کار کشاورز به همراه سرمایه صاحب زمین و در مساقات کار باغدار و سرمایه صاحب باغ در قراردادی مشارکتی ترکیب می شود و هر یک بر اساس سهم مورد توافق در سود حاصل از این فعالیت سهام می شوند.

جدول ۶.۶: قراردادهای مشارکتی

ص: ۱۸۹

ویژگی های قراردادهای مشارکتی

علی رغم برخی تفاوت ها عقود مشارکتی در ویژگی های زیر مشترکند:

۱. نداشتن بازدهی قطعی؛

۲. وجود ریسک؛

۳. مشارکت در سود و زیان.

در این قراردادها هنگام مشارکت، سهم هریک از شرکا در موضوع مورد مشارکت مشخص می شود. با توجه به این که در مشارکت سهم بری از منافع حاصل از مشارکت به طور عمده بر اساس میزان مشارکت شرکا تعیین می شود، تنها نسبت های سودی برای آنها مشخص می شود. از این رو قراردادهای مشارکتی به طور معمول بازدهی قطعی ندارند. بنابراین، مشارکت کنندگان با پذیرش ریسک شرکت، در سود و زیان احتمالی حاصل شریک می شوند. در قراردادهای مشارکتی تعیین سود قطعی شرکا به عوامل مختلفی، از جمله شرایط بازار و مدیریت طرح موضوع مشارکت بستگی دارد. در نتیجه همواره نوسان هایی مثبت یا منفی در میزان سود مورد انتظار اتفاق می افتد.

نقاط تمایز قراردادهای مشارکتی

علی رغم ویژگی های مشترک، قراردادهای مشارکتی در برخی از زمینه ها از یکدیگر متمایزند. نقاط تمایز عقود مشارکتی را می توان در موارد زیر خلاصه کرد:

الف) نوع مشارکت؛

ص: ۱۹۰

ب) موضوع مشارکت.

بر اساس نوع و شیوه مشارکت، قراردادهای مشارکتی را می توان به دو دسته قرارداد مشارکت در تأمین سرمایه و قرارداد مشارکت کار و سرمایه تقسیم کرد. در حالی که عقد شرکت ناظر به تأمین مشارکتی سرمایه است، سه عقد دیگر مشتمل بر تأمین مشارکتی کار و سرمایه می باشد.

همچنین عقود مشارکتی از نظر موضوع مشارکت متفاوتند. در حالی که عقد شرکت محدودیت خاصی در زمینه فعالیت مورد مشارکت ندارد، قراردادهای مضاربه، مزارعه و مساقات به ترتیب به بازرگانی، کشاورزی و باغداری اختصاص دارند. همان گونه که قبلاً نیز اشاره شد، برخی از فقها و محققان بانک داری اسلامی در زمینه اختصاص مضاربه به بازرگانی تردیدهای را مطرح کرده اند. به اعتقاد آنان مضاربه تنها به بازرگانی اختصاص ندارد و می تواند در سایر فعالیت های تولیدی و خدماتی نیز به کار رود.

قراردادهای عام

اشاره

قراردادهای عام ناظر به قراردادهایی هستند که بدون داشتن قیود خاص قراردادهای غیرانتفاعی، مبادله ای و مشارکتی در قلمرو وسیعی قابل استفاده اند. از این نمونه می توان به عقد صلح اشاره کرد.

الف) قرارداد صلح

صلح قراردادی است که بر اساس آن دو طرف قرارداد در مورد موضوع مورد معامله و یا برخی از ابعاد آن با یکدیگر مصالحه می کنند. به بیان دیگر، صلح عقدی است که بر اساس آن انسان با دیگری برای تملیک مقداری از مال یا

ص: ۱۹۱

منفعت مال خود سازش کند یا از طلب یا حق خود بگذرد که او هم در عوض مقداری از مال یا منفعت مال خود را به او واگذار نماید یا از طلب یا حقی که دارد بگذرد.

برخی از ویژگی های صلح عبارت است از:

الف) عقد مستقلی است که با این که احکام و برخی الزامات سایر عقود را ندارد، ثمرات آنها را داراست.

ب) عقدی است که از دو طرف لازم بوده، بدون اقاله یا اعمال خیار فسخ نمی شود.

ج) متعلق صلح و عوض آن، همان طور که از تعریف آن برمی آید، می تواند عین یا منفعت یا دین و حق باشد. بنابراین مصالحه دین در مقابل دین اشکالی ندارد.

د) در صلح برخلاف بیع، جهل به مقدار صلح بخشیده شده است؛ به ویژه در مواردی که دانستن آن مقدور نباشد.

ه) دو شریک می توانند بر این که سرمایه برای یکی باشد و سود و زیان برای دیگری مصالحه کنند.

در مورد زمینه های استفاده از قرارداد صلح بین فقها اختلاف وجود دارد. بسیاری از فقهای اهل سنت معتقدند که صلح به مواردی اختصاص دارد که اختلاف یا خصومتی در میان باشد و یا احتمال آن باشد. در مقابل، اکثر فقهای امامیه و نیز حنفیه مسبوق بودن صلح به خصومت یا احتمال بروز آن را از عناصر قرارداد صلح نمی دانند. از این رو صلح می تواند گستره وسیعی را شامل شود. محمدجعفر جعفری لنگرودی در این زمینه می گوید:

دامنه عقد صلح از یک یک عقود معینه و حتی از همه آنها وسیع تر است و به همین جهت به آن عنوان آقای قراردادها داده اند. وسعت زائد بر حد

معمول این عقد، کار پیدا کردن یک تعریف قابل قبول را برای عقد صلح دشوار کرده است. (۱)

امام خمینی درباره صلح می فرماید:

عقد صلح عبارت است از تراضی و تسالم بر امری، مثل تملیک عین یا منفعت یا اسقاط دین یا حق و غیر اینها، و مسبوق بودن به نزاع در آن معتبر نیست و بر هر امری-به جز مواردی که استثنا شده است و طی مسائل آینده خواهد آمد-جایز است و در هر مقامی می توان از آن استفاده کرد؛ مگر مواردی که عقد صلح حرام کننده حلالی یا حلال کننده حرامی باشد. (۲)

از مواردی که حضرت امام رحمه الله استثنا فرموده اند، حقوق غیر قابل نقل و اسقاط، مثل حق مطالبه دین و رجوع در طلاق رجعی و همچنین صلح ربوی است. (۳)

هر چند عقد صلح بنا به ویژگی هایش در بسیاری از فعالیت های اقتصادی قابل استفاده است، افراط در به کارگیری آن را نمی توان چندان توجیه کرد. با توجه به آنچه در مورد ویژگی های صلح گفته شد، این قرارداد به طور عمده در زمینه هایی استفاده می شود که ابهاماتی در مورد معامله باشد و یا زمینه هایی برای اختلاف وجود داشته باشد. بر این اساس، به نظر می رسد که استفاده عام از عقد صلح در موارد عادی که می توان آنها را با قراردادهای اصلی انجام داد، چندان مناسب نباشد.

اگر بپذیریم که بنا به اقتضای ادله فقهی هیچ محدودیتی در به کارگیری عقد صلح در بانک داری اسلامی وجود ندارد، نمی توان محدودیت فقهی برای کاربرد

ص: ۱۹۳

-
- ۱- (۱). محمدجعفر جعفری لنگرودی، حقوق مدنی رهن و صلح، ص ۱۳۵ و ۱۴۰-۱۴۲؛ به نقل از سید حسین میرمعزی، «صلح و جعاله بدیل های مناسب برای عقود بانکی»، مجله فقه اهل بیت، ش ۱۹ و ۲۰، ص ۳۰۳ و ۳۰۴.
  - ۲- (۲). تحریر الوسیله، کتاب الصلح، مسئله ۱۲.
  - ۳- (۳). «صلح و جعاله بدیل های مناسب برای عقود بانکی»، همان، ص ۳۰۴.

آن در نظر گرفت. البته می توان اختصاص عقد صلح به موارد اضطراری را به عنوان نوعی محدودیت سیستمی در بانک داری اسلامی مطرح نمود.

توجه به اقتضائات عقد صلح از آن رو مهم است که برخی از بانک های اسلامی از عقد صلح برای حل برخی مشکلات موجود در زمینه هایی چون تقسیم سود استفاده می کنند. به طور نمونه برخی از بانک های اسلامی هنگام انعقاد قرارداد سپرده گذاری قید می کنند که سپرده گذار و بانک نسبت به تفاوت های احتمالی در میزان تقسیم سود و زیان یکدیگر صلح می کنند. بر این اساس در صورتی که بانک سودی بیشتر از میزان مورد انتظار طرفین کسب کند، سپرده گذار در قالب قرارداد صلح از گرفتن آن صرف نظر می کند. همچنین بانک از گرفتن زیان های احتمالی صرف نظر می کند.

جعبه ۳.۶: ماهیت عقد صلح

در این که آیا قرارداد صلح عقدی مستقل است یا نه میان فقهای شیعه و اهل سنت اختلاف است. فقهای اهل سنت نظریه تفریع را برگزیده اند. به نظر آنان عقد صلح عقد مستقلی نیست، بلکه فرع عقود معین، همچون بیع، اجاره، عاریه و جعاله است. در مقابل، فقهای شیعه صلح را عقد مستقل می دانند. امام خمینی رحمه الله در این زمینه می فرماید:

خود صلح، عقد مستقل و عنوان متمایز است؛ لذا احکام سایر عقود به آن ملحق نمی شود و شروط آنها در عقد صلح جاری نیست؛ اگر چه مفید فایده آن عقود باشد. بنابراین صلحی که مفید فایده بیع است، احکام و شروط بیع در آن جاری نمی شود. لذا خیارات مختص به بیع، مانند خیار مجلس و حیوان و شفعه در آن جاری نمی شود. (۱)

همان گونه که مشاهده می شود، حضرت امام با رد نظریه تفریع، صلح را به عنوان عقدی مستقل می پذیرند. (۲)

ص: ۱۹۴

۱- (۱). تحریر الوسیله، مسئله ۱۶.

۲- (۲). «صلح و جعاله بدیل های مناسب برای عقود بانکی»، همان، ص ۳۰۵.

در هبه و بخشش، صاحب مال، مال و یا مطالبات مالی خود را می بخشد. در حالت بخشش اموال، دارایی های بخشیده شده از ملکیت فرد خارج و به مالکیت فردی که به او بخشیده شده درمی آید.

در نظام بانکی به طور عمده بخشش بدهی و یا جریمه های تأخیر موضوعیت دارد. در این حالت بانک با صرف نظر از مطالبات خود، ذمه مدیون را بری می کند.

اقتضائات عقود در تأمین انواع مختلف نیازهای مالی

پیش از پرداختن به اقتضائات عقود در تأمین مالی انواع نیازهای مالی، توجه به انواع نیازهای تأمین مالی به تسهیلات ضروری است.

الف) سنخ شناسی نیازهای تأمین مالی

در بررسی سازوکار تخصیص منابع بانکی توجه به تعدد نیازهای متقاضیان تسهیلات ضروری است. در نگاهی کلی می توان میان دو دسته از نیازها به تأمین مالی تفکیک کرد.

۱. نیازهای مصرفی: برخی از متقاضیان تسهیلات برای تأمین نیازهای مصرفی از بانک های اسلامی تسهیلات تقاضا می کنند. از این جمله می توان به تقاضای تسهیلات برای ازدواج، درمان، پرداخت بدهی، زیارت، تحصیل و تهیه مسکن اشاره کرد.

۲. نیازهای سرمایه گذاری: برخی از متقاضیان تأمین مالی، تسهیلات بانکی را به منظور استفاده در فعالیت های اقتصادی و کسب سود تقاضا می کنند. تقاضای دریافت تسهیلات برای ایجاد کارخانه تولیدی یا تهیه سرمایه در گردش آن را می توان از موارد نیازهای سرمایه گذاری قلمداد کرد.

با در نظر گرفتن دو نوع نیاز مصرفی و تولیدی و همچنین مشخصات عقود مالی می توان نکاتی را در مورد اقتضائات عقود بیان نمود.

۱. با توجه به تفاوت نیازهای مصرفی و تولیدی نمی توان از همه عقود غیرانتفاعی، مبادله ای و مشارکتی برای تأمین آنها استفاده کرد.

۲. در تأمین نیازهای مصرفی بانک نمی توان از قالب مشارکت در سود و زیان استفاده کرد. گذشته از این که در این گونه تسهیلات انتظار سود زیاد چندان معقول نیست.

۳. در مقابل در تأمین مالی سرمایه گذاری، استفاده از قالب مشارکت در سود و زیان قابل پذیرش است. گذشته از آنکه این تأمین مالی با هدف کسب سود صورت می گیرد.

یکی از چالش ها در زمینه تعیین اقتضائات عقود، رتبه بندی عقود مبادله ای و مشارکتی در تأمین مالی تولیدی است. سؤال اینجا است که آیا می توان با توجه به اقتضائات عقود این ادعا را مطرح کرد که در برخی از طرح های تولیدی استفاده از عقود مبادله ای و در برخی دیگر عقود مشارکتی مطلوب است؟ با بررسی زمینه های تأمین مالی تولیدی می توان استنتاج هایی داشت. شاید بتوان گفت برای تصمیم گیری درباره نوع عقود مورد استفاده در تأمین مالی تولیدی باید مشخصات طرح تولیدی و دلایل نیاز به وجوه را در نظر گرفت.

برای نمونه، هنگامی که یک واحد تولیدی برای تأمین سرمایه در گردش خود تسهیلات تقاضا می کند، استفاده از عقود مشارکتی توجیه چندانی ندارد. زیرا به طور معمول نه تولیدکننده مایل به شراکت با بانک است و نه امکان محاسبه سود و زیان مهیا است. در این موارد استفاده از قالب عقود مبادله ای منطقی تر به نظر می رسد.

در مقابل اگر فردی متقاضی دریافت تسهیلات برای افتتاح یک خط تولیدی جدید است، این پروژه را می توان به سادگی با استفاده از عقود مشارکتی تأمین مالی کرد. در این موارد استفاده از عقود مبادله ای برای تأمین مالی طرح توجیه چندانی ندارد.

البته باید این نکته را یادآور شد که بر اساس مبانی نظری بانک داری اسلامی، تأمین مالی مشارکتی در مقایسه با تأمین مالی مبادله ای می تواند به نحو مطلوب تری اهداف سیستمی آن را تأمین کند. از این رو استفاده از شیوه تأمین مالی مشارکتی در مواردی که زمینه به کارگیری آن وجود داشته باشد، بر استفاده از تأمین مالی مبادله ای برتری دارد.

اقتضات عقود در تأمین مالی آن

اشاره

برای بررسی اقتضات عقود در تأمین مالی متقاضیان توجه به سنخ شناسی گیرندگان تسهیلات ضروری است. سنخ شناسی متقاضیان تسهیلات می تواند محدودیت هایی را برای قالب تأمین مالی ایجاد کند که در ادامه به بررسی آن می پردازیم.

الف) سنخ شناسی متقاضیان تأمین مالی

در نگاهی کلی می توان میان سه گروه از متقاضیان تأمین مالی در بانک های اسلامی تمایز قائل شد:

- متقاضیانی که توان بازپرداخت اصل تسهیلات و سود ندارند؛

- متقاضیانی که توان بازپرداخت اصل تسهیلات را دارند، ولی توان کسب سود و پرداخت آن را ندارند؛

- متقاضیانی که علاوه بر توان بازپرداخت اصل تسهیلات می توانند ضمن کسب سود از به کارگیری آنها سهمی از سود را نیز به بانک پردازند.

شاید بتوان با ترکیب انواع نیازهای تأمین مالی و توانایی متقاضیان این ادعا را مطرح کرد که متقاضیان تأمین مالی سرمایه ای را نمی توان از گروه اول یا دوم قلمداد کرد. در مقابل، حداقل برخی از دارندگان نیازهای مصرفی از جمله افرادی محسوب می شوند که یا توان بازپرداخت اصل تسهیلات را ندارند و یا حداقل نمی توانند مبلغی اضافه بر آن را پرداخت کنند.

اقتضائات عقود در تأمین مالی انواع مختلف متقاضیان تأمین مالی

با توجه به آنچه در مورد ویژگی های عقود و سنخ شناسی متقاضیان تأمین مالی در بانک داری اسلامی مطرح شد، می توان جهت گیری هایی را در زمینه اقتضائات عقود در تخصیص منابع مالی ارائه کرد. در ادامه به تفصیل به بررسی وضعیت هریک از سه گروه متقاضیان تأمین مالی و قالب قراردادی مناسب جهت تأمین مالی می پردازیم.

تأمین مالی افراد ناتوان در پرداخت اصل تسهیلات و سود

در نظام اسلامی، تأمین نیازهای مالی این گروه به طور عمده با استفاده از قالب تأمین مالی غیرانتفاعی غیرمعووضه، از جمله خمس و زکات و به روش هبه صورت می گیرد. با توجه به این که بانک های اسلامی به طور معمول از منابعی چون خمس و زکات بهره مند نیستند، می توان گفت بانک های اسلامی نسبت به تأمین این گروه از متقاضیان مسئولیت ندارند. از این رو تأمین مالی این نیاز به عهده دولت اسلامی یا نهادهای تأمین اجتماعی قرار دارد تا از منابعی چون انفاق های واجب (خمس و زکات) و مستحب این نیازها را تأمین کنند. (۱)

ص: ۱۹۸

۱- (۱). إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ؛ توبه، آیه ۶۰.

ممکن است اشکال شود که تأمین عدالت توزیعی در تأمین مالی یکی از اهداف بانک های اسلامی است و این بانک ها باید نیازهای این گروه را نیز تأمین کنند. این اشکال چندان موجه نیست؛ چون اولاً منابع در دسترس بانک ها به طور عمده به سپرده گذاران اختصاص دارد و بانک باید حداقل اصل آنها را به صاحبانشان برگرداند. ثانیاً در نظام اقتصادی اسلامی نهادهایی دیگر، از جمله دولت برای تأمین این نیازها در نظر گرفته شده است و نباید این وظیفه را به عهده بانک ها گذاشت.

از آن جا که برخی از بانک های اسلامی اقدام به اخذ زکات از سپرده گذاران می کنند، وجوه حاصله را می توان برای تأمین مالی این دسته از متقاضیان وجوه استفاده کرد. البته تعلق زکات به سپرده ها مسئله ای اختلافی است. بیشتر فقهای شیعه معتقدند که به سپرده های بانکی زکات تعلق نمی گیرد. در مقابل، برخی از فقهای اهل سنت گفته اند: به این سپرده ها نیز زکات تعلق می گیرد.

تأمین مالی متقاضیان دارای توان بازپرداخت اصل تسهیلات

این دسته از متقاضیان به طور عمده در پی تأمین نیازهای مصرفی ضروری و نیازهای تولیدی اولیه خود هستند. با توجه به این که این افراد توان مالی بالایی ندارند، نمی توانند وجوه مورد تقاضا را برای کسب سود به کار گیرند.

با توجه به آنچه قبلاً گفته شد، بهترین قالب برای پاسخ گویی به این نیازها استفاده از قراردادهای غیرانتفاعی معوضه، به ویژه قرض الحسنه است. البته در تأمین مالی نیازهای مصرفی با قرض الحسنه باید به این نکته توجه داشت که اولویت تأمین مالی با نیازهای مصرفی ضروری است. بر این اساس تأمین مالی نیازهای مصرفی غیرضروری، حتی برای کسانی که تنها توان بازپرداخت اصل وجوه را دارند نیز مجاز نیست.

گرچه رتبه بندی نیازهای ضروری و غیر ضروری نیازمند ارائه معیارهای عینی است، می توان معیارهای برخی از جهت گیری های کلی را در این زمینه مطرح کرد. به طور مثال می توان گفت که تأمین مالی کالاهای اساسی، درمان، ازدواج و مسکن به ترتیب از نظر اهمیت رتبه های اولیه نیازهای ضروری را در اختیار دارند.

هرچند در ماده ۱۶ آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، از موارد اعطای تسهیلات قرض الحسنه رتبه بندی ارائه نشده، تقدم برخی عناوین می تواند به اهمیت آنها اشاره داشته باشد. این موارد به ترتیب چنین ذکر شده اند:

الف) تأمین وسایل و ابزار و سایر امکانات لازم برای ایجاد کار جهت کسانی که فاقد این گونه امکاناتند در شکل تعاونی؛

ب) کمک به افزایش تولید با تأکید بر تولیدات کشاورزی، دامی و صنعتی؛

ج) رفع نیازهای ضروری (در زمینه هزینه های ازدواج، تهیه جهیزیه، درمان بیماری، تعمیر و تأمین مسکن، کمک هزینه تحصیلی، کمک برای ایجاد مسکن در روستا و رفع نیازهای متفرقه).

شاید بتوان گفت که در مقام اولویت بندی، شماری از موارد بند ج نسبت به بندهای الف و ب در اولویت باشد؛ زیرا مخارجی چون درمان نسبت به تهیه لوازم تولید اهمیت بیشتری دارد.

گفتنی است که اولویت استفاده از قرض الحسنه در تأمین نیازهای ضروری افراد کم توان به مفهوم الزام بانک ها به استفاده از این قالب تأمین مالی نیست. این اولویت بخشی را می توان به عنوان اولویتی ترجیحی مطرح کرد؛ به ویژه آنکه بانک ها به عنوان وکیل سپرده گذاران و نماینده سهام داران با مسئولیت هایی در حفظ منافع آنها روبه رویند. البته باید توجه داشت که بانک های اسلامی علاوه بر

سپرده های سرمایه گذاری دارای سپرده های غیر سرمایه گذاری هستند و بانک مرکزی می تواند تأمین نیازهای مصرفی ضروری با استفاده از این منابع را الزام کند.

تأمین مالی متقاضیان دارای توان بازپرداخت تسهیلات همراه با سود

گروه سوم متقاضیان تأمین مالی را کسانی تشکیل می دهند که علاوه بر توانایی بازپرداخت اصل تسهیلات می توانند با به کارگیری وجوه، کسب درآمد کرده و بخشی از آن را به بانک بپردازند. مشخص است که اختصاص قرض الحسنه به این دسته از متقاضیان وجوه هیچ توجیهی ندارد. این نیازها را باید به صورت طبیعی با استفاده از عقود مشارکتی و مبادله ای تأمین کرد. بدیهی است که پرداخت مبالغ کلان به اشخاص در قالب قرض الحسنه می تواند نشانگر آن باشد که بانک به جای استفاده از عقود انتفاعی از قالب عقود غیرانتفاعی استفاده کرده است.

جدول ۷.۶: اقتضائات عقود در تأمین مالی انواع مختلف متقاضیان تأمین مالی

متقاضیان قالب قراردادی مناسب

ناتوان در پرداخت تسهیلات عقود غیرانتفاعی غیر معوضه: بخشش

توانمند در بازپرداخت اصل تسهیلات عقود غیرانتفاعی معوضه: قرض الحسنه

توانمند در پرداخت اصل تسهیلات همراه با سود عقود مبادله ای و مشارکتی

اقتضائات عقود و عملکرد بانک های اسلامی

برای بررسی میزان رعایت اقتضائات عقود در تأمین مالی بانک های اسلامی به طور نمونه به بررسی وضعیت تأمین مالی قرض الحسنه در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران و بانک اسلامی اردن می پردازیم.

بر اساس تصریح قانون بانک اسلامی اردن، اعطای قرض الحسنه به عنوان یکی از اهداف اجتماعی بانک، جهت اهداف تولیدی در تمام زمینه هایی که گیرنده را قادر به آغاز یک زندگی مستقل و یا بهبود سطح درآمد و زندگی اش کند، پرداخت

می شود. (۱) منظور از اهداف تولیدی آن است که وام اعطا شده منجر به ایجاد درآمدی برای گیرنده آن شود. حال این مبلغ یا برای استحکام بخشیدن به سرمایه گذاری های پیشین گیرنده و یا در سرمایه گذاری های جدید وی به کار گرفته می شود.

(۲)

البته در عمل، بانک برای اهداف دیگری همچون ازدواج، درمان و آموزش-تحت عنوان اهداف اجتماعی-نیز قرض الحسنه اعطا می کند و این مبالغ با ضمانت تاجر یا فرد متمولی پرداخت شده و با سفته های ماهانه طی ۲۴ ماه بازپرداخت می شود.

(۳)

گفتنی است که بانک اسلامی اردن علاوه بر اختصاص برخی از منابع خود به موضوع اعطای قرض الحسنه، در سال ۱۹۸۵ حسابی به نام «صندوق قرض الحسنه» تأسیس کرد که سپرده های افرادی را که مایل باشند وجوهشان را از طریق بانک به صورت قرض الحسنه به دیگران اعطا کنند، جذب می کند. بدین ترتیب مبالغ پرداختی به عنوان قرض الحسنه از دو منبع، یکی مبالغ اختصاص یافته از منابع خاص بانک و دیگری صندوق قرض الحسنه تأمین می شود. (۴)

بر اساس قانون عملیات بانکی بدون ربا بانک ها موظفند جهت تحقق اهداف بندهای ۲ و ۹ اصل ۴۳ قانون اساسی بخشی از منابع خود را از طریق قرض الحسنه به متقاضیان اختصاص دهند. (۵) آیین نامه قانون با افزودن رفع نیازهای اساسی، موارد اعطای قرض الحسنه را تأمین وسایل و ابزار و سایر امکانات لازم

ص: ۲۰۲

۱- (۱). قانون البنك الاسلامی الاردنی...، همان، ماده ۷، بند ب، ص ۸.

۲- (۲). عبدا... عبدالمجید المالکی، الموسوعه فی الجهاز المصرفی الارذی، ص ۱۴۳.

۳- (۳). همان.

۴- (۴). البنك الاسلامی الاردنی...، تقریر مجلس الاداره السنوی السابع (۱۴۰۶/ق. ۱۹۸۵م)، ص ۱۳.

۵- (۵). جمهوری اسلامی ایران، قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۱۴.

برای ایجاد کار جهت کسانی که فاقد این گونه امکاناتند در شکل تعاونی، کمک به افزایش تولید با تأکید بر تولیدات کشاورزی، دامی و صنعتی و رفع احتیاج های ضروری تعیین نموده است. (۱) حداکثر جمع کل قرض الحسنه اعطایی از سوی بانک ها ده درصد جمع کل تسهیلات اعطایی در هر سال خواهد بود، مشروط بر این که از جمع کل سپرده های پس انداز قرض الحسنه تجاوز نکند. (۲) همچنین میزان قرض الحسنه اعطایی بانک ها برای رفع نیازهای اشخاص حقیقی نباید از ۲۵ درصد کل تسهیلات قرض الحسنه تجاوز نماید. (۳) مدت بازپرداخت قرض الحسنه اعطایی به واحدهای تولیدی-تعاونی حداکثر ۵ سال و قرض الحسنه امور شخصی حداکثر ۳ سال است. (۴) و هزینه های پرداخت قرض الحسنه (کارمزد) در مورد رفع احتیاجات اشخاص حقیقی ۱٪ در سال و در سایر موارد حداکثر ۱/۵ درصد در سال محاسبه و از قرض گیرنده دریافت می شود. (۵) بانک ها مکلفند در اعطای قرض الحسنه از نیاز متقاضی، ایجاد کار، افزایش تولید و همچنین مصرف قرض الحسنه توسط متقاضی اطمینان حاصل کنند. (۶)

چنان که می بینید، هم در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران و هم در بانک اسلامی اردن جهت گیری خاصی برای استفاده از قرض الحسنه برای تأمین مالی نیازهای ضروری به چشم می خورد. با این حال، استفاده از این قالب در تأمین

ص: ۲۰۳

۱- (۱). همان، آیین نامه فصل سوم، ماده ۱۶.

۲- (۲). جمهوری اسلامی ایران، دستورالعمل اجرایی قرض الحسنه اعطایی بانک ها (مصوب ۱۳۶۳/۱/۱۹)، ماده ۵.

۳- (۳). همان.

۴- (۴). همان، ماده ۶.

۵- (۵). همان، ماده ۸.

۶- (۶). همان، ماده ۳.

مالی تولیدی نیز مجاز شمرده شده است. با توجه به آنچه گفته شد، اختصاص قرض الحسنه به نیازهای تولیدی باید با بررسی کارشناسی انجام گیرد. مشخص است که تعلق این تسهیلات به افراد توانمند درست نیست. از این رو مشخص کردن زمینه های تولیدی تأمین مالی شده توسط قرض الحسنه ضروری است.

خلاصه

۱. قراردادهای مورد استفاده در تأمین مالی اسلامی را می توان به سه دسته غیرانتفاعی، مبادله ای و مشارکتی تقسیم کرد.
۲. قرارداد غیرانتفاعی به دو دسته قراردادهای غیرمعوضه و معوضه تقسیم می شود. در قرارداد غیرانتفاعی معوضه، مانند قرض، فرد اموال خود را به دیگری تملیک می کند و تنها مثل آن را بازپس می گیرد. در قرارداد غیرانتفاعی غیرمعوضه همانند هبه، اصل مال بدون دریافت عوض به طرف مقابل تملیک می شود.
۳. در قرارداد مبادله ای، تأمین مالی با نرخ معین و با ریسک پایین صورت می گیرد، ولی در قرارداد مشارکتی تنها نسبت سهم ری مشخص می شود و معامله با ریسک بازاری مواجه است.
۴. در حالی که عقود غیرانتفاعی، به تأمین مالی نیازهای ضروری مصرفی و تولیدی اختصاص دارد، عقود انتفاعی در تأمین مالی تولیدی و سرمایه گذاری قابل استفاده است.
۵. در مقام مقایسه می توان گفت تأمین مالی تولیدی توسط عقود مشارکتی نسبت به عقود مبادله ای رجحان دارد.

کلمات کلیدی

عقد: قرارداد لازم بین دو طرف یا چند طرف است که دارای ایجاب و قبول است.

بیع، اجاره، مضاربه، مساقات و مشارکت از مصادیق عمده عقود اسلامی می باشند.

ایقاع: معامله ای است که با انشاء از سوی یک طرف منشأ اثر می شود. جعله و وصیت تملیکی را می توان از مصادیق ایقاع دانست.

اقتضائات عقود: ویژگی های خاص عقود و قراردادهای مالی اسلامی که زمینه به کارگیری آنها در بانک داری اسلامی را مشخص می کند.

سنخ شناسی گیرندگان تسهیلات: بررسی ویژگی های متقاضیان تسهیلات از بانک اسلامی به منظور تطبیق و به کارگیری عقد مالی مناسب جهت تأمین مالی آنها.

پرسش

۱. تفاوت عقد و ایقاع چیست؟

۲. انواع شروط ضمن عقد را تبیین و تفاوت آنها را با یکدیگر بیان کنید.

۳. قراردادهای صحیح و فاسد کدامند؟

۴. توجه به اقتضائات عقود در تأمین مالی اسلامی چه اهمیتی دارد؟

۵. آیا می توان گفت هر یک از عقود غیرانتفاعی، مبادله ای و مشارکتی در زمینه های خاصی از تأمین مالی اسلامی قابل استفاده اند؟ استدلال کنید.

۶. آیا تعدد عقود تأمین مالی در بانک داری اسلامی می تواند به عنوان مزیت تأمین مالی اسلامی مطرح شود؟ استدلال کنید.

موضوعاتی برای پژوهش

۱. بررسی تطبیقی روش شناسی مهندسی نظام مالی اسلامی و نظام مالی متعارف؛

۲. بررسی اقتضائات عقد صلح در بانک داری اسلامی.

۱. توکلی، محمدجواد، روش شناسی مهندسی پویای نظام مالی اسلامی، همایش سوم نواندیشی دینی، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۰.

۲. موسویان، سیدعباس، «مهندسی مالی عقود در بانک داری اسلامی»، مجله اقتصاد اسلامی، ش ۳۵، ص ۶۲-۹۹، ۱۳۸۸.

۳. عبداللهی، محمود، مبانی فقهی اقتصاد اسلامی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۱.

۴. سویلم، سامی، «واسطه گری مالی در اقتصاد اسلامی»، ترجمه محمدجواد توکلی، مجله معرفت، ش ۴۱، ص ۴۷-۶۰، ۱۳۸۰.

۵. میرمعزی، سیدحسین، «صلح و جعاله بدیل های مناسب برای عقود بانکی»، مجله فقه اهل بیت فارسی، ش ۱۹ و ۲۰، ص ۲۹۰-۲۹۳، ۱۳۷۸.

ص: ۲۰۶

تأمین مالی غیرانتفاعی

اهداف آموزشی

در این درس با مطالب زیر آشنا می شویم:

موضوع شناسی و فقه قراردادهای غیرانتفاعی

اقتضائات تأمین مالی قرض الحسنه

یکی از مشخصه های بانک داری اسلامی استفاده از قالب تأمین مالی غیرانتفاعی در کنار تأمین مالی انتفاعی است. بانک در این شیوه وجوه را به صورت عمده در قالب عقد قرض یا قرض الحسنه به متقاضیان تأمین مالی اعطا می کند. تسهیلات غیرانتفاعی به طور عمده به تأمین نیازهای ضروری متقاضیان اختصاص دارد و در مقابل آن تنها از آنها کارمزد دریافت می شود.

در این درس به طور خاص به بررسی شیوه های غیرانتفاعی در تخصیص منابع بانکی می پردازیم. با توجه به این که عمده تسهیلات غیرانتفاعی در قالب قرض الحسنه پرداخت می شود، ابتدا نقش و جایگاه قرض الحسنه به عنوان قالب اصلی در حوزه تخصیص غیرانتفاعی در بانک داری اسلامی، تجزیه و تحلیل می گردد، سپس اقتضائات تأمین مالی قرض الحسنه ارائه شده و نکاتی در مورد تجربه عملی بانک های اسلامی ارائه می شود.

به طور عمده می توان از دو قالب قرض الحسنه و هبه به عنوان ابزارهای تأمین مالی غیر انتفاعی در بانک های اسلامی نام برد.

قرض: قرض از عقود معوضه است که به واسطه آن مالی از ملکیت قرض دهنده خارج و به قرض گیرنده منتقل می شود و در مقابل، ذمه قرض گیرنده به بازپرداخت عین یا مثل یا قیمت آن مال مشغول می شود. بر اساس تعریف ارائه شده در قانون مدنی ایران «قرض عقدی است که به موجب آن احد طرفین، مقدار معینی از مال خود را به طرف دیگر تملیک می کند که طرف مزبور مثل آن را از حیث مقدار و جنس و وصف رد نماید و در صورت تعدر رد مثل، قیمت یوم الرد را بدهد.» (۱)

قرض الحسنه: قراردادی است که به موجب آن بانک با نیت خیرخواهانه وام بدون بهره به متقاضیان می دهد. پرداخت قرض الحسنه یکی از شیوه های تأمین مالی در نظام بانکی جمهوری اسلامی است که منابع لازم برای پرداخت آن به طور عمده از محل سپرده های قرض الحسنه پس انداز تأمین می شود.

هبه غیر معوضه: برخی از بانک های اسلامی علاوه بر قرض الحسنه از قالب حقوقی هبه غیر معوضه نیز برای تأمین برخی از نیازهای تأمین مالی استفاده می کنند. هبه غیر معوضه عقدی است که در آن تسهیلات به صورت رایگان و بدون تقاضای بازگشت اصل آن پرداخت می شود. بانک های اسلامی معمولاً این نوع تأمین مالی را با استفاده از وجوه حاصل از زکات سپرده ها و یا جریمه تأخیر تأمین مالی می کنند. در نظام بانکی جمهوری اسلامی، بانک ها بخشی از عواید

ص: ۲۰۸

خود از به کارگیری سپرده های غیر انتفاعی را به مصارفی چون ساخت مدرسه در مناطق محروم اختصاص می دهند.

اقتضائات تأمین مالی قرض الحسنه

در درس قبل به برخی از اقتضائات تأمین مالی غیر انتفاعی و به ویژه اقتضائات تأمین مالی به روش قرض الحسنه اشاره کردیم. همان گونه که اشاره شد، این شیوه تأمین مالی به طور عمده به تأمین نیازهای ضروری متقاضیانی اختصاص دارد که تنها توانایی بازپرداخت اصل تسهیلات را دارند.

در این درس با استفاده از آیات و روایات برخی دیگر از اقتضائات قرض و قرض الحسنه بررسی می شود. در این بررسی توجه عمده به جهت گیری های قرآنی و روایی در تأمین مالی قرض الحسنه است. پیش از پرداخت به این بحث، توجه به تفاوت های مفهومی قرض و قرض الحسنه در آیات و روایات ضروری است.

مفهوم شناسی قرض و قرض الحسنه در قرآن و روایات

واژه قرض در شش آیه قرآن با پسوند حسنه و در یک مورد به صورت مطلق وارد شده است. در این آیات ثوابی بسیار برای قرض الحسنه مطرح شده است:

مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً... (بقره/۲۴۵).

...وَأَقْرَضْتُمُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا لَأُكَفِّرَنَّ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ... (مائده/۱۲).

مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ وَلَهُ أَجْرٌ كَرِيمٌ (حدید/۱۱).

...وَأَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا يُضَاعَفْ لَهُمْ وَ لَهُمْ أَجْرٌ كَرِيمٌ (حدید/۱۸).

إِنْ تُقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا يُضَاعِفَهُ لَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ... (تغابن/۱۷).

...وَأَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا وَ مَا تَقَدَّمُوا لَأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ وَأَعْظَمُ أَجْرًا... (مزمل/۲۰).

با مراجعه به تفاسیر قرآنی این نکته مشخص می شود که عمده مفسران قرآن واژه قرض الحسنه را در قرآن ناظر به پرداخت صدقه قلمداد کرده اند. به اعتقاد آنها در این آیات، خداوند از مسلمانان می خواهد که اموال خود را در راه خدا صدقه بدهند. بر اساس این نظر خدای متعال به منظور تشویق پرداخت صدقه و زکات، آن را به قرض دادن به خود تشبیه کرده است؛ زیرا خداوند نیازی به گرفتن وام از بندگان ندارد.

بررسی استنادات فقهی نیز نشان می دهد که فقها هنگام بحث از قرض، از آیاتی که در آن عنوان قرض یا قرض الحسنه به کار رفته استفاده نکرده اند. در مقابل، بیشتر استنادات فقهی به آیاتی است که در آن از عنوان «دین» استفاده شده است.

با وجود این، برخی از مفسران احتمال داده اند که مقصود از قرض الحسنه در قرآن همان قرض و دین است. برای نمونه قطب راوندی در کتاب فقه القرآن می گوید: «مراد از قرض الحسنه در آیات قرآن همان قرض متعارف است که خداوند برای نشان دادن برتری آن بر صدقه آن را به قرض به خود تشبیه کرده است». (۱)

قرآن مجید به طور صریح واژه دین را برای اشاره به قرض به کار برده است. آیه دین، بزرگ ترین آیه قرآن مجید است که در آن دستوراتی در مورد کتابت دین و امور مربوط به آن وارد شده است:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُبَ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئًا فَإِن كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمْلََّ هُوَ

ص: ۲۱۰

۱- (۱). فقه القرآن، ج ۲، ص ۲۹۰. برخی از مفسران در تفسیر عنوان قرض الحسنه احتمال های دیگری، از جمله جهاد و اعمال مستحبی، دادن نفقه در امور واجب و مستحب و اعطای مال به امام علیه السلام برای رفع نیازهای فردی و اجتماعی را نیز ذکر کرده اند.

فَلْيَمْلِكْ وَرِيهٖ بِالْعِدْلِ وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى... (بقره/۲۸۲).

در برخی از آیات نیز از عناوین دیگری برای اشاره به قرض استفاده شده است. به طور نمونه نویسنده تفسیر عیاشی در تفسیر آیه لا خَیْرَ فِی کَثِیْرٍ مِنْ نَجْوَاهُمْ إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ عنوان داشته که مراد از معروف قرض است.

با نگاهی به احادیث معصومین علیهم السلام می توان دریافت که عناوین قرض، قرض الحسنه و دین در موارد مختلف برای اشاره به مفهوم حقوقی قرض استفاده شده است. برای نمونه، امام صادق علیه السلام قرض و عاریه و پذیرایی از مهمان را از سنت های اسلامی قلمداد کرده است. (۱) همچنین ایشان در بیان فضیلت قرض می فرماید: «کسی که برای خدا به برادر مسلمانش قرض دهد، خداوند برای او پاداش صدقه در نظر می گیرد.» (۲)

در برخی روایات نیز از عنوان دین استفاده شده است. این عنوان بیشتر ناظر به بدهی حاصل از قرض است. به طور نمونه امیر مؤمنان در بیان کراهت وام گرفتن می فرمایند: «بپرهیزید از این که خود را مدیون سازید که موجب ذلت در روز و اندوه در شب می شود.» (۳)

برخی دیگر از روایات واژه قرض الحسنه را برای اشاره به وام دادن به کار برده اند. برای نمونه در روایتی از امام صادق علیه السلام نقل شده است: «هیچ مسلمانی به مسلمانی

ص: ۲۱۱

-
- ۱- (۱). امام صادق علیه السلام: القرض و العاریه و قرى الضیف من السنه (نوری، مستدرک الوسائل، ج ۱۴، ص ۲۵).
  - ۲- (۲). امام صادق علیه السلام: ما من مسلم اقرض مسلما قرضا یرید وجه الله الا احتسب له اجرها بحساب الصدقه (ابن بابویه، من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۸).
  - ۳- (۳). حضرت علی علیه السلام: ایاکم و الدین فانه مذله بالنهار ومهمه باللیل (کلینی، کافی، ج ۵، ص ۹۵).

دیگر به قصد تقرب به خدا قرض نیکو نمی دهد، جز آنکه پاداش صدقه برای او منظور می شود تا زمانی که آن مال به وی بازگردد». (۱) شاید بتوان ادعا کرد که اطلاق عنوان قرض الحسنه بر قرارداد وام دهی را می توان شاهدی بر این مدعا گرفت که قرض الحسنه در قرآن نیز می تواند به مفهوم متعارف قرض الحسنه باشد.

جهت گیری های کلی در زمینه قرض الحسنه

اشاره

با نگاهی به آیات و روایات وارد شده در زمینه قرض می توان چهار جهت گیری کلی تشویق عرضه، انذار از عدم عرضه، کنترل تقاضا و تشویق بازپرداخت را استخراج کرد.

۱- تشویق به عرضه

تشویق به دادن وام به دیگران در جای جای روایت های نقل شده از معصومان به چشم می خورد. در این روایات در کنار برشمردن ثواب بسیار برای اعطای وام، قرض دادن بر صدقه دادن رجحان داده شده است. (۲) در برخی از روایات در تعلیل برتری قرض بر صدقه به این نکته اشاره شده است که «قرض فقط به دست نیازمند می رسد؛ ولی صدقه در برخی موارد به غیر نیازمند هم داده می شود». شاید بتوان این برتری را ناشی از این مسئله نیز دانست که در تأمین نیاز با قرض، عزت نفس متقاضی بیش از زمانی حفظ می شود که نیاز با صدقه

ص: ۲۱۲

۱- (۱). امام صادق علیه السلام: ما من مسلم اقرض مسلماً قرضاً حسناً یرید به وجه الله الا حسب له اجرها کحساب الصدقه حتی یرجع الیه (حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۸، ص ۳۳۰).

۲- (۲). برای نمونه در روایتی از امام صادق علیه السلام وارد شده است: «هر مسلمانی که به مسلمان دیگر به نیت رضایت خداوند قرض الحسنه دهد، برای او تا زمانی که طلبش را برگرداند، ثواب و صدق می نویسند؛ حرّ عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۸۸.

برآورده می شود. گذشته از آنکه قرض گیرنده برای پرداخت دین خود انگیزه کار و تلاش را از دست نمی دهد.

انضمام این روایات به احادیثی که بر جواز دادن صدقه به نیازمند و بهره مندی از ثواب قابل ملاحظه به واسطه این عمل خیر دلالت دارند، صحت و مشروعیت عقد قرض و پاداش عظیم در ازای اعطای آن را غیر قابل تردید خواهند کرد؛ این در حالی است که ذکر ثواب و پاداش قابل ملاحظه برای قرض الحسنه و ترجیح آن بر صدقه می تواند در عرضه هرچه بیشتر وجوه برای قرض مؤثر باشد؛ چنان که در حال حاضر، در عرضه وجوه برای قرض الحسنه و صدقات و نیز تحمل هزینه های قابل توجه برای مراسم مذهبی که اغلب به صورت خودجوش و داوطلبانه است، انگیزه های معنوی، مهم ترین نقش را دارند. البته کارایی چنین ابزاری در مورد قرض الحسنه نیازمند تبلیغات گسترده و عملکرد درست مجریان است تا ضمن ایجاد فرهنگ لازم، اطمینان از صرف وجوه در بهترین موارد نیز در سطح جامعه پدید آید. (۱)

۲- برتری نسبت به صدقه

در روایات متواتری از متون حدیثی امامیه و اهل سنت، ترجیح قرض بر صدقه مورد تأکید قرار گرفته (۲) و در بیان وجه ترجیح آمده است: قرض فقط به دست نیازمند می رسد؛ ولی صدقه در برخی موارد به غیر نیازمند هم داده می شود؛ (۳) یعنی تقاضای قرض فقط در صورت نیاز واقعی تحقق می یابد، ولی

ص: ۲۱۳

۱- (۱). مجید حبیبیان نقیبی، قرض الحسنه نگرشی تفسیری-روایتی، ص ۹۷.

۲- (۲). مجلسی، بحار الانوار، ج ۸، ص ۱۸۱، ج ۷۴، ص ۱۰۳ و ۳۱۱، ج ۱۰۳، ص ۱۳۸، ۱۳۹ و ۱۴۰؛ مقتی

هندی، کنز العمال، ج ۶، ص ۱۵۳۷۴، ۱۵۳۷۳ و ۱۵۵۴۵؛ ابن قدامه، المغنی، ج ۴، ص ۳۵۲.

۳- (۳). بحار الانوار، ج ۱۰۳، ص ۱۳۸؛ عروسی حویزی، نور الثقلین، ۱۴۱۲ق: ج ۵، ص ۲۳۹؛ کنز العمال، ج ۶، ص ۱۵۳۷۳.

گاهی بدون نیاز هم صدقه درخواست می شود. (۱)

همچنین قرض به دست کسی می رسد که حاضر نمی شود شخصیت خود را با تقاضای صدقه ضایع کند. (۲) در برخی از روایات آمده است: قرض دهنده در دنیا از دعای فرشتگان (۳) و در آخرت از سایه رحمت الهی بهره مند خواهد شد. (۴)

پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله: در شب معراج بر کتیبه ای در بهشت دیدم که نوشته بود صدقه در راه خداوند ۱۰ ثواب، قرض ۱۸ ثواب دارد. (۵)

امام صادق علیه السلام: برای من محبوب تر است که مالی را قرض دهم تا آن را صدقه دهم. (۶)

۳- انذار از عدم عرضه

در روایات مختلف به طرق متعدد، خودداری از قرض دادن به نیازمند مورد نکوهش قرار گرفته است: «شایسته نیست فرد مسلمان با داشتن پول، درخواست قرض از سوی برادر مسلمان و محتاجش را رد کند.» (۷) در این زمینه از رسول اکرم صلی الله علیه و آله روایت شده است: «کسی که برادر مؤمنش بر اثر نیاز به او مراجعه کند و او به برادر امین خود قرض الحسنه ندهد، خداوند بهشت را بر او حرام می کند.» (۸) همچنین

ص: ۲۱۴

-
- ۱- (۱). بحار الانوار، ج ۱۰۳، ص ۱۳۹؛ کنز العمال، ۱۴۰۹ق: ج ۶، ص ۲۱۱؛ ابن قدامه، ج ۴، ص ۳۵۲ و ۳۵۳.
  - ۲- (۲). بحار الانوار، ج ۱۰۳، ص ۱۴۰.
  - ۳- (۳). حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۳، ص ۸۷؛ ابن بابویه، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، ص ۳۰۸.
  - ۴- (۴). کنز العمال، ج ۶، ص ۲۱۴، ح ۱۵۳۹۱.
  - ۵- (۵). صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۸.
  - ۶- (۶). وسایل الشیعه، ج ۱۲، ص ۶۸.
  - ۷- (۷). کنز العمال، ج ۶، ص ۲۱۳، ح ۱۵۳۸۹ و ۱۵۳۹۰.
  - ۸- (۸). وسائل الشیعه، ج ۱۳، ص ۸۸.

«اگر مسلمان توان داشته باشد و به نیازمند ندهد، خداوند بوی بهشت را بر او حرام می کند.» (۱)

دقت در این عبارت ها بیانگر آن است که شارع مقدس به طرق مختلف به انذار مسلمانان از عدم عرضه وجوه برای قرض الحسنه اهتمام ورزیده که تأثیر آن بر رفتار مسلمان مؤمن غیرقابل انکار است.

۴- تشویق به بازپرداخت

یکی از موانع مهم و عمده در عدم تمایل به قرض دادن عدم اطمینان از بازپرداخت آن در موعد مقرر است. معصومین علیهم السلام برای رفع این مشکل بر ادای دین بسیار تأکید کرده اند. در روایات متعددی، مقتضی به «حسن القضا» تشویق شده و در شماری از آنها آمده است: «بهترین انسان ها کسی است که در بازپرداخت قرض، نیکوترین آنها باشد.» (۲) «کسی که به سهولت قرض را بازپرداخت می کند، وارد بهشت می شود.» (۳) «اگر مدیونی برای ادای قرض بکوشد، در طول آن مدت خداوند برای او نگرهبانی قرار می دهد.» (۴)

در برخی احادیث، سستی در پرداخت بدهی به شدت مورد نکوهش قرار گرفته است. برای نمونه در روایتی وارد شده «کسی که قرض کند و قصدش نپرداختن آن باشد، به منزله دزد است.» (۵) همچنین برای احتراز از اختلال بین

ص: ۲۱۵

۱- (۱). بحار الانوار، ج ۷۶، ص ۳۳۵ و ۳۶۷، ح ۱ و ۳۰، ج ۱۰۳، باب ۱، ص ۱۳۸.

۲- (۲). کنز العمال، ج ۶، ص ۲۲۲، ح ۱۵۴۳.

۳- (۳). همان، ص ۲۲۶، ح ۱۵۴۵۹.

۴- (۴). همان، ص ۲۲۱، ح ۱۵۴۲۸.

۵- (۵). وسائل الشیعه، ج ۱۳، ص ۸۲.

قرض دهنده و قرض گیرنده در امر بازپرداخت، در قرآن کریم و روایات بسیاری، شاهد گرفتن افرادی بر قرارداد و کتابت آن مورد تأکید قرار گرفته است. (۱)

در برخی از روایات حتی توصیه شده که هنگام بازپرداخت بدهی، مبلغ بدهی را با مقداری اضافه پس دهند. این مبلغ پاسخی به خیرخواهی قرض دهنده است و چون در عقد قرض شرط نشده، نه تنها حکم ربا را ندارد، بلکه پرداخت آن استحباب دارد. (۲)

امام صادق علیه السلام می فرماید: کسی که قرض خود را ندهد، سارق است. (۳)

امام باقر علیه السلام می فرماید: تمام گناهان شهید در راه خدا بخشیده می شود، مگر بدهکاری او که کفاره ای ندارد، مگر این که پرداخت شود یا وصی او به جای وی آن قرض را بپردازد و یا صاحب حق آن را عفو کند. (۴)

۵- کنترل تقاضا

تأمل در برخی روایات و احکام فقهی مؤید آن است که اسلام تلاش می کند در کنار تشویق به عرضه، تقاضای قرض را هم مدیریت کند. این نکته را می توان از روایات فراوانی که در آن قرض گرفتن مورد مذمت قرار گرفته، استنباط کرد. به طور نمونه در روایتی وارد شده است: «از مدیون شدن پرهیزید؛ چون به دین شما آسیب می رساند و سبب ذلت در روز و غم در شب می شود و هیچ غمی مانند شدت غم بدهکاری و قرض نیست». همچنین «فراوانی بدهکاری سبب

ص: ۲۱۶

۱- (۱). همان، ج ۱۳، ص ۹۳.

۲- (۲). همان، ص ۱۰۸.

۳- (۳). وسائل الشیعه، ج ۱۳، ص ۱۰۸.

۴- (۴). همان، ج ۱۸، ص ۳۲۴.

می شود که راست گو به دروغ مبتلا شود.» حتی برخی از روایات، بدهکاری را معادل کفر قرار داده اند.

توجه به کراهت قرض مؤید این نکته است که گرفتن وام در شکل مطلوب خود به موارد ضروری اختصاص دارد. به بیان دیگر، تقاضا برای قرض زمانی پسندیده است که فرد چاره ای جز تأمین مالی خود به روش قرض نداشته باشد.

جعبه ۱.۷: مواردی از قرض سوی پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام

رسول اکرم برای تأمین زندگی خانواده خود بیست من جو از یهودیان مدینه قرض گرفت و زره خود را نزد آنان گرو گذاشت. (۱)

حضرت علی علیه السلام هنگام شهادت هشتصد هزار درهم مقروض بود. امام حسن علیه السلام مزرعه ای از ایشان را به پانصد هزار درهم و مزرعه دیگر را به سیصد هزار درهم فروخت و قرض های پدر را ادا کرد. (۲)

امام حسین علیه السلام هنگام شهادت مقروض بود. امام سجاد علیه السلام مزرعه ای از حضرت را به سیصد هزار درهم فروخت و قرض های پدر را ادا کرد. (۳) امام زین العابدین علیه السلام در تنگنای معاش زندگی قرار گرفت و به یکی از غلامانش فرمود: «ده هزار درهم تا هنگام توانایی بر ادایش برایم قرض بگیر». (۴)

یکی از چالش ها در زمینه کراهت وام گرفتن این است که بنابر برخی روایات خود معصومان نیز وام می گرفتند. به این اشکال چنین پاسخ داده شده است: معصومان از آن رو قرض می گرفتند که نیازمندان از تقاضای قرض امتناع نورزند. (۵)

ص: ۲۱۷

۱- (۱). همان، ج ۱۳، ص ۸۱.

۲- (۲). وسائل الشیعه، ج ۱۳، ص ۸۲.

۳- (۳). همان.

۴- (۴). همان، ص ۸۰.

۵- (۵). مجید حبیبیان نقیبی، قرض الحسنه نگرشی تفسیری-روایی، ص ۴۴-۴۵.

قرض الحسنه به عنوان یکی از ابزارهای تأمین مالی غیرانتفاعی از ویژگی های مثبت فراوانی برخوردار است.

الف) امنیت قرارداد: نخستین ویژگی حقوقی قرارداد قرض الحسنه امنیت قرارداد و اطمینان از بازپرداخت به هنگام مبلغ قرض است. اگر مدت قرارداد قرض از قبل تعیین نشده باشد، وام دهنده هر وقت بخواهد، می تواند طلب خود را مطالبه کند و وام گیرنده شرعاً ملزم است آن را بپردازد. اگر در قرارداد، مدتی برای بازپرداخت تعیین شده باشد و گیرنده وام در زمان سررسید مهلت آن را نپردازد، قرض دهنده می تواند تعزیر او را از محاکم قانونی تقاضا کند. گرچه حق تعزیر برای عرضه کننده هر نوع تسهیلات از طریق سایر عقود نیز محفوظ است، تمهیدات یادشده باعث اطمینان کامل قرض دهنده از دریافت طلب و کاهش خطر عدم بازپرداخت آن می شود. (۱)

ب) ریسک اندک: ویژگی دوم ابزار قرض الحسنه کمک به تشکیل پورتفوی کارآمد از نوع دارایی ها برای بنگاه سرمایه گذار است. دارایی های هر بنگاه طیفی از انواع بی خطر، کم خطر و پرخطر به شمار می رود و پورتفوی دارایی ها از یک نوع خاص تشکیل نمی شود. عقود مشارکت را می توان دارایی پرخطر و عقود دارای بازده ثابت، مانند فروش اقساطی و اجاره را از جمله دارایی های کم خطر تلقی کرد. دارایی قرض الحسنه - چنان که گفته شد - بی خطر است؛ زیرا با الزام های حقوقی برای آن، بازپرداخت به موقع مبلغ قرض تقریباً مسلم است. دیده می شود که این ویژگی - یعنی

ص: ۲۱۸

۱- (۱). زهرا عباسی و سید کاظم صدر، «محاسبه هزینه تسهیلات قرض الحسنه و مقایسه آن با سایر عقود اسلامی»، اقتصاد اسلامی، ش ۱۹، ۱۳۸۴، ص ۱۱-۴۴.

نقد و وصول شدن به موقع و سریع مبلغ قرض داده شده-جذابیت آن را برای بنگاه های مالی بالا می برد و به رغم بازده صفر آن، کاربرد آن را برای بنگاه ها جهت تشکیل یک پورتفوی کارآمد مطلوب می سازد. (۱)

ج) سهولت در اجرا: ویژگی سوم ابزار یادشده قابلیت و سهولت تطبیق آن برای تأمین انواع تقاضاهای مصرفی و تولیدی است. تنوع تقاضاهای مشتریان به حدی است که بنگاه ها نمی توانند با چند عقد معین نیازهای مشتریان خود را تأمین کنند. در موارد بسیاری حتی یک طرح سرمایه گذاری را با انواع عقود، تأمین مالی می کنند. امتیاز عقد قرض الحسنه این است که اگر بنگاه نتوانست با عقود دارای بازده، تقاضاهای ابراز شده را تأمین مالی کند، تقاضای مزبور را با استفاده از این عقد تأمین کند. قابلیت تطبیق قرارداد قرض الحسنه برای عرضه تسهیلات کوتاه و بلندمدت و نیز مصرفی، تولیدی و خدماتی، آن را مکمل سایر ابزارهای مالی می سازد. (۲)

د) کاهش بار مالی دولت: ویژگی چهارم قرض الحسنه آن است که می تواند با اتکا بر زمینه های اعتقادی و شرایط جامعه، ضمن تأمین بخشی از نیازهای اساسی مصرفی و تولیدی کوچک از فشار بیش از حد بر دولت برای تأمین این نیازها بکاهد. در واقع با وجود قرض الحسنه بار مالی دولت در تأمین مالی نیازهای ضروری کاسته می شود. (۳)

شیوه های پرداخت تسهیلات قرض الحسنه در بانک های اسلامی

در بانک های اسلامی چند جهت گیری کلی در زمینه پرداخت تسهیلات قرض الحسنه به چشم می خورد.

ص: ۲۱۹

۱- (۱). همان.

۲- (۲). همان.

۳- (۳). مجید حبیبیان نقیبی، قرض الحسنه نگرشی تفسیری-روایی، ص ۱۶۸.

الف) اولویت بخشی به نیازهای ضروری: با توجه به آنچه در مورد اقتضائات قرض الحسنه گفته شد، بانک های اسلامی به طور عمده تسهیلات قرض الحسنه را به عنوان ابزاری برای تأمین نیازهای ضروری در بخش تولید و مصرف معرفی کرده اند. برای نمونه در نظام بانکی جمهوری ایران تسهیلات قرض الحسنه برای تأمین ابزار کار، کمک به کارگاه های تولیدی و همچنین تأمین نیازهای ضروری، چون ازدواج، درمان و مسکن پرداخت می شود.

جعبه ۲.۷: زمینه های پرداخت قرض الحسنه در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران

بر اساس قانون عملیات بانکی جمهوری اسلامی ایران تسهیلات قرض الحسنه در زمینه های زیر پرداخت می شود:

الف) تأمین وسایل و ابزار و سایر امکانات برای ایجاد کار جهت کسانی که فاقد این گونه امکاناتند در شکل تعاونی.

ب) کمک به افزایش تولید، به ویژه تولیدات کشاورزی، دامی و صنعتی با تأکید بر موارد ذیل:

۱. جلوگیری از توقف کارگاه ها و واحدهای تولیدی موجود؛

۲. راه اندازی کارگاه ها و واحدهای تولیدی راکد؛

۳. توسعه کارگاه ها و واحدهای تولیدی کوچک در شهرهای کوچک و روستاها؛

۴. ایجاد کارگاه ها و واحدهای تولیدی کوچک در شهرهای کوچک و روستاها؛

۵. در مواردی که تأمین نیاز کارگاه یا واحد تولیدی از طریق سایر تسهیلات امکان پذیر نیست؛

۶. ایجاد تسهیلات برای اشخاصی که در بخش کشاورزی به فعالیت اشتغال دارند و به علت بروز عوامل نامساعد طبیعی نظیر سیل، زلزله، یخبندان، گرما، آفات نباتی و سایر موارد اضطراری مشابه دچار زیان شده باشند. گفتنی است که در این بخش، واحدهای تولیدی کشاورزی و صنعتی در اولویت قرار دارند.

ج) رفع نیازهای ضروری با تأکید بر موارد ذیل:

۱. هزینه های ازدواج؛

۲. تهیه تجهیزه؛

۳. درمان بیماری؛

۴. تعمیر و تأمین مسکن؛

۵. کمک هزینه تحصیلی؛

۶. کمک برای ایجاد مسکن در روستا؛

۷. نیازهای متفرقه. (۱)

ب) دریافت کارمزد: بانک های اسلامی به منظور تأمین هزینه های عملیاتی پرداخت قرض الحسنه، از گیرندگان تسهیلات کارمزد دریافت می کنند. این کارمزد در مواردی به صورت مبلغ معین و در بیشتر موارد به عنوان درصدی از تسهیلات تعیین می شود. در نظام بانکی جمهوری اسلامی نرخ کارمزد تسهیلات قرض الحسنه حدود ۴ درصد است.

ج) جریمه تأخیر: برخی از بانک های اسلامی برای تشویق گیرندگان تسهیلات قرض الحسنه اقدام به وضع جریمه تأخیر نموده اند. همان گونه که در درس های بعد بدان می پردازیم، جریمه تأخیر عمدتاً به عنوان وجه التزام در قراردادهای بانکی آورده می شود.

د) تأمین مالی از سپرده های پس انداز: به طور معمول منابع لازم برای دادن قرض الحسنه، از محل وجوه حاصل از سپرده های پس انداز (قرض الحسنه) تأمین می شود.

ه) وثیقه و ضمانت: بانک ها به منظور اطمینان از بازگشت تسهیلات قرض الحسنه به طور معمول از متقاضیان وثیقه هایی همچون چک و سفته دریافت می کنند. علاوه بر این متقاضیان باید یک یا چند ضامن نیز به بانک

ص: ۲۲۱

۱- (۱). دستورالعمل اجرایی قرض الحسنه اعطایی بانک ها.

معرفی نمایند تا در صورت عدم بازپرداخت تسهیلات، مطالبات بانک از سوی آنها تأمین شود.

در ادامه درس برخی از ابعاد مهم تسهیلات قرض الحسنه در بانک های اسلامی بررسی می شود.

منابع تأمین مالی تسهیلات قرض الحسنه

بانک های اسلامی برای پرداخت تسهیلات قرض الحسنه به طور عمده از منابع سپرده های پس انداز (قرض الحسنه) استفاده می کنند. همان گونه که در درس های قبل گفته شد، بانک های اسلامی برای تجهیز سپرده های پس انداز قرض الحسنه به ترکیبی از انگیزه های معنوی و همچنین بهره مندی از خدمات بانکی، دریافت قرض الحسنه و جوایز قرض الحسنه اتکا دارند. از جهت نظری، مهم ترین اهرم های تشویقی برای تأمین منابع جهت اعطای تسهیلات قرض الحسنه در بانک های اسلامی عبارتند از:

- اعطای جوایز غیر ثابت نقدی یا جنسی؛

- تخفیف یا معافیت از پرداخت کارمزد خدمات بانکی؛

- دادن حق تقدم استفاده از تسهیلات بانکی؛ (۱)

- قرض الحسنه متقابل.

در درس های قبل به بررسی بیشتر این راهکارها پرداختیم. در این درس تنها به بررسی شیوه تشویقی آخر که در برخی از بانک های اسلامی و به ویژه صندوق های قرض الحسنه رایج است، می پردازیم.

جذب منابع لازم برای اعطای قرض الحسنه با استفاده از خود قرض الحسنه ناظر به روشی است که در آن بانک های اسلامی به گونه ای از روش قرض الحسنه متقابل

ص: ۲۲۲

۱- (۱). ماده ۳ آیین نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا.

استفاده می کنند. در این روش، متقاضیان برای دریافت قرض الحسنه باید وجوه خود را طی یک دوره زمانی مشخص در بانک نگه دارند. به طور نمونه، بانک ممکن است اعلام کند در مقابل هر شش ماهی که سپرده قرض الحسنه شما نزد او می ماند، دو برابر آن را به شما قرض الحسنه می دهد. این شیوه در بسیاری از صندوق های قرض الحسنه در ایران و برخی بانک ها مورد استفاده قرار می گیرد.

رویکرد قرض الحسنه متقابل از نظر فقهی با این مشکل مواجه است که در آن قرض دادن (ارائه تسهیلات از سوی بانک) به قرض دادن (سپرده گذاری متقاضی در بانک) مشروط شده است. این روند موجب می شود که شبهه ربای حکمی در مورد این تسهیلات مطرح شود. گفتنی است که بانک ها و صندوق های قرض الحسنه به طور معمول شرط قرض متقابل را در قرارداد سپرده گذاری خود نمی گنجانند. این شرط به طور عمده در اطلاعیه هایی مطرح می شود که بانک ها در شعب خود نصب می کنند و در آن شرایط دریافت تسهیلات قرض الحسنه را اعلام می کنند.

با توجه به این که شرط سپرده گذاری برای دریافت تسهیلات قرض الحسنه نوعی شرط اضافه در قرض است، این شرط از نظر فقهی باطل است. با این حال، بطلان شرط مزبور موجب ربوی شدن تسهیلات دریافتی نمی شود. به بیان دیگر، هر چند شرط مزبور باطل است، ولی اصل قرض صحیح است.

هر چند در برداشت عرفی، اطلاعیه بانک در زمینه شرایط قرض الحسنه متقابل کارکردی شبیه شرط صریح آن در قراردادهای سپرده گذاری دارد، شاید بتوان ادعا کرد از نظر حقوقی شرط صریحی وجود ندارد؛ زیرا گرچه بانک اعلام کرده که به طور مثال، در مقابل هر شش ماه سپرده گذاری، دو برابر مبلغ سپرده را به سپرده گذاران تسهیلات می دهد، ولی عمل به این تعهد الزامی نیست. از طرف دیگر، مشتریان نیز نمی توانند از نظر قانونی بانک را مجبور به این کار کنند. بر

این اساس، پرداخت قرض الحسنه متقابل به طور عمده راهبردی تشویقی و نه الزامی قلمداد می شود. به بیان دیگر، الزام بانک به پرداخت قرض الحسنه به جای این که الزامی حقوقی باشد، نوعی الزام اخلاقی است.

هرچند استدلال فوق از جهاتی قابل پذیرش است، ادعای عدم تعهد بانک به رعایت شرایط اعلامی برای پرداخت قرض الحسنه متقابل را نمی توان پذیرفت. بر اساس متفاهم عرفی، شرایط اعلام شده برای دریافت تسهیلات قرض الحسنه در حکم آیین نامه ای لازم الوفا است. از این رو سپرده گذاران بانک ها می توانند به خاطر عمل نکردن بانک به شرایط اعلامی اعتراض کرده و حتی در مراجع قضایی اقامه دعوا کنند. البته باید دقت داشت که در مباحث فقهی و حقوقی اختلافاتی در زمینه لزوم وفا به شرط اولیه وجود دارد که در این جا بدان نمی پردازیم.

کارمزد تسهیلات قرض الحسنه

همان گونه که گفته شد، یکی از راه های تأمین هزینه های عملیاتی پرداخت تسهیلات قرض الحسنه دریافت کارمزد است. کارمزد این تسهیلات به شکل مبلغی معین و عمدتاً به صورت درصدی از میزان تسهیلات تعیین می شود. بر اساس دستورالعمل های بانکی در جمهوری اسلامی، بانک ها می توانند سالانه مبلغی معادل حداقل ۲.۵٪ و حداکثر ۴٪ مانده تسهیلات قرض الحسنه را به عنوان کارمزد دریافت کنند، مشروط بر این که مبالغ دریافتی از هزینه های تجهیز و تخصیص منابع قرض الحسنه تجاوز نکند. این مبلغ در رویه عملی بانک ها هر ساله محاسبه و دریافت می شود. بر این اساس کارمزد قرض الحسنه در ابتدای اعطای قرض الحسنه برای مدت باقیمانده همان سال و برای سال های بعد در ابتدای هر سال به نسبت مانده و مدت، محاسبه و از گیرنده قرض الحسنه دریافت

و در پایان هر سال به حساب بانک منظور می شود.

در نظام بانکی جمهوری اسلامی بانک ها در عمل حداکثر نرخ کارمزد قابل وصول، یعنی ۴٪ را از گیرندگان تسهیلات قرض الحسنه دریافت می کنند. در این مورد استثنائاتی نیز وجود دارد؛ از جمله این که نرخ کارمزد قرض الحسنه اعطایی بانک ها به کارکنان خود یک درصد در سال است. (۱)

از نظر فقهی، دریافت کارمزد تسهیلات قرض الحسنه به صورت درصدی از مبلغ وام با مشکلاتی روبه رو است. یکی از مشکلات اساسی در این زمینه این است که هزینه های تخصیصی قرض الحسنه را نمی توان تابع مبلغ دریافتی دانست. برای نمونه، نمی توان گفت بانک برای تخصیص یک میلیون تومان معادل چهل هزار تومان هزینه می کند و برای تخصیص پنج میلیون تومان پنج برابر این مبلغ یعنی دویست هزار تومان هزینه می کند. از این رو دریافت کارمزد به عنوان درصدی از مبلغ تسهیلات شبهه ربوی بودن و تابعیت مبلغ پرداختی از میزان وام را تقویت می کند. هرچند می توان این ادعا را پذیرفت که بانک ها برای تجهیز پنج میلیون تومان سپرده های پس انداز بیشتر از تجهیز یک میلیون تومان هزینه می کنند، ولی نمی توان رابطه یک به یکی میان آن دو برقرار کرد و هزینه اولی را پنج برابر دومی دانست.

یکی از توجیحات دریافت کارمزد درصدی این است که این نرخ، نرخ متوسط است که با توجه به تمام هزینه های تجهیز و تخصیص منابع قرض الحسنه محاسبه

ص: ۲۲۵

۱- (۱). کارمزد قرض الحسنه اعطایی بانک ها به کارکنان خود که برای رفع نیازهای ضروری آنان، طبق دستورالعمل مربوط پرداخت می شود، ۱ درصد در سال است مشروط بر این که از هزینه تجهیز منابع و نیز هزینه های تخصیص آن تجاوز نکند و نحوه محاسبه مانند بند ۱ است (عباس عرب مازار و سعید کیقبادی، جایگاه قرض الحسنه در نظام بانکی ایران، ص ۲۱).

شده و به صورت درصدی ثابت از همه دریافت کنندگان تسهیلات دریافت می شود. هرچند این استدلال را می توان تا حدودی پذیرفت، ولی توجه به مشکلات این موضوع از قوت آن می کاهد. همان گونه که گفته شد، یکی از هزینه های دریافت کارمزد درصدی ایجاد شبهه ربا در ذهن مشتریان بانک است. این شبهه به ویژه از آن رو تقویت می شود که هم اکنون بانک های ربوی بسیاری از کشورها تسهیلات ربوی را با نرخ های به مراتب کمتر از ۴ درصد به مشتریان خود می پردازند.

از جهت نظری این سؤال نیز قابل طرح است که آیا بانک های اسلامی و یا بانک های مرکزی در عمل، محاسبه ای در مورد هزینه های واقعی تجهیز و تخصیص قرض الحسنه می کنند؟ این سؤال از آن رو به جا است که با توجه به تعدد عملیات بانکی، محاسبه هزینه های عملیاتی تجهیز و تخصیص قرض الحسنه به سادگی امکان پذیر نیست؛ به خصوص آنکه کارمندان بانک بسیاری از مراحل تجهیز و تخصیص قرض الحسنه را در کنار تجهیز و تخصیص غیر قرض الحسنه انجام می دهند.

وثایق و تضمینات

اگرچه براساس ماده ۱۵ قانون عملیات بانکی بدون ربا جمهوری اسلامی ایران قرارداد قرض الحسنه بنا بر توافق دو طرف، در حکم اسناد لازم الاجراء و تابع آیین نامه اجرایی اسناد رسمی است و به دریافت وثایق و تضمینات دیگری نیازی نیست، بانک ها می توانند به منظور حصول اطمینان بیشتر از وصول مطالبات خود در برابر قرض الحسنه اعطایی، از بین انواع وثایق و تضمینات قابل قبول خود تأمین کافی اخذ کنند. در عمل، همه بانک ها در برابر تسهیلات قرض الحسنه برای رفع نیازهای ضروری دو ضامن معتبر مطالبه می کنند.

یکی دیگر از تسهیلات غیرانتفاعی ارائه شده از سوی بانک های اسلامی تسهیلات غیرمعووضه است. بانک های اسلامی به طور معمول بخش اندکی از منابع خود را در قالب عقود غیرانتفاعی غیرمعووضه در کارهای خیر صرف می کنند. مراد از تسهیلات غیرمعووضه تسهیلاتی است که از طرف بانک های اسلامی به صورت هبه به برخی از امور خیریه اختصاص می یابد. در این قالب نه تنها سودی در مقابل ارائه تسهیلات گرفته نمی شود، بلکه اصل تسهیلات نیز به افراد ذی نفع تملیک می شود. شاید مناسب باشد به جای این که عنوان تسهیلات را بر این خدمت اطلاق کنیم، آن را نوعی پرداخت خیرخواهانه بنامیم.

تأمین مالی پرداخت های انتقالی در بانک های اسلامی به طور عمده از دو منبع تأمین می شود:

الف) وجوه حاصل از زکات بر سپرده ها؛

ب) درآمدهای بانک از سپرده های پس انداز.

شیوه اول به طور عمده در بانک های اهل سنت صورت می گیرد. بر اساس فتاوی صادره از طرف برخی از فقهای اهل سنت به سپرده های بانکی نیز زکات تعلق می گیرد. برخی از بانک های اسلامی با اخذ زکات از سپرده ها وجوه حاصل را در مصارف زکات، به ویژه پروژه های خیریه و عام المنفعه، همچون ساختن بیمارستان و راه استفاده می کنند.

شیوه دوم در بانک های جمهوری اسلامی استفاده می شود. بر اساس این شیوه بانک ها می توانند درصد معینی از عواید حاصل از به کارگیری سپرده های پس انداز قرض الحسنه را در امور خیر هزینه کنند. این مبالغ به طور معمول در مناطق محروم و برای ساختن مدرسه و سایر مراکز اجتماعی استفاده می شود.

از جهت نظری می توان این پیشنهاد را مطرح کرد که بخشی از وجوه حاصل از جریمه تأخیر تسهیلات برای امور خیریه استفاده شود. با توجه به شبهاتی که در مورد منابع حاصل از جریمه تأخیر وجود دارد، این امر می تواند تا حدودی از مشکلات بکاهد. شاید بتوان گفت یکی از زمینه های مناسب برای استفاده از این وجوه کمک به کسانی است که به واسطه شرایط اقتصادی به بانک بدهکار شده و توان بازپرداخت بدهی خود را ندارند. در این حالت بانک می تواند از منابع جریمه ها در پرداخت بدهی این افراد استفاده کند.

بررسی عملکرد تأمین مالی غیر انتفاعی در بانک های اسلامی

بررسی عملکرد بانک های اسلامی در تأمین مالی غیر انتفاعی و به خصوص تسهیلات قرض الحسنه برخی از چالش های موجود را هویدا می کند. یکی از این چالش ها این است که تسهیلات قرض الحسنه به طور معمول درصد بالایی از تسهیلات اعطایی بانک های اسلامی را به خود اختصاص نمی دهد. به طور نمونه در تجربه بانک داری جمهوری اسلامی می توان روندی نزولی در تجهیز و تخصیص قرض الحسنه مشاهده نمود.

تجربه عملی نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران طی دوره ۱۳۶۳-۸۷ نشان می دهد که نظام بانکی نتوانسته است در جذب و تخصیص قرض الحسنه موفقیت چندانی کسب کند. در بخش تجهیز سپرده ها سهم سپرده های قرض الحسنه پس انداز از کل سپرده های بانکی روندی کاهشی داشته و از ۲۵.۳ درصد در سال ۱۳۶۳ به ۱۰.۷ درصد در سال ۱۳۸۴ رسیده است. در بخش تخصیص منابع، نظام بانکی با احتساب نرخ ذخیره قانونی بالای سپرده های قرض الحسنه (۱) و همچنین کسر سپرده های

ص: ۲۲۸

۱- (۱). نرخ ذخیره قانونی سپرده های قرض الحسنه در سال های ۱۳۶۳-۱۳۸۸ معادل ۲۲.۵ درصد بوده است.

قرض الحسنه پس انداز مسکن، (۱) حدود ۷۰ درصد مانده موثر سپرده های قرض الحسنه را به پرداخت تسهیل قرض الحسنه اختصاص داده است. (۲)

کارشناسان درباره کاهش سهم سپرده قرض الحسنه دیدگاه های متفاوتی دارند. برخی معتقدند عواملی چون کاهش ارزش سپرده ها در اثر تورم، گسترش صندوق های قرض الحسنه و مؤسسه های جایگزین و افزایش تمایل مردم به سپرده گذاری در حساب های سرمایه گذاری مدّت دار جهت کسب سود، از علل کاهش سهم سپرده های قرض الحسنه پس انداز و افزایش سهم سپرده های سرمایه گذاری مدّت دار است. (۳) برخی دیگر نیز معتقدند این عدم موفقیت را نباید به حساب عدم اعتقاد یا استقبال مردم از سپرده های قرض الحسنه گذاشت؛ بلکه متأثر از سیاست گذاری اشتباه بانک ها در بهره برداری انتفاعی از سپرده ها است که موجب کاهش انگیزه های خیرخواهانه مردم در افتتاح سپرده های قرض الحسنه شده است. گذشته از آنکه استقبال روزافزون مردم از صندوق های قرض الحسنه، حاکی از این است که قرض الحسنه می توانسته در صورت عملکرد مثبت سیستم بانکی، جایگاه وزین و مناسب تری در سیستم بانکی داشته باشد. (۴)

مشکلات حقوقی و انگیزشی در گسترش تسهیلات قرض الحسنه

گسترش تسهیلات قرض الحسنه در بانک های اسلامی با برخی از چالش های عملی و نظری مواجه است. یکی از چالش های عمده در این زمینه چالش انگیزشی

ص: ۲۲۹

۱- (۱). با توجه به شرایط خاص افتتاح حساب پس انداز مسکن و پرداخت تسهیلات مسکن از محل آن، این سپرده ها را نباید در زمره منابع قرض الحسنه در اختیار بانک ها قلمداد کرد.

۲- (۲). محمدجواد محقق نیا، بررسی جایگاه قرض الحسنه در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران، ص ۱۵۹.

۳- (۳). همان.

۴- (۴). همان.

است. این چالش ناظر به این نکته است که بانک های اسلامی با توجه به این که قرض الحسنه نمی تواند همانند تسهیلات انتفاعی برای بانک درآمدزا باشد، تمایل زیادی به اعطای آن نشان ندهند. از نگاه اخلاق کاربردی بانک داری اسلامی این مشکل تنها ناشی از میل بانک به کسب سود نیست، بلکه بانک ها به عنوان وکیل یا نماینده دو گروه سپرده گذاران و سهامداران باید سپرده ها را در زمینه های سود آور سرمایه گذاری کنند. از این رو پرداخت تسهیلات قرض الحسنه از محل سپرده های مردمی می تواند موجب تضییع حق سپرده گذاران و سهامداران بانک شود. بنابراین می توان سؤال کرد که آیا می شود بانک های اسلامی را موظف به اعطای قرض الحسنه دانست؟ با توجه به این نکته که بانک های اسلامی وجوه لازم برای دادن قرض الحسنه را از محل سپرده های پس انداز قرض الحسنه تأمین می کنند، بهتر است سؤال را این گونه مطرح کنیم: آیا می توان بانک های اسلامی را ملزم نمود که از محل سپرده های پس انداز قرض الحسنه تسهیلات قرض الحسنه بپردازند؟

در پاسخ به این پرسش می توان میان دو رویکرد فقهی و اخلاقی تمایز قائل شد. از نظر فقهی سپرده گذاران در حساب های پس انداز وجوه خود را به بانک قرض (تملیک به ضمان) می دهند و بانک به اقتضای عقد قرض مالک وجوه می شود. از این نظر بانک می تواند در وجوهی که به ملکیت او درآمده، بر اساس صلاحدید خود تصرف کند. از این منظر می شود گفت که نمی توان بانک ها را مجبور به دادن قرض الحسنه از محل سپرده های پس انداز قرض الحسنه نمود.

با نگاهی اخلاقی به موضوع می توان این ادعا را مطرح کرد که بانک ها از نظر اخلاقی موظف به اعطای قرض الحسنه از محل سپرده های قرض الحسنه پس انداز هستند. برای این ادعا می توان دلایلی چند ذکر کرد. نخست، بانک ها هزینه چندانی برای تجهیز وجوه سپرده های پس انداز متحمل نمی شوند. دوم، یکی از

اهداف بانک داری اسلامی ترویج سنت قرض الحسنه است. سوم، بانک های اسلامی در تبلیغات خود برای جذب سپرده های پس انداز به طور عمده بر این نکته تأکید می کنند که بانک از این وجوه برای کمک به متقاضیان دریافت تسهیلات قرض الحسنه استفاده می کند. چهارم، برخی از بانک های اسلامی سپرده های پس انداز را با عنوان سپرده پس انداز قرض الحسنه می پذیرند. این روند مشعر به این نکته است که بانک ها از این وجوه به منظور اعطای تسهیلات قرض الحسنه استفاده می کنند. دلیل اخیر با این مشکل مواجه است که می توان ادعا کرد اطلاق عنوان قرض الحسنه بر سپرده های پس انداز به این مفهوم نیست که بانک ملزم به پرداخت قرض الحسنه است. این مشکل با اصلاح مفاد قرارداد سپرده گذاری در بانک های اسلامی و درج شرط لزوم پرداخت قرض الحسنه از در قراردادهای پذیرش سپرده های قرض الحسنه پس انداز قابل حل است.

با نگاهی سیستمی به مسئله می توان الزام بانک های اسلامی به پرداخت قرض الحسنه از محل سپرده های پس انداز را به عنوان الزامی قانونی در نظر گرفت. بر این اساس بانک مرکزی بانک را موظف می کند که نسبت معینی از سپرده های پس انداز را به اعطای تسهیلات قرض الحسنه اختصاص دهد.

یکی از راهکارهای مؤثر در افزایش منابع قابل استفاده بانک برای اعطای قرض الحسنه کاهش نرخ ذخیره قانونی سپرده های قرض الحسنه است. البته از این راهکار باید با رعایت معیارهای امنیت در بانک داری اسلامی استفاده کرد.

خلاصه

۱. در ادبیات قرآنی و روایی از عناوینی چون قرض، قرض الحسنه و دین برای اشاره به تأمین مالی غیرانتفاعی معوضه استفاده شده است.

ص: ۲۳۱

۲. با توجه به آیات و روایات می توان چهار جهت گیری کلی تشویق عرضه، برترین نسبت به صدقه تشویق بازپرداخت، مدیریت تقاضا را استنتاج کرد.

۳. بانک های اسلامی برای تأمین هزینه های تجهیز و تخصیص قرض الحسنه از گیرندگان تسهیلات کارمزد دریافت می کنند.

۴. بانک های اسلامی معمولاً تسهیلات قرض الحسنه را از محل سپرده های پس انداز تأمین می کنند.

۵. برخی از بانک های اسلامی بخشی از منافع حاصل از به کارگیری سپرده های غیر انتفاعی و همچنین زکات سپرده ها را در قالب تأمین مالی غیر انتفاعی غیر معوضه در امور خیر هزینه می کنند.

کلمات کلیدی

تأمین مالی غیر انتفاعی: ارائه تسهیلات بدون مطالبه سود از گیرنده آن را می گویند.

قرارداد قرض الحسنه: قراردادی که در آن گیرنده تسهیلات ملزم به بازپس دادن اصل تسهیلات به علاوه مبلغی به عنوان کارمزد عملیاتی است.

پرسش

۱. در آیات و روایات چه مفهومی از قرض الحسنه اراده شده است؟

۲. چه جهت گیری های کلی می توان از آیات و روایات نسبت به قرض الحسنه استنتاج کرد؟

۳. آیا می توان کارمزد قرض الحسنه را به عنوان درصدی از مبلغ قرض قرار داد؟

۴. آیا راهی جز جوایز قرض الحسنه برای تشویق سپرده گذاری در سپرده های قرض الحسنه و به تبع افزایش تسهیلات قرض الحسنه وجود دارد؟

۵. با توجه به رهیافت های چهارگانه مطرح شده در مورد قرض الحسنه، آیا قرض الحسنه به نیازهای ضروری معیشتی اختصاص دارد یا می تواند برای گسترش رفاه و زندگی نیز مورد استفاده قرار گیرد؟

موضوعاتی برای پژوهش

۱. بررسی راهکارهای نوین در تجهیز منابع قرض الحسنه در بانک های اسلامی؛

۲. بررسی عملکرد بانک های اسلامی در تجهیز سپرده های قرض الحسنه؛

۳. چگونگی تعیین کارمزد قرض الحسنه در بانک های اسلامی.

منابع پیشنهادی

۱. محقق نیا، محمدجواد، «بررسی جایگاه قرض الحسنه در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران»، معرفت اقتصادی، ش ۱، ص ۱۴۱-۱۶۲، ۱۳۸۹.

۲. حبیبیان نقیعی، مجید، «قرض الحسنه و راهبردهای توسعه اقتصادی»، نامه مفید، ش ۳۱، ص ۱۲۳-۱۵۰، ۱۳۸۱.

۳. حبیبیان نقیعی، مجید، «قرض الحسنه نگرشی تفسیری-روایی»، اقتصاد اسلامی، ش ۶، ص ۱۱-۳۴، ۱۳۸۳.

۴. عرب مازار، عباس، کیقبادی، سعید، «جایگاه قرض الحسنه در نظام بانکی ایران»، اقتصاد اسلامی، ش ۲۲، ص ۱۳-۴۶، ۱۳۸۵.

۵. کمیحانی، اکبر، هادوی نیا، علی اصغر، «درآمدی بر جایگاه قرض الحسنه در اسلام و اثرات اقتصادی آن»، نامه مفید، ش ۱۴، ص ۲۳۳-۲۵۴، ۱۳۷۷.

۶. بیدار، محمد، بررسی کارمزد قرض الحسنه و شیوه های محاسبه آن، معرفت اقتصاد اسلامی، ش ۷، ص ۹۷-۱۱۴، ۱۳۹۱.

ص: ۲۳۳

تأمین مالی مبادله ای در بانکداری اسلامی

اهداف آموزشی

در این درس با مطالب زیر آشنا می شویم

۱.انواع و ویژگی های تأمین مالی مبادله ای

۲.مراجعه و فروش اقساطی،استصناع،اجاره به شرط تملیک،جعاله،خرید دین

تأمین مالی به وسیله عقود مبادله ای شامل تسهیلاتی است که در آن بانک اسلامی در قبال اعطای تسهیلات میزان سود مشخصی دریافت می کند.این شیوه تأمین مالی شامل استفاده از قراردادهایی چون فروش اقساطی و اجاره به شرط تملیک می شود.

تأمین مالی مبادله ای از دو شیوه تأمین مالی غیر انتفاعی و مشارکتی از جهات مختلف متمایز است.تفاوت تأمین مالی غیر انتفاعی و مبادله ای در دریافت یا عدم دریافت سود از گیرندگان تسهیلات است.برخلاف عقود غیر انتفاعی،بانک از گیرندگان تسهیلات مبادله ای سود دریافت می کند.تأمین مالی مبادله ای از تأمین مالی مشارکتی نیز در نوع سود دریافتی متفاوت است.در حالی که سود تسهیلات مشارکتی بر اساس عملکرد طرح،تأمین مالی شده و نسبت سود توافقی تعیین می شود،سود تسهیلات مبادله ای به صورت نرخ معین از تسهیلات تعیین می شود.

در این درس برای تحلیل شیوه تأمین مالی مبادله ای ابتدا به بیان انواع

تسهیلات مبادله‌ای، ویژگی‌های آن، تحلیل فقهی و سیستمی این شیوه و همچنین بررسی عملکرد بانک‌های اسلامی در زمینه تأمین مالی مبادله‌ای می‌پردازیم.

عقود مبادله‌ای

اشاره

برای تعیین زمینه‌های مناسب برای تأمین مالی با استفاده از قراردادهای مبادله‌ای

۱- مفهوم شناسی تأمین مالی مبادله‌ای

تأمین مالی مبادله‌ای ناظر به ارائه تسهیلات بانکی با استفاده از قراردادهای مبادله‌ای، همچون فروش اقساطی و اجاره به شرط تملیک می‌باشد. منظور از قراردادهای مبادله‌ای عقود است که در آن میزان یا نسبت سود قرارداد معین است.

۲- انواع مختلف تأمین مالی مبادله‌ای

در بانک‌های اسلامی تأمین مالی مبادله‌ای با استفاده از قراردادهای مختلفی انجام می‌پذیرد. به طور عمده می‌توان میان هفت گونه قرارداد تأمین مالی مبادله‌ای زیر تفکیک نمود:

۱. فروش مرابحی: بانک در پاسخ به تقاضای مشتری کالایی را خریداری می‌کند و با افزودن مبلغی سود به او می‌فروشد.

۲. فروش اقساطی: بانک کالایی مورد تقاضا را خریداری نموده، آن را به صورت مدت‌دار با قیمتی بیشتر به متقاضی می‌فروشد.

۳. اجاره به شرط تملیک: بانک خانه مورد تقاضا را خریداری و به مشتری اجاره می‌دهد. مشتری پس از پرداخت مبالغ اجاره تعیین شده، مالک خانه می‌شود.

۴. استصناع: مشتری به بانک سفارش ساخت کالایی را می‌دهد و بانک با

استفاده از پیمانکاران خود آن را می سازد و به قیمت مشخص شده به صورت نقد یا اقساط به مشتری واگذار می کند.

۵. خرید دین: بانک طلب مشتری از دیگران را به بهایی کمتر خریداری می نماید.

۶. سلف: بانک کالای تولیدی یک کارخانه را پیش خرید می کند و بخشی از قیمت سلف آن یا تمام آن را که معمولاً کمتر از قیمت تحویل فوری است، به فروشنده می پردازد. در هنگام سررسید، بانک کالای خریداری شده را تحویل می گیرد و در بازار به فروش می رساند.

۷. جعاله: بانک در پاسخ به تقاضای مشتری برای انجام کاری-مانند آجرنما کردن دیوار منزل-پیمانکاری را برای انجام کار در خدمت می گیرد. پس از اتمام کار، بانک مبلغ معین شده در قرارداد (جعل) را به صورت نقدی یا قسطی از مشتری دریافت می کند.

با توجه به تعریف اجمالی ارائه شده، می توان قراردادهای مبادله ای فوق را در دو دسته قرارداد مبادله با بازده ثابت و متغیر جای داد. قرارداد مبادله ای با بازدهی ثابت قراردادی است که در آن سود بانک از تأمین مالی، مبلغی ثابت است. فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، خرید دین و استصناع از جمله قراردادهای مبادله ای با بازده ثابتند. در این قراردادها بانک صرف نظر از شرایط اقتصادی سود ثابتی از محل تأمین مالی دریافت می کند.

در مقابل، برخی از قراردادهای مبادله ای، همچون سلف و جعاله بازده متغیر دارند. گرچه در این قرارداد میزان هزینه تسهیلات معین است، سود بانک از محل تأمین مالی متغیر است. در مورد جعاله بانک متعهد شده که به طور مثال در قبال گرفتن مبلغ ۵ میلیون تومان ساختمان متقاضی را آجرنما کند. بانک با اجیر کردن کارفرمایی این فعالیت اقتصادی را انجام می دهد. پس از پایان قرارداد، میزان سود

بانک از محل تأمین مالی تابع مدیریت بانک در طرح و همچنین شرایط واقعی بازار است.

این نوسان احتمالی در آمدی در مورد قرارداد سلف نیز صادق است؛ زیرا بانک پس از پیش خرید کالای مورد تأمین مالی باید آن را در بازار به فروش برساند. مشخص است که چون بانک در آینده کالا را تحویل می گیرد و قیمت کالا ممکن است تغییر کند، میزان سود بانک از این تأمین مالی متغیر است.

با نگاهی به واقعیت عملکرد قراردادهای مبادله ای، مانند سلف و جعاله در برخی از بانک های اسلامی می توان این ادعا را داشت که بانک ها در عمل برای کاهش ریسک سود ترفندهای مختلفی برای تثبیت سود به کار می برند. به طور نمونه، بانک با مشتری توافق می کند که مشتری نیز کالای مورد معامله را بر اساس یک قرارداد آتی در زمان سررسید قرارداد به قیمتی که بر آن توافق می کنند، از بانک خریداری نماید. بانک همچنین می تواند در ضمن قرارداد، حق فروش کالای سلف به مشتری به قیمت معین شده را برای خود منظور نماید. در این حالت تأمین مالی سلف برای بانک میزان سود ثابتی ایجاد می کند.

در تجربه عملی تأمین مالی جعاله در جمهوری اسلامی ایران نیز سود بانک از این محل تثبیت می شود. برای این منظور بانک با تحویل وجوه به خود متقاضی از او می خواهد به وکالت از بانک - مثلاً - ساختمان خود را آجر نما کند و مبلغ تسهیلات همراه با نرخ سود معینی به بانک پرداخت شود. در این شیوه نوعی مصالحه بین بانک و مشتری صورت می گیرد. صرف نظر از این که این شیوه را درست یا نادرست بدانیم، نتیجه عملی آن تثبیت سود بانک از محل تأمین مالی با قرارداد جعاله است.

با توجه به تعریف ارائه شده از قراردادهای مبادله ای و انواع مختلف آن می توان گفت تأمین مالی با استفاده از قراردادهای مبادله ای این ویژگی ها را دارد:

الف) معین بودن میزان سود تسهیلات: دریافت کننده تسهیلات مبادله ای باید مبلغ مشخصی را به بانک بپردازد. برای نمونه اگر فردی برای خرید مسکن ۲۰ میلیون تومان تسهیلات فروش اقساطی با نرخ ده درصد دریافت کرد، به طور مشخص باید در مجموع ۲۰ میلیون تومان همراه با میزان سودی معادل ده درصد تسهیلات طی دوره زمانی معین به بانک پرداخت کند. اگر ده درصد مبلغ تسهیلات طی دوره ۱۵ ساله بازپرداخت آن به فرض ۵ میلیون باشد، گیرنده آن در مجموع ۲۵ میلیون (شامل ۲۰ میلیون تومان اصل تسهیلات و ۵ میلیون سود) به صورت اقساط به عنوان اصل و سود تسهیلات می پردازد. با توجه به توضیح ارائه شده، در عمل تأمین مالی به شیوه جعاله و سلف نیز سود معینی را برای بانک حاصل می کند.

ب) ریسک درآمدی پایین تأمین مالی: در این گونه تأمین مالی از آن رو که بانک به طور نمونه، تعهدی نسبت به وضعیت مسکن خریداری شده و نوسانات قیمت آن ندارد، ریسک درآمدی را متحمل نمی شود. بانک به اقتضای قرارداد صرف نظر از وضعیت طرح تأمین مالی شده (این که متقاضی با خرید مسکن مورد تأمین مالی منتفع یا متضرر شده) عایدی معینی معادل ۵ میلیون تومان از محل ارائه تسهیلات مسکن دریافت می کند. به بیان دیگر، بانک صرف نظر از نوسانات پیش آمده در بازار مسکن یا عملکرد دریافت کننده تسهیلات در خرید آن، سود معین شده را دریافت می نماید. البته ممکن است عایدی بانک از این

تأمین مالی به دلیل ناتوانی مشتری در بازپرداخت اقساط یا نکول او با نوساناتی مواجه شود، ولی این ریسک که از آن به «ریسک نکول» یاد می شود، در سایر شیوه های تأمین مالی نیز وجود دارد. گذشته از آنکه بانک ها با استفاده از گرفتن وثیقه، ضامن و همچنین وضع جریمه تأخیر سعی در کاهش ریسک نکول دارند.

ج) عدم واکنش به نوسانات اقتصادی: با توجه به پایین بودن ریسک در آمدی تأمین مالی مبادله ای، این شیوه به نوسانات اقتصادی واکنشی نشان نمی دهد. این عدم واکنش در هر دو طرف نوسان های مثبت و منفی اقتصادی وجود دارد. مقصود از عدم واکنش به نوسان مثبت و منفی اقتصادی این است که در این قرارداد، هزینه تأمین مالی از نگاه دریافت کننده تسهیلات و عایدی آن از نگاه بانک مبلغی مشخص است. بر این اساس در صورت افزایش قیمت مسکن در طول دوره بازپرداخت تسهیلات، بانک عایدی بیشتری کسب نمی کند، ولی عواید مشتری افزایش می یابد. در این حالت به طور عمده مشتری از تغییرات قیمت در بازار مسکن سود می برد. در صورت کاهش قیمت مسکن، عایدی بانک تغییری نمی کند، ولی عواید مشتری کاهش می یابد و وی متضرر می شود.

۴- نقاط تمایز و تشابه تأمین مالی ربوی و مبادله ای

برخی از محققان بانک داری اسلامی با اشاره به ویژگی های سه گانه تأمین مالی مبادله ای، به خصوص ویژگی سوم، آن را مشابه تأمین مالی ربوی قلمداد می کنند. به اعتقاد آنها این دو نوع شیوه تأمین مالی از جهت های زیر مشابهند.

الف) تعیین سود قطعی: در هر دو شیوه بانک صرف نظر از واقعیت طرح تأمین مالی شده سود معینی را از متقاضی دریافت می کند.

ب) واکنش کم به نوسان بازار: در این دو شیوه تأمین مالی هیچ مکانیسمی

برای تعدیل نوسان واقعی اقتصاد وجود ندارد. اگر دریافت کننده تسهیلات به دلیل شرایط بازار متضرر شود، به مقتضای قرارداد ربوی یا مبادله ای باید اصل تسهیلات همراه با سود معین آن را پرداخت کند. در صورت بهبود شرایط نیز در هر دو قرارداد تغییری در دریافتی بانک و پرداختی مشتری صورت نمی گیرد. به بیان دیگر، این نوع تأمین مالی نمی تواند تعدیل کننده نوسان اقتصادی باشد.

این در حالی است که در تأمین مالی مشارکتی به واسطه سهم بری بانک و مشتری در طرح تأمین مالی شده، تأثیر پذیری دو طرف از شرایط رکود و رونق به شکل مطلوبی تعدیل می شود. برای نمونه اگر در شرایط رونق بازار مسکن سود خوبی از این تأمین مالی حاصل شد، هر دو طرف قرارداد (بانک و مشتری) از آن منتفع می شوند. در شرایط رکود بازار مسکن نیز همه هزینه ها بر گیرنده تسهیلات تحمیل نمی شود، بلکه بانک و مشتری هر دو هزینه های ناشی از شرایط بد اقتصادی را متحمل می شوند. در این حالت این شیوه تأمین به عنوان سازوکار ضد ادوار اقتصادی عمل می کند.

ب) وارد نشدن بانک در بازار حقیقی (بانک به عنوان واسطه وجوه): در این دو شیوه تأمین مالی بانک تنها به عنوان واسطه وجوه عمل می کند و عملاً وارد بازار حقیقی نمی شود. این اشکال از آن جهت تشدید می شود که در مواردی بانک ها انجام فعالیت مورد نظر را به خود متقاضی وامی گذارند. صوری شدن برخی از موارد تأمین مالی مبادله ای، از جمله شیوه جعله در برخی از بانک های جمهوری اسلامی مؤیدی بر ایجاد فاصله بین بخش واقعی و بخش پولی است.

در مقابل برخی از محققان اقتصاد اسلامی در تأیید شیوه تأمین مالی مبادله ای به برخی از نقاط تمایز آن با تأمین مالی ربوی اشاره می کنند:

الف) تفاوت نوع قرارداد: در تأمین مالی ربوی تسهیلات در قالب قرارداد قرض به متقاضیان پرداخت می شود و از این رو مازاد پرداختی بهره و حرام است.

این در حالی است که در تأمین مالی مبادله ای تسهیلات در قالب قراردادهایی چون فروش اقساطی و اجاره به شرط تملیک قرار می گیرد.

ب) شکل گیری معامله حقیقی در بازار: برخلاف تأمین مالی ربوی که در آن بانک رابطه ای با بازار حقیقی ندارد، در تأمین مالی مبادله ای بانک وارد چرخه واقعی اقتصاد می شود و نیازهای واقعی را تأمین می کند. به طور نمونه در بانک های ربوی مشتریان با پرداخت بهره تسهیلات دریافت می کنند. در این شیوه در صورت اطمینان از بازگشت اصل و سود، بانک دغدغه ای در مورد چگونگی هزینه شدن وجوه ندارد. در مقابل هنگامی که یک بانک اسلامی تسهیلات فروش اقساطی مسکن می پردازد، نسبت به هزینه شدن این وجوه در بخش تعیین شده حساسیت دارد.

ج) شکل گیری نرخ نسبی بر اساس شرایط عرضه و تقاضای کالاها: از جهت نظری می توان گفت که نرخ سود تأمین مالی مبادله ای تحت تأثیر شرایط عرضه و تقاضای کالا در هر زمینه فعالیت است. این در حالی است که نرخ بهره برای تمام فعالیت های اقتصادی ثابت است.

از میان این نکات، نکته سوم گرچه از جهت نظری درست است، در مقام عمل در موارد بسیاری نرخ سود تابع شرایط عرضه و تقاضا نیست. برای مثال در نظام بانکی جمهوری اسلامی نرخ تسهیلات مبادله ای در بخش های مختلف به صورت دستوری تعیین می شود. البته به نظر می رسد که در صورت شکل گرفتن شرایط بازاری برای عقود مبادله ای بتوان به نرخ نسبی های متفاوت دست یافت. هرچند وجود زمینه آربیتراژ می تواند موجب سوق یافتن وجوه به بخش های با عایدی بالاتر، از جمله بخش های خدماتی شود و تأمین مالی بخش های مولدتر، همچون کشاورزی با مشکل مواجه شود.

افزون بر این باید به این نکته نیز توجه داشت که تأمین مالی مبادله ای با مشکلات دیگری، از جمله صوری شدن معاملات و پیوند نرخ نسبی با نرخ بهره روبه رو است. برخی از بانک های اسلامی برای مقابله با این مشکلات ابتکاراتی به عمل آورده اند. به طور نمونه در نظام بانکی جمهوری اسلامی بانک ها به منظور جلوگیری از صوری شدن تأمین مالی مسکن، وجوه را مرحله به مرحله و پس از دریافت گزارش کارشناسی پیشرفت کار پرداخت می کنند. گذشته از آنکه در قرارداد فروش اقساطی، ابتدا مالکیت مسکن به بانک منتقل می شود و بانک پس از بازپرداخت بدهی مسکن را به نام مشتری درمی آورد.

برخی از بانک های اسلامی نیز برای جلوگیری از صوری شدن تأمین مالی مبادله ای فروشگاه های نیازهای مصرفی متقاضیان تسهیلات تأسیس کرده اند. در این چارچوب متقاضی تأمین مالی ضمن مراجعه به فروشگاه بانک کالای مورد نظر را با استفاده از تسهیلات تأمین مالی غیرمبادله ای، مانند خرید اقساطی خریداری می کند.

۵- نیازسنجی تأمین مالی مبادله ای در بانک داری اسلامی

علی رغم آنچه در مورد برخی نقایص تأمین مالی مبادله ای گفته شد، به نظر می رسد استفاده از این قالب در برخی از زمینه ها اجتناب ناپذیر است. همان گونه که در بحث اقتضائات عقود گفتیم، ویژگی های برخی از تقاضاهای تأمین مالی به گونه ای است که بانک نمی تواند آن را با استفاده از قراردادهای غیرانتفاعی و مشارکتی تأمین کند. به طور نمونه، مالک یک کارخانه تولیدی برای تهیه بخشی از مواد اولیه مورد نیاز خود از بانک اسلامی تسهیلات تقاضا می کند. در این مورد می توان گفت استفاده از عقود غیرانتفاعی همچون قرض الحسنه برای پاسخ به

این نیاز قابل توجه نیست؛ زیرا متقاضی از جهت توانایی مالی در حدی است که می تواند علاوه بر بازپرداخت اصل وجوه دریافتی، بخشی از عایدی حاصل از این معامله را به تأمین کننده وجوه بپردازد.

به نظر می رسد که در این موارد استفاده از عقود مشارکتی نیز چندان توجه پذیر نیست؛ زیرا استفاده از این قراردادها زمانی پذیرفته است که بتوان آن را در قالب شیوه مشارکتی تأمین مالی کرد. در مثال ما تأمین مالی مشارکتی نیاز به تأمین بخشی از مواد اولیه با برخی مشکلات نظری و فنی مواجه است. گذشته از آنکه مالک کارخانه و بانک در این موارد انگیزه مشارکت ندارند، مدیریت این گونه تأمین مالی خرد با مشکلات حسابداری مواجه است.

در نظام بانکی جمهوری اسلامی شیوه تأمین مبادله ای در گستره وسیعی قابل استفاده است. همان گونه که در جدول ۸،۱ مشاهده می شود، بانک ها می توانند از عقود مبادله ای در تأمین تمام نیازهای مصرفی و تولیدی استفاده نمایند.

جدول ۸،۱: کاربرد بخشی عقود تأمین مبادله ای در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران

عقود بخش های مورد استفاده

فروش اقساطی تولیدی (صنعتی، معدنی، کشاورزی)، خدمات و مسکن.

اجاره به شرط تملیک تولیدی (صنعتی، معدنی، کشاورزی)، خدمات و مسکن.

جعاله تولیدی (صنعتی، معدنی، کشاورزی)، بازرگانی، خدمات و مسکن.

خرید دین تولیدی (صنعتی، معدنی، کشاورزی)، بازرگانی و خدمات.

با توجه به آنچه در اقتضائات عقود مبادله ای گفته شد، شاید بتوان جهت گیری مشخص تری از زمینه های تأمین مالی توسط عقود مبادله ای ارائه کرد. در جدول ۸،۲ به طور نمونه نوعی دسته بندی از زمینه های مناسب تأمین مالی به روش مبادله ای ارائه شده است.

ص: ۲۴۴

نیاز مالی قرارداد مبادله‌ای

تهیه کالاهای مصرفی فروش اقساطی

تهیه کالاهای سرمایه‌ای (مسکن، محل کار و ابزار کار) فروش اقساطی، اجاره به شرط تمیک و استصناع

دریافت طلب خرید دین

سرمایه در گردش سلف

خدمات جعاله

بررسی شیوه‌های مختلف تأمین مالی مبادله‌ای

اشاره

با توجه به تفاوت‌های عقود مبادله‌ای بررسی هر یک از شیوه‌های تأمین مالی مبادله‌ای اهمیت خاصی پیدا می‌کند. در ادامه به بررسی تفصیلی شیوه‌های مرابحه ساده، مرابحه مرکب، فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف، جعاله و خرید دین می‌پردازیم.

۱- مرابحه ساده (بسیط)

مرابحه در لغت از ریشه «ربح» و به معنای زیادی و رشد در تجارت است و در اصطلاح فقها «فروش کالا به قیمت اولیه به اضافه مقداری سود» می‌باشد. (۱) یکی از شیوه‌های فروش مرابحی مرابحه ساده است. در این روش صاحب کالا آن را به قیمت اولیه خرید به اضافه مبلغی سود به متقاضی می‌فروشد. این روش به اتفاق فقهای اهل سنت جایز است. شرایط صحت این عقد عبارتند از: معلوم بودن قیمت اولیه خرید برای مشتری، معلوم بودن سود، صحت عقد اول و نبودن کالا - و قیمتش از اصناف ربوی. (۲)

ص: ۲۴۵

۱- (۱). فیاض عبدالمنعم حسنین، بیع المرابحه فی المصارف الاسلامیه، القاہرہ، المعهد العالمی للفکر الاسلامی، ۱۹۹۶، ص ۱۹.

۲- (۲). عبدالرزاق رحیم جدی الہیتی، المصارف الاسلامیہ بین النظریہ و التطبيق، ص ۵۰۹-۵۱۲.

۲- مرابحه مرگب (فروش مرابحی به متقاضی خرید)

این روش که به طور وسیعی در بانک های اسلامی مورد استفاده قرار می گیرد، توافقی است بین بانک (یا شخصی) و مشتری که بر اساس آن بانک کالای مورد تقاضای مشتری را خریداری می کند و مشتری تعهد می کند آن را از بانک خریداری کند و بانک نیز ملتزم می شود این کالا را به قیمت نقد یا نسیه (قیمت تمام شده به علاوه سودی که بر آن توافق می کنند) به مشتری بفروشد. البته این شیوه بیشتر به صورت فروش اقساطی و با قیمت نسیه در بانک های اسلامی مورد استفاده قرار می گیرد. (۱) این روش دارای عناصر زیر است: (۲)

۱. تقاضای مشتری برای خرید کالا توسط بانک با تعیین اوصاف کالای مورد تقاضا و قیمت و سود.

۲. تعهد (وعده) مشتری به خرید کالا و در مقابل، تعهد بانک به فروش آن به مشتری.

۳. خریداری کالا از سوی بانک به صورت نقد و فروش آن به مشتری به صورت نقد یا نسیه.

باتوجه به عناصر این معامله (فروش مرابحی به متقاضی خرید)، دو مرحله متمایز می توان برای آن مطرح کرد: (۳)

اول، تعهد طرفین (مواعده): در این مرحله مشتری تقاضای خرید کالای مورد نظرش را به بانک ارائه می کند و بانک خریداری آن و فروشش به مشتری را تعهد می کند و در مقابل، مشتری خرید آن را از بانک تعهد می نماید. در این

ص: ۲۴۶

۱- (۱). همان، ص ۵۱۳.

۲- (۲). همان، ص ۵۱۵.

۳- (۳). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۵۱۸ و ۵۱۹.

مرحله اوصاف کالا، قیمت و میزان سود مشخص می شود.

دوم، اجرای قرارداد فروش: این مرحله که در آن قرارداد (عقد) مستحکم می شود، از هنگام خرید کالا از سوی بانک و تحویل گرفتن آن آغاز و با عرضه آن به مشتری، قبول او، اتمام قرارداد (عقد) فروش و امضای آن از سوی طرفین (بانک و مشتری) پایان می پذیرد.

اهمیت این تفکیک در آنجا نهفته است که به مجرد توافق اولیه طرفین در مرابحه، قرارداد (عقد) بیع محقق نمی شود، بلکه بانک پس از خریداری کالا و تملک آن، طی قراردادی آن را به مشتری می فروشد. از این رو بانک کالایی را که مالک نیست، نمی فروشد.

چنان که مشاهده می شود، در شکل رایج مرابحه در بانک های اسلامی یک رابطه سه طرفه بین فروشنده، بانک و مشتری ایجاد می شود. در حالی که در مرابحه ساده یک رابطه دو طرفه بین فروشنده و مشتری وجود دارد. به علاوه در مرابحه مرکب وعده و التزام مطرح است که این امر در مرابحه ساده وجود ندارد.

مرابحه مرکب به صورت های زیر قابل اجرا است (۱):

۱. فروش مرابحی بر اساس عدم التزام هریک از بانک و مشتری در انجام تعهداتشان.

۲. فروش مرابحی بر اساس ملزم بودن بانک به انجام تعهدش (بانک ملزم به فروش کالای خریداری شده به مشتری است، ولی مشتری بین خریداری و امتناع از خرید مخیر است).

۳. فروش مرابحی بر اساس ملزم بودن هر دو طرف (بانک و مشتری) به انجام تعهداتشان.

ص: ۲۴۷

شیوه اول که در آن هیچ التزامی به انجام وعده و تعهد نیست، به اتفاق فقهای اهل سنت جایز است؛^(۱) اما در مورد روش های دوم و سوم که وعده الزامی از یک طرف یا دو طرف وجود دارد، نظریات مختلفی ارائه شده است:

الف) برخی با استناد به آنچه در کلمات ائمه چهارگانه اهل سنت وارد شده، معتقدند وجود الزام در مباحه جایز نیست.^(۲) این گروه دلایل دیگری نیز چون ممنوعیت فروش آنچه نزد شخص نیست (بیع ما لیس عندک)، ممنوعیت دو بیع در ضمن یک بیع، ممنوعیت فروش عینه، وجود خیار برای طرفین معامله پیش از متفرق شدن از جلسه عقد، ممنوعیت فروش کالی به کالی (فروش دین به دین: بانک آنچه را تحویل نداده به قیمتی که هنوز پرداخت نشده، می فروشد) و در برداشتن حيله فرار از ربا عنوان می کنند.^(۳)

ب) در مقابل، برخی وجود الزام نسبت به بانک و برخی آن را نسبت به هر دو طرف (بانک و مشتری) مجاز می دانند و معتقدند این عقد برای هر دو الزام آور است. این دسته به عموم آیات و روایات در مورد حلال بودن همه انواع بیع، مگر مواردی که تخصیص خورده باشد، سهولت و وجود مصلحت در آن، قیاس آن بر عقد استصناع^(۴) و فروش سلم^(۵) و فروش اقساطی، آیات و روایات دال

ص: ۲۴۸

۱- (۱). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۵۱۹.

۲- (۲). همان، ص ۵۱۹ و ۵۲۱.

۳- (۳). عبدالستار ابو غده، الجوانب الفقهيہ لتطبيق المباحه فی المجتمع المعاصر، «خطه الاستثمار فی البنوك الاسلامیة الجوانب التطبيقیة و القضایا و المشکلات»، همان، ص ۲۳ و ۴۵.

۴- (۴). استصناع در اصطلاح فقها عقدی است که در آن انجام کاری بر روی کالایی شرط می شود؛ مانند آنکه شخص پارچه ای را به خیاط می دهد تا آن را به لباس تبدیل کند؛ ر.ک: عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۵۶۰.

۵- (۵). فروش سلم همان سلف و پیش خرید است.

بر لزوم وفا به عهد و پیمان، وارد شدن ضرر به بانک در صورت عدم الزام مشتری به خرید کالای مورد تقاضایش (که بنا بر لا ضرر و لا- ضرار فی الاسلام مجاز نیست)، نظریه مشهور فقهای مالکی و نظر فقهای چون ابن شبر ذمه و ابن عربی و همچنین بسیاری از فقهای معاصر اهل سنت مبنی بر وجوب وفا به عهد و وعده به صورت مطلق و... استناد می کنند. (۱)

این گروه دلایل طرفداران نظر اول را مردود می دانند. چون بانک پس از خرید کالا و تملک آن را می فروشد و در نتیجه از مصادیق فروش آنچه نزد مالک نیست، نمی باشد. همچنین این معامله از مصادیق دو بیع در ضمن یک بیع نیست؛ زیرا این اشکال در مواردی وارد است که فروشنده (بانک) در فروش مرابحی بدون تعیین نوع معامله، کالا- را به صورت نقد یا نسیه بفروشد و به طور مثال بگوید: «این کالا را به ده دینار نقد یا پانزده دینار نسیه به تو فروختم.» ولی این امر از لوازم مرابحه مرکب نیست؛ چون فروشنده (بانک) می تواند نوع معامله (نقد یا نسیه) را مشخص کند و کالا را معیناً یا نقد و یا نسیه بفروشد. به علاوه این معامله از مصادیق فروش عینه نیز نمی باشد؛ چرا که فروش عینه در مواردی است که شخص کالایی را به صورت مدت دار از مالکش می خرد و سپس آن را به صورت نقد به خود وی می فروشد و یا مالک آن را به صورت نقد فروخته و سپس خودش به صورت مدت دار می خرد و این روش به عنوان راهی برای رسیدن به قرض ربوی به کار می رود؛ درحالی که در مرابحه مرکب چنین اتفاقی

ص: ۲۴۹

۱- (۱). به منابع زیر مراجعه شود: شلبی، اسماعیل عبدالرحیم، الجوانب القانونیه لتطبیق عقدی المرابحه و المضاربه، «خطه الاستثمار فی البنوک الاسلامیه الجوانب التطبیقیه و القضایا و المشکلات»، ص ۲۵۲. عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۵۲۴-۵۲۷.

روی نمی دهد. وجود شبهه ربا نیز در مورد آن مردود است؛ زیرا این امر مرتبط با فروش اقساطی است و به طوری که خواهیم گفت، در فروش اقساطی قیمت در مقابل کالای فروخته شده قرار می گیرد، نه در برابر گرفتن مهلت. (۱)

البته مباحث زیادی در زمینه مرابحه مطرح شده، اما پرداختن به آنها مستلزم تدوین کتاب جداگانه ای است که از ذکر آنها صرف نظر می کنیم. با این حال، از مسائلی که می توان به عنوان بحث تکمیلی مرابحه مطرح کرد، بحث فروش اقساطی است؛ زیرا فروش مرابحی در اکثر بانک های اسلامی معمولاً به صورت فروش اقساطی (فروش مدت دار) به اجرا در می آید.

۳- فروش اقساطی

اشاره

فروش اقساطی یکی از مصادیق خرید و فروش مدت دار است که در آن کالای فروخته شده در زمان حال و قیمت در آینده تحویل داده می شود. مصداق دیگر آن فروش سلم می باشد که قیمت در زمان حال، ولی کالا در آینده داده می شود. (۲)

فروش اقساطی به یکی از دو صورت فروش با همان قیمت نقد و فروش با قیمتی بیشتر از آن امکان پذیر است. فقها به اتفاق صورت اول را جایز، بلکه مستحب می دانند. (۳) اما در مورد صورت دوم، دو دیدگاه متفاوت وجود دارد:

ص: ۲۵۰

-
- ۱- (۱). به منابع زیر مراجعه شود: عبدالستار ابو غده، همان، ص ۲۵-۳۰؛ منذر قحف، التعلیق الاول، «خطه الاستثمار فی البنوک الاسلامیه، الجوانب التطبیقیه و القضایا و المشکلات»، همان، ص ۴۵-۴۷؛ اسماعیل عبدالرحیم شلبی، همان، ص ۲۴۹-۲۵۲.
  - ۲- (۲). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۵۴۶.
  - ۳- (۳). همان.

دیدگاه اول: برخی معتقدند این معامله جایز است؛ البته در صورتی که قیمت مشخصی (قیمت نقد یا نسیه) را در قرارداد معین کنند، ولی اگر قیمت به صورت مبهم ذکر شود، معامله صحیح نیست. (۱) (مانند این که فروشنده بگوید: من کالا را به تو فروختم؛ نقد به قیمت ۱۰ تومان و نسیه به قیمت ۱۵ تومان). این نظر از سوی ابن عباس، عطاء ابن ابی رباح، حکم، حماد، طاووس، زهری، قتاده، سعید بن مسیب، اوزاعی، ثوری و فقهای تابع آنها پذیرفته شده است. همچنین اکثر فقهای حنفی، مالکی، شافعی و حنبلی به آن معتقدند. (۲)

دیدگاه دوم: برخی دیگر معتقدند گرفتن مبلغی اضافه بر قیمت نقد، در فروش اقساطی مجاز نیست. این نظر توسط برخی از فقهای گذشته، همچون ناصر، منصور، هادریه، امام یحیی و فقهای مذهب ظاهری و عده ای از فقهای معاصر، از جمله عبدالسمیع مصری، نظام الدین عبدالحمید و عبدالناصر العطار مورد پذیرش قرار گرفته است. (۳)

باتوجه به اهمیت این بحث در ارزیابی عملکرد بانک های اسلامی، به بررسی مختصر ادله طرفی نو نتیجه گیری در مورد عناصر زمان در ربا و خرید و فروش اقساطی می پردازیم:

دلایل مخالفان فروش اقساطی

این دسته دو آیه ...أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَ حَرَّمَ الرِّبَا... ۴ و ...لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم

ص: ۲۵۱

۱- (۱). همان، ص ۵۴۷.

۲- (۲). همان.

۳- (۳). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۵۵۴ و ۵۵۵.

بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ... ۱ تمسک جسته اند. با این بیان که آیه اول بر حرمت خرید و فروش هایی که مبلغ اضافی در مقابل مهلت قرار می گیرد، دلالت دارد و به دلیل عدم رضایت فروشنده و خریدار و مضطر بودن آن دو، این معامله از مصادیق اکل مال به باطل است. (۱)

نهی پیامبر از دو معامله در یک معامله (صفقتین فی صفقه) با تفسیری که سماک از آن ارائه کرده که شخص کالایی را به دیگری می فروشد و به او می گوید: این کالا نسیه به این قیمت و نقد به آن قیمت (۲) و نهی حضرت از دو بیع در ضمن یک بیع در روایتی که ابوهریره نقل کرده، دلایل دیگر این گروه است. در روایت ابوهریره آمده است: «کسی که دو بیع را در ضمن یک بیع قرار دهد، برای او کمترین آنهاست و یا رباست.» صاحب روضه الدریه می گوید: «این دو حدیث بر این مطلب دلالت دارند که قرارداد اضافی به خاطر نسیه بودن معامله، ممنوع است.» (۳)

هر زیادی در مقابل مهلت و زمان، رباست؛ زیرا مهلت مالیت ندارد و نمی تواند عوض واقع شود. به همین دلیل مبلغ اضافی بدون عوض و از مصادیق ربا می باشد. به بیان دیگر، زیادی در فروش اقساطی با زیادی در قرض که در مقابل گرفتن مهلت است، تفاوتی ندارد. (۴)

ص: ۲۵۲

۱- (۲). همان، ص ۵۵۲ و ۵۵۱.

۲- (۳). همان، ص ۵۵۵.

۳- (۴). همان ص ۵۵۶؛ به نقل از سنن ابوداود، ج ۳، ص ۲۷۴ و سنن الکبری، ج ۵، همان، ص ۳۴۳.

۴- (۵). رضا سعدا...، «مفهوم الزمن فی الاقتصاد الاسلامی»، مجله دراسات اقتصادیه اسلامیه، مجلد دوم، شماره اول، ۱۴۱۵ ه.ق، ص ۹۳.

این گروه به همان دو آیه ای که مخالفان بدان توسل جستند، استفاده کرده اند. با این تفسیر که بر اساس آیه اول همه انواع خرید و فروش (بیع) جایز است؛ مگر مواردی که تخصیص خورده باشد و دلیلی بر استثنای فروش اقساطی از این عموم وارد نشده است. همچنین این معامله از مصادیق تجارتي است که مورد رضایت طرفین معامله است. (۱) به علاوه، اضطرار لازمه فروش اقساطی نیست و چه بسا در مواردی همانند سایر معاملات یکی از دو طرف یا هر دو مضطر باشند، اما حالت عمومی چنین نیست. از طرف دیگر آنچه باعث بطلان معامله می شود، اکراه است که در مقابل اختیار قرار می گیرد و اضطرار باعث بطلان آن نمی شود. (۲)

همچنین احادیث بسیاری که قراردادان مال در مقابل مدت را تجویز کرده اند؛ از جمله روایتی که از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل شده که ایشان به عمرو عاص دستور تجهیز لشکر را دادند و وی یک شتر را در مقابل پرداخت دو شتر به صورت مدت دار خریداری کرد. و روایت دیگر که پیامبر کم کردن مبلغ بدهی در مقابل وصول پیش از موعد آن (به اصطلاح بیع الدین یا تنزیل دین) را مجاز شمرده اند. با این استدلال که اگر کم کردن مبلغ در مقابل وصول زودتر از موعد بدهی مجاز باشد، مانعی از گرفتن اضافی در مقابل مدت به ذهن خطور نمی کند. (۳)

حکم اتفافی فقها به وجود خیار برای مشتری در مواردی که فروشنده بدون اطلاع وی کالا را به صورت نسیه بها بفروشد، دلیل دیگر آنهاست. از این حکم استفاده می شود که فروش کالا به صورت نسیه و با قیمتی بیش از قیمت نقد

ص: ۲۵۳

۱- (۱). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۵۵۲.

۲- (۲). رضا سعدا...، همان، ص ۹۳.

۳- (۳). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۵۵۲-۵۵۳.

جایز است و گرنه وجهی برای قراردادن خیار برای مشتری وجود نداشت. (۱)

همچنین ادعای ابن تیمیه بر این که مسلمانان به طور پیوسته از فروش اقساطی در معاملاتشان استفاده می کردند و این به منزله اجماع از طرف آنها بر جواز آن است. (۲)

نیز قیاس فروش اقساطی به فروش سلم که در هر دو بخشی از مال در برابر مهلت و زمان قرار می گیرد. (۳)

همچنین این که فروش اقساطی وسیله ای برای ترویج تجارت و راهی برای پاسخ گویی به نیازهای مردم است و طرفین معامله از آن سود می برند. (۴)

افزون بر این که در بیشتر موارد اضافی متعین نیست و به طور خاص در مقابل زمان قرار نمی گیرد. (۵)

همچنین در شرع اسلام، هر قرارداد (عقد) به طور مستقل مورد توجه قرار می گیرد و نمی توان آن را با قرارداد (عقد) دیگر مورد سنجش قرار داد. فروش اقساطی نیز خود عقدی مستقل است و نیازی به همسان بودن قیمت آن با قیمت در عقود دیگر نیست. (۶)

در دو حدیث مورد استفاده مخالفان، نهی مستند به ابهام در قیمت کالای مورد معامله می باشد و ذیل روایت ابوهریره «برای او کمترین آنهاست و یا رباست»، در نقل دیگری که از ابن هریره وارد شده، وجود ندارد و به فرض

ص: ۲۵۴

۱- (۱). رضا سعدا...، همان، ص ۹۹.

۲- (۲). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۵۳۳.

۳- (۳). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۵۵۳.

۴- (۴). رضا سعدا...، همان، ص ۹۸.

۵- (۵). همان، ص ۹۹.

۶- (۶). همان، ص ۹۸.

وجود نیز به موارد بیع عینه حمل می شود. (۱)

علی رغم ایرادهایی در برخی از ادله مجوزان (ضعف سند روایت تنزیل دین، امکان تعیین بخشی از قیمت که در مقابل زمان قرار گرفته با مقایسه آن با قیمت در معامله نقدی آن کالا (۲) به نظر می رسد ریشه اختلاف این دو گروه (مجوزان و مخالفان) همان گونه که ابن زهره گفته، این است که آیا مبلغ اضافی در مقابل مهلت و زمان قرار می گیرد و همانند زیادی در قرض مجاز نیست و یا مطلب به گونه دیگری است. به بیان دیگر برخی زیادی در فروش اقساطی را به زیادی در قرض قیاس کرده اند و این دو را یکی می دانند و به حرمت هر دو حکم می کنند؛ اما برخی دیگر معتقدند بین فروش اقساطی و ربا تفاوت های بسیاری وجود دارد. (۳) به اعتقاد آنها یکی دانستن این دو ریشه در همان تصور اعراب جاهلی دارد که بین خرید و فروش (بیع) و ربا تفاوتی نمی دیدند. (۴) به نظر این گروه برخی از این تفاوت ها عبارتند از:

زیادی در ربا، اضافه بودن یکی از دو شیء مساوی بر دیگری است، اما زیادی در فروش اقساطی اضافی بین دو شیء مختلف، یعنی کالا و قیمتش می باشد. (۵)

ص: ۲۵۵

۱- (۱). مانند آنکه فرد با پرداخت مبلغی ۳ کیلو گندم پیش خرید می کند؛ ولی فروشنده هنگام تحویل کالا می گوید: این ۳ کیلو گندم را که به ذمه من داری، به ۶ کیلو گندم تا دو ماه دیگر بفروش. خرید و فروش دوم (بیع دوم) که بر خرید و فروش اول (بیع اول) وارد شده و از مصادیق دو بیع در ضمن یک بیع است. از این رو باید به کمترین آنها یعنی معامله اول عمل کرد و اگر به دومی عمل کنند، از مصادیق ربا می شود؛ ر.ک به: رضا سعدا...، همان، ص ۹۹ و ۱۰۰.

۲- (۲). رضا سعدا...، ص ۱۰۱-۱۰۳.

۳- (۳). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۵۵۷.

۴- (۴). رضا سعدا...، همان، ص ۱۰۰.

۵- (۵). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۵۵۸.

در ربا در مقابل مهلت بخش معینی از مال قرار می گیرد، ولی در فروش اقساطی هر چند مهلت در تعیین قیمت مورد توجه است، اما بخشی از قیمت به طور مشخص در برابر مهلت قرار نمی گیرد. (۱)

در فروش اقساطی در صورت عدم پرداخت قیمت در مهلت مقرر، قیمت افزایش نمی یابد، اما زیادی در ربا مستمر است و با تأخیر در بازپرداخت افزایش می یابد. (۲)

فروش اقساطی از مصادیق تجارت است و در تجارت علاوه بر احتمال سود، تحمل خسارت نیز محتمل است. بانک در فاصله خرید کالا- و تحویل آن به مشتری که مالک آن می باشد، با ریسک هایی چون معیوب بودن کالا، مشکلات ناشی از عدم ترخیص کالا- از گمرک، امتناع مشتری از خرید آن، (۳) پایین آمدن قیمت کالا- قبل از تحویل به مشتری به ویژه در مورد کالاهای وارداتی که بین زمان تقاضای مشتری و تحویل آن فاصله زیادی وجود دارد و... مواجه است؛ در حالی که مبلغ قرض داده شده و بهره آن تضمین شده است و بانک خسارتی را متحمل نمی شود. (۴)

یکی از محققان اهل سنت در تبیین این نکته می گوید: زمان در عرف و شرع دارای ارزش و قیمت است، ولی شارع آن را به تنهایی باعث نتیجه و ثمر نمی داند؛ اما اگر همین زمان با مال مقرون شود، می تواند ارزش و قیمت غیرمستقیم پیدا کند. به

ص: ۲۵۶

۱- (۱). البته همان گونه که اشاره شد، این وجه مورد اشکال قرار گرفته است؛ چرا که می توان با مقایسه قیمت نقد و نسیه کالا، بخشی از قیمت را که در مقابل مهلت قرار گرفته، مشخص کرد. هر چند به اعتقاد برخی غیر از مهلت عوامل دیگری نیز در این اضافی دخیلند. ر.ک: رضا سعاد...، همان، ص ۹۹-۱۲.

۲- (۲). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۵۵۸.

۳- (۳). البته این مشکل بیشتر در مواردی بروز می کند که بانک مشتری را ملزم به خریداری کالای مورد تقاضا نمی کند.

۴- (۴). عبدا... عبدالمجید المالکی، همان، ص ۱۲۸.

بیان دیگر شرع بر میل فطری انسان در برتر دانستن عین بر دین و نقد بر نسیه صحه می گذارد و به وجود قیمت برای زمان اقرار دارد، لیکن انعقاد قرارداد (عقد) مستقل بر زمان را مجاز نمی شمارد؛ هر چند لحاظ قیمت زمان در قیمت گذاری کالای فروخته شده به صورت نسیه را مشروع می داند. همان گونه که بنا بر نظریات فقهی، بچه در شکم گوسفند را نمی توان به تنهایی فروخت، ولی می توان به خاطر وجود آن قیمت بیشتری را برای گوسفند (حامله) تقاضا کرد، در فروش اقساطی نیز زمان از حیث وجود و مدت در قیمت کالا لحاظ می شود. اما زمان از کالای معامله شده مستقل نیست و آنچه در مقابل آن قرار می گیرد، در ضمن قیمت است. به بیان دیگر چنین نیست که دو عقد و قرارداد وجود داشته باشد، یکی در مورد کالا و دیگری در مورد زمان و مهلت. به اعتقاد این محقق، ما می توانیم با مقایسه قیمت نقد و نسیه، مبلغ قرار گرفته در مقابل زمان را مشخص کنیم، اما آنچه باعث مشروعیت آن شده این است که زمان به طور مستقل مورد معامله قرار نگرفته است. همچنین وی معتقد است که شارع مقدس قرض را از باب تبرعات و نه معاوضات می داند و قرض دهنده در صورتی که برای خشنودی خداوند اقدام به آن کند، در مقابل نگرفتن عوض مادی در برابر ارزش زمان و مهلت، مستحق ثواب الهی می شود. به علاوه وی با ذکر حکمت هایی، از جمله سوق دادن مسلمانان به تأمین مالی فعالیت های اقتصادی شان از راه روش های غیر از قرض، بیان می کند که شارع مقدس قرض را تنها به عنوان وسیله ای برای تحقق تکافل اجتماعی بین مسلمانان مطرح کرده است. (۱)

نظریات فقهای شیعه در زمینه فروش مرابحی و اقساطی

یکی از مباحث مطرح در کتب فقهای شیعه بحث از بیع نسیه و بیع مرابحه

ص: ۲۵۷

۱- (۱). رضا سعدا...، همان، ص ۱۰۳-۱۱۰.

است. مراد از بیع مرابحه بنا به تعریفی که صاحب جواهر از علامه در قواعد نقل کرده، عبارت از فروش کالا- با خیردادن از سرمایه و افزودن مبلغی بر آن (سرمایه) است. (۱) به بیان دیگر، شخصی که کالایی را خریده پس از اعلام قیمت خرید خود به مشتری، آن را با افزودن مبلغی به عنوان سود می فروشد.

فروش مرابحی- همان گونه که در مباحث قبل مطرح شد- به دو صورت بسیط، همانند نمونه فوق، و مرکب صورت می گیرد. مرابحه مرکب که معمولاً در بانک های اسلامی مورد استفاده قرار می گیرد، آن است که بانک بنا به تقاضای مشتری، کالایی را برای او می خرد و با افزودن مبلغی به عنوان سود، آن را به وی می فروشد، که معمولاً فروش به صورت نسیه و اقساطی صورت می گیرد.

بنابراین فروش مرابحی نوعی بیع است که احیاناً می تواند با فروش نسیه و اقساطی همراه باشد. به طوری که در مباحث آتی توضیح خواهیم داد، در نظام بانکی جمهوری اسلامی فروش اقساطی در واقع نوعی فروش مرابحی می باشد که از آن به فروش اقساطی تعبیر شده است؛ چرا که در فروش اقساطی وارد شده در این نظام نیز بانک بنا به تقاضای مشتری، کالای مورد تقاضای او را به صورت نقد می خرد و پس از افزودن مبلغی به عنوان سود آن را به صورت اقساطی به او می فروشد؛ هر چند تعریف ارائه شده از فروش اقساطی در آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا اشاره ای به تقاضای مشتری جهت خرید کالا نکرده است.

به هر حال فقهای شیعه همانند فقهای اهل سنت علاوه بر تجویز فروش نسیه و اقساطی، مرابحه را نیز مجاز می شمارند. منتها در چگونگی اجرای

ص: ۲۵۸

مربحه اختلاف جزئی وجود دارد. تفصیل مطلب آن که مباحه به دو صورت قابل اجراست. صورت اول این که سود مورد تقاضا به نسبت قیمت بیان شود؛ مانند اینکه فروشنده بگوید: این کالا را صد تومان خریده ام و آن را به صد تومان و به ازای هر دو تومان، یک تومان سود می فروشم. این صورت را برخی از فقها ممنوع (۱) و برخی دیگر مکروه دانسته اند. (۲) صاحب تذکره کراهی این امر را چنین تبیین کرده است: «گاهی میزان قیمت در زمان عقد بیع معلوم نمی شود و شناخت آن نیازمند محاسبه است.» (۳)

اما صورت دوم آن است که پس از لحاظ سود، قیمت فروش به صورت یکجا اعلام شود؛ به طور مثال فروشنده می گوید: این کالا را به صد تومان خریده ام و آن را به تو به صد و ده تومان می فروشم. این صورت بنا بر نظر فقهای شیعه جایز است و کراهی نیز ندارد. در مقابل ابوحنیفه، شافعی، مالک و اکثر فقهای اهل سنت حتی صورت اول را نیز مکروه نمی دانند. (۴)

همچنین مشهور فقهای شیعه چون عمل به شرط ابتدایی را لازم نمی دانند، در فروش مباحی نیز الزامی برای وفای متقاضی به تعهد خود مبنی بر خریداری کالای مورد تقاضا نمی بینند. (۵) اما به طوری که بحث آن گذشت، فقهای اهل سنت در این مورد اتفاق نظر ندارند و مشهور فقهای مالکی و فقهای چون ابن شبرذمه

ص: ۲۵۹

۱- (۱). از جمله سلار، ابوالصلاح و ابن سراج ر.ک: ابی منصور بن یوسف المطهر الاسدی (علامه حلی)، همان، ص ۱۵۶.
۲- (۲). از جمله علامه حلی، ابن ادريس و یحیی بن سعید ر.ک: علی اصغر مروارید، سلسله ینایع الفقهیه، ج ۱۴، همان، ص ۳۲۸، ۵۲۷ و ۴۸۶.

۳- (۳). محمد حسن نجفی، جواهر الکلام، ج ۲۳، همان، ص ۳۰۷.

۴- (۴). ابی جعفر محمد ابن الحسن الطوسی، همان، ج ۳، ص ۱۳۴.

۵- (۵). شیخ مرتضی انصاری، المکاسب، ص ۲۸۲.

و ابن عربی و بسیاری از فقهای معاصر اهل سنت، وجوب وفا به عهد و وعده را به صورت مطلق مطرح می کنند.

دو شیوه عملیاتی فروش اقساطی

الف) شیوه عاملیت بانک: در این شیوه بانک خود و یا با واسطه کالای مورد تقاضای مشتری را تأمین می نماید و پس از تحویل آن مبلغ مورد توافق را دریافت می کند. برخی از بانک های اسلامی فروشگاه هایی ایجاد کرده اند تا متقاضیان تأمین مالی با مراجعه به آن خریداری کالای مورد نیاز خود را تأمین مالی کنند.

ب) شیوه وکالت در خرید و فروش: در این شیوه متقاضی تسهیلات به وکالت از بانک کالایی را برای بانک می خرد و سپس آن را به صورت قسطی با افزودن مبلغ یا درصدی به خودش می فروشد. فرض کنید فردی مایل به گرفتن تسهیلات از بانک است. بانک به مشتری اعلام می کند که به صرافى طرف قرارداد بانک مراجعه کند و به وکالت از بانک مقداری طلا خریداری کند.

زمینه های تأمین مالی فروش اقساطی

اشاره

در اینجا شیوه های عملیاتی تأمین مالی مرابحی و فروش اقساطی را به بررسی می گذاریم.

مقایسه شیوه های عملیاتی تأمین مالی مرابحی و فروش اقساطی در بانک های اسلامی می تواند زمینه ارتقای این شیوه تأمین مالی را فراهم آورد. در ادامه به مقایسه دو شیوه تأمین مالی «فروش مرابحی به متقاضی خرید» و «شرکت مرابحه» که در بانک اسلامی اردن مورد استفاده قرار گرفته و فروش اقساطی در جمهوری اسلامی ایران می پردازیم.

الف) فروش مرابحی به متقاضی خرید

در روش فروش مرابحی به متقاضی خرید، (۱) بانک اسلامی اردن تقاضای مشتری برای خرید کالا را در مقابل التزام متقاضی به خرید آن بر اساس سودی که از ابتدا بر آن توافق می کنند، اجابت کرده و کالا را با پرداخت کل یا بخشی از بهایش برای مشتری می خرد و پس از تملک کالا- آن را به مشتری می فروشد. (۲) این شیوه در مورد همه کالاها (کالاهای نهایی، واسطه ای، سرمایه ای، مواد اولیه و...) به اجرا درمی آید (۳) و به طور خاص در چهار زمینه مشخص تحت عناوین خرید کالای قابل رهن (مانند اتومبیل)، خرید اراضی و مستغلات، خرید کالاهای محلی و تأمین مالی واردات به روش مرابحه و با اعتبارات اسنادی انجام می پذیرد (۴) که شیوه اجرای هر یک را تشریح می کنیم:

فروش کالاهای قابل رهن (مانند اتومبیل)

(۵)

شعب بانک با کسب موافقت اداره بانک در تعیین فروشندگان، بر اساس مراحل زیر عمل می کنند: (۶)

الف) مشتری تقاضای خرید کالا بر اساس مرابحه را به شعبه بانک تقدیم می کند و قرارداد «فروش مرابحی به متقاضی خرید» را امضا می کند.

ب) بانک صورت حساب قیمت های پیشنهادی را از فروشنده درخواست می کند.

ص: ۲۶۱

۱- (۱) بیع المرابحه للامر بالشراء (purchasing for others on a pre-agreed profit).

۲- (۲) قانون البنك الاسلامی الاردنی...، همان، ماده ۲، ص ۵.

۳- (۳) عبدا... عبدالمجید المالکی، همان، ص ۱۳۵.

۴- (۴) موسی عبدالعزیز شحاده، همان، ص ۲۰.

۵- (۵) بیع المرابحه للافراد فی السلع القابله للرهن (السيارات مثلاً).

۶- (۶) موسی عبدالعزیز شحاده، همان، ص ۲۰ و ۲۱.

ج)فروشنده این صورت حساب را به بانک ارائه می کند.

د)بانک پس از ثابت شدن مطابقت صورت حساب با شروط تعیین شده،آن را قبول کرده و به فروشنده بازمی گرداند.

ه)بانک کالا را از وکیل(یا فروشنده)بر اساس صورت حساب رسمی که به نام بانک صادر می شود،می خرد.

و)مشتری ملترم به خرید کالا به روش مرابحه و با قیمت توافق شده می شود و این با امضای قرارداد مرابحه خاصی که متضمن این نکته است،حاصل می شود.

ز)فروشنده به وکالت از بانک،قرارداد فروش و سفته ها را بر اساس صورت حسابی که در بند«و»آمده،تنظیم می کند و اتومبیل را به نام بانک ثبت می کند.

ح)فروشنده(یا وکیل)اسناد ذکرشده را به بانک عرضه می کند و بانک پس از کامل شدن مراحل اجرایی اقدام به پرداخت وجه صورت حساب فروش و گرفتن سفته ها(از فروشنده)می نماید.

ط)بانک حق دارد هنگام اجرای قرارداد ضمانت هایی را که برای تأمین حقوق خود لازم می داند،از مشتری اخذ کند.

ی)بانک اتومبیل را در اداره راهنمایی و رانندگی به نام بانک ثبت می کند.

ک)بانک اتومبیل را به صورت فروش مرابحی به مشتری می فروشد و آن را(در اداره راهنمایی و رانندگی)به نام مشتری ثبت می کند و در همین هنگام آن را به نفع بانک نزد اداره راهنمایی و رانندگی به رهن می گذارد(اگر رهن از شروط ضمانت باشد).

ل)اتومبیل به نفع بانک«بیمه کامل»می شود.(اگر این موضوع از شرایط مورد توافق بین بانک و مشتری و بانک باشد).

(۱)

تمام مراحل که برای فروش مرابحی اتومبیل ذکر شد، در مورد زمین و دارایی های غیرمنقول نیز اجرا می شود: بانک پس از خریداری زمین به تقاضای مشتری، آن را به نام خود (بانک) در «اداره اراضی» ثبت می کند و سپس آن را به مشتری فروخته و به نام وی (مشتری) نزد همین اداره ثبت می کند. (۲)

چنانکه می بینید، در عملیات مربوط به خریداری کالاهای قابل رهن (مانند اتومبیل) و زمین و دارایی های غیرمنقول، مورد معامله دو بار ثبت می شود؛ زیرا بنا به نظر مشاور شرعی بانک (شیخ عبدالحمید السائح) فروش مرابحی نوعی بیع است و در مورد ماشین، زمین و نظایر آن، بیع (فروش) تنها با ثبت به نام مشتری در اداره مربوط کامل می شود. پیش از کامل شدن بیع، نه بانک فروشنده محسوب می شود و نه متقاضی خریدار؛ صرفاً توافقی بر عقد بیع صورت می گیرد که نه مانع از عدول بانک از اتمام بیع در صورت افزایش قیمت کالای مورد معامله می شود و نه از به هم زدن معامله از سوی مشتری در صورت کاهش قیمت یا هر سبب دیگری. (۳)

تأمین مالی خرید کالاهای محلی (کالاهای غیرقابل رهن)

(۴)

بانک خرید مرابحی کالاهای غیرقابل رهن، مانند اثاث منزل و نظایر آن را بر اساس مراحل زیر تأمین مالی می کند: (۵)

ص: ۲۶۳

۱- (۱). بیع الاراضی و العقارات.

۲- (۲). موسی عبدالعزیز شحاده، همان، ص ۲۱.

۳- (۳). الفتاوی الشرعیه، الجزء الاول، همان، ص ۸۴ و ۸۵.

۴- (۴). تمویل شراء السلع المشتره محلیاً.

۵- (۵). موسی عبدالعزیز شحاده، همان، ص ۲۲ و ۲۳.

الف) مشتری تقاضای خرید کالا بر اساس مرابحه را به شعبه بانک تقدیم می کند.

ب) پس از موافقت بانک با تأمین مالی خرید این کالا قرارداد فروش مرابحه به متقاضی خرید بین بانک و مشتری امضا می شود.

ج) بانک صورت حساب قیمت پیشنهادی کالای مورد نظر را از فروشنده درخواست می کند.

د) فروشنده صورت حساب قیمت پیشنهادی را به بانک ارائه می کند.

ه) بانک پس از ثابت شدن مطابقت صورت حساب با شروط تعیین شده آن را قبول کرده و به فروشنده باز می گرداند یا ضمن ارسال نامه ای موافقت خود را با آنچه در صورت حساب قیمت پیشنهادی آمده، اعلام می کند.

و) بانک کالا را بر اساس صورت حساب رسمی که به نام بانک صادر می شود، از فروشنده می خرد.

ز) بانک قیمت کالا را (به صورت چک) بر اساس صورت حساب فروش به فروشنده می پردازد.

ح) مشتری ملتزم به خرید کالا با روش مرابحه و قیمت توافق شده، می شود و این با امضای قرارداد مرابحه خاصی که متضمن این نکته است، حاصل می شود.

ط) بانک تنظیم سفته ها بر اساس شروط مرابحه برای مشتری را به عهده می گیرد.

ی) یکی از کارمندان بانک بر عملیات تحویل گرفتن کالا از فروشنده و دادن آن به مشتری نظارت می کند.

تأمین مالی واردات به روش مرابحه با اعتبارات اسنادی

(۱)

بانک واردات کالاهای تجاری، ماشین آلات، مواد خام و یا سایر کالاهای

ص: ۲۶۴

وارداتی را به روش زیر تأمین مالی می کند: (۱)

الف) مشتری با امضای قرارداد تقاضای خرید، ویژگی های کالا یا کالاهای درخواستی را معین می کند.

ب) بانک اقدام به گشایش اعتبار اسنادی می کند.

ج) بانک براساس اعتبار اسنادی، از محل تعیین شده خرید می کند و قیمت را می پردازد.

د) بانک هنگام رسیدن اسناد مالکیت کالا، با مشتری (متقاضی خرید) تماس گرفته و اسناد را به وی ارائه می کند. سپس عملیات فروش را به اتمام رسانده و حواله بارگیری را به منظور انتقال مالکیت کالا به مشتری پشت نویسی می کند و سپس از یکی از شرکت های ترخیصی تقاضا می کند که کالا را از گمرک ترخیص نموده و آن را به مشتری تحویل دهد.

ه) بانک هنگام پشت نویسی حواله، قیمت کالا را بر اساس دینار اردنی و بر حسب شروط توافق شده با مشتری محاسبه می کند و سفته ها را بر اساس قیمت کالا به علاوه سود بانک براساس شرایط تعیین شده تنظیم می کند.

اگر کالای وارد شده، شرایط مورد پذیرش را نداشته باشد یا هنگام تحویل از گمرک خسارتی ببیند، بانک متحمل عوارض ناشی از آن می شود و مشتری بین قبول یا رد کالا - مخیر است؛ اما اگر اسناد و کالا - با شرایط از پیش تعیین شده و تقاضای مشتری هماهنگ باشد، مشتری بنابه قراردادی که با وی بسته شده، ملزم به خرید کالا است. البته بانک به خاطر مسئولیتش در تحویل کالا به مشتری با به خدمت گرفتن افرادی در کشور مبدأ آنها را ملزم به معاینه کالا و ضمیمه گواهی

ص: ۲۶۵

می کند تا از سالم بودن و صحت اوصاف کالای بارگیری شده اطمینان حاصل کرده و در صورت نبود شرایط از بارگیری کالا جلوگیری کند. (۱)

نکته قابل توجه در فروش مرابحی به متقاضی خرید، قرارداد بسیار دقیق و جامعی است که بانک بدین منظور تهیه کرده و به امضای طرفین معامله (بانک و مشتری) و ضامن می رساند. البته علاوه بر قرارداد اصلی که تحت عنوان «قرارداد فروش مرابحی به متقاضی خرید» تنظیم شده، دو قرارداد الحاقی نیز وجود دارد که یکی مربوط به فروش کالای خریداری شده به صورت یکجا و در ضمن یک یا چند سفته است و دیگری مربوط به فروش آن به صورت اقساطی. برخی از نکات مهم در زمینه این قراردادها به شرح زیر است: (۲)

الف) بانک با توجه به نظریات مشاور شرعی اش در اجرای «فروش مرابحی به متقاضی خرید» دو قرارداد جداگانه تنظیم کرده که اولی متضمن تقاضای مشتری، سود مورد توافق و احکام مختلف دیگر است و دومی که پس از خریداری کالای مورد تقاضا از سوی بانک به امضا می رسد، متضمن فروش کالای تحت تملک بانک به مشتری می باشد. این تفکیک بیانگر آن است که این معامله متضمن فروش آنچه نزد شخص نیست (بیع ما لیس عندک) نمی باشد؛ بلکه قرارداد فروش به صورت مستقل و جداگانه و پس از خریداری کالا از سوی بانک منعقد می شود.

ب) شخص یا شرکتی باید به عنوان ضامن قراردادها را امضا کند و وی همانند مشتری به طور مستقل در مورد تعهدات مندرج در قرارداد مسئول است.

ص: ۲۶۶

۱- (۱). همان، ص ۲۵.

۲- (۲). البنك الاسلامی الاردنی، طلب شراء بضاعة للمرابحة للامر بالشراء و ملحقاتها (قرارداد تقاضای خرید کالا به روش فروش مرابحی به متقاضی خرید و ملحقات آن).

ج) در ضمن قرارداد عنوان شده که اگر مشتری علی رغم داشتن توانایی مالی در پرداخت به موقع اقساط کوتاهی کند، ضامن ضررهای ناشی از آن خواهد بود. ملاک توانایی مالی نیز مشخص شده که در مباحث آتی مطرح خواهد شد.

د) قرارداد برای موارد بروز اختلاف نیز تدابیر خاصی اندیشیده است. بر اساس یکی از مواد آن، اگر در مورد این قرارداد یا ملحقاتش اختلافی بین طرفین پیش آید، بانک می تواند این اختلاف را به سه داور: داور که مشتری انتخاب می کند، داور که بانک اختیار می کند و داور که اتاق بازرگانی یا اتاق صنعت عمان برمی گزیند، ارجاع دهد و در صورت تعذر انتخاب داور سوم، دو داور برگزیده از سوی طرفین، داور سوم را انتخاب می کنند و در صورت عدم امکان، داور سوم بر اساس احکام قانون حکمیت (مورد عمل در کشور اردن) انتخاب می شود. قبول تصمیم اتخاذ شده از سوی داوران، بر اساس شرع اسلام برای هر دو طرف الزامی است.

با توجه به مباحث فقهی که در زمینه مشروعیت مرابحه مطرح شد، نیازی به تکرار آن در اینجا نیست؛ اما چند مسئله در زمینه فروش مرابحی به متقاضی خرید مطرح شده که بیان آنها و جهت گیری مشاور شرعی بانک در این موارد مفید به نظر می رسد:

مشاور شرعی بانک (شیخ عبدالحمید السائح) در پاسخ به این شبهه که فروش مرابحی مدت دار گونه ای ربا یا شبیه و نزدیک به رباست، عنوان می کند:

فروش مرابحی نوعی تجارت است و تجارت متکی بر رضایت طرفین می باشد و همان طور که طرفین قرارداد در معرض سود قرار دارند، در معرض خسارت های ناشی از انواع مختلف تجارت نیز هستند. علاوه بر این که تجارت باعث رشد منابع، تشویق سرمایه گذاری و ایجاد رقابت می شود و سودی که در مرابحه نصیب هر یک از طرفین معامله می گردد، در نتیجه تلاش و فعالیتشان است؛ در حالی که ربا زیادی بر سرمایه است که در مقابل آن چیزی قرار

نمی‌گیرد و نتیجه آن تعطیل شدن تجارت، جلوگیری از گسترش راه‌های سرمایه‌گذاری و متراکم شدن اموال (به صورت راکد) نزد گروه خاصی از افراد و به تبع افزایش ثروت اغنیا و گسترش فقر بین فقرا است. (۱)

یکی از اشکالات وارد شده به این قرارداد این است که بنا بر مبنای مشهور فقهای اهل سنت، مشتری ملزم به عمل به وعده خود مبنی بر خرید کالا نیست. مشاور شرعی بانک در این زمینه می‌گوید:

هرچند اکثر فقها، از جمله فقهای حنفی، شافعی و ظاهری معتقدند عمل به وعده از نظر قضایی لازم نیست و نمی‌توان وعده دهنده را ملزم به انجام آن کرد، اما همین فقها عمل به وعده را مقتضای دیانت (متدین بودن) شخص می‌دانند. به علاوه مشهور فقهای مالکی و برخی دیگر از فقها معتقدند که عمل به وعده الزامی است. قانون مدنی اردن نیز همین مبنا را پذیرفته است. در ماده ۲۵۴ این قانون آمده است: «وعده دهنده ملزم به انجام وعده اش می‌باشد؛ مگر آن که بمیرد یا مفلس شود.» بنا بر مبنای پذیرفته شده در قانون مدنی اردن، اگر بانک بر اساس تقاضای مشتری کالایی با اوصاف مشخص را بخرد، مشتری حق ندارد از خرید آن امتناع کند؛ مگر آنکه ویژگی‌های کالا با آنچه در قرارداد بانک و مشتری وارد شده، تطابق نداشته و یا کالا معیوب باشد که در این صورت مشتری می‌تواند از پذیرش آن امتناع کند و به اصطلاح خیار دارد.

به علاوه وی عنوان می‌کند که با مراجعه به مواردی از این قرارداد که در بانک اسلامی اردن اجرا شده، هیچ موردی که مشتری از اتمام معامله سر باز زده باشد، نیافته است. البته وی این مطلب را در سمیناری در سال ۱۹۸۳ ابراز داشته است. (۲)

چنان که قبلاً اشاره شد، مشاور شرعی بانک (شیخ عبدالمجید السائح) در پاسخ به سؤالی در زمینه توزیع سودهای حاصل از قرارداد مباحه عنوان می‌کند

ص: ۲۶۸

۱- (۱). عبدالحمید السائح، احکام العقود و البیوع فی الفقه الاسلامی، ۱۹۸۶، ص ۱۹ و ۲۰.

۲- (۲). عبدالحمید السائح، احکام العقود و البیوع فی الفقه الاسلامی، همان، ص ۱۶-۱۸.

که تمام سودهای حاصل از این عملیات در همان سال اول قرارداد الحاقی (که به موجب آن کالا به مشتری فروخته می شود) و هنگام سررسید اولین قسط محقق می شود؛ زیرا بقیه سود پرداختی به عنوان بدهی مدت دار به عهده مشتری است. وی همین نظر را در مورد شرکت مرابحه- که توضیحش در ادامه می آید- نیز دارد. (۱) همچنین وی مانعی شرعی در تناسب مستقیم سودها با طول مدت بازپرداخت و بر حسب نوع کالا- و امکان فروش و بازپرداخت قیمتش نمی بیند؛ البته با این شرط که مشتری مقدار سودی را که از وی مطالبه می شود بداند. (۲)

در یکی از سؤالات بانک از مشاور شرعی عنوان شده که آیا بانک حق دارد در قرارداد «فروش مرابحی به متقاضی خرید» قید کند که بانک بتواند به تنهایی و بدون مراجعه به مشتری تعدیلی در شرایط معامله ای که بین آنها در جریان است، ایجاد کند و برای مثال نسبت های مرابحه، کارمزد، هزینه های پستی و غیره را به طور یک جانبه تغییر دهد و این را تنها به مشتری ابلاغ نماید؟

مشاور شرعی بانک در پاسخ گفته است که این امر جایز نیست؛ زیرا به اتفاق فقها سرمایه و سود مرابحه باید در هنگام عقد و قرارداد مشخص باشد. به علاوه یکی از شرایط صحت عقد رضایت طرفین معامله است و تغییر یک جانبه شرایط قرارداد از سوی بانک با این نکته منافات دارد. بله، بانک می تواند شرایط قراردادهای آینده را تغییر دهد، اما شرایط قرارداد منعقد شده قابل تغییر نیست. (۳)

بانک در پرسش دیگری می گوید: آیا بانک می تواند بنا به درخواست متقاضی فروش مرابحی مبلغی را که وی به عنوان ضمانت انجام تعهداتش نزد بانک ودیعه

ص: ۲۶۹

۱- (۱). عبدالحمید السائح، الفتاوی الشرعیه، الجزء الاول، همان، ص ۳۶-۳۸.

۲- (۲). همان، ص ۲۸-۳۰.

۳- (۳). عبدالحمید السائح، الفتاوی الشرعیه، الجزء الاول، همان، ص ۴۱-۴۳.

گذاشته، در سرمایه گذاری های مشترک به کار گیرد و این مبلغ در سود و زیان حاصله شریک شود؟ مشاور شرعی بانک پاسخ می دهد که بانک نمی تواند با این تقاضای مشتری موافقت کند؛ زیرا مبلغی که وی نزد بانک به صورت ودیعه گذاشته، برای تضمین انجام تعهداتش و در حکم رهن است و قبول سهم داشتن این مبلغ در سود و زیان سرمایه گذاری های بانک، حق بانک مبنی بر ضمانت بودن این وجه را ساقط می کند، مگر آن که بانک از مسئله ضمانت صرف نظر کند. (۱) در این حالت این مبلغ ویژگی ضمانت را از دست داده و تبدیل به سپرده معمولی می شود. (۲) وی در این راستا به موادی از قانون مدنی اردن استناد می کند. (۳)

(ب) شرکت مرابحه

بانک اسلامی اردن پس از مدتی از به کارگیری روش فروش مرابحی به متقاضی خرید مشاهده کرد در این روش که مشتری ملزم به خرید کالای مورد سفارش به قیمت تمام شده به اضافه سود مورد اتفاق می باشد، سود حاصل به طور متوسط بین ۸ تا ۱۰ درصد در نوسان است و این نسبت از سطح سودی که بانک می تواند از طریق مشارکت به دست آورد، کمتر است. از این رو به فکر ابداع عقد جدیدی به نام «شرکت مرابحه» (۴) افتاد. (۵) شیوه اجرای این عقد به شرح زیر است: (۶)

ص: ۲۷۰

۱- (۱). همان، ص ۷۹ و ۸۰.

۲- (۲). عبدالله عبدالمجید المالکی، همان، ص ۱۵۲.

۳- (۳). عبدالحمید السائح، الفتاوی الشرعیه، الجزء الاول، همان، ص ۸۰.

۴- (۴). شرکه المرابحه.

۵- (۵). عبدالحمید السائح، الفتاوی الشرعیه، الجزء الاول، همان، ص ۱۳۰.

۶- (۶). همان، ص ۱۳۰ و ۱۳۱.

الف) مشتری با توجه به آشنایی اش با انواع مختلف کالاها و اوضاع و شرایط بازاریابی و فروش آنها، از بانک درخواست می کند خرید کالا (یا کالاهای) معینی را - با پرداخت تمام یا بخشی از بهایش از سوی بانک - تأمین مالی کند.

ب) بانک آن کالا (یا کالاهای) را بر اساس اوصاف معین شده از سوی مشتری می خرد و تسلط خود بر آن کالا را حفظ می کند. (حال یا از طریق ثبت رسمی، مانند خرید اتومبیل و یا از طریق حيازت مشترك از سوی بانک و مشتری و قرار گرفتن کالا به صورت امانت نزد مشتری؛ نه این که مشتری مالک کالا شود.)

ج) کالا با اطلاع مشتری و موافقت بانک فروخته می شود و سود حاصل براساس نسبت توافق شده بین بانک و مشتری تقسیم می شود؛ این نسبت بین ۳۰ تا ۵۰ درصد برای بانک و مابقی برای مشتری نوسان دارد.

د) مشتری گاه در تأمین مالی شریک است و گاه شریک نیست.

ه) مشتری ملزم به فروش کالا - نیست و در صورت عدول از بازاریابی و فروش آن هیچ مسئولیت مالی به عهده ندارد. در این قرارداد مشتری که نسبت به کالاها و بازار فروش آنها آشنایی دارد، به قصد کسب سود از بانک درخواست می کند خرید کالاهای معینی را تأمین مالی کند تا خود نیز بازاریابی و فروش آنها را به عهده بگیرد (البته مشتری نیز ممکن است با گذاشتن مبلغی در تأمین مالی شریک شود)؛ منتها وجه پرداختی برای خرید کالا و همچنین کالای خریداری شده در اختیار مشتری قرار نمی گیرد؛ بلکه کالا (یا کالاهای) با حفظ تسلط بانک بر آنها از سوی مشتری و با اطلاع بانک فروخته می شود و سود حاصل بین آن دو تقسیم می گردد. بنابراین این قرارداد نه از موارد مضاربه است - زیرا در مضاربه مال باید به عامل مضاربه تسلیم شود، ولی در اینجا چنین نیست - و نه از

مصادیق فروش مرابحی به متقاضی خرید؛ چرا که مشتری ملزم به خرید آنچه تقاضا کرده نیست؛ بلکه این قرارداد ترکیبی از شرکت و مرابحه است. (۱)

شیخ عبدالحمید السائح ضمن تأیید این قرارداد عنوان می کند که اصل در قراردادها جواز و مشروعیت آنهاست، مگر آن که نصی از جانب شارع بر تحریم آن وارد شده باشد که در این قرارداد نصی بر تحریم وارد نشده و در آن ظلم، جهالت، غرر، غبن و آنچه موجب اختلاف و نزاع باشد، وجود ندارد. وی تأکید می کند که در صورت شریک شدن مشتری در تأمین مالی، به همان نسبت در زیان های احتمالی سهم خواهد بود و در این جهت به قاعده «الغرم بالغنم» تمسک می کند. (۲)

فروش اقساطی

اشاره

بنابر آیین نامه قانون عملیات بانکی بدون ربا فروش اقساطی به سه دسته فروش اقساطی جهت تأمین سرمایه در گردش واحدهای تولیدی (فروش اقساطی مواد اولیه، لوازم یدکی و ابزار کار)، فروش اقساطی وسایل تولید، ماشین آلات و تأسیسات و فروش اقساطی مسکن تقسیم می شود. در ابتدا به طرح مواد عمومی و سپس به توضیح هر یک می پردازیم:

«فروش اقساطی عبارت است از واگذاری عین به بهای معلوم به غیر به ترتیبی که تمام یا قسمتی از بهای مزبور به اقساط مساوی یا غیرمساوی در سررسید یا سررسیدهای معین دریافت گردد.» (۳) قیمت فروش اقساطی با توجه به

ص: ۲۷۲

۱- (۱). عبدالحمید السائح، الفتاوی الشرعیه، الجزء الاول، همان، ص ۳۲ و ۳۳.

۲- (۲). عبدالحمید السائح، الفتاوی الشرعیه، الجزء الاول، همان، ص ۳۳-۳۵.

۳- (۳). جمهوری اسلامی ایران، آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۴۷.

قیمت تمام شده و سود بانک تعیین می شود. (۱) بانک ملزم به اعلام قیمت فروش نقدی کالای مورد معامله به خریدار می باشد. (۲) در صورتی که خریدار قبل از سررسید و یا سررسیدهای مقرر مبادرت به واریز تمام یا قسمتی از بدهی خود بنماید، بانک ها مکلفند تخفیف لازم را از محل سود متعلقه متناسب با مدت باقی مانده با سررسید اقساط واریز شده به خریدار اعطا نمایند. (۳)

احکام اجرایی فروش اقساطی

«در صورت عدم تصفیه کامل بدهی در سررسید... خریدار با امضای این قرارداد تعهد نمود علاوه بر بدهی تأدیه نشده به ازاء هر سه هزار ریال.....ریال در روز نسبت به بدهی مذکور بر حسب مفاد این قرارداد به بانک پردازد. به همین منظور خریدار ضمن این قرارداد به طور غیرقابل برگشت به بانک حق و اختیار داد که... معادل بدهی خریدار به شرح این قرارداد از حساب های خریدار برداشت و یا به همان میزان از مورد معامله و یا سایر دارایی های وی تملک نماید...، توافق شد که هر بار بانک از وجوه دریافتی از خریدار بدو جریمه تأخیر تأدیه مطالبات خود را برداشت و بقیه را به حساب اصل بدهی خریدار منظور نماید. خریدار کافه اختیارات من جمله خیار غبن فاحش را از خود سلب و اسقاط

ص: ۲۷۳

۱- (۱). همان، ماده ۴۹.

۲- (۲). جمهوری اسلامی ایران، دستورالعمل اجرایی فروش مواد اولیه و... (مصوب ۱۳۶۳/۱/۱۹)، ماده ۷.

۳- (۳). گفتنی است این بند در دستورالعمل اجرایی فروش اقساطی جهت تأمین سرمایه در گردش واحدهای تولیدی ذکر نشده و تنها در دو نوع دیگر فروش اقساطی آمده است که این امر شاید به دلیل کوتاه مدت بودن دو نوع اول باشد. ر.ک به: جمهوری اسلامی ایران، دستورالعمل اجرایی فروش اقساطی وسایل تولید،... ماده ۱۱ و دستورالعمل اجرایی فروش اقساطی مسکن، ماده ۱۱.

کرد و حق فسخ معامله را برای بانک قبول نمود.» (۱)

نظر به این که خریدار با امضای این قرارداد اعلام نمود که شغل و فعالیت وی در امر..... و زیر مجموعه اقتصادی..... می باشد و بانک بنابر تقاضای وی مورد معامله را صرفاً به منظور استفاده در امر فوق به خریدار فروخت، لذا خریدار مکلف و متعهد شد مورد معامله را فقط در شغل اعلام شده مذکور مورد استفاده قرار دهد و چنانچه خلاف امر فوق برای بانک مکشوف و محرز شود... تخلف از مفاد قرارداد محسوب و موجب حال شدن کلیه مطالبات بانک موضوع این قرارداد می شود و در آن صورت بانک حق و اختیار دارد معامله را فسخ و به استناد این قرارداد نسبت به مطالبه و وصول مطالبات خود و ما به التفاوت سود مورد انتظار بانک در بخش اقتصادی مذکور، با نرخ سود مورد انتظار بانک اقتصادی خارج از فعالیت تعیین شده در این ماده طبق تعرفه مصوب شورای پول و اعتبار به عنوان خسارت اقدام نماید و در هر صورت تشخیص و محاسبه میزان خسارت ناشی از تخلف خریدار مفاد این ماده با بانک است. (۲)

انواع فروش اقساطی

الف) فروش اقساطی جهت تأمین سرمایه در گردش واحدهای تولیدی (مواد اولیه، لوازم یدکی و ابزار کار)

بانک ها می توانند به منظور ایجاد تسهیلات لازم جهت تأمین سرمایه در گردش واحدهای تولیدی، مواد اولیه و لوازم یدکی و ابزار کار مصرفی و سایر

ص: ۲۷۴

۱- (۱). بانک ملی ایران، قرارداد فروش اقساطی، ماده ۲.

۲- (۲). همان، ماده ۳.

نیازهای اولیه مورد احتیاج این واحدها را منحصرأً بنا به درخواست کتبی و تعهد متقاضیان مبنی بر خرید و مصرف (مصرف از سوی متقاضی در طول قرارداد)، (۱) خریداری کنند و به صورت اقساطی به متقاضی به فروش برسانند. در برآورد میزان نیاز واحدهای تولیدی، حجم مواد اولیه باید متناسب با تولید برای یک دوره تولید در نظر گرفته شود. (۲) مدت وصول قیمت فروش کالا نباید از یک دوره تولید و حداکثر یک سال تجاوز کند. این مدت در موارد استثنای حداکثر تا یک سال دیگر با موافقت بانک مرکزی قابل افزایش است. البته تصمیم درباره تمدید یک ساله در مورد طرح های تولیدی جدید به بانک ها واگذار شده است. (۳)

ب) فروش اقساطی وسایل تولید، ماشین آلات و تأسیسات

بانک ها می توانند به منظور ایجاد تسهیلات لازم جهت گسترش امور صنعت، معدن و کشاورزی و خدمات، ماشین آلات و تأسیساتی را که طول عمر مفید آنها بیش از یک سال باشد، منحصرأً بنا به درخواست کتبی متقاضیان و تعهد آنها مبنی بر خرید، مصرف و یا استفاده مستقیم این گونه اموال، خریداری کنند و به صورت اقساطی به متقاضی به فروش برسانند. (۴) مدت این قرارداد نباید از طول عمر مفید اموال مورد معامله تجاوز نماید. (۵) «بانک ها مکلفند با توجه به صلاحیت تخصصی

ص: ۲۷۵

۱- (۱). دستورالعمل اجرایی فروش اقساطی مواد اولیه، لوازم یدکی و ابزار کار (مصوب ۱۳۶۳/۱/۱۹)، ماده ۳، تبصره.

۲- (۲). آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۴۷.

۳- (۳). همان، ماده ۵۰.

۴- (۴). همان، مواد ۵۱ و ۵۲.

۵- (۵). دستورالعمل اجرایی فروش اقساطی وسایل تولید، ماشین آلات و تأسیسات (مصوب ۱۳۶۳/۱/۱۹)، ماده ۲.

و فنی متقاضی، نوع وسایل تولید، ماشین آلات و... مبلغی به عنوان پیش دریافت از خریدار دریافت نمایند.» (۱)

ج) فروش اقساطی مسکن

«بانک ها می توانند به منظور ایجاد تسهیلات لازم جهت گسترش امر مسکن، واحدهای مسکونی ارزان قیمت را که مستقیماً یا از طریق اعطای هر یک از انواع تسهیلات بانکی توسط آنها احداث شده باشد، منحصراً بنا به درخواست کتبی و تعهد متقاضیان مبنی بر خرید این گونه واحدها، به صورت اقساطی به آنان به فروش برسانند.» (۲) بانک ها مکلفند قبل از انعقاد قرارداد مبلغی از متقاضیان واحدهای مسکونی به عنوان «پیش دریافت» نقداً دریافت نمایند. (۳) شرایط اعطای تسهیلات، از قبیل میزان پیش پرداخت، مدت بازپرداخت بدهی و مانند آن از سوی شورای پول و اعتبار تعیین می شود. (۴)

مقایسه شیوه های اجرایی فروش مرابحی، شرکت مرابحه و فروش اقساطی

مرابحه در بانک اسلامی اردن به دو روش «فروش مرابحی به متقاضی خرید» و «شرکت مرابحه» انجام می گیرد. فروش مرابحی به متقاضی خرید را می توان معادل فروش اقساطی در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران دانست. در فروش اقساطی نیز (همانند فروش مرابحی به متقاضی خرید) بانک بنابه تقاضای مشتری کالای مورد تقاضای وی را می خرد و متقاضی تعهد می کند که آن را از بانک خریداری نماید.

ص: ۲۷۶

۱- (۱). همان، ماده ۸.

۲- (۲). دستورالعمل اجرایی فروش اقساطی وسایل تولید، ماشین آلات و تأسیسات، ماده ۲.

۳- (۳). همان، ماده ۷.

۴- (۴). همان، ماده ۳.

از این رو همان اشکالی که در مورد فروش مرابحی به متقاضی خرید مطرح شد- که تعهد مشتری مبنی بر خریداری کالای مورد تقاضا لازم الوفاء نیست- در مورد فروش اقساطی نیز قابل طرح است؛ چرا که فقهای شیعه نیز چنین تعهداتی را لازم الوفاء نمی دانند. اما بنا بر قانون عملیات بانکی بدون ربا و ملحقات آن متقاضی باید تعهد کند که کالای مورد تقاضا را خریداری کند. البته یکی از نقاط تفاوت «فروش مرابحی به متقاضی خرید» و فروش اقساطی این است که «فروش مرابحی» در بانک اسلامی اردن طی دو مرحله انجام می گیرد: در مرحله اول متقاضی با امضای قراردادی تقاضای خرید کالای مورد نظرش را به بانک می دهد. سپس بانک مستقیماً کالای مورد نظر را می خرد و در مورد کالاهایی چون اتومبیل و اموال غیر منقول، این اموال به نام بانک نزد اداره راهنمایی و رانندگی و یا اداره های مربوط ثبت می شود. پس از تثبیت مالکیت بانک بر آن کالا، طی قرارداد الحاقی به قرارداد اول کالای خریداری شده به مشتری فروخته می شود. در واقع مرحله دوم، مرحله اساسی در تحقق معامله و مرحله اول تعهد طرفینی است. اما در نظام بانکی جمهوری اسلامی تنها یک قرارداد تحت عنوان قرارداد فروش اقساطی بین مشتری و بانک امضا می شود. پیش از آن مشتری به وکالت از بانک کالای مورد تقاضا را برای بانک می خرد و فاکتور آن را به بانک ارائه می کند و بانک پس از رؤیت فاکتور، قرارداد فروش اقساطی با مشتری را امضا می نماید و کالا را به مشتری می فروشد.

همان گونه که اشاره شد، در بانک اسلامی اردن در مورد اشیای قابل رهن (اتومبیل و کالاهای غیر منقول) کالای مورد معامله ابتدا به تملک و اختیار بانک درمی آید و به نام آن ثبت می شود و سپس بانک آن را به مشتری می فروشد. در مورد اشیای دیگر نیز یکی از کارکنان بانک بر تحویل کالا- به مشتری نظارت می کند. اما در نظام بانکی جمهوری اسلامی بانک خریداری کالای مورد تقاضا را به متقاضی

واگذار کرده، عملاً نظارت چندانی نیز بر آن ندارد و این روند-چنان که در مباحث آتی خواهیم گفت-زمینه بروز فاکتورهای صوری را فراهم آورده است.

یکی از نکات مورد توجه در قرارداد فروش مرابحی به متقاضی خرید در بانک اسلامی اردن پیش بینی مرجعی برای حل اختلافات طرفین-با تفصیل پیشین در مضاربه و مشارکت-می باشد که در نظام بانکی جمهوری اسلامی چین مرجعی پیش بینی نشده است.

یکی دیگر از موارد اختلاف آن است که در بانک اسلامی اردن تا هنگامی که کالا در اختیار بانک است، مسئولیتش به عهده آن است و در صورتی که کالا معیوب باشد، مشتری می تواند از پذیرش آن سر باز زند؛ اما در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران، بانک هیچ خسارتی را تقبل نمی کند. خریدار بنا بر یکی از موارد تنظیمی در قرارداد فروش اقساطی، همه خیارها، از جمله خیار «غبن فاحش» را از خود سلب و اسقاط می کند. علاوه بر این که طبق ماده ۴ دستورالعمل اجرایی فروش اقساطی وسایل تولید، ماشین آلات و تأسیسات، مسئولیت انتخاب، تحویل، حمل و نصب ماشین آلات و تأسیسات مورد تقاضای مشتری به عهده متقاضی است.

یکی از موارد مشترک در قرارداد «فروش مرابحی به متقاضی خرید» و «فروش اقساطی» پیش بینی اخذ خسارت از مشتری در صورت تأخیر در بازپرداخت اقساط است. با این تفاوت که در قرارداد فروش مرابحی بانک تنها در صورتی حق مطالبه خسارت دارد که مشتری علی رغم توانایی، از پرداخت بدهی اش سر باز زند. ملاک توانایی در بازپرداخت بدهی نیز چنین تعیین شده که شخص دارای اموال منقول یا غیر منقول بوده و بر اساس قوانین شرع و مقررات مورد قبول، از تصرف در آنها منع نشده باشد. در صورتی که در تعیین مقدار ضرر وارده به بانک، طرفین به وحدت نظر نرسد، این موضوع به مرجع تعیین شده برای حل اختلافات واگذار می شود. علاوه

بر این که مصرف مبلغ خسارت دریافتی طبق نظر مشاور شرعی بانک صورت می گیرد. اما در نظام بانکی جمهوری اسلامی دریافت خسارت منوط به توانایی یا عدم توانایی مشتری در بازپرداخت بدهی نشده و به هر حال مبلغ مشخصی به ازای تأخیر در بازپرداخت بدهی اخذ می شود.

۴- اجاره به شرط تملیک

اشاره

اجاره به شرط تملیک عقد اجاره ای است که در آن شرط شود مستأجر در پایان مدت اجاره، در صورت عمل به شرایط مندرج در قرارداد، مالک عین مستأجره شود. (۱)

زمینه های تأمین مالی

در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران «بانک ها می توانند به منظور ایجاد تسهیلات لازم جهت گسترش امور خدماتی، کشاورزی، صنعتی و معدنی اموال منقول و غیرمنقول را بنا به درخواست مشتری و تعهد او مبنی بر اجاره به شرط تملیک و استفاده خود خریداری و به صورت اجاره به شرط تملیک به مشتری واگذار نمایند.» (۲) همچنین بانک ها می توانند به منظور ایجاد تسهیلات لازم جهت گسترش امر مسکن، واحدهای مسکونی ارزان قیمت را که مستقیماً و یا از طریق اعطای هریک از انواع تسهیلات بانکی توسط آنها احداث شده باشد، منحصراً بنا به درخواست کتبی و تعهد خرید متقاضیان به صورت اجاره به شرط تملیک واگذار نمایند. (۳)

ص: ۲۷۹

۱- (۱). آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۵۷.

۲- (۲). قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۱۲.

۳- (۳). دستورالعمل اجرایی اجاره به شرط تملیک (مصوب ۱۳۶۳/۱/۱۹)، ماده ۴.

بانک اسلامی اردن از اجاره به شرط تملیک در مورد کشتی ها، هواپیماها، مستغلات...، ماشین آلات و به طور کلی تمام چیزهایی که می توان آنها را پس از خرید برای مدت معینی اجاره داد و مشتری در انتهای مدت اجاره، بر اساس قواعد و عقود شرعی مالک آن شود، استفاده می کند. (۱)

شرایط تأمین مالی

به طور معمول تأمین مالی به روش اجاره به شرط تملیک تابع شرایط خاصی است. در ادامه به برخی از این شرایط در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران می پردازیم:

محدودیت مدت اجاره به شرط تملیک: مدت قرارداد اجاره به شرط تملیک نباید از طول عمر مفید اموال مورد اجاره فراتر رود. البته معاملات اجاره به شرط تملیک اموالی که طول عمر مفید آنها کمتر از ۲ سال باشد، ممنوع است. (۲)

تعیین اجاره: میزان مال الاجاره با در نظر گرفتن قیمت تمام شده، مدت اجاره به شرط تملیک و سود مناسب برای بانک تعیین می گردد. (۳)

تسویه زود هنگام: در صورتی که مستأجر قبل از پایان مدت اجاره مبادرت به پرداخت و تسویه کامل باقی مانده مال الاجاره نماید، بانک ها مجاز می باشند که علاوه بر تخفیف لازم در مبلغ مال الاجاره باقی مانده، عین مستأجره را طبق قرارداد به مستأجر انتقال دهند. (۴)

ص: ۲۸۰

۱- (۱). البنك الاسلامی الاردنی...، نشره اعلامیه رقم (۱۱)، همان، ص ۴.

۲- (۲). آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۶۳.

۳- (۳). همان، ماده ۶۲.

۴- (۴). همان، ماده ۶۴، تبصره.

تکالیف مشتری: بانک‌ها باید در قرارداد اجاره به شرط تملیک موارد ذیل را ملحوظ دارند:

الف) مکلف نمودن مستأجر به حفظ و نگه‌داری و کاربرد صحیح اموال مورد اجاره.

ب) شرط عدم واگذاری عین یا منافع عین مستأجره به اشخاص دیگر.

ج) هزینه تعمیرات، مالیات‌ها و عوارض متعلقه به عین مستأجره بدون حق مطالبه از موجر، به عهده مستأجر خواهد بود.

د) حق بازرسی و بازدید از عین مستأجره برای موجر در طول مدت اجاره به منظور اعمال نظارت لازم و کافی.

ه) ذکر صریح موارد فسخ و نحوه تصفیه حساب.

و) شرط این امر که در پایان مدت اجاره و پس از پرداخت آخرین قسط، در صورتی که مستأجر به کلیه تعهدات خود عمل کرده باشد، عین مستأجره در ملک مستأجر درآید. (۱)

برخی از بندهای مهم قراردادهای اجاره به شرط تملیک در جمهوری اسلامی ایران به شرح زیر است:

۱. مستأجر به موجب این قرارداد قبول و تعهد نمود که هر کسر و نقصان که در مورد اجاره حادث شود، رأساً و از اموال خود مجاناً و بلاعوض تأمین و جبران نماید ولو این که کسر و نقصان از عمل وی نباشد. (۲)

۲. مستأجر حق فسخ قرارداد را در هر مرحله و نسبت به هر موردی از خود سلب و اسقاط نمود. (۳)

ص: ۲۸۱

۱- (۱). دستورالعمل اجرایی اجاره به شرط تملیک، مواد ۶ و ۱۶.

۲- (۲). بانک ملی ایران، قرارداد اجاره به شرط تملیک، ماده ۶.

۳- (۳). همان، ماده ۱۳.

۳. مستأجر مکلف است با امضای این قرارداد مورد/موارد اجاره را برای مدت و مبلغی که مورد موافقت بانک است، در مقابل ریسک های ناشی از سیل، زلزله، آتش سوزی و سایر حوادث غیرمترقبه به هزینه خود و به نفع بانک... بیمه کند. (۱)

۴. کلیه هزینه های مصرفی آب و برق و گاز و تلفن و فاضلاب و... و همچنین هزینه های تعمیرات... و هزینه های نقل و انتقال بدون حق مطالبه به عهده مستأجر است. (۲)

۵. مستأجر به موجب این قرارداد قبول نمود در صورتی که در پرداخت هریک از اقساط مال الاجاره تأخیر نماید، به عنوان خسارت علاوه بر اصل مال الاجاره تأدیه نشده بازاء هر سه هزار ریال.....ریال برای هر روز تأخیر تا تاریخ تصفیه به بانک پرداخت نماید و مستأجر متعهد است خسارت متعلقه را به بانک پرداخت کند. (۳)

بر اساس یکی از توصیه هایی که در اولین سمینار فقهی بیت التمويل کویته (۱۹۸۷ م) ارائه شده، در عقد اجاره به شرط تملیک مستأجر پس از پرداخت مبالغ اجاره طی اقساط مشخص شده، مالک عین مورد اجاره می شود. شرایط زیر الزامی است (۴):

الف) مدت اجاره باید مشخص بوده و احکام اجاره در این مدت اجرا شود.

ب) مبلغ هر قسط از اقساط اجاره باید در عقد معین گردد.

ج) بانک باید به مقتضای وفا به وعده ای که در ابتدای انعقاد این عقد می دهد، عین مورد اجاره را در پایان مدت اجاره به مستأجر ببخشند (هبه کند).

ص: ۲۸۲

۱- (۱). همان، ماده ۱۰.

۲- (۲). همان، ماده ۹.

۳- (۳). همان، ماده ۲.

۴- (۴). عبدالحمید السائح، الفتاوی الشرعیه، الجزء الثاني، ص ۶۳.

با توجه به این که روش اجاره به شرط تملیک روشی مستحدث و نوظهور است، برخی چالش های فقهی در زمینه آن وجود دارد. در ادامه تنها به دو چالش انتقال مالکیت و ضمانت مستأجر می پردازیم:

انتقال مالکیت در اجاره به شرط تملیک

یکی از مشکلات عمده این شیوه تأمین مالی چالش در چگونگی انتقال مالکیت به مستأجر است. با توجه به این که در شیوه تأمین مالی اجاره به شرط تملیک دریافت کننده تسهیلات در پایان مدت اجاره مالک آن می شود، دو احتمال در مورد انتقال مالکیت مطرح می شود:

تملیک به نحو شرط نتیجه: پس از پایان مدت اجاره، مال الاجاره خود به خود به ملکیت مشتری و مستأجر درمی آید. در این حالت ممکن است بگوییم: مال الاجاره در پایان مدت اجاره به مشتری منتقل می شود و یا عنوان کنیم که با پرداخت هر قسط به همان میزان مال الاجاره به تملک مشتری درمی آید.

تملیک به صورت هبه، صلح یا فروش: بانک در ضمن عقد اجاره شرط می کند که در پایان مدت اجاره، مال مورد اجاره را به مشتری هبه کند، صلح کند و یا به مبلغ بسیار ناچیزی به تملک او درآورد.

از نظر فقهی صحت تملیک به شیوه شرط نتیجه مورد تردید است، ولی شیوه دوم صحیح است. در این شیوه تفاوتی بین افراد حقیقی و حقوقی نیست. اداره حقوقی قوه قضاییه جمهوری اسلامی ایران در پاسخ به سؤال از نحوه تملیک در اجاره به شرط تملیک- آن گونه که در ادامه می آید- شیوه دوم را به صراحت آورده است.

اجاره به شرط تملیک از لحاظ قضایی عبارت است از شرط بیع در ضمن

عقد اجاره که با پرداخت تمام اقساط، مستأجر (مشروط له) مالک عین مستأجره بشود. فروش سهم به بیش از پولی که فروشنده برای خریدن آن داده شرعاً و قانوناً ممنوع نیست و فقها نیز در فروش به اقساط عقیده دارند که «للاجل قسط من الثمن». بنابراین فروش به مازاد ابتیاع شده با در نظر گرفتن مدت اقساط بوده و مطابق بند ۶ ماده ۲۰ قانون عملیات بانکی بدون ربا (مصوب ۱۳۶۲) اجاره به شرط تملیک با تعیین حداقل و حداکثر میزان مشارکت، قانوناً بی اشکال است.

همان گونه که گفته شد، شرکت کنندگان در اولین سمینار فقهی بیت التمويل کویته (۱۹۸۷م) نیز توصیه کرده اند که بانک باید به مقتضای وفا به وعده داده شده هنگام انعقاد قرارداد باید عین مورد اجاره را در پایان مدت اجاره به مستأجر ببخشند (هبه کند). (۱)

مسئولیت مشتری نسبت به مال الاجاره

بر اساس بندهای مندرج در قرارداد اجاره به شرط تملیک در جمهوری اسلامی بانک هیچ تعهدی در مورد خسارت های وارد شده به مال مورد اجاره ندارد. بر اساس مفاد یکی از بندهای قرارداد اجاره به شرط تملیک، مشتری باید مال مورد اجاره را در قبال خسارت های طبیعی احتمالی به نفع بانک بیمه کند.

هرچند از نظر فقهی شرط بیمه کردن مال الاجاره از سوی مشتری صحیح است، این شرط به گونه ای یک طرفه تمام مسئولیت ها را از مالک مال مورد اجاره سلب و به مستأجر تحمیل می کند. در این حالت بانک هیچ ریسکی در این تأمین مالی نمی پذیرد. این در حالی است که بر اساس آنچه گفته شد، مالکیت بانک بر مال الاجاره تا انتهای پرداخت اقساط باقی است و تنها در

ص: ۲۸۴

پایان این مدت مالکیت را به مستأجر منتقل می کند. شاید مناسب تر باشد که حداقل هزینه های بیمه از سوی بانک و یا به شکل مشترک از طرف بانک و مستأجر تأمین مالی شود.

۵- استصناع

اشاره

استصناع قراردادی است که به موجب آن متقاضی طی قراردادی ساخت یک کالا را به سازنده سفارش می دهد و قیمت آن را پس از تحویل کالا پرداخت می کند. در شیوه تأمین مالی با استصناع، مشتری سفارش ساخت کالایی را به بانک می دهد و بانک در قرارداد استصناعی ساخت کالا را به سازنده سفارش می دهد و پس از ساخت آن را به مشتری تحویل می دهد.

برخی از ویژگی های مهم استصناع عبارتند از:

الف) کالای مورد نظر هنگام قرارداد موجود نیست؛

ب) تهیه مواد اولیه و ابزار ساخت کالا به عهده سازنده است؛

ج) هنگام قرارداد تمام قیمت پرداخت نمی شود؛

د) قراردادی جدید است که با گسترش حرفه ها و صنایع شکل گرفته است.

برخی مباحث فقهی مربوط به استصناع

با توجه به جدید بودن شیوه تأمین مالی استصناع تردیدهایی در ماهیت و صحت آن وجود دارد. این تردیدها به طور عمده به برخی ویژگی های این قرارداد، از جمله موجود نبودن کالا هنگام معامله برمی گردد.

صحت قرارداد

در زمینه صحت یا بطلان قرارداد استصناع دو نظر مطرح شده است. شیخ

طوسی و برخی از فقها معتقدند که قرارداد استصناع باطل است. در مقابل، مشهور فقها این قرارداد را صحیح می دانند. موافقان صحت استصناع به اقتضائات «اوفوا بالعقود» و شواهدی تاریخی از استفاده آن از سوی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله استناد می کنند. برای نمونه نقل شده است که رسول مکرم اسلام از این شیوه برای سفارش ساخت منبر به نجار و همچنین ساخت انگشتر به زرگر استفاده کرده اند.

ماهیت استصناع

در مورد ماهیت قرارداد استصناع نظریات زیر مطرح شده است:

عقد باطل: شیخ طوسی این نظر را تقویت کرده است.

نوعی سلف: برخی فقهای شیعه، شافعی، حنبلی و مالکیه معتقدند که استصناع نوعی قرارداد سلف است. در مورد این احتمال اشکالاتی، از جمله عدم صدق سلف بدون پرداخت عوض، تبدیل به بیع دین به دین، بیع کالی به کالی و اجماع به لزوم پیش پرداخت در سلف مطرح شده است

نوعی بیع: اکثر فقهای حنفی معتقدند استصناع نوعی بیع است که در کنار بیع نقد، نسیه و سلف قرار می گیرد.

نوعی اجاره یا جعاله: برخی حقوق دانان معاصر استصناع را نوعی اجاره و یا شیوه ای از قرارداد جعاله قلمداد کرده اند.

نوعی قرارداد صلح: برخی نیز گفته اند نوعی صلح است که در آن طرفین بر ساخت کالای مورد توافق مصالحه می کنند.

قرارداد مستقل جدید: برخی محققان مسلمان نیز با بیان نقاط تمایز استصناع از بیع و اجاره آن را قراردادی جدید قلمداد کرده اند. از این رو استصناع عقدی

است که به موجب آن سازنده متعهد می شود کالای خاصی را در مدت معینی ساخته و به سفارش دهنده تحویل دهد. (۱)

۶- معاملات سلف

اشاره

«منظور از معامله سلف پیش خرید نقدی محصولات تولیدی به قیمت معین می باشد (با توجه به ضوابط شرعی). (۲)

جعبه ۱.۸: شرایط فقهی پیش فروش (سلف)

مشخص بودن کالا: مقدار (وزن یا اندازه) و مشخصات کالای فروخته شده باید به طور واضح بیان شود تا هیچ گونه غرر و ابهامی در معامله نباشد.

نقد بودن قیمت: بهای کالا باید نقد باشد و در مجلس عقد و پیش از جدا شدن فروشنده و مشتری از یکدیگر به فروشنده تحویل داده شود. (۳)

معین بودن سررسید تحویل: سررسید تحویل کالا باید مشخص باشد. این شرط نیز مقتضای نفی غرر است.

امکان تحویل کالا: فروشنده باید قدرت تحویل کالا در زمان سررسید و محل مشخص شده را داشته باشد.

ممنوعیت فروش قبل از سررسید: فروش کالای سلفی، پیش از سررسید تحویل مجاز نیست. (۴)

ربوی نشدن معامله: معامله نباید به ربا منتهی شود. (۵)

ص: ۲۸۷

۱- (۱). سیدعباس موسویان، صکوک، ص ۳۸۹؛ به نقل از همدانی، الاعتبار، ص ۲۳۱ و فتح الباری، ج ۲، ص ۲۷۹.

۲- (۲). آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۴۰.

۳- (۳). هرگاه مقداری از ثمن پرداخت شود، معامله فقط به همان مقدار صحیح است.

۴- (۴). محمدحسن نجفی، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، ج ۲۴، ص ۳۲۰.

۵- (۵). همان، ص ۲۷۵.

در نظام بانکی جمهوری اسلامی «بانک ها می توانند به منظور ایجاد تسهیلات لازم جهت تأمین سرمایه در گردش واحدهای تولیدی، اعم از این که مالکیت این واحدها متعلق به شخص حقیقی و حقوقی باشد، منحصراً بنا به درخواست این گونه واحدها مبادرت به پیش خرید محصولات تولیدی آنها بنمایند.» (۱)

شرایط تأمین مالی

برخی از شرایط تأمین مالی به روش سلف در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران به شرح زیر است:

تأمین مالی کوتاه مدت: معامله سلف از جمله تسهیلات کوتاه مدت حداکثر یک ساله می باشد و بانک ها در صورتی مجاز به پیش خرید محصولات تولیدی می باشند که زمان تحویل تمام محصول (از تاریخ انجام معامله) حداکثر معادل یک دوره باشد، مشروط بر این که به هر حال از یک سال تجاوز نکند. (۲)

معین بودن کالا: در معاملات سلف باید مشخصات اصلی محصولات، تاریخ و محل تحویل و سایر مشخصات متعارف محصولات مورد معامله و... در قرارداد مشخص شود. (۳) و تنها پیش خرید محصولاتی مجاز است که توسط واحد درخواست کننده تولید شده، سریع الفساد نبوده و سهل البیع باشد. (۴)

قیمت سلف: قیمت پیش خرید محصولات تولیدی توسط بانک ها با توجه به

ص: ۲۸۸

۱- (۱). آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۴۱.

۲- (۲). همان، ماده ۴۶.

۳- (۳). همان، ماده ۴۵.

۴- (۴). همان، ماده ۴۳.

عوامل موثر در تعیین قیمت، از جمله پیش بینی قیمت فروش آنها در سررسید تحویل و همچنین سود بانک تعیین خواهد شد. به هر حال قیمت پیش خرید نباید از قیمت نقدی این گونه محصولات در زمان انجام معامله بیشتر باشد. (۱)

فروش محصول: بانک ها مکلفند محصولات تولیدی پیش خرید شده را پس از تحویل در اسرع وقت به فروش برسانند. فروش اقساطی این قبیل محصولات نیز مجاز است، (۲) اما فروش آنها قبل از سررسید تحویل ممنوع می باشد، مگر این که مبیع قبل از سررسید به بانک تحویل شده باشد. (۳) البته فروش آن پس از سررسید تحویل، حتی قبل از تحویل مجاز است. (۴)

برخی از بندهای مهم در قرارداد سلف در نظام بانکی جمهوری اسلامی از این قرار است:

۱. کلیه هزینه های مربوط به قبل از تحویل مورد معامله، از جمله هزینه های بسته بندی و... به عهده فروشنده است. (۵)

۲. چنانچه مورد معامله با کیفیتی بهتر از آنچه در قرارداد قید شده به بانک تحویل شود، بانک هیچ گونه تعهدی در پرداخت ما به التفاوت احتمالی نخواهد داشت. (۶)

۳. فروشنده تمام اختیارات، از جمله اختیار غبن فاحش را از خود سلب و اسقاط نمود و تحت هیچ عنوان حق فسخ قرارداد را نخواهد داشت. (۷)

ص: ۲۸۹

۱- (۱). همان، ماده ۴۴.

۲- (۲). دستورالعمل اجرایی معاملات سلف (مصوب ۱۳۶۳/۱/۱۹)، ماده ۹.

۳- (۳). آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۴۲.

۴- (۴). دستورالعمل اجرایی معاملات سلف، ماده ۳، تبصره.

۵- (۵). بانک ملی ایران، قرارداد خرید سلف، ماده ۳.

۶- (۶). همان، ماده ۵.

۷- (۷). همان، ماده ۶.

۴. در صورت عدم تصفیه کامل بدهی ناشی از قرارداد تا سررسید مقرر، به علت تأخیر در تأدیه بدهی ناشی از این قرارداد از تاریخ سررسید تا تاریخ تصفیه کامل بدهی مبلغی به ذمه فروشنده تعلق خواهد گرفت. از این رو فروشنده با امضای این قرارداد تعهد نمود علاوه بر بدهی تأدیه نشده بازاء هر سه هزار ریال.....ریال در روز نسبت به بدهی مذکور بر حسب قرارداد به بانک بپردازد.... (۱)

۵. نظر به این که فروشنده با امضای این قرارداد اعلام نمود که شغل وی در امر.....می باشد...چنانچه خلاف امر فوق برای بانک مکشوف و محرز شود، تخلف از مفاد قرارداد محسوب و موجب حال شدن کلیه مطالبات بانک بابت معامله موضوع قرارداد می شود و در آن صورت بانک حق و اختیار دارد معامله را فسخ و به استناد این قرارداد نسبت به مطالبه و وصول مطالبات خود و ما به التفاوت سود مورد انتظار بانک در بخش اقتصادی مذکور با نرخ سود مورد انتظار بانک در بخش اقتصادی خارج از فعالیت تعیین شده در این ماده طبق تعرفه مصوب شورای پول و اعتبار به عنوان خسارت اقدام نماید و در هر صورت تشخیص و محاسبه میزان خسارت ناشی از تخلف فروشنده طبق مفاد این ماده با بانک است. (۲)

برخی از مسائل فقهی سلف

از نظر فقهی معامله سلف شرایط خاصی دارد که به برخی از موارد مهم آن اشاره می شود:

ص: ۲۹۰

۱- (۱). همان، ماده ۸.

۲- (۲). همان، ماده ۱۲.

لزوم تعیین مشخصات مثنی و ثمن

متقاضی معامله سلف علاوه بر اطلاعات شخصی باید اطلاعاتی مانند مشخصات بنگاه تولیدی، میزان تولید و فروش، نوع و اوصاف کالای مورد معامله، قیمت کالا- حین انعقاد قرارداد، قیمت پیش بینی در زمانی که محصول به دست می آید، زمان و مکان تحویل کالا و نوع وثیقه ای را که به بانک می سپارد، به بانک ارائه کند و بانک پس از بررسی موافقتش را اعلام می کند. قیمت معامله سلف که با انعقاد قرارداد یکجا و به صورت نقد به متقاضی پرداخت می شود، نباید از قیمت نقد کالای مورد نیاز معامله در هنگام انعقاد قرارداد بیشتر باشد. حداکثر یا حداقل سود انتظاری بانک برای این گونه معاملات به منظور تعیین قیمت فروش از سوی شورای پول و اعتبار تعیین خواهد شد.

امکان خرید سلف از غیر تولیدکننده

معامله سلف از نظر فقهی اطلاق دارد و مقید به این نیست که فروشنده سلف، تولیدکننده هم باشد. لکن برای اطمینان، خریدار سلف می تواند تنها از گروه خاصی (تولیدکنندگان) خرید کند.

طبق آیین نامه اجرایی بانکداری بدون ربا، معاملات سلف تنها برای تأمین سرمایه در گردش بوده و الزاماً موضوع معامله کالایی است که فروشنده تولیدکننده آن است، و تولیدکنندگان برای تأمین سایر قسمت های سرمایه باید از عقود دیگر استفاده کنند.

عدم امکان فروش کالای سلف پیش از سررسید قرارداد

در قرارداد سلف خریدار نمی تواند جنسی را که به سلف خریده، پیش از فرارسیدن سررسید قرارداد بفروشد و بعد از سررسید، اگرچه آن را تحویل

نگرفته باشد، فروختن آن اشکال ندارد. بر این اساس ماده ۳ دستورالعمل اجرایی، فروش محصولات تولیدی پیش خرید شده را قبل از سررسید ممنوع کرده است.

امکان فروش کالای سلف به صورت سلف

اگر بانکی امکان تحویل، حفظ و نگه داری و نقل و انتقال محصولات را نداشته باشد، می تواند نزدیک سررسید (برای مثال یک هفته یا ده روز قبل از سررسید) مجموع یا بخشی از کالاهای خریداری شده به سلف را به صورت کلی فی الذمه در یک معامله سلف به فروش رساند، سپس خریداران را به فروشندگان سلف به بانک حواله دهد تا کالاهای مذکور را تحویل بگیرند.

امکان وکیل کردن فروشنده سلف به فروش کالا برای بانک

همچنین بانک می تواند فروشنده سلف را وکیل در فروش محصول نماید. به این صورت که وی در سررسید، کالای مورد نظر را از طرف بانک بفروشد و قیمت آن را به بانک تحویل می دهد. بانک می تواند این موضوع را به عنوان شرط در قرارداد سلف بگنجانند.

۷- جعاله

اشاره

جعاله نوعی قرارداد حق العمل کاری است. در این قرارداد، جاعل (کارفرما) در قبال عمل معین، طبق قرارداد ملزم به پرداخت جُعَل (اجرت) معلوم می گردد. طرفی که عمل یا کار را انجام می دهد، عامل (پیمانکار) نامیده می شود. از این رو «جعاله عبارت است از التزام شخص «جاعل» یا «کارفرما» به ادای مبلغ یا اجرت معلوم (جعل) در مقابل انجام عملی معین، طبق قرارداد».^(۱)

ص: ۲۹۲

۱- (۱). آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۶۶.

نوعی ایقاع: بیشتر فقها معتقدند جعاله از ایقاعات است و احتیاج به قبول ندارد، اما شهید صدر رحمه الله بر آن است که جعاله نیز نیاز به قبول دارد، مگر در مواردی که صرف عمل عامل، در صورتی که در قالب جعاله انجام شود، قبول به حساب آید.

شرایط جاعل و عامل: جاعل باید شرایط عمومی بلوغ، عقل، رشد، قصد، اختیار و عدم حجر به واسطه سفه و ورشکستگی را دارا باشد. الزامی نیست که عامل این شرایط را داشته باشد. فقط باید امکان و توانایی انجام کار مشخص شده از سوی جاعل را دارا باشد.

شرایط فعالیت مورد حق العمل کاری: شرایط فعالیت مورد حق العمل کاری باید به شکل مشخص بیان شود.

معلوم بودن حق العمل: اجرت یا حق العمل در جعاله باید معلوم باشد.

زمینه های تأمین مالی

از طریق استفاده از عقد جعاله در به کارگیری تسهیلات بانکی، برای بانک ها امکان گسترش و توسعه در امور مربوط به تولیدات صنعتی و کشاورزی، بازرگانی و خدماتی با تنظیم قرارداد به عنوان عامل یا در صورت نیاز به عنوان جاعل فراهم می شود. در نظام بانکی جمهوری اسلامی «بانک ها می توانند به منظور ایجاد تسهیلات لازم برای گسترش امور تولیدی، بازرگانی و خدماتی، به تنظیم قرارداد به عنوان «عامل» یا عند الاقتضاء به عنوان «جاعل» مبادرت به جعاله مبادرت نمایند.» (۱)

شرایط تأمین مالی

برخی از شرایط تأمین مالی به روش جعاله در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران به شرح زیر است:

ص: ۲۹۳

امکان جعاله ثانوی: در مواردی که بانک عامل جعاله باشد باید در قرارداد جعاله در اختیار بانک برای واگذاری انجام قسمتی از عمل معین به غیر تحت عنوان جعاله ثانوی و یا هر عنوان دیگر قید شود. در این صورت بانک مکلف است بر عملیات اجرایی و نحوه مصرف و واریز وجوه نظارت کند. (۱)

تعهدات جاعل: تدارک مقدمات و تهیه مواد و مصالح و سایر لوازم مورد نیاز برای انجام عمل می تواند طبق قرارداد بر عهده جاعل و یا عامل باشد. (۲)

میزان جعل: جعل دریافتی از سوی بانک ها باید علاوه بر پوشش هزینه های انجام شده مربوط حاوی سود معین برای بانک باشد. (۳) همچنین بانک ها مجازند قسمتی از مبلغ قرارداد جعاله را به عنوان «پیش دریافت» و یا «پیش پرداخت»، دریافت یا پرداخت کنند. (۴) دریافت و پرداخت جعل طبق قرارداد از سوی بانک ها یکجا و یا به دفعات به اقساط مساوی و یا غیرمساوی در سررسید یا سررسیدهای مشخص صورت می گیرد.

تأمین مالی کوتاه مدت: مدت انجام و تصفیه مطالبات ناشی از جعاله حداکثر دو سال تعیین می شود. (۵)

برخی از بندهای مهم قرارداد جعاله در نظام بانکی جمهوری اسلامی به شرح زیر است:

ص: ۲۹۴

- ۱- (۱). همان، ماده ۶۸.
- ۲- (۲). همان، ماده ۶۹.
- ۳- (۳). دستورالعمل اجرایی جعاله (مصوب ۱۳۶۳/۱/۱۹)، ماده ۸.
- ۴- (۴). آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۷۰.
- ۵- (۵). البته مدت انجام جعاله در مورد طرح های تولیدی و خدماتی به تشخیص هیأت مدیره هر بانک واگذار شده است. ر.ک: دستورالعمل اجرایی جعاله، ماده ۷.

۱. جاعل ضمن عقد خارج لازم، کلیه تعهدات و مفاد این قرارداد را پذیرفت و حق فسخ قرارداد را از خود سلب و اسقاط نمود.

(۱)

۲. در صورت عدم تصفیه کامل بدهی... جاعل با امضای این قرارداد تعهد نمود علاوه بر بدهی تأدیه نشده بازاء هر سه هزار ریال.....ریال در روز نسبت به بدهی مذکور بر حسب قرارداد به بانک پرداخت نماید. به همین منظور جاعل ضمن امضاء این قرارداد به طور غیرقابل برگشت به بانک حق و اختیار داد... معادل مبلغ مورد قرارداد را از حساب های جاعل برداشت و یا به همان میزان از سایر دارایی های وی تملک نماید. (۲)

شکل اجرای جعاله های بانکی

جعاله های بانکی به طور معمول طی دو مرحله انجام می شود:

۱. متقاضی تسهیلات با بانک جعاله ای به صورت نسبه اقساطی منعقد می کند، مبنی بر این که بانک کار خاصی را برای او انجام دهد و جُعل را به صورت نسبه اقساطی از او دریافت کند.

۲. بانک در قرارداد جعاله دیگری که به صورت نقد است، انجام کار را به عامل دیگری می سپارد. در نتیجه منابع بانک به صورت نقد پرداخت شده و به صورت نسبه اقساطی برمی گردد.

در این فرایند تفاوت جعل قرارداد نخست با قرارداد دوم باید به اندازه ای باشد که به تناسب مبلغ و مدت بازگشت منابع بانک سود مناسبی باشد. از نظر

ص: ۲۹۵

۱- (۱). بانک ملی ایران، قرارداد جعاله مسکن (در قبال تعهد شخص ثالث)، ماده ۹.

۲- (۲). همان، ماده ۱۱.

فقهی چون دو قرارداد مستقل از هم بوده و طرفین معامله متفاوتند، زیادی جعل قرارداد اول نسبت به قرارداد دوم اشکالی نخواهد داشت.

اشکالات عملی در اجرای جعاله

تأمین مالی به روش جعاله در عمل با مشکلاتی مواجه بوده است. در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌کنیم

صوری شدن تأمین مالی: در برخی موارد تأمین مالی به صورت جعاله به شکل صوری انجام می‌شود. یکی از مهم‌ترین نمونه‌های جعاله صوری مصرف کردن وجوه در غیر محل مشخص شده است. به طور نمونه در برخی موارد تسهیلات دریافت شده برای تعمیر مسکن به مصرف خرید ماشین می‌رسد. مشخص است که در این موارد جعاله به عقدی فاسد تبدیل می‌شود و تصرف مشتری در وجوه گرفته شده صحیح نیست. به اعتقاد برخی از محققان بانک داری اسلامی جعاله صوری از تأمین ربوی مشکل‌سازتر است؛ زیرا در تأمین مالی ربوی گیرنده تسهیلات مالک اصل وجوه قرض گرفته می‌شود و فقط نمی‌تواند زیادی را بدهد، ولی در جعاله صوری گیرنده مالک وجوه تسهیلات نمی‌شود.

فاصله از ماهیت حق العمل کاری: جعاله به اقتضای ماهیتش نوعی قرارداد حق العمل کاری است. این در حالی است که از این قالب در تمام زمینه‌هایی که تأمین مالی آن به وسیله سایر عقود مشکل است، استفاده می‌شود. گذشته از آنکه بانک‌ها به طور معمول به جای این که تسهیلات را در اختیار حق العمل کار قرار دهند، وجوه را به خود متقاضی می‌پردازند.

اشاره

در این قرارداد، بانک سفته، برات یا هر سند مالی مدت داری را که ناشی از معامله واقعی باشد، خریداری می کند. این قرارداد در مباحث فقهی با عنوان بیع دین (فروش بدهی) وارد شده است. در ایران بانک ها بر اساس مصوبه شورای پول و اعتبار برای اشخاص حقیقی یا حقوقی تا سقف معین خط اعتبار تعیین می کنند. اشخاص مزبور کالاهای مورد نیاز خود را خریداری و به جای پرداخت وجه نقد، سفته ای معادل قیمت خرید به سررسید معین به فروشندگان تحویل می دهند و فروشندگان کالا سفته را به بانک محل اعتبار خریدار برده، تنزیل می کنند.

زمینه تأمین مالی

خرید دین در مواردی به کار می رود که متقاضی از طرفی نیازمند وجوه است و از سوی دیگر طلب مدت داری دارد. بر اساس آیین نامه خرید دین در جمهوری اسلامی بانک ها می توانند به منظور ایجاد تسهیلات لازم جهت واحدهای تولید و بازرگانی و خدماتی اسناد و اوراق تجاری متعلق به این واحدها را به قیمتی کمتر از مبلغ اسمی آنها تنزیل کنند. البته این تفاوت قیمت نمی تواند بیش از ۱۲ درصد باشد. (۱)

شرایط تأمین مالی

حقیقی بودن دین: دین تنزیل شده باید حقیقی باشد. از این رو سفته های دوستانه قابل تنزیل نیستند. در نظام بانکی جمهوری اسلامی بانک ها موظفند پیش از تنزیل اسناد و اوراق تجاری، از حقیقی بودن و معتبر بودن دین اطمینان حاصل

ص: ۲۹۷

۱- (۱). آیین نامه موقت تنزیل اسناد و اوراق تجاری (خرید دین) و مقررات اجرایی آن (مصوب ۱۳۶۱/۸/۲۶)، مواد ۲ و ۶.

کنند. (۱) تنها آن دسته از اسناد و اوراق تجاری قابل تنزیلند که حاکی از بدهی ناشی از معاملات تجاری باشند. (۲)

تأمین مالی کوتاه مدت: خرید دین از جمله تسهیلات کوتاه مدت است. در آیین نامه خرید دین در جمهوری اسلامی آمده که حداکثر مجموع مبلغ تنزیل اسناد و اوراق تجاری از سوی هر بانک معادل پنج درصد سپرده های غیردولتی آن بانک در پایان سال قبل است (۳) و مدت تنزیل نیز نباید از یک سال تجاوز کند. (۴) مطابق ماده ۵ و ۶ آیین نامه تنزیل تنها اسنادی قابل تنزیل است که سررسید آنها کمتر از یک سال باشد. چنین اوراقی به قیمتی کمتر از مبلغ اسمی تنزیل می شود.

حداکثر نرخ تنزیل: بر اساس آیین نامه ابلاغی در نظام بانکی جمهوری اسلامی نرخ تنزیل نباید بیش از نرخ مصوب شورای پول و اعتبار باشد. (۵)

برخی مسائل فقهی خرید دین

جواز فروش بدهی به قیمتی کمتر: بر اساس مبانی فقه شیعه فروش دین به بدهکار به مبلغ اسمی و یا کمتر از آن مجاز است. در حالت معمول، فروش دین به مبلغی کمتر صورت می گیرد. برای مثال اگر فردی از دیگری ۱۰۰ هزار تومان طلب داشته و هنوز زمان پرداخت بدهی نرسیده باشد، وی می تواند به بدهکار مراجعه کند و درخواست کند که معادل ۹۰ هزار تومان به او بدهد و بدهی

ص: ۲۹۸

۱- (۱). همان، ماده ۳.

۲- (۲). همان، ماده ۱.

۳- (۳). همان، ماده ۸.

۴- (۴). همان، ماده ۵.

۵- (۵). در آیین نامه اجرایی موقت تنزیل وارد شده که نرخ تنزیل نباید بیش از ۱۲ درصد باشد. رک: همان، مواد ۲ و ۶.

تسویه شود. تفاوت خرید دین و ربا در این است که در ربا طلبکار اصل بدهی همراه با مبلغی اضافی را دریافت می کند، ولی در تنزیل، طلبکار مبلغی کمتر از طلبش را می گیرد.

اختلاف در مورد جواز فروش دین به شخص ثالث: فقها در این که طلبکار بتواند طلب خود را به مبلغی کمتر به شخصی غیر از بدهکار بفروشد، اختلاف نظر دارند. در این زمینه دو نظر عمده وجود دارد:

جواز فروش بدهی به شخص ثالث: بر اساس نظر مشهور فقهای شیعه، فروش دین، چه به خود بدهکار و چه شخص ثالث مانند بانک جایز است. (۱)

عدم جواز فروش بدهی به شخص ثالث: برخی از فقها (مانند امام خمینی رحمه الله بنا به فتوای جدید و آیه الله خامنه ای) به عدم جواز فروش دین به شخص ثالث به کمتر از مبلغ اسمی دین فتوا داده اند. به نظر امام خمینی «اگر سفته یا برات را به خود بدهکار بفروشد، به کمتر مانع ندارد، ولی فروش آن به غیر مدیون به کمتر، ربا و حرام است». (۲)

خلاصه

۱. تأمین مالی مبادله ای ناظر به اعطای تسهیلات بانکی با استفاده از عقودی چون فروش اقساطی است که در آن میزان سود دریافتی از متقاضی معین است.

۲. تأمین مالی مبادله ای هر چند از جهت معین بودن سود و واکنش کم به نوسان بازار مشابه تأمین مالی ربوی است، از جهت شکل گیری معامله حقیقی و تبعیت نرخ آن از شرایط بازار کالا از آن متمایز است.

ص: ۲۹۹

۱- (۱). توضیح المسائل مراجع، ج ۲، ص ۶۹۹، م ۷، ص ۷۰۴، م ۲۸، ص ۷۸۴، م ۱۱.

۲- (۲). امام خمینی رحمه الله، استفتائات جدید، ج ۲، ص ۱۷۶، س ۲۲۷.

۳. مرابحه، فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک و خرید دین از عقود مبادله ای دارای سود معین قطعی هستند.

۴. در تأمین مالی با جعاله و سلف سود بانک کاملاً مشخص نیست؛ هرچند در تجربه عملی این شیوه تأمین مالی نیز به سمت تأمین مالی با سود ثابت سوق یافته است.

۵. بر اساس مبانی فقه شیعه فروش بدهی به کمتر از مبلغ اسمی به بدهکار جایز است، ولی در فروش آن به شخص ثالث، از جمله بانک اختلاف نظر وجود دارد.

کلمات کلیدی

فروش اقساطی: قراردادی که در آن بانک کالای بادوام مورد نیاز مشتری را می‌خرد و به صورت قسطی به مبلغی بیشتر به او می‌فروشد. کالای مزبور تا زمان دریافت تمام اقساط در رهن بانک باقی می‌ماند.

اجاره به شرط تملیک: قراردادی است که در آن بانک کالای بادوام مورد نیاز مشتری را تهیه و به او اجاره می‌دهد و شرط می‌کنند که مستأجر پس از پرداخت همه اقساط، مالک عین مستأجره شود.

استصناع: قراردادی است که به موجب آن متقاضی سفارش ساخت کالایی را به بانک می‌دهد و بانک در قرارداد استصناعی ساخت آن را به سازنده سفارش می‌دهد و پس از ساخت آن را به مشتری تحویل می‌دهد.

سلف: قراردادی که در آن بانک محصول متقاضی تأمین مالی را به قیمت معین پیش خرید می‌کند.

جعاله: قراردادی که در آن بانک (جاعل) در مقابل انجام عملی، مانند تعمیر منزل برای متقاضی (کارفرما)، مبلغ مشخصی (اجرت یا جُعل) دریافت می‌کند. مبلغ دریافتی شامل بر میزان تسهیلات و سود مورد انتظار است.

خرید دین: قراردادی که در آن بانک اسناد بدهی مشتریان را به قیمتی کمتر از رقم بدهی و پیش از زمان سررسید آن خریداری می کند.

پرسش

۱. مراد از تأمین مالی مبادله ای در بانک داری اسلامی چیست؟

۲. چه وجوه تشابه و تمایزی میان تأمین مالی مبادله ای و ربوی وجود دارد؟

۳. آیا از نظر فقهی فروش اقساطی مجاز است؟ استدلال کنید.

۴. استصناع چیست و حکم فقهی آن چیست؟

۵. در تأمین مالی سلف چه شرایطی باید رعایت شود؟

۶. شیوه تأمین مالی جعاله با چه مشکلاتی مواجه است؟

۷. خرید دین چه تفاوتی با ربا دارد؟

موضوعاتی برای پژوهش

۱. تمایز تأمین مالی ربوی و تأمین مالی مبادله ای؛

۲. ریشه یابی استقبال زیاد بانک های اسلامی از تأمین مالی مبادله ای؛

۳. تحلیل اقتضائات عقد جعاله و تطبیق آن بر تأمین مالی به روش جعاله در بانک های اسلامی؛

۴. تمایز خرید دین از ربا.

منابع پیشنهادی

۱. موسویان، سیدعباس، فقه معاملات بانکی، فصل چهارم.

۲. هدایتی، علی اصغر و دیگران، عملیات بانکی داخلی ۲ (تخصیص منابع)، تهران، مرکز آموزش بانکداری بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۶۷.

تأمین مالی مشارکتی در بانکداری اسلامی

اهداف آموزشی

در این درس با مطالب زیر آشنا می شویم

۱. موضوع شناسی و فقه تأمین مالی مشارکتی

۲. مشارکت مدنی و حقوقی، مضاربه، مزارعه و مساقات

تأمین مالی مشارکتی یکی از نقاط ممیزه الگوی بانک داری اسلامی است. ویژگی این نوع تأمین مالی آن است که بانک اسلامی به جای دریافت نرخ سود مشخص، به صورت مشاع در سود و زیان حاصل از تأمین مالی شریک می شود. در ادبیات بانک داری اسلامی از این شیوه به الگوی تأمین مالی مشارکت در سود و زیان (PLS) نیز یاد شده است.

بانک های اسلامی تأمین مالی مشارکتی را در گستره ای از فعالیت های اقتصادی به کار می گیرند. این شیوه با استفاده از قراردادهایی چون شرکت، مضاربه، مزارعه و مساقات انجام می پذیرد. تأمین مالی با عقد شرکت در بسیاری از فعالیت های اقتصادی قابل استفاده است. در مقابل، تأمین مالی به شیوه مضاربه، مزارعه و مساقات به ترتیب به فعالیت های بازرگانی، کشاورزی و باغداری اختصاص دارد.

در این درس پس از مفهوم شناسی تأمین مالی مشارکتی به بیان ویژگی های این نوع تأمین مالی می پردازیم. در ادامه پس از نیازسنجی تأمین مالی مشارکتی در

بانک های اسلامی، هر یک از انواع این نوع تأمین مالی را با توجه به شرایط تأمین مالی، شیوه های اجرایی، احکام فقهی و مشکلات عملکردی تشریح می کنیم.

مفهوم شناسی تأمین مالی مشارکتی

در بانک داری اسلامی تأمین مالی مشارکتی یکی از شیوه های اصیل تأمین مالی است که در کنار شیوه های غیرانتفاعی (قرض الحسنه) و مبادله ای (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله، سلف و خرید دین) مطرح می شود.

این روش به شیوه ای اطلاق می شود که در آن بانک و متقاضی دریافت تسهیلات، در سود و زیان حاصل از به کارگیری وجوه دریافتی سهام می شوند.

انواع مختلف تأمین مالی مشارکتی

در بانک های اسلامی تأمین مالی مشارکتی به شیوه های مختلف انجام می شود. به طور عمده می توان میان پنج قرارداد تأمین مالی مشارکتی زیر تفکیک نمود:

مشارکت مدنی: در این قرارداد بانک ضمن تأمین بخشی از سرمایه لازم برای انجام یک فعالیت اقتصادی و درآمیختن آن با سرمایه متقاضی تأمین مالی در سود و زیان آن سهام می شود.

مشارکت حقوقی: در این قرارداد بانک با خرید بخشی از سهام یک شرکت جدید و یا قدیمی در تأمین مالی آن مشارکت می کند. در این حالت، بانک مالک بخشی از سهام شرکت مورد تأمین مالی می شود.

مضاربه: بانک اسلامی با استفاده از قرارداد مضاربه، سرمایه مورد نیاز برای تجارت را در اختیار متقاضی (عامل مضاربه) قرار می دهد تا این وجوه در فعالیت های تجاری سودآور سرمایه گذاری شود. در این قرارداد بانک و مشتری بر اساس نسبت توافقی، در سود و زیان حاصل از به کارگیری وجوه سهام می شوند.

مزارعه: در این قرارداد بانک با تأمین سرمایه لازم برای انجام فعالیت کشاورزی با کشاورز متقاضی تسهیلات شریک می شود.

مساقات: بانک در این قرارداد سرمایه لازم برای فعالیت باغداری را در اختیار باغدار قرار می دهد و با او در سود و زیان حاصل از عملیات باغداری سهیم می شود.

گفتنی است که بانک های اسلامی در برخی موارد به طور مستقیم اقدام به تأمین مالی فعالیت های اقتصادی می شوند. در این حالت انجام فعالیت مورد نظر از سوی خود بانک صورت می گیرد و واسطه ای در کار نیست. علی رغم تفاوت سرمایه گذاری مستقیم با قراردادهای مضاربه، شرکت، مزارعه و مساقات، این شیوه تأمین مالی را می توان با کمی تسامح در حکم تأمین مالی مشارکتی قلمداد کرد.

ویژگی های تأمین مالی مشارکتی

برخی از ویژگی های تأمین مالی مشارکتی به شرح زیر است.

بازده متغیر: قراردادهای مشارکتی را باید از جمله قراردادهای تأمین مالی با بازده متغیر دانست. در این شیوه تأمین مالی سهم هریک از بانک و مشتری از سود و زیان حاصل بر اساس نسبت مورد توافق شکل می گیرد. این بدان معنا است که میزان سود هریک از دو طرف قرارداد تنها پس از حسابرسی سود و زیان مشخص می شود.

ریسک پذیری سرمایه: بنا به اقتضای اولیه عقود مشارکتی، بانک به عنوان تأمین کننده سرمایه ریسک پذیر است. در تأمین مالی مشارکتی دارنده سرمایه ریسک درآمدی ناشی از نوسان های فعالیت اقتصادی مورد تأمین مالی را می پذیرد. این ریسک در تأمین مالی مبتنی بر عقد شرکت میان تأمین کنندگان سرمایه توزیع می شود. در قراردادهای مضاربه، مزارعه و مساقات دریافت کننده پیمانکار فعالیت اقتصادی (بازرگان، کشاورز یا باغدار) مسئولیتی نسبت به

ریسک های آن، از جمله ریسک های درآمدی ندارد.

همان گونه که در ادامه این درس خواهد آمد، برخی از بانک های اسلامی با استفاده از تمهیداتی ریسک را از دوش خود به عنوان صاحب سرمایه (تمامی یا بخشی از آن) برداشته و بر عهده شریک دیگر (در قرارداد شرکت حقوقی یا مدنی) و یا پیمانکار (عامل مضاربه، مزارعه و مساقات) گذاشته اند.

در تأمین مالی با قراردادهای مشارکتی ماهیت فعالیت مورد تأمین مالی به گونه ای است که بانک می تواند به صورت مشارکتی در فعالیت وارد شود.

این نوع تأمین مالی از طرفی نیازمند اعتماد به گیرنده تسهیلات و از طرفی نیازمند حسابداری و نظارت است.

نیازسنجی تأمین مالی مشارکتی

با توجه به آنچه در بحث اقتضائات عقود گفته شد، عقود مشارکتی در زمینه هایی کاربرد دارد که دو شرط زیر تأمین شود:

الف) متقاضی تأمین مالی با به کارگیری سرمایه دریافتی در فعالیت های اقتصادی درآمدزا نه تنها قادر به بازپرداخت اصل سرمایه باشد، بلکه بخشی از سود حاصل را به صاحب سرمایه بپردازد.

ب) فعالیت مورد تأمین مالی به گونه ای باشد که در آن امکان محاسبه سود و زیان به صورت سهمی باشد.

با توجه به این دو شرط، تأمین مالی مشارکتی در گستره وسیعی از فعالیت های تولیدی خرد و کلان قابل استفاده است. جدول ۸.۱ بخش های اقتصادی قابل تأمین مالی به وسیله عقود مشارکتی را در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران را نشان می دهد.

جدول ۱.۹: زمینه های بخشی تأمین مالی عقود مشارکتی در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران

عقود بخش های مورد استفاده

مشارکت مدنی تولیدی (صنعتی، معدنی و کشاورزی)، بازرگانی، خدمات و مسکن.

مشارکت حقوقی تولیدی (صنعتی، معدنی و کشاورزی)، بازرگانی، خدمات و مسکن.

مضاربه بازرگانی

مزارعه و مساقات کشاورزی

بر اساس مفاد جدول ۱.۹ قراردادهای مشارکت مدنی و حقوقی در همه زمینه های اقتصادی قابل به کارگیری است. در مقابل، مضاربه به بازرگانی و مزارعه و مساقات به کشاورزی اختصاص دارند. شاید بتوان بر اساس سنخ نیاز به تسهیلات بتوان دسته بندی دیگری از این عقود داشت که در جدول ۲.۹ آمده است.

جدول ۲.۹: زمینه های به کارگیری تأمین مالی مشارکتی در بانک داری اسلامی

نیاز مالی قراردادهای مشارکتی

تهیه کالاهای سرمایه ای (مسکن، محل کار و ابزار کار) مشارکت مدنی و حقوقی

سرمایه در گردش مشارکت حقوقی، مزارعه، مساقات

سرمایه تجاری مضاربه

عقود مشارکتی در فقه اسلامی

اشاره

پیش از پرداختن به شیوه های تأمین مالی مشارکتی، تبیین برخی از ابعاد آن در فقه اسلامی ضروری است. ضرورت بحث مستقل در این مورد به طور عمده متأثر از اختلافات موجود در زمینه برخی از عقود مشارکتی است. با توجه به اهمیت مضاربه و شرکت در تأمین مالی مشارکتی بانک های اسلامی برخی از مهم ترین مباحث فقهی این دو عقد را مطرح می کنیم:

ص: ۳۰۷

مضاربه که از شیوه های رایج در به کارگیری وجوه نزد اعراب جاهلی بوده و اسلام نیز آن را تأیید کرده است، از تعبیر «ضرب فی الارض» به معنا سفر بر روی زمین مشتق شده است. دلیل این نام گذاری این است که تجارت معمولاً با سفر همراه است. (۱) برخی نیز وجه نام گذاری را در این دانسته اند که به هریک از دو طرف معامله بخشی (ضرب) از سود تعلق می گیرد. (۲) البته این اصطلاح اهل عراق بوده و فقهای حنبلی، حنفی و زیدی آن را به کار برده اند؛ (۳) اما مردمان حجاز به آن قراض (یا مقارضه) اطلاق می کردند و فقهای شافعی و مالکی نیز آن را برگزیده اند. (۴) این کلمه چنان که شمس الدین محمد بن احمد رملی شافعی می گوید، از واژه «قرض» به معنای قطع و جدا کردن، مشتق شده است؛ زیرا مالک بخشی از مالش را جدا کرده و آن را به عامل می دهد و همچنین بخشی از سود نیز به او تعلق می گیرد. (۵)

اما در اصطلاح فقها، مضاربه یا قراض توافقی است دو طرفه که بر اساس آن شخص مال خود را به دیگری می دهد تا با آن تجارت کند؛ بر این اساس که سود حاصل بر حسب آنچه شرط کرده اند- به صورت نسبت مشاع- تقسیم شود و اگر سودی حاصل نشد، صاحب سرمایه تنها مالش را می گیرد و کوشش و تلاش عامل نیز

ص: ۳۰۸

۱- (۱). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۴۳۵ و ۴۳۶.

۲- (۲). سامی حمود، همان، ص ۳۵۷.

۳- (۳). همان، به نقل از برهان الدین علی ابن ابی بکر میرغینانی، الهدایه شرح بدایه المبتدی، ص ۱۶۲؛ و یحیی بن احمد بن هبیره، الافصاح علی معانی الصحاح، محمد راغب الحلبي، ص ۲۰۵؛ و شهاب الدین الحسین بن احمد السیاحی، الروض النظیر شرح مجموع الفقه الکبیر، ص ۶۴۴.

۴- (۴). همان، ص ۳۵۷؛ به نقل از امام مالک، المدونه الکبری، الجزء الثانی عشر، ص ۸۶؛ و الامام شافعی؛ الام، الجزء الرابع، ص ۵.

۵- (۵). همان؛ به نقل از شمس الدین محمد بن احمد الرملی، نهایه المحتاج، ص ۱۰۶.

هدر رفته است؛ اما اگر ضرری وارد شد، این ضرر تنها به عهده صاحب مال می باشد و عامل در صورت مقصر نبودن عهده دار آن نیست. البته در اینجا هم سهم عامل از خسارت وارده، هدر رفتن تلاشش و در به کارگیری سرمایه است. (۱)

مشروعیت مضاربه

مشروعیت مضاربه با سنت تقریری پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، اجماع فقهای تمام مذاهب اسلامی و حکم عقل ثابت شده است؛ (۲) چنان که از سیره نبوی نقل شده، آن حضرت پیش از بعثت با مال خدیجه به مضاربه پرداختند. (۳) همچنین بر اساس روایتی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله شرایطی را که عباس بن عبدالمطلب نسبت به عامل مضاربه اعمال کرده بودند، اجازه فرمودند. (۴) در روایتی صهیب از نبی اکرم صلی الله علیه و آله نقل می کند که: «در سه چیز برکت است: فروش مدت دار، مقارضه و مخلوط کردن گندم و جو برای مصرف؛ نه فروش.» (۵) علاوه بر این که انجام مضاربه از سوی صحابه پیامبر، از جمله حضرت علی علیه السلام، عبدالله بن مسعود و عثمان بن عفان نقل شده است. (۶) عمر بن خطاب نیز مضاربه را در مورد مالی که ابوموسی اشعری به دو فرزندش داده بود، تطبیق کرده است. (۷) فقهای اهل سنت نیز به اتفاق به مشروعیت آن حکم داده اند. (۸)

ص: ۳۰۹

-
- ۱- (۱). حسن امین، المضاربه الشرعیه و تطبیقاتها الحدیثه، همان، ص ۱۹ و ۲۰.
  - ۲- (۲). المضاربه الشرعیه و تطبیقاتها الحدیثه، همان، ص ۲۳.
  - ۳- (۳). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۴۳۷؛ به نقل از سیره ابن هشام، ج ۱، ص ۱۷۲.
  - ۴- (۴). همان، ص ۴۳۸؛ به نقل از بیهقی، السنن الکبری، ج ۶، ص ۷۸.
  - ۵- (۵). المضاربه الشرعیه و تطبیقاتها الحدیثه، همان، ص ۲۳؛ رواه الدار قطبی، ج ۳، ص ۷۸؛ عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۴۳۸؛ به نقل از: سبل السلام لصنعانی، ج ۳، ص ۷۵.
  - ۶- (۶). همان.
  - ۷- (۷). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۴۳۸؛ به نقل از السنن الکبری، ج ۶، ص ۱۱۰؛ و...
  - ۸- (۸). المضاربه الشرعیه و تطبیقاتها الحدیثه، همان، ص ۲۳ و ۲۴.

علی رغم آنچه گفته شد، نص و بیان صریحی در مورد مضمون و شرایط مضاربه در قرآن یا سنت نبوی وارد نشده و پیامبر صلی الله علیه و آله آن را با همان شرایطی که معهود بوده، تقریر فرموده اند. (۱) از این رو یکی از محققان اهل سنت عنوان می کند که آنچه فقها در مورد این عقد اظهار داشته اند، مبتنی بر اجتهادات آنها از حالات معاملات است که در زمان پیامبر و صحابه بین مردم جریان داشته است. (۲)

فقه‌های شیعه علاوه بر آنچه گفته شد، در مشروعیت مضاربه به آیاتی از قرآن مجید، از جمله... أَوْفُوا بِالْعُقُودِ... (۳)... إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ... (۴) فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ... (۵)... وَآخِرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ... ۶ و همچنین روایاتی از ائمه اطهار (حدود ۳۰ روایت) در زمینه احکام مضاربه استناد کرده اند. (۶)

طبیعت عقد مضاربه

علمای اهل سنت در مورد طبیعت عقد مضاربه دو نظر ارائه کرده اند:

نظر اول: اکثر فقهای اهل سنت آن را از عقود معاوضه ای و مانند اجاره می دانند و معتقدند حکم مضاربه برخلاف قیاس بوده و همچنین قابل قیاس نیست؛ زیرا در اجاره باید قیمت و منفعت معلوم باشد و مجهول بودن این دو موجب فساد عقد می شود.

ص: ۳۱۰

۱- (۱). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۴۳۸ و ۴۳۹.

۲- (۲). سامی حمود، همان، ص ۳۶۱.

۳- (۳). مائده، آیه ۱.

۴- (۴). نساء، آیه ۲۹.

۵- (۵). جمعه، آیه ۱۰.

۶- (۶). مصطفی بروجردی، مضاربه از نظر فقهای شیعه، ص ۲۵-۲۹.

منتها مضاربه به واسطه سنت نبوی و به خاطر مدارا با مردم و نیاز بدان، از حکم اجاره مجهول استثنا شده است. (۱) کاسانی در این زمینه می گوید: «مقتضای قیاس آن است که مضاربه جایز نباشد؛ زیرا از انواع بهره برداری با اجرت مجهول است... ولی ما به استناد کتاب، سنت و اجماع قیاس را در مورد آن جاری نمی کنیم.» (۲)

نظر دوم: فقهای حنبلی، حنفی و ظاهری معتقدند مضاربه- همانند مزارعه و مساقات- از عقود مشارکت است و مطابق قیاس بوده و می توان بر آن قیاس کرد و حکم آن را به موارد مشابه سرایت داد. ابن قیم از فقهای حنفی ضمن تقسیم کارها به اجاره، جعاله و مضاربه عنوان می کند: «در مضاربه صاحب مال برخلاف اجاره و جعاله به نفس کار عامل نظر ندارد؛ چرا که اگر عامل در این فعالیت سودی به دست نیاورد، چیزی عایدش نمی شود و به همین جهت مضاربه از موارد مشارکت است.» (۳)

برخلاف فقهای اهل سنت که بحث در ماهیت مضاربه را در زمینه تعلق آن به عقود معاوضه ای یا شرکت مطرح کرده اند، فقهای شیعه بحث از طبیعت عقد مضاربه را به گونه دیگری طرح کرده اند. شهید ثانی در کتاب مسالک الافهام می گوید:

عقد قراض (مضاربه) ترکیبی از چند عقد است؛ زیرا عامل در صورت صحت عقد و عدم پیدایش سود، و «دعی و امین» است و در صورت ظهور و پیدایش سود، شریک می باشد. اگر عامل در تصرفات خود از حدی که از سوی مالک معین شده تجاوز کند، غاصب است. همچنین در تصرفاتی که انجام می دهد، وکیل است. نیز در صورتی که عقد مضاربه فاسد باشد، اجیر است.

(۴)

ص: ۳۱۱

۱- (۱). المضاربه الشرعیه و تطبیقاتها الحدیثه، همان، ص ۲۳ و ۲۴ و عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۴۳۹ و ۴۴۰.

۲- (۲). المضاربه الشرعیه و تطبیقاتها الحدیثه، همان، ص ۲۴.

۳- (۳). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۴۴۰ و ۴۴۱.

۴- (۴). همان، ص ۲۹ و ۳۰؛ به نقل از شهید ثانی، مسالک الافهام، ج ۱، ص ۲۲۳.

یکی از فقهای معاصر عقد مضاربه را به منزله وکالتی محدود و جعله ای مخصوص برای شخصی معین در عملی خاص و با جعل مخصوص می داند. (۱) صاحب جواهر در این زمینه نظر متفاوتی دارد. به نظر ایشان مضاربه خود عقد مستقلی است؛ منتها احکام عقود چون وکالت، ودیعه و شرکت و احکامی چون اجره المثل و نظایرش بر آن تطبیق می کند و شاید مراد صاحب مسالک نیز از این که عقد مضاربه را مرکب از چند عقد دانسته است، همین باشد و گرنه نظر ایشان محل تأمل است. (۲)

حیطه مشروعیت مضاربه

یکی از مباحث مورد اختلاف در فقه اسلامی اختصاص یا عدم اختصاص مضاربه به بازرگانی (تجارت) است. در این زمینه اختلافاتی میان فقهای شیعه و اهل سنت وجود دارد. عمده فقهای شیعه، مضاربه را منحصر در بازرگانی دانسته اند و انجام آن در سایر زمینه ها را باطل می دانند. البته در مقابل این نظر غالب، برخی از فقهای شیعه با رد استدلال ها در این زمینه، به آن حیطه وسیع تری می دهند. (۳) معتقدان به انحصار مضاربه در بازرگانی به وجوهی چند تمسک کرده اند: برخی گفته اند: نصوص باب مضاربه اختصاص به تجارت دارد. (۴)

برخی دیگر نیز استدلال کرده اند در صورتی که مال مضاربه در غیر تجارت به کار گرفته شود، در تحقق عنوان مضاربه از نظر عرف شک خواهیم کرد و با

ص: ۳۱۲

۱- (۱). همان، ص ۳۰؛ به نقل از وسیله النجاه با حاشیه سید محمد رضا گلپایگانی، ج ۲، ص ۱۲۹.

۲- (۲). محمد حسن نجفی، جواهر الکلام، ج ۶۲، همان، ص ۳۳۸.

۳- (۳). محمد صدر، ماوراء الفقه، ج ۴، ص ۳۷۵ و ۳۷۶ و محمد حسینی شیرازی، الفقه، کتاب المضاربه، ص ۳۷-۳۹.

۴- (۴). ابوالقاسم خوئی، مبانی العروه الوثقی، ج ۳، ص ۲۹.

وجود این شک، اصل عدم ترتیب اثر است. (۱) علامه حلی در این زمینه استدلال خاصی دارد که مشابه آن از سوی برخی از فقهای شافعی نقل شد. به اعتقاد ایشان امور غیر تجاری مضبوط بوده و می توان برای آنها اجیر گرفت؛ در حالی که مضاربه مخصوص اعمالی است که نمی توان بر آنها اجیر گرفت و آن عبارت از تجارت است که نه ضبط آن ممکن است و نه مقدار کار و عوض شناخته شده است. و از آن جا که ضرورت این معامله احساس شده، با وجود جهالت عوضین، مشروع شناخته شده است. (۲)

در مقابل، قائلان به عدم انحصار مضاربه در بازرگانی در رد وجوه فوق عنوان می کنند که روایات وارده از ائمه اطهار در هیچ موردی مضاربه را منحصر در بازرگانی و تجارت نکرده و تنها به سؤالات افرادی پاسخ داده که با مال مضاربه تجارت می کنند و در هیچ یک نشانی از انحصار به چشم نمی خورد. تمرکز پرسش ها حول موضوع تجارت نیز از آن رو است که در قدیم تجارت به عنوان یکی از شغل های رایج و از پردرآمدترین آنها مطرح بوده و از این رو مردم برای کسب سود، وجوه خود را به تاجران می سپردند.

این ادعا که تحقق عنوان مضاربه در عرف منوط به به کارگیری آن در تجارت است نیز قابل پذیرش نیست؛ زیرا در صورتی که مفهوم تجارت در مضاربه اخذ شده باشد، بدیهی است که در مورد غیر تجارت یقین به عدم تحقق مضاربه و نه شک در آن خواهیم داشت. اگر بپذیریم که تجارت ویژگی خاصی ندارد، دیگر شکی در تحقق عنوان مضاربه نخواهیم داشت.

ص: ۳۱۳

۱- (۱). سید محسن طباطبایی الحکیم، مستمسک العروه الوثقی، ج ۱۲، ص ۲۵۳.

۲- (۲). همان، ص ۲۵۲ و ۲۵۳.

استدلال علامه نیز نوعی استحسان عقلی و نه دلیل شرعی است؛ زیرا در هیچ یک از ادله علت مشروعیت مضاربه به گونه ای که علامه رحمه الله فرموده اند، عنوان نشده است. وانگهی در بسیاری از امور غیر تجاری نیز ضبط و کنترل دقیق ممکن نیست. علاوه بر این که مضاربه یک معامله تأسیسی نیست؛ بلکه معامله ای است که عقلاً در بسیاری از زمان ها و نقاط عالم انجام داده و سرمایه خود را در راه های مختلف سود آور مصرف نموده اند و شارع مقدس نیز همان معامله را امضا کرده است. (۱)

فقه های اهل سنت در مورد محدود بودن مضاربه به تجارت (بازرگانی یا داد و ستد) و یا گسترش آن به تمامی فعالیت های اقتصادی، نظرات و دیدگاه های متفاوتی دارند. البته این اختلاف تنها در مورد مضاربه مطلق است، اما در مضاربه مقید، عامل (مضاربه) باید بر اساس شرایطی که صاحب مال در مورد مکان، نوع تجارت و سایر قیود غیرمخل به مقصود از مضاربه (کسب سود) تعیین می کند، عمل کند. (۲) این دو دیدگاه عبارتند از:

دیدگاه اول: اکثر علمای شافعی و برخی از حنفی ها معتقدند مضاربه محدود به فعالیت های تجاری (داد و ستد) می باشد. عبدالکریم بن محمد رافعی از فقهای شافعی در تبیین این دیدگاه عنوان می کند:

کارهایی چون نانوائی و... فعالیت های مضبوطی هستند و می توان برای آنها اجیر گرفت. کاری که بتوانیم برای آن اجیر بگیریم، از قراض بی نیاز است؛ زیرا قراض در مورد فعالیت هایی است که اجاره در مورد آنها صحیح نیست و آن هم تجارت و داد و ستد است که حدودش مشخص نیست؛ ولی

ص: ۳۱۴

-
- ۱- (۱). محمد صدر، ماوراء الفقه، ج ۴، همان، ص ۳۷۵ و ۳۷۶؛ محمد حسینی شیرازی، الفقه، کتاب المضاربه، همان، ص ۳۷-۳۹؛ مصطفی بروجردی، همان، ص ۸۱-۸۴.
- ۲- (۲). سامی حمود، همان، ص ۳۷۶؛ به نقل از علاءالدین ابن مسعود کاسانی، بدایع الصنایع فی ترتیب الشرایع، ج ۸، ص ۳۶۳۱-۳۶۳۵.

انجام آن مورد نیاز است و به همین خاطر مجهول بودن عوضین در مورد آن پذیرفته شده است. (۱)

برخی از فقها نیز چنین استدلال کرده اند که مقصود از مضاربه کسب سود است و کسب سود تنها از راه تجارت ممکن است. (۲)

دیدگاه دوم: فقهای مالکی، حنبلی و برخی از فقهای حنفی، مضاربه را شامل تمام فعالیت های اقتصادی می دانند. (۳) این امر نزد فقهای حنبلی مبتنی بر دیدگاهی است که نسبت به شرکت بودن عقد مضاربه ابراز داشته اند و معتقدند که مضاربه برخلاف قیاس نیست و می توان آن را از فعالیت های تجاری به سایر فعالیت ها تسری داد. (۴)

یکی از محققان اهل سنت در تأیید دیدگاه دوم می گوید:

هرچند تجارت شکل رایج فعالیت در جاهلیت و صدر اسلام بوده است، اما چون مقصود از مضاربه کسب سود است و به این هدف می توان از طریق راه های دیگری نظیر صنعت، کشاورزی و سایر فعالیت های اقتصادی دست یافت، هیچ مجوزی برای منحصر کردن آن به تجارت وجود ندارد. (۵)

یکی دیگر از محققان اهل تسنن نیز دو دلیل زیر را بر عدم انحصار مضاربه در تجارت ارائه می کند: (۶)

ص: ۳۱۵

۱- (۱). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۴۴۳ و ۴۴۴؛ به نقل از عبدالکریم بن محمد رافعی، فتح العزیز، ص ۱۱ و ۱۲.

۲- (۲). المضاربه الشرعیه و تطبیقاتها الحدیثه، همان، ص ۱۷۲.

۳- (۳). همان، ص ۴۸.

۴- (۴). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۴۴۴.

۵- (۵). همان، ص ۳۷۹.

۶- (۶). ابوسعود، محمد، مقاله «پول، بهره، قرض»، خورشید احمد، مطالعاتی در اقتصاد اسلامی، ترجمه محمدجواد مهدوی، ص ۱۰۷.

الف) اگر محکم ترین قواعد قیاسی را به کار بندیم، درمی یابیم که صنعت نیز نوعی داد و ستد است و هیچ شرطی از شرایط قراض (مضاربه) را نیز نقض نمی کند. دلیل امام شافعی بر تحریم قراض در فعالیت های صنعتی بر این نگرش او مبتنی است که نتیجه چنین فعالیتی کاملاً کنترل پذیر و قابل پیش بینی است، ولی مخاطرات بازرگانی کاملاً نامعلوم است. هرچند ممکن است این ادعا در زمان وی صادق باشد، اما در حال حاضر یقیناً این طور نیست و صنعت نیز با ریسک های فراوانی همراه است.

ب) اگر این قاعده کلی را به کار بندیم که هر معامله و فعالیت در اصل مجاز است، مگر این که محدودیت یا ممنوعیت صریحی وجود داشته باشد، به همان نتیجه می رسیم؛ زیرا درباره انجام فعالیت های صنعتی هیچ محدودیت یا ممنوعیت ضمنی یا آشکاری در دست نیست. این محقق نیز با تأکید بر نکته ای که پیش تر اشاره شد، عنوان می کند که فقهای اهل سنت به جهت نبودن نص صریح در قرآن و سنت، با استناد به یک سری ادله عمومی حیطه و شرایط مضاربه را تعیین کرده اند و از این جهت می توان نظریات آنها را نظرات شخصی قلمداد کرد. (۱)

امین بودن عامل مضاربه

فقهای شیعه و اهل سنت به اتفاق عامل مضاربه را امین می دانند و معتقدند عامل تنها در صورتی ضامن است که زیاده روی یا با شرایط مخالفت کرده باشد؛ اما فقهای شیعه در این که آیا می توان تمام یا بخشی از خسارت های وارده بر سرمایه مضاربه را به عهده عامل گذاشت، اختلاف نظر دارند. به اعتقاد برخی از فقها این شرط با مقتضای عقد مضاربه منافات ندارد و تنها با اطلاق آن منافی است و این

ص: ۳۱۶

نکته نیز باعث بطلان آن نمی شود. (۱) در مقابل برخی دیگر از فقها معتقدند که این شرط با مقتضای عقد مضاربه منافی است و باعث بطلان آن می شود. (۲) البته در این زمینه دو روایت خاص نیز به نقل از محمد بن قیس وارد شده است:

«...محمد بن قیس عن ابی جعفر علیه السلام انّ علیا علیه السلام قال: من ضمّن تاجراً فلیس له الا رأس ماله و لیس له من الربح شیء»؛ (۳)

کسی که تاجری (عامل تجارت) را ضامن قرار دهد، برای او جز سرمایه اش نیست و سهمی از سود ندارد.

«...عن محمد بن قیس، عن ابی جعفر علیه السلام قال: قال امیرالمؤمنین علیه السلام من اتجر مالا و اشترط نصف الربح فلیس علیه ضمان»؛ (۴)

کسی که با مالی تجارت کند و شرط نماید که نصف سود تجارت را ببرد، ضمانتی در مقابل خسارت ها (ی احتمالی) نخواهد داشت.

اکثر فقهای که به این اخبار استناد کرده اند، معتقدند اگر مالک، عامل را به صورت «شرط نتیجه» ضامن سرمایه خود قرار دهد، سهمی از سود حاصل نخواهد داشت. منظور از شرط نتیجه این است که قرار بگذارند خسارت احتمالی مضاربه از ابتدا و اصالتاً متوجه عامل شود. در عین حال برخی از فقها، از جمله حضرت امام خمینی رحمه الله معتقدند که اگر شرط ضمان به صورت «شرط فعل»

ص: ۳۱۷

۱- (۱). علی اصغر مروارید، سلسله ینابیع الفقهیه، ج ۱۷، همان، ص ۹۳؛ به نقل از علامه حلی (در قواعد الاحکام).

۲- (۲). محسن حکیم الطباطبائی، همان، ص ۲۷۶.

۳- (۳). محمد بن حسن الحر العاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۳، همان، ص ۱۸۶. مرحوم حکیم در مستمسک عروه الوثقی این حدیث را صحیح دانسته اند. ر.ک: محسن حکیم الطباطبائی، همان، ص ۲۷۷.

۴- (۴). وسائل الشیعه، ج ۱۳، همان، ص ۱۸۵.

باشد، مانعی ندارد. مقصود از شرط فعل نیز این است که قرار بگذارند خسارت حاصل از مضاربه ابتداءً و اصالتاً متوجه مالک شود، اما عامل موظف باشد معادل خسارت وارد شده به مالک را به او بپردازد. در مقابل، فقهای دیگری همچون شهید صدر و مرحوم آیه الله گلپایگانی برداشت فوق را نوعی «اجتهاد در برابر نص» دانسته و مردود می دانند. (۱) در این میان شهید صدر با استناد به دو روایت فوق، این قاعده را استفاده می کنند که ضمانت سرمایه از سوی عامل به هر صورتی که باشد، با تعلق سود به صاحب سرمایه سازگار نیست؛ حتی اگر این ضمانت با «شرط فعل» صورت گرفته باشد؛ زیرا چنین شرطی گرچه به معنای دقیق کلمه تضمین نیست، اما عرفاً این مورد نیز از مصادیق تضمین سرمایه از سوی عامل محسوب می شود.

شهید صدر-همان گونه که قبلاً نیز اشاره شد-چون در صدد طراحی بانکی بدون ربا در ضمن یک نظام ربوی با داشتن توان رقابتی با بانک های ربوی-که سرمایه را تضمین می کنند-بودند، راه دیگری را برای تضمین سرمایه اندیشیده اند. به اعتقاد ایشان چون ضمانت عامل مضاربه با مشارکت صاحب سرمایه در سود سازگار نیست، بانک بدون ربا می تواند به عنوان شخص سومی غیر از عامل و صاحب سرمایه با انعقاد عقد خاص و یا به صورت شرط نتیجه خسارت های وارده به سرمایه را به عهده بگیرد. به نظر ایشان، در صورتی که ضمانت بانک را با توجه به امین بودن آن نپذیرفتیم، می توان تعهد سرمایه را به صورت «شرط فعل» و در ضمن عقد به عهده بانک گذاشت. (۲)

ص: ۳۱۸

-
- ۱- (۱). محمدحسین حسین زاده بحرینی، بررسی فقهی و اقتصادی سود تضمین شده (علی الحساب) در نظام بانک داری بدون ربا، (پایان نامه کارشناسی ارشد)، دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۷۴، ص ۷۶.
- ۲- (۲). شهید محمدباقر صدر، همان، ص ۲۴ و ۲۵.

احکام مربوط به مضاربه فراوان است. در ذیل تنها به احکام اصلی آن که رابطه نزدیکی با بانکداری بدون ربا دارد، می پردازیم:

مضاربه با هر نوع پول رایج قانونی صورت می پذیرد و بنا بر نظر اکثر فقهای اهل سنت نمی توان کالای تجاری را سرمایه مضاربه قرار داد. (۱)

سرمایه باید هنگام قرارداد از نظر مقدار (و وصف) مشخص باشد؛ زیرا معلوم نبودن آن موجب جهالت در سود می شود. (۲)

سرمایه مضاربه نمی تواند بدهی در ذمه عامل باشد. البته به اعتقاد فقهای حنبلی، حنفی و شافعی بدهی برعهده شخصی غیر از عامل را می توان سرمایه مضاربه قرار داد؛ زیرا عامل به عنوان وکیل صاحب سرمایه در قبض آن است. (۳)

سرمایه باید به عامل (مضاربه) تحویل داده شود و از تحت تصرف صاحب مال خارج گردد. (۴)

سود هر یک از دو طرف، باید هنگام قرارداد به صورت سهم مشاع (مثلاً ۲۱ یا ۳۱ و...) تعیین شود. (۵) تعیین مقدار معینی از سود و یا منفعتی اضافی برای یکی از دو طرف، قرارداد را باطل می کند.

یکی از مواردی که به شرط کردن منفعت برای یکی از دو طرف قرارداد ملحق است، شرط ضمانت عامل نسبت به سرمایه، در موارد عدم تقصیر وی می باشد.

ص: ۳۱۹

-
- ۱- (۱). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۴۴۵-۴۴۷.
  - ۲- (۲). المضاربه الشرعیه و تطبیقاتها الحدیثه، همان، ص ۲۸.
  - ۳- (۳). سامی حمود، همان، ص ۳۶۳.
  - ۴- (۴). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۴۵۲ و ۴۵۳.
  - ۵- (۵). المضاربه الشرعیه و تطبیقاتها الحدیثه، ص ۳۲ و ۳۳.

فقه‌های مالکی، شافعی و احمدی (بنا به روایتی) این شرط را باطل کننده قرارداد و فقه‌های حنفی و حنبلی شرط را باطل و قرارداد مضاربه را صحیح می‌دانند. (۱)

اگر قرارداد مضاربه به هر دلیلی باطل شود، سودهای حاصل متعلق به صاحب مال است و عامل استحقاق اجرت المثل کارش را دارد. (۲)

اگر عامل برخلاف شرایط قرارداد عمل کند، غاصب و ضامن مال است و در صورت کسب سود، تمامی آن به صاحب مال تعلق دارد و عامل مستحق هیچ اجرتی نیست. (۳)

۲- شرکت

اشاره

شرکت در لغت به معنای مخلوط کردند و مال با یکدیگر است، به گونه‌ای که از یکدیگر قابل تشخیص نباشند؛ اما در اصطلاح به اختلاف انواع آن تعاریف متفاوتی دارد. (۴)

انواع شرکت

در مباحث فقهی، شرکت به سه دسته کلی شرکت اباحه، شرکت در ملک و شرکت عقد تقسیم می‌شود و نوع اخیر نیز دارای سه نوع شرکت اعمال، شرکت وجوه و شرکت اموال است.

شرکت اباحه: این شرکت به آنچه در حیظه مالکیت عمومی قرار می‌گیرد،

ص: ۳۲۰

۱- (۱). همان.

۲- (۲). عبدالرحمن جزیری، الفقه علی المذاهب الاربعه، ج ۳، همان، ص ۴۱، ۵۱ و ۵۵.

۳- (۳). همان، ص ۳۶؛ ۴۲ و ۵۱.

۴- (۴). همان، ص ۶۳.

تعلق دارد. بدین معنی که استفاده از این اموال (اموال عمومی) به فرد خاصی اختصاص ندارد. (۱)

شرکت ملکی: شرکتی است که در آن دو نفر یا بیشتر بدون قرارداد (عقد) - بدون اراده یا با اراده - مالک چیزی شوند؛ مانند آنچه از طریق ارث، بخشش، وصیت و خرید کالا به بیش از یک نفر منتقل شود. (۲)

شرکت عقد: عبارت از آن است که دو نفر یا بیشتر بر اساس قرارداد (عقد) در مال و سود حاصل از آن شریک شوند. این شرکت دارای سه نوع شرکت اعمال، شرکت وجوه و شرکت اموال است و هر یک از این سه به شرکت عنان و مفاوضه تقسیم می گردند.

یکم. شرکت اعمال (ابدان): عبارت از توافق دو یا چند صنعتگر و... بر انجام کاری به صورت مشترک است، بر این اساس که درآمد حاصل طبق آنچه توافق کرده اند، بین آنها تقسیم شود. این شرکت با شرایط مساوی (مفاوضه) و بدون شرایط مساوی (عنان) انجام می پذیرد. (۳)

دوم. شرکت وجوه (ذمه ها): عبارت از آن است که دو نفر یا بیشتر بدون داشتن مال و صرفاً بر اساس اعتبارشان اقدام به خرید کالا - به صورت نسیه و فروش نقدی آن کنند و سود حاصل بین آنها تقسیم شود. این شرکت نیز به شکل عنان و مفاوضه صورت می گیرد. (۴)

ص: ۳۲۱

۱- (۱). امیره عبداللطیف مشهور، الاستثمار فی الاقتصاد الاسلامی، ص ۲۶۵.

۲- (۲). الفقه علی المذاهب الاربعه، ج ۳، همان، ص ۶۱.

۳- (۳). همان، ص ۶۸.

۴- (۴). همان.

شرکت قهری: شرکتی است که از عاملی غیر از قرارداد حاصل می شود. برای مثال، شراکت فرزندان متوفی در اموال او.

شرکت عقدی: شرکت حاصل از قرارداد و تعهد.

شرکت اعمال یا ابدان: انجام کار یکسان یا متفاوت با هم و تقسیم عواید آن (امامیه: باطل).

شرکت وجوه یا اعتبارات: یکی از دو شریک یا هر دو تنها اعتبارش را به عنوان سرمایه می آورد، موضوع خرید و فروش (ترکیبی از شرکت اعمال و اموال) (امامیه: باطل).

شرکت اموال: شرکت در اموال (صحیح امامیه و اهل سنت).

شرکت مفاوضه: شراکت دو یا چند نفر در تجارت با اموالشان، به صورتی که هر یک از شرکا در سرمایه، تصرفات و سود مساوی باشند (اختلافی، مشکل: غرر).

شرکت عنان: شرکت دو یا چند شخص در تجارت با اموالشان و تقسیم سود بین آنها؛ به صورتی که تصرفات هر یک از شرکا منوط به آگاهی و اجازه شرکای دیگر باشد (جایز به اتفاق علما).

سوم. شرکت اموال: توافقی (عقدی) است بین دو نفر یا بیشتر تا هر یک با گذاردن مبلغی مال در سود حاصل از به کارگیری آن شریک باشند. (۱) این شرکت نیز بر دو نوع است:

شرکت مفاوضه (۲) در اموال: عبارت است از شراکت دو نفر یا بیشتر در تجارت با اموالشان، به صورتی که هر یک از شرکا در سرمایه، تصرفات و سود مساوی باشند. مفاوضه متضمن کفالت و وکالت می باشد. به بیان دیگر هر یک از شرکا باید اهلیت کفالت و وکالت را داشته باشند. به همین جهت (لزوم اهلیت برای کفالت) انعقاد این قرارداد بین مسلمان و کافر، بالغ و بچه و... جایز نیست. فقهای شافعی این شرکت را

ص: ۳۲۲

۱- (۱). همان و الاستثمار فی الاقتصاد السلامی، ص ۲۷۰.

۲- (۲). مفاوضه در لغت به معنای مساوات است و وجه نام گذاری بدان این است که هر یک از شرکا در سرمایه، تصرفات و سود مساوی هستند. ر.ک: ص ۲۷۲.

به خاطر وجود غرر و جهالت و مشکل بودن تحقق شرایطش جایز نمی دانند و تنها فقهای مالکی و حنفی آن را مجاز می شمارند. (۱)

شرکت عنان (۲) در اموال: شرکت دو یا چند شخص در تجارت با اموالشان و تقسیم سود بین آنهاست؛ به صورتی که تصرفات هریک از شرکا منوط به آگاهی و اجازه شرکای دیگر می باشد. این شرکت که از عقود لازم است، متضمن وکالت و امانت می باشد؛ زیرا مال هریک از شرکا به صورت امانت در دست دیگری است و هر کدام به وکالت از دیگری در سهمش تصرف می کند. در این شرکت تساوی در سرمایه و تصرفات شرط نیست و سود حاصل از شرکت بر اساس آنچه در قرارداد شرط می کنند، تقسیم می شود. سهم سود هریک از آنها باید به صورت جزء مشاع در قرارداد تعیین گردد و در صورت بروز زیان، خسارت وارده بر اساس میزان سرمایه بین شرکا تقسیم می شود. (۳) شرایط شرکت عنان در اموال را می توان در اهلیت شرکا برای وکالت (از جهت عقل و سن)، معین بودن سهم سود هریک از شرکا، تعیین سهم سود به صورت جزء مشاع، نقد بودن سرمایه (۴) و تقسیم خسارت متناسب با سهم هریک از شرکا در سرمایه خلاصه کرد. (۵)

ص: ۳۲۳

۱- (۱). همان، ص ۲۶۸.

۲- (۲). عنان در لغت به معنی افسار و مهار حیوان است. وجه نام گذاری این شرکت به عنان آن است که هریک از شرکا مهار دیگری را به دست دارد؛ زیرا هریک از آنها شرط می کند که دیگری نمی تواند بدون اجازه وی تصرفی داشته باشد. ر.ک: همان، ص ۲۸۴.

۳- (۳). حسن محمد اسماعیل البیلی، التخریج الشرعی لصیغ التمویل الاسلامیه، «صیغ تمویل التمیمه فی الاسلام»، تحریر فخری حسین عزّی، ص ۳۹.

۴- (۴). اکثر فقهای اهل سنت معتقدند کالاهای تجاری نمی توانند سرمایه شرکت قرار گیرند. ر.ک: همان.

۵- (۵). همان.

شرکت عنان در اموال به اتفاق فقها جایز می باشد (۱) و از این رو به طور وسیعی در بانک های اسلامی مورد استفاده قرار می گیرد. این بانک ها معمولاً آن را به دو صورت دائمی و مشارکت کاهش یا بنده (مشارکت منتهی به تملیک) به اجرا در می آورند. همچنین فقهای شیعه و اهل سنت شرکت اباحه را مجاز نمی دانند.

جدا از شرکت اباحه و شرکت در ملک که اختلاف چندانی در کلیات آن بین فقهای شیعه و اهل سنت وجود ندارد، فقهای شیعه شرکت وجوه و اعمال (ابدان) را درست نمی دانند و تنها شرکت در اموال را مجاز می شمارند؛ (۲) ولی فقهای اهل سنت، در این مورد اختلاف نظر دارند. فقهای حنفی هر سه نوع شرکت را با اقسامش (عنان و مفاوضه) جایز می دانند، ولی فقهای شافعی تنها شرکت عنان در اموال را جایز می شمارند. فقهای مالکی به جز شرکت وجوه (با اقسامش) و فقهای حنبلی به جز شرکت مفاوضه بقیه اقسام را مجاز می دانند. (۳)

سود و زیان مشارکت

اشاره

بنابر نظر فقهای شیعه اقتضای شرکت در اموال این است که شرکا به نسبت مال سرمایه گذاری شده در سود و زیان شریک شوند. (۴) به بیان دیگر، اقتضای عقد شرکت آن است که شرکا بر اساس سهمشان در سود و زیان حاصل شریک باشند. فقها در مورد شرط تفاوت در سودبری و یا تحمل زیان نظرات متفاوتی

ص: ۳۲۴

-
- ۱- (۱). الفقه علی المذاهب الاربعه، ج ۳، همان، ص ۶۳-۷۶؛ عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان ص ۴۹۷؛ محمد یوسف کمال، المصرفیه الاسلامیه الاساس الفکری، ص ۱۲۲.
  - ۲- (۲). ابی جعفر محمد بن حسن الطوسی، الخلاف، ج ۳، ص ۳۲۹-۳۳۲.
  - ۳- (۳). الفقه علی المذاهب الاربعه، ج ۳، همان، ص ۶۷.
  - ۴- (۴). محمد کاظم الطباطبائی الیزدی، العروه الوثقی، ج ۲، ص ۵۲۶.

ارائه کرده اند. این امر را می توان با تفکیک میان شرط تفاوت در سود و شرط تفاوت در زیان بررسی کرد.

الف) شرط تفاوت در سود

اگر در شرکت شرط تفاوت در سود با وجود تساوی در سرمایه و یا تساوی در سود با وجود تفاوت در سرمایه مطرح شود، دو حالت متصور است:

شرط زیاده در مقابل کار: در صورتی که این مازاد در مقابل عمل و کار یکی از شرکا قرار گیرد، بنا به نظر برخی از فقها همچون ابی الصلاح، حمزه بن علی و کیدزی این شرط نافذ نیست و به عامل اجرت المثل تعلق می گیرد و هر یک از شرکا به تناسب سرمایه شان از سود سهم می برند. (۱) در مقابل، برخی دیگر از فقها این شرط را صحیح می دانند. (۲)

شرط زیاده غیرمشروط به کار: اما در صورتی که این مازاد در مقابل عمل نباشد و با وجود سهم و کار مساوی، برای یکی از شرکا سهم بیشتری لحاظ شود، اقوال مختلفی وجود دارد. بعضی می گویند: شرط و عقد هر دو صحیح است و برخی می گویند: هر دو باطل است و بعضی نیز معتقدند که شرط باطل، ولی عقد صحیح است. (۳)

در بین فقهای معاصر حضرات آیات خوئی رحمه الله و گلپایگانی رحمه الله نظر دوم و امام خمینی رحمه الله نظر اول را تقویت کرده اند. (۴)

ص: ۳۲۵

۱- (۱). سلسله ینابیع الفقهیه، ج ۱۷، همان، به ترتیب ص ۲۱، ۹ و ۲۴.

۲- (۲). همان، ص ۶؛ به نقل از سیدمرتضی (در الانتصار) و العروه الوثقی، ج ۲، ص ۵۲۶.

۳- (۳). العروه الوثقی، ج ۲، ص ۵۲۷.

۴- (۴). همان، ص ۵۲۶.

در زمینه شرط تفاوت در زیان با تفاوت در سرمایه و یا شرط تساوی در زیان با اختلاف در سرمایه نیز دو نظر عمده مطرح است.

عدم صحت شرط: بسیاری از متقدمان فقهای شیعه، از جمله ابن ادریس، یحیی بن سعید، کیدزی، حمزه بن علی، ابی الصلاح و شهید اول این شرط را نافذ ندانسته و معتقدند که در صورت بروز زیان، خسارت وارده به تناسب سرمایه تقسیم می شود. (۱)

صحت شرط: برخی دیگر از فقها، از جمله سیدمرتضی و صاحب عروه الوثقی با تمسک به «المؤمنون عند شروطهم» این شرط را صحیح می دانند.

طرفداران عدم نفوذ این شرط معتقدند این شرط با مقتضای عقد شرکت منافات دارد؛ در حالی که مخالفان ضمن رد این نکته معتقدند این شرط تنها با اطلاق عقد شرکت و نه با مقتضای آن منافات دارد. از میان فقهای معاصر حضرات آیات گلپایگانی رحمه الله و خوئی رحمه الله نیز این شرط (شرط زیان غیرمتناسب با سرمایه) را نافذ نمی دانند و آیه... خوئی آن را مخالف سنت می دانند؛ (۲) اما امام خمینی رحمه الله چنین شرطی را مجاز می داند. (۳) این در حالی است که فقهای شیعه همانند فقهای اهل سنت عامل در عقد شرکت را امین می دانند و وی را تنها در صورتی که زیاده روی یا کوتاهی کرده باشد، ضامن می شمارند. (۴) در زمینه آنچه در بالا مطرح شد، امام شافعی نیز معتقد است که در صورت تساوی دو شریک در سرمایه نمی توان سهم سود

ص: ۳۲۶

۱- (۱). سلسله ینایع الفقهیه، ج ۱۷، همان، به ترتیب ص ۱۷، ۳۰، ۴۳، ۲۶، ۲۲، ۲۱، ۵۰، ۹.

۲- (۲). العروه الوثقی، ج ۲، ص ۵۲۶ و ۵۲۷.

۳- (۳). همان، ص ۵۲۸ و روح... موسوی خمینی رحمه الله، توضیح المسائل، ص ۲۸۷، م ۲۱۴۷.

۴- (۴). العروه الوثقی، ج ۲، ص ۵۲۹.

نابرابری برای شرکا در نظر گرفت و در صورتی که بر خلاف این نکته شرط شود، شرکت باطل است. در مقابل ابوحنیفه چنین شرطی را مجاز می‌شمارد. (۱)

گفتنی است که مباحث پیش گفته در مورد شرط خسارت بر عامل مضاربه، در اینجا نیز قابل طرح است و شرط زیان برای عامل در شرکت، با قاعده تبعیت سود و ضمان که شرح آن گذشت، منافات دارد.

شیوه های تأمین مالی مشارکتی در بانک های اسلامی

اشاره

همان گونه که گفته شد بانک های اسلامی تأمین مالی مشارکتی را با استفاده از قراردادهای شرکت حقوقی و مدنی، مضاربه، مزارعه و مساقات انجام می دهند. بر اثر ابداعات صورت گرفته شیوه هایی چون مشارکت کاهش یابنده نیز در تأمین مالی فعالیت های اقتصادی به کار می رود. در ادامه به تبیین این شیوه ها می پردازیم.

الف) مشارکت مدنی

مشارکت مدنی عبارتست از درآمیختن سهم الشرکه نقدی یا غیرنقدی متعلق به اشخاص حقیقی یا حقوقی متعدد، به نحو مشاع، به منظور انتفاع، طبق قرارداد. (۲)

زمینه های تأمین مالی

بر اساس قانون عملیات بانکی بدون ربا بانک ها می توانند به منظور ایجاد تسهیلات لازم برای گسترش فعالیت بخش های مختلف تولیدی، و بازرگانی و خدماتی قسمتی از سرمایه یا منابع مورد نیاز این بخش ها را به صورت مشارکت تأمین کنند. (۳)

ص: ۳۲۷

۱- (۱). الخلاف، ج ۳، ص ۳۳۲-۳۳۳.

۲- (۲). آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۱.

۳- (۳). قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۷.

در بانک های اسلامی مشارکت مدنی به شیوه های مختلف اجرا می شود که در اینجا به برخی از این شیوه ها اشاره می کنیم.

الف) شرکت مدنی

برخی از مهم ترین بندهای قرارداد مشارکت مدنی در نظام بانکی جمهوری اسلامی عبارت است از:

افتتاح حساب مشترک: شرکت مدنی در صورتی تحقق می یابد که شرکا طبق قرارداد، سهم الشرکه نقدی خود را به حساب مخصوصی واریز کنند که در بانک برای شرکت افتتاح می شود.

مدت تأمین مالی: مدت این نوع مشارکت حداقل یک سال و حداکثر سه سال است و اداره امور شرکت مدنی طبق قرارداد، بر عهده بانک(بانک ها) و یا شرکای دیگر خواهد بود.

درصد مشارکت بانک: حداکثر مشارکت بانک در هر شرکت مدنی ۸۰ درصد کل سرمایه هر شرکت مدنی است. (۱)

حق فسخ بانک: شریک ضمن عقد خارج لازم حق فسخ قرارداد را تا آخر مدت تصفیه کامل حساب های آن از خود سلب و اسقاط نمود. (۲) این ماده از آن رو در قرارداد گنجانده شده که مشارکت مدنی از عقود جایز می باشد؛ مگر آن که در ضمن عقد لازمی یکی از شرکا یا هر دو حق فسخ قرارداد را از خود سلب کنند.

ص: ۳۲۸

۱- (۱). دستورالعمل اجرایی مشارکت مدنی (مصوب ۱۳۶۳/۱/۱۹)، مواد ۳، ۹، ۱۱ و ۱۲.

۲- (۲). بانک ملی ایران، قرارداد مشارکت مدنی بازرگانی داخلی، ماده ۱۸.

تخلف از شرایط: نظر به این که شریک با امضای این قرارداد اعلام نمود که شغل و فعالیت وی در امر..... و زیرمجموعه بخش اقتصادی..... می باشد و بانک بنا بر تقاضای وی به مشارکت با شریک مبادرت نمود، چنانچه خلاف امر فوق بر بانک مکشوف و محرز شود یا شریک سرمایه مشارکت را در غیر مورد اعلام شده در این قرارداد مورد استفاده قرار دهد، تخلف از مفاد قرارداد محسوب و موجب حال شدن کلیه مطالبات بانک موضوع این قرارداد می شود و در آن صورت بانک حق و اختیار دارد معامله را فسخ و به استناد این قرارداد نسبت به مطالبه و وصول مطالبات خود و مابه التفاوت سود مورد انتظار بانک در بخش اقتصادی مذکور با نرخ سود مورد انتظار بانک در بخش اقتصادی خارج از فعالیت تعیین شده در این ماده طبق تعرفه مصوب شورای پول و اعتبار به عنوان خسارت اقدام نماید و در هر صورت تشخیص و محاسبه میزان خسارت ناشی از تخلف شریک طبق مفاد این ماده با بانک است. (۱)

بیمه موضوع مشارکت: شریک قبول و تعهد نمود که موضوع مشارکت را به نفع بانک بیمه کامل نماید. در غیر این صورت بانک می تواند آن را از محل سرمایه مشارکت و در صورت نداشتن محل سرمایه مشارکت، به هزینه شریک معادل یکصد و سی درصد مانده سهم الشرکه بانک بیمه نماید و شریک متعهد می شود به محض مطالبه بانک هزینه مزبور را پرداخت کند... بیمه موضوع مشارکت از طرف بانک اختیاری است... و چنانچه به علت تعلل در بیمه نمودن به هر علت خسارت و زیانی حاصل شود، شریک متعهد شد زیان و خسارت وارده به بانک را از هر جهت و بابت جبران و از اموال خود به بانک پرداخت کند. (۲)

ص: ۳۲۹

۱- (۱). همان، ماده ۳.

۲- (۲). همان، ماده ۹.

تضمین اصل سرمایه از سوی شریک: شریک ضمن عقد خارج لازم قبول نمود و متعهد شد چنانچه به اصل سرمایه بانک خسارت و یا نقصانی وارد شود، آن را به هر میزان که بانک تعیین کند، از اموال خود جبران و مجاناً و بلاعوض پرداخت نماید. صرف اظهار بانک در مورد نقصان و یا خسارت وارده بر اصل سهم شرکت بانک معتبر بوده و شریک ضمن عقد خارج لازم حق هرگونه ایراد و اعتراضی را از خود سلب نمود. (۱)

فسخ قرارداد و خسارت های مربوط: در صورتی که به علت تخلف شریک از هر یک از تعهدات و مندرجات و شرایط این قرارداد بانک اقدام به فسخ معامله نماید... چنانچه حاصل فروش موضوع مشارکت کمتر از سهم شرکت بانک باشد، شریک ضمن عقد خارج لازم متعهد شد مابه التفاوت را مجاناً و بلاعوض از مال خود به بانک بپردازد. در صورت تأخیر در پرداخت سهم شرکت و سهم سود بانک تا سررسید قرارداد یا پس از فسخ معامله مشارکت توسط بانک شرح این ماده، مبلغی بر ذمه شریک تعلق خواهد گرفت. از این رو شریک با امضای این قرارداد متعهد گردید علاوه بر بدهی تأدیه نشده، اعم از اصل سهم شرکت و سود بانک بزاء هر سه هزار ریال.....ریال در روز نسبت به بدهی مذکور، اعم از اصل سهم شرکت و سهم سود بانک بر حسب قرارداد به بانک پرداخت نماید.... (۲)

(ب) مشارکت بر اساس روش سهام

در شیوه مشارکت بر اساس روش سهام (۳) - که در بانک اسلامی اردن اجرا

ص: ۳۳۰

۱- (۱). همان، ماده ۱۴.

۲- (۲). همان، ماده ۱۷.

۳- (۳). المشارکه علی اساس نظام الحصص.

می شود- طرح انجام شده به قسمت هایی (سهام هایی) تقسیم می شود و بانک و شریکش هر کدام به نسبت مشارکتشان در طرح، مالک آن قسمت ها (سهام ها) می شوند. مشارکت بانک در این طرح با تأمین مالی صورت گرفته و مشارکت شریک به وسیله قیمت زمین تحت مالکیتش- که طرح بر روی آن اجرا شده- و اموال دیگری که وارد شرکت کرده، تحقق می یابد. بانک و شریکش نسبت به استمرار شرکت طی مدت مشخصی توافق می کنند و به شریک اجازه داده می شود که بعضی یا کل سهام بانک را به قیمتی که هنگام فروش توافق می کنند- و نه قیمت ازپیش تعیین شده- بخرد. شریک می تواند برای خریداری سهام بانک از اموال دیگرش استفاده کند. (۱)

مشارکت مدنی در نظام بانکی جمهوری اسلامی تا حدود زیادی شبیه مشارکت بر اساس روش سهام در بانک اسلامی اردن می باشد. تفاوت عمده در اینجا این است که بر اساس قرارداد مشارکت مدنی در نظام بانکی جمهوری اسلامی زیان های وارد به سهام الشرکه بانک به عهده شریک گذاشته شده و صرف اظهار نظر بانک در مورد نقصان یا خسارت وارده بر اصل سهم الشرکه بانک معتبر بوده و شریک حق هرگونه ایراد و اعتراضی را از خود سلب می نماید؛ اما در قرارداد مشارکت بانک اسلامی اردن چنین قیدی نشده و به اقتضای طبیعت مشارکت، زیان بر اساس سرمایه طرفین توزیع می شود. علاوه بر این که تدابیر مذکور جهت حل اختلاف در قرارداد مضاربه، در قرارداد مشارکت نیز اتخاذ شده است.

همچنین در قرارداد مشارکت مدنی در نظام بانکی جمهوری اسلامی نیز (همانند قرارداد مضاربه) به هنگام فسخ مشارکت، در صورت تأخیر شریک در پرداخت سهم

ص: ۳۳۱

الشركه و سهم سود بانك بايد مبلغى به عنوان خسارت به بانك بپردازد. به علاوه شريك موظف به بيمه كردن موضوع مشاركت به هزينه خود است؛ اما هيچ يك از اين قيود در قرارداد مشاركت در بانك اسلامى اردن وجود ندارد.

نكته تفاوت ديگر آن كه مدت قرارداد مشاركت مدنى در نظام بانكى جمهورى اسلامى ايران بين يك تا سه سال است، اما طرح هاى مشاركت کاهش يابنده در بانك اسلامى اردن مى توانند حداكثر ۸ سال به طول انجامد.

ج) مشاركت بر اساس بهره بردارى در مدت معين

شيوه مشاركت بر اساس بهره بردارى در مدت معين (۱) روش فقهى معروفى است كه بر اساس آن صاحب زمين، زمين خود را براى تأسيس يك طرح ساختمانى بر روى آن در اختيار بانك مى گذارد و اين طرح طى مدت مشخصى كه طرفين از ابتدا بر آن توافق مى كنند، در كنترل و مالكيته بانك باقى مى ماند. در اين مدت تمام درآمدهاى طرح عايد بانك مى شود و هنگامى كه مدت تعيين شده به اتمام رسيد، بانك آن طرح را به مالك زمين واگذار مى كند. هرچند قراردادها و شيوه هاى اجرايى اين روش از سوي بانك تنظيم شده، اما اين روش هنوز به مرحله اجرا در نيامده است. (۲)

ب) مشاركت حقوقى

مشاركت حقوقى عبارت است از تأمين قسمتى از سرمايه شركت هاى سهامى جديد و يا خريد قسمتى از شركت هاى سهامى موجود. (۳)

ص: ۳۳۲

۱- (۱). المشاركه على اساس الاستثمار لمده محدده.

۲- (۲). همان.

۳- (۳). آيين نامه فصل سوم قانون عمليات بانكى بدون ربا، ماده ۲۳.

زمینه تأمین مالی

در قانون عملیات بانکی بدون ربا به بانک ها اجازه داده شده که به منظور ایجاد تسهیلات لازم برای گسترش فعالیت بخش های مختلف تولیدی، بازرگانی و خدماتی، قسمتی از سرمایه مورد نیاز شرکت های سهامی را که برای امور مذکور تشکیل شده و یا می شوند، تأمین نمایند. (۱)

شرایط تأمین مالی

در نظام بانکی جمهوری اسلامی تأمین مالی به روش مشارکت حقوقی تابع شرایط زیر است:

درصد مشارکت: میزان مشارکت یک یا چند بانک در هر شرکت سهامی جدید نباید از ۴۹ درصد کل سرمایه شرکت و میزان خرید سهام شرکت های سهامی موجود توسط یک یا چند بانک از ۲۰ درصد کل سرمایه شرکت تجاوز نماید.... (۲)

فروش سهام: بانک ها می توانند سهام خود در شرکت های سهامی را به فروش برسانند. (۳)

تأمین مالی بلندمدت: صد درصد سرمایه گذاری ثابت برای شرکت های موضوع مشارکت باید به صورت منابع مالی بلندمدت تأمین شود. (۴)

ج. مشارکت کاهنده

مشارکت کاهش یابنده (متناقصه) مشارکتی است که بانک به شریک حق

ص: ۳۳۳

۱- (۱). همان، ماده ۲۴.

۲- (۲). دستورالعمل اجرایی مشارکت حقوقی (مصوب ۱۳۶۳/۱/۱۹)، ماده ۴.

۳- (۳). همان، ماده ۹.

۴- (۴). همان، ماده ۲، تبصره.

می دهد که به صورت دفعی یا تدریجی مالک سهم بانک شود. (۱) فقهای اهل سنت این شرکت را با قیاس آن به مزارعه و مساقات اجازه داده اند. (۲) این قرارداد (عقد) چنان که در توصیه های سمینار بانکداری اسلامی در دبی آمده، به سه صورت قابل اجرا است: (۳)

الف) در این صورت بانک با مشتری توافق می کند که سهم هریک از آنها در سرمایه مشخص شود و پس از اتمام مشارکت، سهم بانک با قرارداد (عقد) مستقلی - عقد بیع - به مشتری منتقل شود؛ به گونه ای که بانک حق دارد سهمش را به مشتری (شریک) یا دیگری بفروشد و مشتری نیز حق دارد سهمش را به بانک یا دیگری بفروشد.

ب) سهم هریک از بانک و مشتری (شریک) به صورت تعدادی سهام که مجموعشان برابر ارزش موضوع شرکت است، مشخص می شود؛ به طوری که هریک از شرکا بر اساس سهمش از درآمدهای حاصل از شرکت برخوردار می شود. مشتری حق دارد (در صورت تمایل) هر سال تعداد معینی از سهام بانک را بخرد نماید تا سهام بانک به تدریج کم شده و در نهایت تمام آن به مشتری (شریک) منتقل شود.

ج) بانک با مشتری در تأمین مالی طرح دارای درآمد شریک می شود؛ بر این

ص: ۳۳۴

۱- (۱). راضی البدور، اقتصادیات عقود المشارکه فی الارباح المفاهیم و القضايا النظریه، «خطه الاستثمار فی البنوک الاسلامیه الجوانب التطبيقیه القضايا و المشكلات»، ندوه عقدت فی عمان ۲۵-۲۰ شوال ۱۴۰۷ ه. ق، عمان، منشورات المجمع الم لکی لبحوث الحضاره الاسلامیه، ۱۹۹۰ م، ص ۷۴.

۲- (۲). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۳.۵-۵.۲.

۳- (۳). همان.

اساس که بانک حق داشته باشد تمام یا بخشی از سهم درآمد مشتری (از شرکت) را به عنوان بازپرداخت مبلغی که بانک پرداخته، برداشت کند.

د. مضاربه

مضاربه قراردادی است که به موجب آن یکی از طرفین (مالک) عهده دار تأمین سرمایه (نقدی) می شود، با قید این که طرف دیگر (عامل) با آن تجارت کرده و در سود حاصل شریک باشند. (۱)

زمینه های تأمین مالی

همان گونه که گفته شد، بر اساس نظر مشهور فقهای شیعه تأمین مالی به روش مضاربه به بازرگانی اختصاص دارد. از این رو در قانون عملیات بانکی جمهوری اسلامی قید شده که «بانک ها می توانند به منظور ایجاد تسهیلات لازم جهت گسترش امور بازرگانی، در چارچوب سیاست های بازرگانی دولت، منابع مالی لازم را بر اساس قرارداد مضاربه در اختیار مشتریان با اولویت دادن به تعاونی های قانونی قرار دهند. البته بانک ها در امر واردات مجاز به مضاربه با بخش خصوصی نیستند». (۲)

شرایط تأمین مالی مضاربه

با بررسی سازوکار تأمین مالی مضاربه در بانک های اسلامی می توان میان دو شیوه متفاوت تفکیک نمود. این دو شیوه به طور عمده ناظر به تفاوت در مسئولیت های عامل مضاربه است. در حالی که در شیوه اول که در نظام بانکی

ص: ۳۳۵

۱- (۱). آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، همان، ماده ۳۶.

۲- (۲). قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۹.

جمهوری اسلامی اجرایی می شود، عامل دامنه تعهدات زیادی دارد، در شیوه دوم که از سوی بانک اسلامی اردن عملیاتی شده، عامل تعهدات کمتری دارد. این دو شیوه را به اختصار شیوه مضاربه مبتنی بر ضمانت عامل و عدم ضمانت عامل می نامند.

الف) مضاربه مبتنی بر ضمانت عامل

بر اساس قانون عملیات بانکی جمهوری اسلامی و آیین نامه مربوط و قرارداد مضاربه تنظیمی از سوی بانک ها، نوعی تأمین مالی مضاربه مبتنی بر ضمانت عامل با شرایط زیر ارائه می شود:

انجام کار از سوی عامل: کار لازم برای اجرای عملیات مضاربه باید طبق قرارداد مربوطه تماماً توسط عامل انجام شود. (۱)

هزینه های مضاربه: هزینه های قابل قبول مضاربه عبارت از قیمت خرید کالا، بیمه و حق ثبت سفارش، حمل و نقل، انبارداری، حقوق گمرکی و سود بازرگانی، هزینه بانکی و هزینه های بسته بندی می باشد و سایر هزینه ها با مصالحه طرفین به عهده عامل خواهد بود. (۲)

تضمین اصل سرمایه از سوی عامل: بانک ها موظفند برای جبران خسارت وارده بر اصل سرمایه ضمن عقد صلح از عامل تأمین کافی اخذ نمایند. (۳) برای تأمین این شرط در قرارداد تأمین مالی مضاربه جبران خسارت ها با استفاده از شرط ضمن عقد بر عهده عامل گذاشته شده است: «عامل ضمن عقد خارج لازم

ص: ۳۳۶

۱- (۱). دستورالعمل اجرایی مضاربه (مصوب ۱۳۶۳/۱/۱۹)، ماده ۶.

۲- (۲). همان، ماده ۷.

۳- (۳). همان، ماده ۱۲.

قبول نمود و متعهد گردید که چنانچه به اصل سرمایه بانک خسارت و یا نقصانی وارد شود آن را از اموال خود جبران و مجاناً و بلاعوض پرداخت نماید». (۱)

تأمین مالی کوتاه مدت: مدت قرارداد مضاربه حداکثر یک سال است و در موارد استثنایی با اجازه بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران قابل افزایش است. (۲)

اسقاط حق فسخ بانک عامل: عامل ضمن عقد خارج لازم حق فسخ قرارداد را تا آخر مدت تصفیه کامل حساب های آن از خود سلب و اسقاط نمود. (۳) این ماده (همانند قرارداد مشارکت مدنی) از آن جهت در قرارداد گنجانده شده که مضاربه از جمله عقود جایز است. در یکی از بندهای قرارداد مضاربه وارد شده که «در صورتی که به علت تخلف عامل از هر یک از تعهدات و مندرجات و شرایط این قرارداد بانک اقدام به فسخ معامله نماید، عامل مکلف است کالای خریداری شده از محل سرمایه مضاربه را به قیمت روز خریداری نموده و وجه آن را نقداً به حساب بانک واریز نماید و چنانچه حاصل فروش کمتر از سرمایه مضاربه باشد، عامل ضمن عقد خارج لازم متعهد شد مابه التفاوت را مجاناً و بلاعوض از مال خود به بانک بپردازد. در صورت تأخیر در پرداخت سرمایه بانک پس از فسخ معامله مضاربه توسط بانک... عامل با امضای این قرارداد متعهد گردید علاوه بر بدهی تأدیه نشده، اعم از اصل سرمایه و سود متعلقه بانک بزاء هر سه هزار ریال.....ریال در روز نسبت به بدهی مذکور، اعم از اصل سرمایه و سود متعلقه بانک بر حسب قرارداد به بانک پرداخت نماید. (۴)

ص: ۳۳۷

۱- (۱). همان، ماده ۱۱.

۲- (۲). همان، ماده ۹.

۳- (۳). بانک ملی ایران، قرارداد مضاربه داخلی، ماده ۱۴.

۴- (۴). همان، ماده ۱۵.

بیمه کالای تجاری از سوی عامل: در یکی از بندهای قرارداد مضاربه چنین آمده است: «عامل قبول و تعهد نمود کالای خریداری شده را پس از خرید تا زمان فروش به نفع بانک بیمه کامل نماید. در غیر این صورت بانک به طور اختیاری می تواند آن را بیمه و هزینه اش را از عامل اگر دریافت کند. اگر در صورت تعلل بانک و عامل در بیمه نمودن و یا به هر علت دیگر، کالای مورد معامله خسارتی دید، عامل متعهد می شود زیان و خسارت وارده را جبران نموده و از اموال خود به بانک بپردازد. (۱)

(ب) مضاربه مبتنی بر عدم ضمانت عامل

برخلاف شیوه فوق، در بانک اسلامی اردن تأمین مالی مضاربه مبتنی بر عدم ضمانت عامل صورت می گیرد. براساس قانون بانک اسلامی اردن، تأمین مالی به وسیله مضاربه عبارت است از: «ارائه وجوه لازم از سوی بانک - به صورت کلی یا جزئی - برای تأمین مالی عملیات مشخصی که شخص دیگری اجرای آن را به عهده می گیرد تا بر اساس آرای فقهی مورد اعتماد در سود یا زیان حاصل شریک باشند.» (۲) برخی از شرایط این قرارداد تأمین مالی عبارت است از:

تعیین نسبت سود بانک و عامل: براساس آیین نامه های تنظیمی از سوی بانک، (نسبت) سهم سود هر یک از بانک و عامل به صورت نسبت مشاع در قرارداد مضاربه مشخص می شود. در ماده ۸ قرارداد مضاربه در بانک اسلامی اردن آمده است که سهم سود هر یک از دو طرف مضاربه (بانک و عامل) به صورت نسبت مشاع (درصد) تعیین می شود.

ص: ۳۳۸

۱- (۱). همان، ماده ۸.

۲- (۲). قانون البنك الاسلامی الاردنی...، همان، ماده ۲، ص ۵.

امین بودن عامل: بر اساس آیین نامه، زیان های احتمالی عملیات مضاربه به نسبت سرمایه وارد شده در مضاربه توزیع می شود. بر این اساس، عامل مضاربه به عنوان امین بر سرمایه، تعهدی نسبت به خسارت های احتمالی ندارد. این ویژگی در ماده ۷ قرارداد مضاربه که به امضای طرفین (بانک و عامل) می رسد، بدین گونه مطرح شده است: «عامل مضاربه ای امین بر سرمایه است و در سود شریک می باشد». و در ادامه در ماده ۸ پس از تعیین سهم سود هریک از دو طرف به صورت نسبت مشاع (درصد) عنوان شده است: «در صورت بروز خسارت، زیان حاصل بر اساس سهم هریک از طرفین در سرمایه مضاربه توزیع می شود.» و در ماده ۱۱ نیز آمده شده است که «اگر بخشی از سرمایه مضاربه تلف شود، این مبلغ از سود کسر می شود و در صورت فزونی خسارت بر سود حاصل، از سرمایه کسر می گردد.» البته بنابر ماده ۴ همین قرارداد، عامل مضاربه مسئول زیان هایی که از افراط و تفریط وی یا مخالفتش با شرایط حاصل شود، می باشد. (۱)

تصفیه دوره ای: بانک در اجرای این قرارداد می تواند با عامل مضاربه بر تصفیه دوره ای و محاسبه جزئی کالاهای فروخته شده توافق نماید؛ بدین صورت که هر کالایی که به فروش رفت، سودش مورد محاسبه قرار گیرد و همین طور به تدریج در مورد سایر کالاها عمل شود. سهم سود بانک در این عملیات بین ۴۰ تا ۸۰ درصد تعیین می گردد. (۲)

بانک اسلامی اردن در اجرای مضاربه حداکثر زمان جهت تصفیه کالاهای

ص: ۳۳۹

۱- (۱). البنك الاسلامی الاردنی...، عقد مضاربه (قراض)، مواد ۴، ۷، ۸ و ۱۱.

۲- (۲). عبدالله عبدالمجید المالکی، همان، ص ۱۳۶.

مورد مضاربه را مشخص می کند و برای حفظ حقوق بانک در موارد تعدی و مخالفت عامل (با شرایط)، ضمانت های لازم را از عامل اخذ می کند. (۱)

مرجع حل اختلاف: همچنین در قرارداد تنظیمی از سوی بانک، به تفصیلی که در ادامه می آید، مرجعی متشکل از سه داور عهده دار حل اختلافات طرفین براساس موازین شرع مقدس اسلام می شود. (۲)

تفاوت های دو شیوه تأمین مالی مضاربه

تفاوت زمینه تأمین مالی: با توجه به اختلاف موجود در زمینه اختصاص مضاربه به بازرگانی، برخی از بانک های اسلامی آن را تنها در این حوزه فعالیت و برخی آن را به صورت عام به کار می گیرند. به طور نمونه در نظام بانکی جمهوری اسلامی مضاربه تنها در مورد بازرگانی و در بانک اسلامی اردن به صورت عام استفاده می شود.

عدم ضمانت عامل مضاربه: در بانک اسلامی اردن عامل مضاربه به عنوان امین تنها ضامن خسارت هایی است که در اثر سهل انگاری و یا مخالفت وی با شرایط تعیین شده، حاصل شود و سایر خسارت ها متوجه صاحب سرمایه است؛ اما در نظام بانکی جمهوری اسلامی عامل ضمن عقد خارج لازم قبول می کند که چنانچه به اصل سرمایه بانک خسارت یا نقصانی وارد شود، آن را از اموال خود جبران و مجاناً و بلاعوض پرداخت نماید. از این رو هیچ خسارتی متوجه صاحب مال نیست.

بیمه کالاها: در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران عامل مضاربه باید کالای

ص: ۳۴۰

۱- (۱). عبدالله عبدالمجید المالکی، همان، ص ۱۳۷.

۲- (۲). البنك الاسلامی الاردنی...، عقد مضاربه (قراض) (قرارداد مضاربه)، ماده ۱۲.

مزارعه قراردادی است که به موجب آن یکی از طرفین (مزارع) زمین مشخصی را برای مدت معینی به طرف دیگر (عامل) می دهد تا در زمین مذکور زراعت کرده و حاصل بین مزارع و عامل تقسیم گردد. (۱)

زمینه تأمین مالی

همان گونه که مشخص است، تأمین مالی مزارعه به کشاورزی اختصاص دارد. در قانون عملیات بانکی بدون ربا حوزه تأمین مالی مزارعه چنین تعیین شده است: «بانک ها می توانند به منظور افزایش بهره وری و تولید محصولات کشاورزی به عنوان مزارع، اراضی مزروعی را که مالک آنها بوده و یا ملکی باشد که به هر عنوان مجاز در تصرف و بهره برداری از آن باشند، طبق قرارداد به مزارعه واگذار نمایند.» (۲)

شرایط تأمین مالی

بر اساس قانون و آیین نامه ها و دستورالعمل های اجرایی بانک داری بدون ربا در جمهوری اسلامی ایران، مزارعه تابع شرایط زیر است:

محدودیت بانک ها در تملک اراضی: بر اساس دستورالعمل اجرایی مزارعه، تحصیل زمین های مزروعی از طریق خرید، صلح، اجاره و نظایر آن توسط بانک ها ممنوع است؛ مگر آنکه اجازه آن توسط شورای پول و اعتبار داده شود. (۳)

ص: ۳۴۲

۱- (۱). آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۷۱.

۲- (۲). همان، ماده ۷۲.

۳- (۳). دستورالعمل اجرایی مزارعه (مصوب ۱۳۶۳/۱/۱۹)، ماده ۱۱.

امکان تهیه عوامل تولید توسط بانک: بانک ها می توانند علاوه بر زمین، عوامل لازم دیگر نظیر آب، بذر، کود، سم، وسایل و ابزار تولید و وسایل حمل و نقل را طبق قرارداد تأمین نمایند. (۱)

درج تعهدات طرفین در قرارداد: در قرارداد مزارعه علاوه بر موارد دیگر، مشخصات زمین، حدود وظایف، مسئولیت ها، تعهدات هریک از طرفین و نسبت سهم مشاع هریک از طرفین از محصول یا محصولات تولید، نوع زرع، مدت مزارعه و... باید ذکر شود. (۲)

شرط عدم امکان واگذاری: همچنین در این قرارداد باید شرط شود که عامل نتواند مورد مزارعه را با عقد مزارعه جدید به دیگری واگذار نماید. (۳)

تأمین مالی کوتاه مدت: حداکثر مدت مزارعه یک سال می باشد؛ مگر آن که دوره زراعی زراعت موضوع قرارداد، بیش از یک سال باشد. (۴)

و) مساقات

مساقات معامله ای است که بین صاحب درخت و امثال آن با عامل در مقابل حصه مشاع معین از ثمره واقع می شود. ثمره اعم از میوه، برگ، گل و غیر آن می باشد. (۵)

زمینه تأمین مالی

استفاده از مساقات به فعالیت های باغداری اختصاص دارد. در آیین نامه

ص: ۳۴۳

- ۱- (۱). آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۷۲.
- ۲- (۲). دستورالعمل اجرایی مزارعه، ماده ۵.
- ۳- (۳). همان، ماده ۷.
- ۴- (۴). همان، ماده ۶.
- ۵- (۵). آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۷۴.

جعاله در نظام بانکی جمهوری اسلامی در تعیین زمینه تأمین مالی مساقات چنین آمده است: «بانک ها می توانند به منظور افزایش بهره وری و تولید محصولات کشاورزی، باغات و درختان مثمری را که مالک عین و یا منفعت آن بوده و یا به هر عنوان مجاز در تصرف و بهره برداری از آنها باشند، به مساقات بدهند.» (۱)

شرایط تأمین مالی

برخی از شرایط تأمین مالی مساقات در نظام بانکی جمهوری اسلامی به شرح زیر است:

ممنوعیت تملیک باغ و درختان مثمر: بر اساس آیین نامه مساقات، تحصیل باغ ها و درختان مثمر نیز از طریق خرید، صلح، اجاره و نظایر آن از سوی بانک ها ممنوع است؛ مگر آن که اجاره آن از سوی شورای پول و اعتبار صادر شود. (۲)

امکان تأمین عوامل تولید توسط بانک: بانک ها می توانند عوامل لازم دیگر، نظیر آب، کود، سم و وسیله حمل و نقل را طبق قرارداد تأمین کنند. (۳)

لزوم تعیین محدوده مسئولیت ها: در قرارداد مساقات علاوه بر موارد دیگر باید مشخصات درختان مثمر، حدود و وظایف، مسئولیت ها و تعهدات هریک از طرفین، نسبت سهم مشاع هریک از طرفین از ثمره، مدت قرارداد و... ذکر شود. (۴)

عدم جواز مساقات ثانویه: بر اساس آیین نامه، در قرارداد مساقات باید شرط شود

ص: ۳۴۴

۱- (۱). همان، ماده ۷۵.

۲- (۲). دستورالعمل اجرایی مساقات (مصوب ۱۳۶۳/۱/۱۹)، ماده ۱۱.

۳- (۳). آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۷۵، تبصره.

۴- (۴). دستورالعمل اجرایی مساقات، ماده ۵.

که عامل نتواند مورد مساقات را با عقد مساقات جدید به دیگری واگذار نماید. (۱)

پرداخت دوره ای به عامل: بانک ها می توانند در موارد ضروری با توجه به نسبت سهم طرفین از ثمره، مبلغی به صورت نقدی طی دوره تولید به عامل پرداخت نمایند. (۲)

تأمین مالی کوتاه مدت: مدت قرارداد مساقات حداکثر یک سال است. (۳)

ز) سرمایه گذاری مستقیم

سرمایه گذاری مستقیم عبارت است از تأمین سرمایه لازم جهت اجرای طرح های تولیدی و عمرانی انتفاعی از سوی بانک ها. (۴)

زمینه های تأمین مالی

در جمهوری اسلامی ایران «بانک ها می توانند در امور و یا طرح های تولیدی و عمرانی مستقیماً به سرمایه گذاری مبادرت نمایند.» (۵) البته بانک ها به هیچ وجه حق ندارند در تولید اشیاء تجملی و مصرفی غیر ضروری سرمایه گذاری کنند. (۶) برنامه سرمایه گذاری های مستقیم بانک ها باید در ضمن لایحه بودجه سالانه کل کشور به تصویب مجلس شورای اسلامی برسد. (۷)

ص: ۳۴۵

۱- (۱). همان، ماده ۷.

۲- (۲). آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۷۶.

۳- (۳). دستورالعمل اجرایی مساقات، ماده ۶.

۴- (۴). آیین نامه فصل سوم عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۲۸.

۵- (۵). قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۸.

۶- (۶). آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۲۸، تبصره.

۷- (۷). همان، ماده ۳۲.

در سایر بانک های اسلامی زمینه های سرمایه گذاری مستقیم بانک ها تصریح شده است. برای نمونه در بانک زمینه های سرمایه گذاری مستقیم بانک اسلامی اردن به تدریج گسترش یافته است. این زمینه ها را می توان در سه مورد خلاصه کرد:

الف) سرمایه گذاری در سهام شرکت ها: بانک اقدام به سرمایه گذاری در سهام شرکت های سهامی عام و شرکت های خصوصی که فعالیت اساسی آنها معاملات حرام-به خصوص معاملات ربوی-نباشد، می نماید. البته سیاست بانک تنوع در سرمایه گذاری در سهام و سرمایه گذاری در سهام شرکت هایی است که درآمد قابل قبول داشته و یا منجر به تحقق عواید مادی یا اجتماعی و ایجاد فرصت اشتغال برای بیکاران شود. به علاوه بانک خود نیز شرکت هایی را که ملتزم به اجتناب از ربا باشند، تأسیس می کند. (۱) سرمایه گذاری در سهام شرکت ها، به منظور نگه داری سهام و بهره گرفتن از سود آن-در صورتی که سود خوبی داشته باشد-و یا به هدف خرید و فروش آن صورت می گیرد. (۲)

ب) سرمایه گذاری در اراضی و مستغلات: در این زمینه بانک اقدام به خرید و فروش و یا خرید و اجاره دادن اراضی و مستغلات، اتومبیل، لوازم منزل و کالای مختلف دیگر بر اساس اهداف و اختیارات بانک می نماید. سرمایه گذاری در این موارد منوط به بررسی های اقتصادی و تحقیق از وجود درآمد انتظاری و ایجاد منفعت برای بخش های اقتصادی یا اجتماعی است. (۳)

ص: ۳۴۶

۱- (۱). عبدالله عبدالمجید المالکی، همان، ص ۱۸۰.

۲- (۲). همان، ص ۱۷۸.

۳- (۳). همان، ص ۱۸۰ و البنك الاسلامی الاردنی...، نشره اعلامیه، رقم ۱۱، همان، ص ۴.

ج) سرمایه گذاری خارجی: بانک اسلامی اردن بخشی از منابع تحت اختیارش را که به شکل ارزهای خارجی است (مبالغ سپرده های ارزی نزد بانک)، با سپرده گذاری در بانک های اسلامی و یا صندوق های سرمایه گذاری، سرمایه گذاری در سهام بانک های اسلامی و اوراق مشارکت و انجام معاملات مباحی بر روی کالاها، معادن... با احتیاط و ملاحظه همه جوانب به کار می گیرد. (۱)

شرایط تأمین مالی

برخی از شرایط سرمایه گذاری مستقیم در نظام بانکی جمهوری اسلامی از این قرار است:

سرمایه گذاری به صورت سرمایه مالی: صددرصد سرمایه گذاری برای اجرای این گونه طرح ها باید به صورت منابع مالی بلندمدت (اعم از سرمایه و سایر منابع) تأمین شود.

سهم سرمایه مالی: نسبت سرمایه به کل منابع مالی لازم برای اجرای طرح های سرمایه گذاری مستقیم، تا مرحله بهره برداری نباید از ۴۰ درصد کمتر باشد.

امکان تشکیل شرکت های سهامی: بانک ها می توانند برای اجرای طرح های سرمایه گذاری مستقیم شرکت های سهامی تشکیل دهند. (۲) همچنین می توانند تمام یا قسمتی از سهام خود در این شرکت ها را پس از رسیدن به مرحله بهره برداری با هماهنگی شورای عالی بانک ها برای فروش به مردم عرضه کنند. البته

ص: ۳۴۷

۱- (۱). عبدا... عبدالمجید المالکی، همان، ص ۱۸۱.

۲- (۲). همان، ماده ۲۹.

در صورتی که در اثر فروش، نسبت سهام بانک ها در این قبیل شرکت ها به ۴۹ درصد یا کمتر تقلیل یابد، سرمایه گذاری های مربوط تابع ضوابط مشارکت حقوقی خواهد شد. (۱)

حسابرسی سالانه: بانک ها موظفند همه ساله حساب ها و عملیات مالی شرکت های مشمول ضوابط سرمایه گذاری مستقیم را توسط مؤسسات حسابرسی مورد تأیید وزارت امور اقتصاد و دارایی حسابرسی نمایند. (۲)

با توجه به این که برخی از بانک های اسلامی در کنار بانک های ربوی فعالیت می کنند، شرط دیگری نیز بر عملیات سرمایه گذاری مستقیم حاکم است که در ادامه می آید:

عدم امکان تأمین مالی سرمایه گذاری های حرام: یکی از شرایط حاکم بر سرمایه گذاری مستقیم بانک های اسلامی عدم جواز سرمایه گذاری در طرح های حرام است. برای نمونه، بانک اسلامی نمی تواند در طرح ها یا سهام شرکت های دارای معاملات ربوی سرمایه گذاری کند. (۳) همچنین بانک مجاز به خرید اسناد خزانه دولتی - که مبتنی بر ربا است - نمی باشد؛ هرچند بانک مرکزی اردن خرید این اسناد از سوی بانک را تقاضا کرده است. (۴) به علاوه بانک نمی تواند ساختمان های تحت مالکیت خود را به مؤسساتی که فعالیت عمده آنها معاملات ربوی است، اجاره دهد. (۵) به طور کلی بانک نمی تواند فعالیت های حرام از نظر شرع انجام دهد. (۶)

ص: ۳۴۸

۱- (۱). دستورالعمل اجرائی سرمایه گذاری مستقیم (مصوب ۱۳۶۳/۱/۱۹)، ماده ۶.

۲- (۲). آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۳۴.

۳- (۳). الفتاوی الشرعیه، الجزء الثانی، همان، ص ۱۰-۱۳.

۴- (۴). الفتاوی الشرعیه، الجزء الثانی، همان، ص ۱۱ و ۱۲.

۵- (۵). همان، ص ۱۲.

۶- (۶). عبدالله عبدالمجید المالکی، همان، ص ۱۴۴.

برخی از بانک های اسلامی در زمینه سرمایه گذاری مستقیم خارجی نیز فعالند. به طور نمونه بانک اسلامی اردن سرمایه گذاری خارجی بانک را با شرایط زیر انجام می دهد: (۱)

۱. بررسی ریسک های سرمایه گذاری در موارد فوق و تحلیل ریسک بانک ها و ریسک های منطقه ای؛

۲. ایجاد سازگاری بین موجودی و بدهی بانک از ارزش های خارجی برای جبران آثار زیان بار تغییرات نرخ ارز؛

۳. شکل گیری این سرمایه گذاری ها به صورت کوتاه مدت و به همراه ضمانت نامه بانکی در اکثر موارد.

البته چنان که قبلاً اشاره شد، بانک ملزم به رعایت موازین شرع، از جمله دوری جستن از درآمدهای ربوی در تمامی موارد فوق است.

بانک اسلامی اردن در مورد سرمایه گذاری خارجی با ارائه سؤال مفصلی به مشاور شرعی خود مایل بود شرکت هایی در خارج از اردن تأسیس نماید که تمام شرکت تحت تملک بانک باشد و وی وام ربوی پردازد. با این توجیه که بانک گویا به خودش قرض می دهد و بهره را نیز برای خود می گیرد. البته این پیشنهاد به منظور کاهش ضرایب مالیاتی که دولت های خارجی از سود این قبیل شرکت ها اخذ می کنند، مطرح شده بود.

مشاور شرعی بانک (شیخ عبدالحمید السائح) ضمن رد این درخواست عنوان کرد که هرچند این درخواست به منظور کاستن از مالیات پرداختی بانک طرح شده،

ص: ۳۴۹

ولی این روند شرعاً جایز نیست؛ زیرا دلیلی بر مباح بودن بهره و جواز اخذ آن وجود ندارد؛ همان طور که این امر با اهداف، قانون و آیین نامه بانک نیز در تعارض است (ماده ۶ قانون و ماده ۳ آیین نامه داخلی بانک). وی سپس یادآور شد: تنها راهی که در تصحیح این روند به ذهن خطور می کند، تمسک به نظر ابوحنیفه مبنی بر جواز ربا بین عبد و مولا است. این نکته را فقهای حنفی چنین تبیین کرده اند که عبد و آنچه متعلق به اوست، ملک مولایش می باشد و به این خاطر در واقع معامله و بیعی محقق نمی شود و مورد ما- یعنی مرکز اصلی بانک و شعبه آن که در خارج ایجاد می شود- از موارد عبد و مولا نیست؛ زیرا هریک از آنها ترازنامه، شخصیت و ذمه مستقلی دارند و به همین اعتبار هر کدام به طور مستقل اقدام به معامله با دیگران (خرید و فروش، اخذ و اعطای وجوه و...) می کنند. بنابراین ملاک مذکور در مذهب حنفی در مورد ربا بین مولا و عبد در اینجا جریان ندارد. (۱)

گفتنی است که در قانون موقت بانک اسلامی اردن (مصوب ۱۹۷۸م) برای سرمایه گذاری مستقیم بانک سقف مشخصی وضع شده بود؛ به طوری که مجموع سرمایه گذاری های مستقیم بانک نمی بایست از ۷۰ درصد مجموع سرمایه پرداخته شده و مبالغ احتیاطی اجباری بانک فراتر رود؛ اما قانون دائمی بانک (مصوب ۱۹۸۵) این محدودیت را برداشت و در آن سقفی برای سرمایه گذاری مستقیم بانک وجود ندارد. (۲)

عملکرد تأمین مالی مشارکتی در بانک های اسلامی

در بررسی تجربه عملی تأمین مالی مشارکتی در بانک داری اسلامی چند رویه عمده قابل مشاهده است:

ص: ۳۵۰

۱- (۱). الفتاوی الشرعیه، الجزء الاوّل، همان، ص ۶۸ و ۶۹.

۲- (۲). عبدالله عبدالمجید المالکی، همان، ص ۱۴۴.

سهم پایین تأمین مالی مشارکتی: در بانک های اسلامی تأمین مالی مشارکتی نسبت به مبادله ای سهم پایینی دارد. برای نمونه، در سال ۱۳۸۴ به طور متوسط تنها ۲۶/۷ درصد از تسهیلات نظام بانکی جمهوری اسلامی به شیوه مشارکتی پرداخت شده است. در مقابل، متوسط سهم تأمین مالی مبادله ای ۷۳/۳ درصد است. البته پس از کاهش دستوری نرخ تسهیلات، تمایل بانک ها به استفاده از شیوه تأمین مالی مشارکتی در سال های بعدی افزایش یافت. در نتیجه سهم عقود مشارکتی به ۵۰ درصد در سال ۱۳۸۹ افزایش یافته است. در مقابل، سهم اعتبارات اعطایی به روش مبادله ای (عقود با بازدهی ثابت) در سال ۱۳۸۹ به ۴۹/۳ درصد کاهش یافت. (۱)

صوری شدن برخی قراردادها: در تجربه برخی از بانک های اسلامی، قراردادهای مشارکتی به شکلی صوری میان بانک و متقاضیان تسهیلات اجرا می شود.

برخی از چالش های اجرایی تأمین مالی مشارکتی

تأمین مالی مشارکتی در بانک داری اسلامی با چالش هایی مواجه است که باعث محدود شدن گستره به کارگیری آن در بانک های اسلامی شده است. در ادامه به برخی از این چالش ها اشاره می کنیم.

هزینه های نظارت: با توجه به ماهیت تأمین مالی مشارکتی، نظارت بر طرح تأمین مالی شده از اهمیت بالایی برخوردار است. با توجه به این که بسیاری از بانک های اسلامی ساختار واسطه مالی دارند، به شکل شایسته بر طرح های تأمین

ص: ۳۵۱

۱- (۱). لایلا محرابی، ابزارهای تأمین مالی در نظام بانک داری بدون ربا در ایران، تازه های اقتصاد، ش ۱۳۲، ص ۱۰۸.

مالی مشارکتی نظارت نمی کنند. این روند تا حدودی متأثر از هزینه های بالای نظارت و همچنین ضعف های ساختاری و نداشتن نیروی متخصص در زمینه های مختلف فعالیت اقتصادی است.

هزینه های محاسباتی: با توجه به این که در قراردادهای تأمین مالی مشارکتی باید میزان سود هر یک از دو طرف قرارداد (بانک و شریک یا عامل) در هر دوره مالی بر اساس نسبت های تعیین شده و آورده هر یک، تعیین شود، هزینه های محاسباتی، به ویژه در صورت تعدد طرح ها زیاد است. این امر ممکن است موجب مصالحه طرفین بر سود معین و درگیر نشدن در محاسبات واقعی شود.

مخاطرات اخلاقی: در عملیات تأمین مالی مشارکتی خطرهای اخلاقی در زمینه چگونگی به کارگیری سرمایه، محاسبه هزینه ها و سایر موارد وجود دارد. این موضوع دغدغه هایی را در مورد اعتماد بانک به شریک یا عامل به وجود می آورد.

خلاصه

۱. تأمین مالی مشارکتی یکی از مشخصه های اصلی بانک داری اسلامی است که در آن به جای این که سود ثابتی برای سرمایه در نظر گرفته شود، صاحب سرمایه در سود و زیان حاصل از سرمایه گذاری سهیم می شود.

۲. در بانک های اسلامی تأمین مالی مشارکتی با استفاده از قراردادهایی چون مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه، مزارعه و مساقات انجام می شود.

۳. در حالی که تأمین مالی به شیوه مشارکت مدنی و حقوقی در بیشتر فعالیت های اقتصادی قابل استفاده است، مضاربه و مزارعه و مساقات به ترتیب به بازرگانی، کشاورزی و باغداری اختصاص دارند.

۴. در مقام اجرا برخی از عقود تأمین مالی مشارکتی در برخی بانک های اسلامی به دلیل تبدیل شدن به قرارداد با بازده ثابت از ماهیت اصلی خود فاصله گرفته اند.

۵. در این که آیا می توان تضمین اصل سرمایه را به عهده عامل مضاربه گذاشت، نظرات متفاوتی وجود دارد.

۶. تضمین سود در قراردادهای تأمین مالی مشارکتی علاوه بر این که با اقتضای عقود مشارکتی ناسازگار است، مزایای این شیوه تأمین مالی در نظام بانکی اسلامی را از بین می برد.

کلمات کلیدی

مضاربه: قراردادی که در آن بانک سرمایه لازم برای بازرگانی را در اختیار متقاضی (عامل) می گذارد تا در فعالیت های بازرگانی به کار گیرد و سود حاصل بر اساس نسبت مورد توافق تقسیم شود.

مشارکت مدنی: بر اساس این قرارداد بانک قسمتی از سرمایه مورد نیاز در یک فعالیت تولیدی، بازرگانی یا خدماتی را تأمین می کند و به میزان سهم شرکت خود در آن فعالیت سهم می شود.

مشارکت حقوقی: در مشارکت حقوقی، بانک به منظور تأمین مالی یک شرکت تولیدی، بازرگانی یا خدماتی، بخشی از سهام آن را خریداری می نماید.

مشارکت کاهنده: قراردادی مشارکتی است که در آن سهم بانک به تدریج به مالکیت شریک دیگر درمی آید.

مزارعه: قراردادی که در آن بانک اراضی مزروعی را که مالک آنها بوده و یا ملکی باشد که به هر عنوان مجاز در تصرف و بهره برداری از آن باشد، طبق

قرارداد در اختیار کشاورز می گذارد تا در آن زراعت کند و سود حاصل بر اساس نسبت مورد توافق تقسیم شود.

مساقات: قراردادی که در آن بانک باغ ها و درختان مثمری را که مالک عین یا منفعت آن بوده و یا به هر عنوان مجاز در تصرف و بهره برداری از آنها باشد، در اختیار باغبان بگذارد و قرار بگذارند که سود حاصل بر اساس نسبت مورد توافق تقسیم شود.

سرمایه گذاری مستقیم: در این روش بانک به طور مستقیم وجوه سپرده های سرمایه گذاری را در فعالیت های مختلف تولیدی و خدماتی سرمایه گذاری می کند.

پرسش

۱. تأمین مالی مشارکتی چیست و چه شرایطی دارد؟

۲. تفاوت تأمین مالی مشارکتی با تأمین مالی غیرانتفاعی و مبادله ای چیست؟

۳. تأمین مالی مشارکتی در بانک های اسلامی چه انواعی دارد و هر کدام در چه زمینه ای قابل کاربرد است؟

۴. تفاوت میان مشارکت حقوقی و مشارکت مدنی در چیست؟

۵. مشارکت کاهنده چیست و از نظر فقهی چه حکمی دارد؟

۶. آیا تأمین مالی مضاربه به بازرگانی اختصاص دارد؟ در این زمینه چه تفاوتی بین عملکرد بانک های اسلامی وجود دارد؟

۷. آیا در قرارداد مضاربه می توان تضمین اصل سرمایه و سود را بر عهده عامل آن گذاشت؟

۸. تفاوت قرارداد مضاربه و مشارکت چیست؟

۹. قراردادهای تأمین مالی مزارعه و مساقات در چه زمینه هایی استفاده می شوند؟

۱. دلایل عدم اقبال بانک های اسلامی به شیوه های تأمین مالی مشارکتی؛

۲. بررسی مخاطرات اخلاقی تأمین مالی مشارکتی؛

۳. سازوکار توزیع ریسک تأمین مالی مشارکتی.

منابع پیشنهادی

۱. هدایتی، علی اصغر و دیگران، عملیات بانکی داخلی-۲ (تخصیص منابع)، تهران، مرکز آموزش بانک داری بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۶۷.

۲. موسویان، سیدعباس، فقه معاملات بانکی، فصل چهارم.

ص: ۳۵۵

بخش چهارم: خدمات اعتباری در بانکداری اسلامی

اشاره

خدمات اعتباری در بانکداری اسلامی

ص: ۳۵۷

بانک های اسلامی علاوه بر تجهیز و تخصیص منابع؛ خدمات دیگری نیز به مشتریان ارائه می کنند. از آن جمله می توان به مواردی چون خرید و فروش اوراق بهادار، خرید و فروش ارز و سکه، حفظ امانات، اداره اموال و دارایی های مشتریان، ارائه ضمانت نامه های بانکی و اعتبارات اسنادی، دریافت قبوض آب، برق و تلفن، ارائه کارت های بانکی (کارت پول و اعتباری) و اعتبار در حساب جاری اشاره کرد. در نگاهی کلی می توان این خدمات را در دو دسته زیر جای داد:

الف) خدمات غیر اعتباری: شامل مواردی چون خدمات دریافت (مانند دریافت قبض های آب، برق، گاز و تلفن)، خدمات امانتی (نگه داشتن امانت های مشتریان) و سایر موارد مربوط می شود.

ب) خدمات اعتباری: اعتبار در حساب جاری و کارت های اعتباری را می توان دو خدمت اعتباری مهم بانک های اسلامی قلمداد کرد.

با توجه به این که هدف اصلی این کتاب بررسی تجهیز و تخصیص منابع در بانک داری اسلامی است، تنها به بررسی دو فرایند اخیر که ماهیتی اعتباری دارند، می پردازیم. از این رو درس دهم به بررسی اعتبار در حساب جاری و درس یازدهم به بررسی کارت های بانکی اختصاص دارد.

اشاره

اعتبار در حساب جاری

اهداف آموزشی

در این درس با مطالب زیر آشنا می شویم

۱. موضوع شناسی و فقه اعتبار در حساب جاری

۲. اعتبار قرض الحسنه، مبادله ای و مشارکتی در حساب جاری

یکی از خدمات اعتباری بانک های متعارف به مشتریان، اعتبار در حساب جاری است. این خدمت به طور عمده با هدف جلب نظر سپرده گذاران در حساب های دیداری و رفع نیاز کوتاه مدت آنها به نقدینگی ارائه می شود. در نظام بانکی متعارف این خدمت به طور عمده بر پایه ربا استوار است.

بانک های اسلامی با تشخیص نیاز مشتریان خود به خدمات اعتباری کوتاه مدت، طراحی هایی را برای مهندسی اعتبار در حساب جاری بر اساس مبانی اسلامی ارائه و عملیاتی کرده اند. در این درس پس از موضوع شناسی اعتبار در حساب جاری و تبیین حکم فقهی آن، به شرح شیوه های پیشنهادی برای ارائه اعتبار در حساب جاری بر اساس مبانی بانک داری اسلامی می پردازیم.

موضوع شناسی اعتبار در حساب جاری متعارف

بانک های متعارف برای مشتریان مورد اعتماد تسهیلاتی را به صورت اعتبار در

حساب جاری در نظر می گیرند. بانک متناسب با توان مالی و عملکرد مشتری سقفی را به صورت حد اعتبار در حساب جاری در نظر می گیرد و به مشتری اعلان می کند. مشتری در مواقع نیاز با حواله چک از آن اعتبار برداشته، نیاز مالی خود را تأمین می کند. وی در زمان مشخص - که به طور معمول کوتاه مدت و حداکثر سه ماهه است - باید مبلغ برداشت شده را (بدون بهره و یا با بهره آن) به بانک برگرداند.

پیش از اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا در جمهوری اسلامی، تسهیلات اعتبار در حساب جاری در بانک های ایران رواج داشت و بیش از ۱۴ درصد کل تسهیلات نظام بانکی را به خود اختصاص می داد. پس از اجرای این قانون این ابزار مالی به جهت ربوی بودن به طور رسمی از فعالیت های بانکی کشورمان حذف شد. این در حالی است که نیاز به آن باقی مانده و جای آن را در فعالیت های اقتصادی روزمره، منابع غیربانکی و غیررسمی و به صورت ربوی با نرخ های بسیار بالا پر کرده اند. این وضع، تبعات اقتصادی نامطلوبی را به دنبال داشته، به کارگیری روش های غیرمشروع و غیرقانونی را توسعه می داد. (۱)

ماهیت فقهی اعتبار در حساب جاری متعارف

در بانکداری متعارف، بانک ها به مشتریان معتبر اجازه می دهند تا مبلغ معینی بیش از موجودی خود، از منابع بانک استفاده کنند و به آن حد اعتبار در حساب جاری می گویند. مشتری که برای او اعتبار در حساب جاری در نظر گرفته شده باید در مدت زمان معینی (حداکثر سه ماه) اصل دین (مبلغ اعتبار) و بهره آن را به بانک برگرداند. اصل و فرع چنین اعتباراتی از طریق رابطه زیر محاسبه می شود.

ص: ۳۶۲

۱- (۱). شیرانی، مجموعه مقالات دوازدهمین همایش بانک داری اسلامی، ص ۱۷۰.

در رابطه بالا، «مبلغی است که مشتری باید سرانجام به بانک برگرداند.» « p » مبلغی است که به عنوان اعتبار از بانک می گیرد.»
۲ «نرخ بهره و « n » مدت زمان استفاده از اعتبار است.

از نظر فقهی، اعتبار در حساب جاری، نوعی وعده اعطای قرض یا پرداخت دین است. زمانی که مشتری به صورت مستقیم یا با حواله دیگری از این اعتبار استفاده می کند، دین (بدهی) تحقق می یابد و مشتری با توجه به ماهیت قرارداد که قرض همراه با بهره است، متعهد می شود. از جهت فقهی این خدمت، مشتمل بر ربا بوده و حرام است و از این رو، برای ارائه این خدمت در بانک داری اسلامی باید از قالب های حقوقی دیگر استفاده کرد. (۱)

نیازسنجی اعتبار در حساب جاری در بانکداری اسلامی

فعالان اقتصادی همواره با موقعیت هایی مواجه می شوند که در کوتاه مدت به منابع مالی نیاز دارند. از موارد مهم نیاز به تسهیلات مالی کوتاه مدت، بازپرداخت بدهی های ناشی از فعالیت اقتصادی است. این مشکل به طور خاص زمانی پیش می آید که فعال اقتصادی با چک برای خود تعهد پرداختی ایجاد کرده، ولی هنگام سررسید آن از وجه کافی برای تأدیه دین برخوردار نیست. موارد دیگری را نیز می توان برای نیازهای عاملان اقتصادی به تسهیلات بسیار کوتاه مدت و یا کوتاه مدت یافت.

وجود تسهیلاتی به نام اعتبار در حساب جاری سبب می شود فعالان اقتصادی هنگام نیاز فوری و مقطعی، به آسانی به منابع مالی مورد نیاز دست یابند و این سبب رونق اقتصادی و توسعه بازار می شود. نبود چنین تسهیلاتی در بانک های اسلامی می تواند مشکلاتی ایجاد کند که به برخی از آنها اشاره می کنیم:

ص: ۳۶۳

۱. زیان اقتصادی: اگر فعالان اقتصادی نتوانند در موارد لزوم نیاز مالی کوتاه مدت خود را تأمین کنند، بنگاه های اقتصادی با زیان یا کاهش چشمگیر سود مواجه می شوند و این در بلندمدت فعالیت های اقتصادی را دچار بحران می کند و مانع رشد و توسعه آنها می شود.

۲. گسترش ربا: فعالان اقتصادی ممکن است برای تأمین نیاز مالی مذکور به منابع غیررسمی، غیرقانونی و غیرمشموع-یعنی رباخواران و نزول خواران حرفه ای-روی آورند و به نرخ های بهره فاحش تن دهند. این وضعیت نیز افزون بر ضرر و زیان اقتصادی بنگاه، سبب گسترش بازارهای غیرقانونی پول شده، به اقتصاد جامعه آسیب می زند. (۱)

شیوه های پیشنهادی مهندسی اعتبار در حساب جاری

اشاره

با توجه به ضرورت تسهیلات اعتبار در حساب جاری در بانک داری اسلامی و ربوی بودن سازوکار اعطای این تسهیلات در بانک داری متعارف، محققان مسلمان با استفاده از ظرفیت های عقود اسلامی سازوکارهای متفاوتی را برای ارائه این تسهیلات ارائه کرده اند. عمده روش های پیشنهادی عبارتند از:

۱. قرض بدون بهره: دارنده حساب جاری در مواقع ضروری از سقفی مشخص از تسهیلات در قالب اعتبار قرض بدون بهره در حساب جاری بهره مند می شود. وی باید هنگام سررسید تنها اصل تسهیلات را به بانک برگرداند.

۲. مضاربه عام: بانک در قالب تسهیلات اعتبار در حساب جاری و جوهی را به صورت مضاربه به دارنده حساب جاری می پردازد تا در سود و زیان حاصل از به کارگیری آن شریک باشند.

ص: ۳۶۴

۳. مضاربه جاری: ارائه تسهیلات اعتبار در حساب جاری می تواند در قالب مضاربه مستمر میان بانک و دارنده حساب جاری صورت بگیرد

۴. سرمایه شناور: بانک اسلامی می تواند وجوه اعطایی در قالب تسهیلات اعتبار در حساب جاری را به عنوان سرمایه شناور در نظر بگیرد که در سود و زیان حاصل از به کارگیری آن سهم است.

۵. مشارکت مدنی: در این روش، تسهیلات اعطایی در قالب مشارکت مدنی قرار می گیرد؛ به گونه ای که بانک به میزان سهم تأمین مالی صورت گرفته از کل سرمایه دریافت کننده تسهیلات در سود حاصل شریک می شود.

۶. خرید و فروش و کالتی: بانک با اعطای تسهیلات اعتبار در حساب جاری به دارنده حساب و کالت می دهد که این وجوه را در زمینه های سودآور به کار گیرد و سود آن را پس از کسر حق الوکاله خود به بانک بپردازد.

۷. خرید و فروش دین (تنزیل): در این روش مشتری برای تأمین مالی کوتاه مدت، برخی اسناد مطالبه خود (چک یا سفته) را نزد بانک تنزیل می کند و از آن محل بدهی های خود را تسویه می کند.

در نظام بانکی جمهوری اسلامی شیوه اخیر مورد پذیرش قرار گرفته و آیین نامه عملیاتی آن تنظیم شده است. در ادامه به بررسی هریک از شیوه های پیشنهادی می پردازیم.

۱- اعتبار قرض الحسنه

اشاره

در این روش برای مشتریان خوش حساب بانک، پس از اعتبارسنجی و گرفتن ضمانات و وثیقه های لازم، سقف اعتباری خاصی به عنوان اعتبار قرض الحسنه در حساب جاری در نظر گرفته می شود. مشتری می تواند با نوشتن چک و تعهد به

بازپرداخت اصل مبلغ طبق ضوابط بانک (برای مثال حداکثر تا سه ماه) از اعتبار تخصیصی استفاده کند. بانک در مقابل ارائه این خدمت، تنها کارمزد عملیات بانکی را دریافت می کند و در مقابل آن سودی نمی گیرد.

ارزیابی

شیوه اعتبار در حساب جاری قرض الحسنه ای دارای جنبه های مثبت و منفی است که به برخی از آنها اشاره می شود:

مزایا

سادگی سازوکار: این روش تأمین اعتبار بسیار ساده و بدون پیچیدگی است. گذشته از آنکه دارندگان حساب جاری به سادگی مفهوم این روش تأمین مالی را می دانند، بانک نیز با مشکلات حسابداری و عملیاتی خاصی مواجه نیست.

مبتنی بودن بر خیرخواهی دوطرفه: همان گونه که شرح آن خواهد آمد، توجه به استجاب پرداخت مازداد به صورت غیرمشروط در قرض بیانگر اصل خیرخواهی دوطرفه است. بر اساس این اصل، شایسته است که بانک خیرخواهی دارندگان حساب دیداری در قرض دادن وجوه خود به بانک را با برطرف کردن نیاز آنها در مواقع ضروری به صورت اعتبار قرض الحسنه ای جبران نماید.

اعتمادسازی: این رویه می تواند سازوکاری اعتمادساز باشد و موجب تشویق مشتریان بانک به افتتاح حساب دیداری باشد.

محدودیت ها

توجه ضعیف اقتصادی: خروج منابع بانک از چرخه کسب سود و تقلیل منافع بانک به کارمزد.

محدودیت قلمرو پوشش: اختصاص این شیوه به تأمین مالی نیازهای ضروری و خیرخواهانه اشخاص حقیقی و حقوقی و عدم امکان استفاده برای اعطای تسهیلات قابل توجه به بنگاه های تولیدی و تجاری.

برخی از محققان بانک داری اسلامی با توجه به این کاستی ها ادعا کرده اند این روش نمی تواند خلأ حاصل از حذف اعتبار در حساب جاری متداول را جبران کند. (۱) این ارزیابی از جهاتی قابل تأمل است. اول، به نظر می رسد که بانک های متعارف از روش اعتبار در حساب جاری به طور عمده نه به عنوان ابزار تأمین مالی با هدف کسب سود، بلکه به عنوان سازوکاری اعتمادساز استفاده می کنند. شاهد مطلب را می توان در این نکته دید که بانک های متعارف به مشتریان خوش حساب امکان می دهند که در مهلتی یک ماهه تسهیلات دریافتی را بدون پرداخت بهره بازگردانند. دوم، توجه به اصل خیرخواهی دوطرفه و کارکرد اعتمادساز این اعتبار موجب تقویت این روش می شود.

جعبه ۱.۱۰: انواع مضاربه

مضاربه خاص (مقید): در این قرارداد نوع کالا، مدت مضاربه و محل آن مشخص می شود و عامل تنها باید در آن چهارچوب فعالیت کند. این نوع مضاربه هم اکنون در نظام بانکی جمهوری اسلامی مورد استفاده قرار می گیرد و تسهیلات آن به صورت پروژه ای اجرا می شود.

ب) مضاربه عام (مطلق): در این روش عامل با قیدهای مضاربه خاص مواجه نیست و می تواند سرمایه مضاربه را در هر فعالیت بازرگانی که مناسب دید، به کار برد و سود آن را طبق قرارداد تقسیم کند. (۲)

ص: ۳۶۷

۱- (۱). سیدعباس موسویان، «راهکارهای استفاده از اعتبار در حساب جاری در بانک داری اسلامی»، مجله نامه اقتصادی، ش ۶۰، ۱۱۵-۱۳۲، ۱۳۸۶.

۲- (۲). همان، ص ۱۱۸.

در این روش بانک پس از بررسی صلاحیت های کاری، حُسن شهرت، دارایی های منقول و غیر منقول و اعتبار اسناد و وثایق متقاضی، تسهیلات اعتباری مضاربه ای با سقف معین و برای مدت معین را به مشتریان دائمی خود اختصاص می دهد. (۱) در این شیوه بانک نوعی قرارداد مضاربه عام یا جاری با مشتری منعقد می کند که بر اساس آن مشتری می تواند از سقف تسهیلات معین شده در زمینه های مختلف بازرگانی و در دفعات مختلف استفاده کند. مضاربه عام در مقابل مضاربه خاص قرار دارد که در دومی عامل تنها می تواند وجوه را در طرحی خاص و در مدتی مشخص استفاده کند.

در روش مضاربه جاری، بانک سرمایه نقدی را - که میزان آن نیز به صورت یک خط اعتباری مشخص است - در اختیار مشتری قرار می دهد. مشتری در بدو امر، نوع فعالیت تجاری و سود مورد انتظار را پیش بینی می کند و سهم بانک و مشتری طی قراردادی از سود انتظاری مشخص می شود. مدت خط اعتباری به طور عام یک سال تعیین می شود. در طول این مدت مشتری می تواند با استفاده از صدور چک به صورت دستور پرداخت برای خرید کالا از خط اعتباری در نظر گرفته شده به طور یک جا یا به تدریج استفاده کند و با آن کالاهای مورد نظر را بخرد و به محض فروش تمام یا بخشی از کالاها وجه آن را به حساب خود واریز کند و بدون هیچ گونه معطلی یا بوروکراسی اداری در هر لحظه که اراده کند و وضع مطلوبی در بازار بیابد، تا سقف اعتبار تعیین شده، از خط اعتباری

ص: ۳۶۸

۱- (۱). اسدالله امیراصلاحی، مجموعه مقالات سمینار بانک داری اسلامی، مؤسسه عالی بانک داری، ۱۳۷۲، ص ۱۵۷ و علیرضا شیرانی، مجموعه مقالات دوازدهمین همایش بانک داری اسلامی، مؤسسه عالی بانک داری، ۱۳۸۰، ص ۱۶۹.

استفاده کرده و سرانجام در پایان سال به تسویه حساب و تعیین سود حاصله هریک از طرفین مبادرت کند.

بانک در انتهای هر دوره مالی اقدام به حسابرسی میزان تسهیلات اعطایی و چگونگی بازپرداخت آن می کند. در این روش، صدور هر فقره چک و ارائه به بانک به منزله درخواست استفاده از همه یا بخشی از سرمایه مضاربه ای تخصیص یافته است و بانک بلافاصله مبلغ مزبور را از محل سرفصل تسهیلات اعطایی مضاربه پرداخته و از سقف اعتباری مشتری کم می کند. در پایان هر دوره، میزان بدهکاری مشتری از محل صدور چک که از سوی بانک پرداخته شده، به عنوان میزان سرمایه مضاربه ای تخصیصی محسوب می شود و بانک به میزان سرمایه تخصیصی در سود فعالیت های مشتری سهم است.

ارزیابی

این شیوه تأمین مالی با اشکالات متعددی مواجه است که به برخی از آنها اشاره می شود: (۱)

محدودیت به کارگیری: با توجه به اختصاص مضاربه به بازرگانی بنا به نظر مشهور فقهای شیعه، این روش در سایر عرصه های اقتصادی، از جمله صنعت، کشاورزی و خدمات قابل استفاده نیست.

مشروعیت: طبق محتوای قرارداد مضاربه، این قرارداد در جایی به کار می رود که کل سرمایه را بانک یا یک مؤسسه مالی تأمین کند و تاجر فقط عامل باشد و شامل مواردی نمی شود که بخشی از سرمایه را خود تاجر تأمین می کند. این در حالی است که مطابق عرف صنعت بانکداری، تسهیلات اعتبار در حساب جاری

ص: ۳۶۹

به آن گروه از مشتریان داده می شود که بخش عمده سرمایه را دارند و در مواقع ضروری و غیرمنتظره تصمیم به ترمیم یا تکمیل سرمایه گرفته اند.

مشکلات اجرایی: در شیوه مضاربه جاری محاسبه سود و زیان و تعیین سهم بانک و عامل از سود-به ویژه در مواردی که استفاده کننده فعالیت های متعددی دارد-بسیار مشکل است. به طور خاص راهی برای کنترل تعداد معاملات صورت گرفته با استفاده از این اعتبار از سوی مشتری نیست. از این رو بانک در عمل ناچار به تعیین میزان معینی سود می شود و این موضوع شبهه ربا را تقویت می کند.

۳- سرمایه شناور

اشاره

در این شیوه، بانک با اختصاص یک خط اعتباری به مشتریان خوش حساب خود سرمایه شناور لازم برای مشارکت با او را فراهم می آورد. در این چارچوب متقاضی بخشی از یک یا چند نوع دارایی واحد اقتصادی را به بانک می فروشد. دارایی خریداری شده به عنوان «مشارکت گردان» بین بانک و واحد اقتصادی در نظر گرفته می شود. مشتری و بانک در مورد میزان سرمایه واحد اقتصادی و میزان سهم شناور سرمایه بانک در آن (مشارکت گردان) و مشخص کردن سقف اعتباری بر اساس آن توافق می کنند. (۱)

مدیریت سرمایه در گردش

بانک و واحد اقتصادی می توانند میزان سرمایه شناور را در دو حالت مدیریت کنند:

ص: ۳۷۰

۱- (۱). سیدعباس موسویان، راهکارهای استفاده از اعتبار در حساب جاری در بانک داری اسلامی، همان، ص ۱۲۱ و ۱۲۰.

الف) نیاز واحد اقتصادی به پول نقد: در این حالت بانک میزان بیشتری از سرمایه «مشارکت گردان» را می‌خرد و در نتیجه سهم بانک در «مشارکت گردان» افزایش می‌یابد.

ب) مازاد منابع واحد اقتصادی: هنگامی که وضعیت مالی بنگاه اقتصادی بهبود می‌یابد، بخشی از سهم شرکت بانک را باز خرید می‌کند و در نتیجه سهم بانک در مشارکت گردان کاهش می‌یابد.

قیمت گذاری سرمایه در گردش

برای مدیریت میزان سهم هر یک از بانک و بنگاه اقتصادی، قیمت گذاری سهم شرکت بانک (سرمایه مشارکت گردان) ضروری است. برای تعیین قیمت چند روش قابل طرح است: استفاده از قیمت بازار، قیمت توافقی، قیمت ارزیابی، قیمت جایگزین و قیمت تمام شده به اضافه سود (Cost plus).

از میان روش های فوق، ساده ترین شیوه استفاده از قیمت تمام شده به اضافه سود (Cost plus) است. بنا به فرض تحقق سود مشارکت متناسب با گذشت زمان، قیمت تمام شده همراه سود را می‌توان با استفاده از فرمول زیر محاسبه کرد:

در رابطه بالا، «P» قیمت کل فروش، «U» قیمت واحد سرمایه، «Q» تعداد واحد سرمایه و «Markup» نرخ سود توافقی بین بانک و واحد اقتصادی است.

ارزیابی

مزیت ها

۱. شمول گسترده: این روش را می‌توان برای بخش های مختلف اقتصادی

چون بازرگانی، صنعت، کشاورزی، و خدمات به کار گرفت.

۲. پوشش نیازها: این شیوه می تواند گستره وسیعی از نیازهای تأمین مالی را پوشش دهد.

۳. امکان مدیریت منابع: با توجه به شناور بودن سهم واحدهای اقتصادی، امکان مدیریت منابع برای متقاضیان تسهیلات وجود دارد.

محدودیت ها

۱. محدودیت به کارگیری: این روش را نمی توان در مورد شرکت های کوچک با سرمایه نامعین به کار گرفت.

۲. مشکل مشروعیت: اگر نرخ سود توافقی (سودی که تفاوت قیمت خرید و بازخرید سرمایه را مشخص می کند) از ابتدا مشخص شود، این روش با شبهه ربا مواجه می شود؛ زیرا از آنجا که در معامله اول (تأمین سرمایه شناور) معامله دومی (فروش سرمایه به قیمت مشخص) شرط شده است، شراکت به بیع العینه تبدیل می شود که از نظر فقها حیله ربا و باطل است. در این حالت گویا بانک در قالب خرید و فروش، مبلغی را به واحد اقتصادی قرض داده، سپس آن را همراه با مبلغی اضافه پس می گیرد. از این رو، این شیوه تأمین مالی از حقیقت خرید و فروش دور می شود و شکل قرض ربوی به خود می گیرد. (۱)

۴- مشارکت مدنی

اشاره

مشابه روش سرمایه شناور، بانک می تواند برای آن گروه از مشتریان حساب

ص: ۳۷۲

۱- (۱). راهکارهای استفاده از اعتبار در حساب جاری در بانک داری اسلامی، ص ۱۲۰ و ۱۲۱ و فقه معاملات بانکی، ۱۲۱.

جاری که دارای واحد اقتصادی موفّق بوده و انضباط مالی قابل قبولی دارند، حدّی را به صورت اعتبار در حساب جاری تعیین کند. بانک با مشتری قرار می‌گذارد هر وقت او چکی را به بانک حواله کرد، از آن اعتبار استفاده کند. بانک با پرداخت چک به میزان پرداخت شده، مالک بخشی از دارایی واحد اقتصادی شده، به تناسب آن مبلغ در مقایسه با کلّ سرمایه، در واحد اقتصادی و سود آن شریک می‌شود. هر وقت مشتری اعتبار دریافتی را به بانک برگرداند، بانک حاضر است مشارکت را به پایان رساند.

در این روش، سهم سود بانک از سود سالانه واحد اقتصادی به مبلغ و مدّت زمان استفاده از اعتبار بستگی دارد؛ در نتیجه، استفاده از اعتبار در حساب جاری به این روش، ماهیت عقد شرکت دارد و سود بانک نیز حاصل فعالیت اقتصادی شرکت خواهد بود. (۱)

روش های تعیین قیمت و تقسیم سود

۱. شیوه مصالحه بر سود مبنا: اعتبار در حساب جاری مشارکتی به مشتریانی تعلق می‌گیرد که در سه سال گذشته (برای مثال) سودشان بالاتر از سود مبنا بوده و در معاملات بانکی سابقه مطلوبی داشته باشند. در این روش، بانک در حدّ یک درصد کل سرمایه واحد اقتصادی، تسهیلات اعتبار در حساب جاری مشارکتی می‌دهد. سود مبنا، براساس سود متوسط اقتصاد، سود متوسط تسهیلات بانکی، و کشش بازار تعیین می‌شود. در پایان دوره مالی و زمان حسابرسی سودوزیان واحد اقتصادی، اگر معلوم شود سود بانک بیشتر مبلغ علی الحساب معین شده بود، بانک مازاد سهم خود را به واحد اقتصادی می‌بخشد و اگر سود واحد اقتصادی کمتر از مقدار پیش بینی

ص: ۳۷۳

شده بود، بانک مابقی را به واحد اقتصادی می پردازد.

سود بانک، «A» مبلغ اعتبار، «p» نرخ سود مینا و «n» روزهای استفاده از اعتبار است.

۲. شیوه خرید و فروش بر اساس سود مینا: در این حالت بانک سهم شرکت خود را به قیمتی بیشتر با توجه به نرخ سود مینا و مدت زمان مالکیت تعیین کرده و به واحد اقتصادی می فروشد. قیمت جدید از طریق فرمول زیر محاسبه می شود.

در رابطه بالا «A₁» قیمت جدید، «A₀» قیمت اولیه، «p» سود مینا و «n» روزهای استفاده از اعتبار است.

۳. شیوه انتظار سود واقعی: پس از پایان سال مالی و روشن شدن سود واقعی بنگاه، بانک به تناسب مبالغ استفاده شده از اعتبار و مدت زمان آنها، در سود بنگاه شریک می شود و از سود واقعی بنگاه - هر قدر باشد - استفاده می کند؛ مثلاً اگر در پایان سال مالی معلوم شود که سود شرکت ۲۴ درصد بوده است، سود بانک با توجه به سود واقعی شرکت و میزان سرمایه بانک از جهت مبلغ و مدت تعیین خواهد شد. (۱)

ارزیابی

۱. محدودیت به کارگیری: این راهکار نیز تنها به آن دسته از بنگاه های اقتصادی اختصاص می یابد که دارای حساب سرمایه و سود و زیان منظم و مشخصند.

ص: ۳۷۴

۲. مشکلات اجرایی: گرچه در مقام نظریه، این راهکار مشروع و مطابق عقد شرکت است که از نظر فقهی مجاز می باشد، اما در مقام عمل و محاسبه سود، از ماهیت شرکت فاصله گرفته، به ماهیت قرض بابت بهره نزدیک می شود. (۱)

۵- خرید و فروش و کالتی

اشاره

در این راهکار که براساس قرارداد و کالت عام برای خرید و فروش کالاها و خدمات طراحی شده، بانک با بررسی عملکرد حساب جاری مشتریان معتبر و گرفتن وثیقه های لازم، سقف اعتباری خاصی را برای آنان به عنوان اعتبار در حساب جاری در نظر می گیرد.

اختصاص سقف اعتبار از طرف بانک به معنای اعطای و کالت عام به مشتری جهت خرید کالا برای بانک، اجازه تصرف در کالای خریداری شده و و کالت در فروش کالا- از طرف بانک است. وقتی مشتری کالایی را از کارخانه یا فروشگاه می خرد، در واقع به و کالت از طرف بانک و از محل اعتبار (که منابع بانک است) قیمت کالا را می پردازد. در نتیجه کالا مال بانک می شود. سپس با احتساب سود بانکی و افزودن آن به قیمت خرید، کالای مذکور را به صورت نسیه سه ماهه به خودش می فروشد، آن گاه کالا را تحویل می گیرد. (۲)

مثال: بانک خط اعتباری ۶ ماهه به مبلغ ده میلیون تومان و با نرخ سود ۲ درصد ماهیانه به دارنده حساب جاری اختصاص می دهد. وقتی دارنده حساب به و کالت از بانک از این اعتبار استفاده و اقدام به خرید کالاهای تجاری می کند، بانک مالک کالاهای خریداری شده می شود. دارنده حساب، با اضافه کردن نرخ سود ۶ درصدی

ص: ۳۷۵

۱- (۱). راهکارهای استفاده از اعتبار در حساب جاری در بانک داری اسلامی، ص ۱۲۱.

۲- (۲). همان، ص ۱۲۲.

کالاها را به خودش می فروشد و مبلغ اعتبار به علاوه سود (ده میلیون تومان به علاوه ششصد هزار تومان سود) را به بانک بدهکار می شود. وی موظف است مبلغ ده میلیون و ششصد هزار تومان را در مدت معین (مثلا سه ماهه) به بانک بپردازد. اگر دارنده حساب مبلغ مزبور را قبل از سررسید به بانک بپردازد، بانک به تناسب مدت باقی مانده از مبلغ بدهی (از سود بانکی) کم می کند. (۱)

ارزیابی

مشکلات عملیاتی: تفکیک چک هایی که برای خرید کالا- و خدمت کشیده می شود، از چک هایی که برای استقراض است، مشکل می باشد و موجب خلط بین خرید و فروش و کالتهی با استقراض می شود.

مشکل قصد فروش و کالتهی: گاهی صاحب حساب جاری به مانده حساب خود توجه ندارد، در نتیجه نمی تواند قصد خرید و فروش و کالتهی یا اصالتی کند. (۲)

۶- خرید و فروش دین (تنزیل)

اشاره

در این شیوه، بانک اقدام به تنزیل چک و یا اسناد مالی حقیقی (ناشی از معامله واقعی) مشتریان خوش حساب خود می کند. در این چارچوب بانک به این مشتریان متناسب با عملکرد حساب جاری شان نوعی اعتبار تنزیلی اختصاص می دهد. مراحل این روش به شرح زیر است:

تقاضای گشایش اعتبار تنزیلی: مشتری از بانک درخواست می کند که برای او اعتبار تنزیلی منظور شود.

ص: ۳۷۶

۱- (۱). همان، با اندکی دخل و تصرف.

۲- (۲). همان.

درخواست اسناد: بانک حد اعتبار او را تعیین و اسناد مالی مدت دار درخواست می کند.

تنزیل اسناد: مشتری به مبلغ اعتبار، سفته و برات در اختیار بانک می گذارد تا بانک به تناسب مبلغ چک و با توجه به نرخ سود عملیات بانکی و مدت سفته ها و برات ها، بخشی از سفته و برات ها را تنزیل کند و چک مورد نظر را پردازد.

ارزش فعلی سفته تنزیلی و سود بانک

ارزش فعلی سفته تنزیلی و سود بانک از رابطه زیر به دست می آید.

در روابط بالا «A» قیمت سفته بعد از تنزیل، «p» ارزش اسمی سفته، «r» نرخ تنزیل و «n» روزهای استفاده از اعتبار و سود بانک است.

اگر سررسید سفته طولانی باشد و مشتری با مازاد منابع مواجه شود، می تواند به بانک مراجعه و خرید سفته تنزیل شده را درخواست کند. در این صورت، بانک به همان روشی که سفته مدت دار را خریده بود، آن را به مشتری می فروشد و این روش تا سررسید سفته می تواند چندین بار تکرار و بین بانک و مشتری خرید و فروش شود. روشن است که هرچه زمان به سررسید سفته نزدیک شود، ارزش فعلی سفته به ارزش اسمی نزدیک می شود و سود به صفر گرایش می یابد.

همان گونه که گفته شد، سفته ارائه شده برای تنزیل باید حاکی از طلب حقیقی دارنده حساب جاری باشد. سفته ای که مشتری بدون پشتوانه معامله واقعی، امضا کرده، در اختیار بانک می گذارد- هر چند مربوط به خود او نباشد و آن را از دیگری بگیرد- سفته صوری یا دوستانه نامیده می شود. تنزیل این گونه سفته ها جایز نیست؛ زیرا به

دلیل این که در واقع بدهی وجود ندارد، فروش دین در مورد آنها صدق نمی کند. از این رو تنزیل سفته های دوستانه ماهیت قرض با بهره را پیدا می کند که در آن مشتری مبلغی را از بانک قرض کرده، سپس در برابر اصل و فرع آن سفته می دهد.

ارزیابی

الف) مزایا

۱. جواز فقهی تنزیل: مشهور فقیهان فقط اسناد حقیقی (که بابت معامله به صورت مدت دار پرداخت می شود) را قابل تنزیل می دانند؛ بنابراین بانک تنزیل کننده باید به حقیقی بودن سند اطمینان داشته باشد.

۲. سهولت عملیاتی: این شیوه تأمین مالی بسیار ساده است و بانک و دارنده حساب جاری به سادگی می توانند هزینه و سود حاصل را محاسبه و ارزیابی کنند.

ب) محدودیت ها

مشکلات وصول طلب: بنا بر قاعده، بانک باید هنگام سررسید سفته های تنزیلی، آنها را وصول کند. این نکته با ریسک نکول و ناتوانی دارنده حساب در بازپرداخت طلب مواجه است.

مشکل حقوقی: برخی از بانک ها با استناد به قانون چک- که آن را سندی نقدی می داند- شیوه خرید دین را منحصر در سفته می دانند. در این صورت قلمرو این راهکار بسیار محدود خواهد بود؛ چرا که معاملات با سفته امروزه بسیار محدود است. در مقابل برخی از بانک ها اسناد مالی قابل تنزیل را افزون بر سفته و برات، شامل چک مدت دار نیز می دانند. در این صورت قلمرو راهکار بسیار گسترده خواهد بود. (۱)

ص: ۳۷۸

مقایسه شیوه های پیشنهادی اعتبار در حساب جاری اسلامی

در ارزیابی شیوه های تخصیص اعتبار در حساب جاری، یکی از محققان بانک داری اسلامی با در نظر گرفتن پنج معیار مشروعیت، مقبولیت قانونی، پوشش اقتصادی، توجیه بانکی و آسانی معامله به رتبه بندی شیوه ها اقدام نموده است.

ص: ۳۷۹

رتبه بندی صورت گرفته در جدول ۱.۱۰ با مشکلاتی چند روبه رو است:

اول، بسیاری از پیشنهادها ارائه شده برای ارائه اعتبار در حساب جاری، این خدمت را به عنوان شیوه ای تخصیصی در نظر می گیرد. این در حالی است که بانک های اسلامی، شیوه های مضاربه، مشارکت و خرید دین را به عنوان شیوه های تخصیصی در اختیار دارند. به نظر می رسد که می توان از اعتبار در حساب جاری به عنوان خدمتی به دارندگان حساب جاری و ابزاری اعتمادساز استفاده کرد.

دوم، در بسیاری از طراحی های صورت گرفته نوعی تکلف وجود دارد. گذشته از مشکلات محاسباتی موجود، بسیاری از شیوه های پیشنهادی شبیه ربوی بودن سازوکار تأمین مالی را در ذهن مشتریان بانک های اسلامی ایجاد می کند.

با توجه به نکات بالا و مطالبی که در نقد شیوه های مختلف پیشنهادی ارائه شد، سازوکار اعتبار در حساب جاری قرض الحسنه ای را می توان تنها گزینه مقبول در نظر گرفت. این شیوه دارای برجستگی های زیادی است. یکی از ویژگی های عمده آن تطابق آن با اقتضائات عقد قرض است. همان گونه که قبلاً استدلال شد، خیرخواهی دوطرفه یکی از اقتضائات قرض است که بر اساس آن بانک می تواند خیرخواهی دارندگان حساب جاری را با پرداخت چک های آنها در مواقع ضروری پاسخ دهد.

بررسی تجربه بانک های اسلامی

صرف نظر از پیشنهادها مطرح شده در زمینه اعتبار در حساب جاری، به طور عمده تنها دو روش فروش دین و قرض بدون بهره در بانک های اسلامی به کار می رود. در ادامه به بررسی این دو شیوه می پردازیم.

ص: ۳۸۱

بر اساس دستورالعمل اجرایی اعتبار در حساب جاری تنزیلی در جمهوری اسلامی، بانک ها می توانند این خدمت را با طی مراحل زیر برای دارندگان حساب های جاری انجام دهند:

۱. اعتبارسنجی مشتریان و تعیین حد اعتباری؛

۲. اعطای تسهیلات در قالب عقد خرید دین، پس از احراز حقیقی بودن دین از سوی بانک؛

۳. تسهیلات مذکور برای تأمین نیازهای مالی کوتاه مدت (حداکثر یک ساله) متقاضیان است که با خرید دین ناشی از اسناد و اوراق تجاری مورد قبول و تودיעی نزد بانک و واریز وجوه مربوط به حساب جاری مشتریان شکل می گیرد؛

۴. خرید دین ناشی از اسناد مزبور به نحو اشاعه و وکالت بانک در وصول آنها؛

۵. خریداری اوراق تجاری اخذشده بر مبنای قیمت روز و واریز مبلغ به حساب جاری مشتری، مالکیت مشاع بانک بر اوراق مزبور به نسبت مبلغ پرداخت شده و قیمت کل در تاریخ خرید؛

۶. در تاریخ سررسید اسناد و اوراق تجاری، وجوه حاصله به نسبت سهم مشاعی طرفین، بین آنان تقسیم می شود. ضمناً در هر تاریخی مقدم بر تاریخ سررسید اسناد و اوراق تجاری، چنانچه مشتری هر میزان از سهم مشاعی بانک از اسناد و اوراق تجاری را بپردازد، قیمت روز اسناد بر اساس نرخ های جاری و مورد عمل بانک محاسبه شده و از مالکیت مشاعی بانک به همان میزان کاسته و مشتری مجدداً مالک آن قسمت می گردد.

۷. چنانچه اوراق خریداری شده تا تاریخ سررسید در مالکیت بانک بماند، بانک به نسبت سهم مشاعی خود از اوراق، سود حاصل را شناسایی و در دفاتر ثبت

می کند. فروش دین ناشی از اوراق به مشتری قبل از سررسید بر اساس قیمت روز فروش انجام می شود و سود و زیان حاصل با توجه به قیمت خرید و فروش و همچنین درصد مالکیت بانک تعیین و در حساب ها منظور می گردد.

۸. نحوه حسابداری عملیات موضوع این دستورالعمل مطابق با حسابداری معمول خریدار دین در بانک ها است. (۱)

پرداخت های کوتاه مدت

بانک اسلامی اردن بر اساس ماده ۷ قانون بانک، اعطای وام کوتاه مدت (۲) را به صورت خدمتی خالی از ربا و به یکی از دو روش تنزیل سفته های تجاری کوتاه مدت (۳) و وام اقساطی (۴) ارائه می کند و در هر دو حالت بانک نمی تواند این خدمت را بر اساس حساب جاری بدهکار (۵) (حساب جاری مدین) پردازد. (۶)

نظر به این که اغلب فقهای اهل سنت تنزیل بدهی یا به اصطلاح «بیع الدین» را

ص: ۳۸۳

۱- (۱). دستورالعمل اعتبار در حساب جاری تنزیلی که در هزار و ششصد و هشتمین جلسه شورای پول و اعتبار در مورخ ۱۳۸۵/۶/۴ به تصویب رسید و در تاریخ ۱۳۸۵/۶/۱۵ از طرف اداره مطالعات و مقررات بانکی بانک مرکزی طی نامه رسمی به بانک های عامل ابلاغ شد؛ به نقل از راهکارهای اعتبار در حساب جاری در بانک داری اسلامی، ص ۱۲۷ و ۱۲۸.

۲- (۲). تقديم التسليف المحدد الاجل.

۳- (۳). خصم الكمبيالات التجارية قصيره الاجل.

۴- (۴). الاقراض المقسط.

۵- (۵). حساب جاری بدهکار در مقابل حساب جاری طلبکار (حسابات جاریه دائنه) قرار دارد. در حساب جاری طلبکار مشتری با سپرده گذاری مبلغ مشخصی، حساب افتتاح می کند. اما در حساب جاری بدهکار بانک در قالب این حساب به مشتری اعتبار (ربوی) می دهد. ر.ک: الاتحاد الدولي للبنوك الاسلاميه، همان، ص ۱۵۸.

۶- (۶). قانون البنك الاسلامی الاردنی، همان، ماده ۷، بند الف، ص ۷.

از مصادیق ربا و حرام می دانند، تنزیل سفته در بانک اسلامی اردن به عنوان خدمتی خالی از ربا ارائه می شود. از این رو به کاربرد اصطلاح «تنزیل» با نوعی تسامح همراه است و تنها وجهی که می توان برای نام گذاری عنوان کرده، این است که این وام (بدون بهره) برای بازپرداخت سفته شخص پرداخت می شود.

البته تنزیل سفته ها به این شکل ابراز دائمی در بانک اسلامی اردن و همچنین سایر بانک های اسلامی نیست؛ زیرا پرداخت وجوه تحت این عنوان از قدرت سوددهی بانک می کاهد، مگر آن که از منابع خاصی، همچون تبرعات، صدقات و اموال زکات تأمین مالی شود. به همین جهت تنزیل سفته سهم زیادی در تسهیلات اعطایی بانک اسلامی اردن ندارد (به طوری که سهم تنزیل سفته ها از تسهیلات اعطایی بانک یک دهم درصد بوده است).^(۱) اما روش دیگری که بانک برای تنزیل سفته ها (بدون گرفتن بهره) در پیش گرفته و می توان آن را بخشی از فعالیت های تأمین مالی بانک دانست و در آن عنصر بخشش و هبه وجود ندارد، از این قرار است ^(۲):

الف) تنزیل سفته ها به صورت بدون بهره می باشد و با افتتاح اعتبارات اسنادی مرتبط است و نمی توان آنها را برای اغراض دیگر تنزیل کرد.

ب) پرداخت چنین مبالغی منوط به اجازه اداره کل بانک و بر اساس بررسی کامل و اخذ ضمانت های کافی صورت می گیرد.

ج) مدت سفته تنزیل شده نباید بیشتر از سه ماه باشد و مبلغ آن نیز از مبلغ اجازه داده شده برای هر مشتری فراتر رود.

ص: ۳۸۴

۱- (۱). عبدالله عبدالمجید المالکی، همان، ص ۱۴۱ و ۱۴۲.

۲- (۲). همان، ص ۱۴۲.

د) تنزیل سفته تنها برای مشتریان ممتاز بانک صورت می گیرد.

ه) تنزیل سفته ها بر اساس سقف مشخص از سوی که شورای اداری، انجام می پذیرد.

بنابراین پرداخت وام تحت عنوان تنزیل تنها به مشتریان ممتاز بانک و آن نیز در ارتباط با افتتاح اعتبارات اسنادی پرداخت می شود. بدین معنا که کارمزدهایی که بانک در قبال خدماتش به عنوان افتتاح اعتبار اسنادی دریافت می کند، تنزیل سفته را از حالت مجانی بودن درمی آورد. به علاوه مدت سفته تنزیل شده نیز نباید بیش از سه ماه باشد و مجموع مبلغی که تحت این عنوان به مشتری پرداخت می شود، از ۳۱ تسهیلاتی که به وی در عملیات تأمین مالی و سرمایه گذاری پرداخت شده، فراتر رود. به بیان دیگر متقاضی این خدمت باید در یکی از روش های تأمین مالی، مانند مضاربه، مرابحه و مشارکت با بانک همکاری داشته باشد و به همین جهت تنزیل سفته به عنوان عاملی برای تشویق به معامله با بانک محسوب می شود. البته شورای اداری بانک اسلامی اردن به تدریج مبالغی را که مدیر کل و هیئت اجرایی مجاز به پرداخت آن در این قالب بوده اند، کاهش داده است. (۱)

چنان که اشاره شد، شکل دیگر وام کوتاه مدت پرداختی از سوی بانک اسلامی اردن، وام اقساطی است. این وام به دو صورت پرداخت می شود: صورت اول برای اهداف تجاری و در ارتباط با معاملات صورت گرفته با بانک می باشد که این صورت ملحق به تنزیل سفته ها به روش اخیر است.

صورت دوم وام برای مقاصد شخصی است که مدیر کل و مدیران شعبه ای بانک می توانند در این قالب حداکثر ۵۰۰ دینار به هر فرد و برای کارمندان

ص: ۳۸۵

حداکثر تا سه برابر حقوق ماهیانه با گرفتن ضمانت های کافی بپردازند؛ البته به شرطی که مدت بازپرداخت از ۱۲ ماه تجاوز نکند و همچنین کل مبلغ پرداختی بیش از ۲/۵ درصد مجموع وجوه حساب های امانی نباشد. گفتنی است که در سال های اخیر مبلغ پرداختی در این قالب بین ۱۰۰ تا ۱۰۰۰ دینار و با سفته هایی حداکثر ۲۴ ماهه تعیین شده است. (۱)

خلاصه

۱. اعتبار در حساب جاری راهکاری برای تأمین نیازهای مالی کوتاه مدت و مقطعی دارندگان حساب های جاری در مواردی چون بازپرداخت چک های صادره است.

۲. اعطای اعتبار در حساب جاری به روش بانک داری متعارف مبتنی بر قرض با بهره است که از نظر اسلام ربا و حرام است و نمی تواند در بانک های بدون ربا به کار گرفته شود.

۳. راهکارهای پیشنهادی برای اعطای تسهیلات به روش اعتبار در حساب جاری در بانک های بدون ربا از جهات مختلف مشروعیت فقهی، مقبولیت قانونی، پوشش اقتصادی، توجیه بانکی و آسانی معامله قابل ارزیابی اند.

۴. راهکار قرض بدون بهره و مضاربه عام و جاری، از نظر صرفه اقتصادی و محدودیت بازرگانی مشکلاتی دارند.

۵. راهکارهای سرمایه شناور، مشارکت مدنی، خرید و فروش و کالتی و خرید و فروش دین از نوعی تکلف برخوردارند و مشکلات محاسباتی دارند.

ص: ۳۸۶

۶. با توجه به اصل خیرخواهی دوطرفه و کارکردهای اعتمادساز اعتبار در حساب جاری، استفاده از روش وام بدون بهره بر سایر روش ها برتری دارد.

۷. مراد از اصل جبران خیرخواهی دارندگان حساب های جاری این است که چون بانک از منابع قرض الحسنه دارنده حساب جاری منتفع می شود، لازمه خیرخواهی این است که در مواقع نیاز دارنده حساب، احسان او را با اعطای قرض الحسنه به صورت غیرمشروط جبران کند.

کلمات کلیدی

اعتبار در حساب جاری: سقف اعتباری است که بانک برای دارندگان حساب جاری خوش حساب به منظور تأمین نیازهای کوتاه مدت، همانند تأمین مالی چک ها در نظر می گیرد. مشتری در زمان مشخصی که به طور معمول کوتاه مدت و حداکثر سه ماهه است، باید مبلغ برداشت شده را (بدون بهره یا با بهره آن) به بانک برگرداند.

اعتبار قرض الحسنه: سقف اعتباری است که بانک به صورت قرض الحسنه در اختیار دارندگان حساب جاری قرار می دهد.

پرسش

۱. مراد از اعتبار در حساب جاری چیست؟

۲. ضمن بیان شیوه متعارف ارائه اعتبار در حساب جاری، حکم فقهی آن را بیان کنید.

۳. چه شیوه های جایگزینی برای ارائه اعتبار در حساب جاری در بانک های اسلامی می توان ارائه کرد؟

۴. اعتبار در حساب جاری مبتنی بر قرض بدون بهره چه مزیت هایی نسبت به راهکارهایی چون اعتبار مضاربه جاری، سرمایه شناور، مشارکت مدنی، خرید و فروش و کالتی و خرید و فروش دین دارد؟

موضوعاتی برای پژوهش

۱. تعهدات اخلاقی بانک های اسلامی در قبال سپرده گذاران در حساب جاری؛

۲. بررسی عملکرد بانک های اسلامی در ارائه خدمات اعتبار در حساب جاری.

منابع پیشنهادی

۱. موسویان، سیدعباس، «راهکارهای استفاده از اعتبار در حساب جاری در بانک داری اسلامی»، نامه اقتصادی، ش ۱۱۵، ۶۰-۱۳۲.

۲. موسویان، سیدعباس، فقه معاملات بانکی، فصل ششم.

ص: ۳۸۸

کارت های بانکی و اعتباری در بانکداری اسلامی

اهداف آموزشی

در این درس با مطالب زیر آشنا می شویم

۱. موضوع شناسی و فقه کارت های بانکی

۲. کارت های قرض الحسنه، مبادله ای و مشارکتی

در دهه های اخیر گسترش بانک داری الکترونیکی موجب گسترش شیوه های ارائه خدمات بانکی شده است. یکی از موارد عمده این خدمات کارت های بانکی و اعتباری است. این کارت ها با ایجاد سهولت در فعالیت های بانکی مزایایی چون صرفه جویی در هزینه چاپ اسکناس، کاهش هزینه های بانکی، سهولت بیشتر در برداشت سپرده و دریافت تسهیلات و شفاف تر شدن فعالیت های بانکی در برداشته اند.

بانک های اسلامی نیز همگام با گسترش این فناوری کارت های بانکی بر اساس موازین شرعی انتشار داده اند. در بررسی کارت های بانکی در بانک های اسلامی باید به تفاوت های انواع این کارت ها، از جمله کارت پول و کارت اعتباری توجه کرد.

در این درس پس از موضوع شناسی کارت های بانکی در بانک داری متعارف و بررسی حکم فقهی آن به تبیین سازوکار پیشنهادی برای انتشار کارت های

اعتباری در بانک داری اسلامی می پردازیم. در ادامه تجربه بانک های اسلامی در انتشار کارت های اعتباری بررسی می شود.

موضوع شناسی کارت های بانکی

در بانک های متعارف کارت های بانکی به منظور استفاده از ظرفیت های بانک داری الکترونیک طراحی شده اند. صدور این کارت ها به سپرده گذاران اجازه می دهد که با سهولت بیشتری از خدمات بانکی بهره مند شوند. گذشته از آنکه این فرایند موجب کاهش هزینه عملیات بانکی می شود. برخی از مزایای انتشار کارت های بانکی در آینده خواهد آمد.

انواع کارت های بانکی

اشاره

در نظام بانکی متعارف گونه های مختلفی از کارت های اعتباری رواج دارند. کارت پول و کارت اعتباری دو نوع عمده کارت های بانکی در بانک های متعارفند.

۱- کارت پول

اشاره

این کارت تنها برای برداشت از حساب سپرده نزد بانک منتشر می شود. دارندگان این کارت می توانند با استفاده از دستگاه های خودپرداز از موجودی حساب خود برداشت کنند. با گسترش خدمات بانک داری الکترونیک، دارندگان آن می توانند با استفاده از دستگاه های کارت خوان در مراکز تجاری مبلغی را از حساب خود برداشت و به حساب فروشنده کالا- واریز نمایند. این کارت ها دو گونه اند:

ص: ۳۹۰

الف) کارت موجودی حساب: (۱) کارتی که با حساب شخصی در بانک ارتباط دارد و به کمک آن می توان مستقیماً موجودی را از بانک (دستگاه خودپرداز) دریافت نمود و یا مبلغ مورد نظر را از آن پرداخت کرد. در این روش بیش از سپرده نمی توان هزینه کرد. کارت های بانک های کشور از این نوعند.

کارت های اعتباری و موجودی حساب ممکن است به صورت مستقیم در دستگاه های پرداخت خود کار مورد استفاده قرار گرفته یا در اینترنت به کار گرفته شوند.

ب) کارت هدیه: کارت های محدودی که از سوی برخی ارگان ها و شرکت ها برای خرید از محصولات شرکت های طرف قرارداد عرضه می شود و همه جا قابل استفاده است؛ مانند کارت هدیه ادارات به کارمندان و بن کارت.

عناصر تشکیل دهنده کارت پول

صادرکننده، دارنده و پذیرنده کارت سه طرف در کارت های بانکی اند. بانک صادرکننده کارت، سپرده گذاران استفاده کننده از آن و مراکز تجاری پذیرنده آن می باشند.

صادرکننده: بانک یا مؤسسه مالی است که برای دارندگان سپرده جاری و پس انداز کارت پول منتشر می کند. ناشر، افزون بر عملیات انتشار، با تعبیه دستگاه های خودپرداز به دارنده اجازه می دهد که با کارت از حساب خود برداشت کند یا به سایر حساب ها پول حواله کند. همچنین صادرکننده با مراکز تجاری و خدماتی قرارداد منعقد می کند که در صورت مراجعه دارندگان کارت، کالاها و خدمات مورد تقاضای دارندگان کارت را در اختیارشان قرار دهد.

ص: ۳۹۱

دارنده: هر شخص حقیقی یا حقوقی است که نزد بانک حساب سپرده دارد و بانک با صدور کارت به او اجازه می دهد با استفاده از دستگاه خودپرداز یا کارت خوان از حساب خود برداشت کند یا کالای خریداری و یا از خدمات استفاده کند.

پذیرنده: کارت پول از طرفی توسط بانک (در دستگاه خودپرداز) و از طرف دیگر از سوی همه مراکز تجاری، خدماتی و مالی طرف قرارداد (با دستگاه کارت خوان) پذیرفته می شود.

جعبه ۱.۱۱ انواع کارت های بانکی

۱. کارت اعتباری (Credit card): قابلیت استفاده در عابربانک، دستگاه کارت خوان و پرداخت اینترنتی و آنلاین را دارا است. دارنده این کارت می تواند بر اساس اعتبار و یا ضمانت خود نزد بانک بیش از میزان موجودی حساب از آن برداشت و یا در مراکز خرید پرداخت کند. این کارت را می توان بارها شارژ کرد.

۲. کارت برداشت از موجودی (Debit card): این کارت تمام قابلیت های یک کارت اعتباری جز امکان برداشت بیش از میزان موجودی حساب را دارد.

۳. کارت پرداخت (Prepaid card): به مبلغ معینی صادر می شود و غیرقابل شارژ است. پس از استفاده از آن مبلغ کارت غیرقابل استفاده است و باید دور انداخته شود. برای افزایش ضریب ایمنی کارت و جلوگیری از سوءاستفاده های احتمالی معمولاً این کارت در دو شکل فیزیکی و مجازی صادر می شود:

- کارت فیزیکی (Physical card): این کارت برای استفاده در دستگاه عابربانک و کارت خوان صادر می شود و در پرداخت اینترنتی استفاده نمی شود.

- کارت مجازی (Virtual card): این کارت صرفاً برای پرداخت اینترنتی استفاده می شود و دارای برخی محدودیت های برداشت است که امنیت آن را افزایش می دهد.

اشاره

کارت اعتباری (۱) کارتی است که یک بانک یا نهاد پولی یا اعتباری صادر می کند و به دارنده آن امکان می دهد به کالا یا خدمتی بدون پرداخت وجه نقد و صرفاً با ارائه کارت دست یابد، سپس بهای آن را طی مدت مشخصی به صادرکننده کارت بپردازد.

دارنده کارت اعتباری می تواند علاوه بر خرید اعتباری (با استفاده از دستگاه کارت خوان یا اینترنت) از دستگاه خودپرداز نیز پول برداشت کند. معمولاً بانک ها در قبال برداشت پول از کارت های اعتباری هزینه دریافت می کنند، ولی برای خرید اعتباری مبلغی دریافت نمی شود.

کارت اعتباری ممکن است در سطح ملی و یا بین المللی معتبر باشد. از جمله مهم ترین کارت های اعتباری بین المللی می توان به مستر کارت (۲) و کارت ویزا (۳) اشاره کرد.

عناصر کارت اعتباری

۱. صادرکننده: بانک یا مؤسسه مالی است که کارت های اعتباری را انتشار داده، طبق ضوابط خاص، آنها را در اختیار مشتریان می گذارد. بانک یا مؤسسه ناشر، افزون بر عملیات انتشار، با مراکز تجاری و خدماتی قرارداد منعقد می کند که در صورت مراجعه دارنده کارت، مطابق ضوابط و بدون مطالبه پول نقد، کالاها و خدمات مورد تقاضا را در اختیار وی قرار دهد.

۲. دارنده: هر شخص حقیقی یا حقوقی است که با مراجعه به بانک یا مؤسسه مالی صادرکننده، کارت اعتباری را دریافت می کند تا بتواند با آن بدون

ص: ۳۹۳

۱- (۱) . Credit Card

۲- (۲) . Master Card

۳- (۳) . Visa Card

پرداخت پول نقد، کالاها و خدمات مورد نیاز را دریافت کند و مطابق ضوابط، قیمت آنها را به صادرکننده کارت بپردازد.

۳. پذیرنده: تمام مراکز تجاری، خدماتی و مالی هستند که براساس قراردادی با صادرکننده کارت توافق می کنند در صورت مراجعه دارنده کارت، کالا- و خدمات مورد نیاز را فقط در برابر ارائه کارت تقدیم کنند، سپس طبق قرارداد بهای کالا و خدمات را از صادرکننده کارت دریافت کنند.

۴. کارگزار تهاتر یا تصفیه: در مواردی که صادرکننده کارت می خواهد دایره پذیرش کارت را فراتر از منطقه و کشور گسترش دهد، نیازمند بانک و مؤسسه های مالی است که نقش واسطه را در تصفیه ایفا کنند. در این موارد، بانک یا مؤسسه مالی واسطه، با پذیرنده کارت (کسی که صادرکننده آن را نمی شناسد یا با او قراردادی ندارد) قرارداد می بندد که در مقابل اسناد دریافتی طبق مقررات، پس از کسر کارمزد، حساب او را بستانکار کند، سپس طبق قراردادی که با صادرکننده کارت دارد، از او بگیرد.

عوائد کارت اعتباری

الف) عواید دارنده کارت: دارنده کارت می تواند بدون در اختیارداشتن پول کالاها و خدمات مورد نیاز را دریافت کند. در خرید اینترنتی دارنده کارت می تواند با صرفه جویی در زمان و هزینه ها کالاها و خدمات مورد نیاز را سفارش دهد.

ب) عواید پذیرنده کارت: کارت اعتباری مزایایی چون رونق کسب و کار و امکان فروش بیشتر را برای فروشندگان کالاها و خدمات دربردارد.

ج) عواید صادر کننده: صادرکنندگان کارت های اعتباری مانند بانک ها و مؤسسه های مالی و اعتباری-افزون بر هزینه هایی که در برابر عملیات گوناگونی

چون چاپ کارت اعتباری، مذاکره با مراکز تجاری و خدماتی و نصب دستگاه های مربوط در مراکز ارائه کالا و خدمت متحمل می شوند، منابع مالی خود را برای مدت قابل توجهی در اختیار استفاده کنندگان کارت ها قرار می دهند. از این رو عوایدی را به شرح ذیل برای خود در نظر می گیرند:

۱. حق عضویت: صادرکنندگان کارت در برابر صدور، تعویض و تمدید مدت کارت اعتباری، مبلغی را به صورت حق عضویت از دارنده کارت دریافت می کنند. به طور معمول حق عضویت، مبلغی است که در برابر اعطای حق استفاده از کارت از دارنده کارت دریافت می شود. برخی صادرکنندگان برای تشویق مردم حق عضویت نمی گیرند.

۲. حق العمل تجاری: صادرکننده کارت با مراکز تجاری و خدماتی به توافق می رسد که در برابر معرفی مشتری به آن مرکز، مبلغ یا درصد معینی از بهای فاکتور را به صورت حق العمل تجاری از تاجر دریافت کند. به عبارت دیگر، بهای فاکتور خرید را پس از کسر آن مبلغ یا درصد به تاجر می پردازد.

به طور معمول حق العمل تجاری به صورت اجرت واسطه گری و راهنمایی دارندگان کارت به مراکز تجاری و اجرت خدماتی که صادرکننده به مراکز تجاری ارائه می کند-مانند انتقال وجوه به حساب بانکی مراکز تجاری، نصب ماشین های محاسبه در این مراکز و ارتباطات تلفنی-دریافت می شود.

۳. کارمزد خرید: آن گروه از صادرکنندگان کارت های اعتباری که در برابر صدور، تعویض یا تمدید کارت حق عضویت نمی گیرند، در عوض در برابر اعطای حق استفاده از کارت اعتباری برای خرید کالاها و خدمات از مراکز تجاری، مبلغی را به صورت مقطوع (به ازای هر خرید) یا درصدی از فاکتور خرید را از مشتری (دارنده کارت) دریافت می کنند. این کارمزد از جهت حقوقی

می تواند قیمت اعطای حق استفاده از کارت یا خدمات ارائه شده از سوی صادرکننده کارت به مشتری باشد؛ مانند خدمات پرداخت بدهی های مشتری، حسابداری ارقام بدهی ها و ثبت اسناد آنها.

۴. بهره تقسیط: در صورتی که دارنده کارت، تقسیط بدهی خود را تقاضا کند، صادرکننده متناسب با مدت اقساط و نرخ بهره، بر مبلغ بدهی افزوده، بدهی را تقسیط می کند. به طور معمول، نرخ بهره تقسیط بدهی کارت های اعتباری از نرخ بهره وام و اعتبارات عادی بانک ها و مؤسسه های اعتباری بیشتر است.

۵. جریمه تأخیر: در صورتی که دارنده کارت، بدهی خود را تا زمان مقرر تصفیه و تقاضای تقسیط هم نکند، صادرکننده افزون بر اصل بدهی، مبلغی را به صورت جریمه می گیرد که نرخ آن به طور معمول بسیار بیشتر از نرخ های بهره و حتی نرخ های بهره تقسیط است.

۶. عواید غیرمستقیم: به طور معمول، کارت اعتباری-به ویژه با رقم بالا-مخصوص مشتریان معتبر بانک ها و مؤسسه های اقتصادی است و اعطای چنین کارتی همانند اعتبار در حساب جاری بانک ها امتیازی برای مشتریان فعال و خوش حساب است؛ در نتیجه، این کارت سبب فعال شدن حساب مشتریان و افزایش موجودی آنها نزد بانک ها و مؤسسه های مالی می شود و آنها می توانند از مانده حساب مشتریان بهره برداری سودآور کنند.

بازپرداخت بدهی در کارت اعتباری

در نظام بانکی متعارف بازپرداخت با توجه به مهلت تنفس صورت می گیرد. در صورت ناتوانی مشتری در بازپرداخت دو راه حل قسطنبندی بدهی و پرداخت جریمه تأخیر وجود دارد.

مهلت تنفس: دارنده کارت می تواند طبق ضوابط کارت اعتباری، تا زمان معینی (معمولاً یک ماه) بدهی خود از بابت قیمت کالاها و خدمات خریداری شده را بدون هیچ اضافه ای به حساب کارت واریز نماید.

اگر دارنده کارت در زمان مقرر بدهی را نپردازد، یکی از حالت های ذیل رخ می دهد:

تقاضای قسطبندی: دارنده کارت با مراجعه به بانک اعلام می کند که توان پرداخت بدهی را یکجا ندارد و تقسیط بدهی را تقاضا می کند. بانک با افزایش مبلغی به صورت بهره، بدهی را تقسیط می کند:

جریمه تأخیر: اگر دارنده کارت تا تاریخ معینی (برای مثال سه ماه) بدهی خود را نپردازد و تقاضای تقسیط نیز نکند، بانک طی اخطاری اصل بدهی را همراه با جریمه - که به طور معمول بسیار بیشتر از بهره تقسیط است - از دارنده کارت می گیرد یا از طریق ضمانت ها و وثیقه ها وصول می کند.

ماهیت حقوقی و فقهی کارت های بانکی

اشاره

با توجه به تفاوت های کارت پول و کارت اعتباری، ماهیت حقوقی و فقهی این دو نیز متفاوت است. در ادامه به بررسی جداگانه هریک می پردازیم.

۱- کارت پول

برای تبیین ماهیت حقوقی و فقهی کارت های بانکی باید به کارکردهای آنها توجه کرد. کارت پول به طور عمده دو امکان برای دارنده آن ایجاد می کند:

الف) برداشت وجه از دستگاه خودپرداز: در این حالت فرد به جای این که به صورت مستقیم به بانک مراجعه کند، با استفاده از خدمات دستگاه خودپرداز از موجودی حساب خود برداشت می کند.

ب) خرید کالاها و خدمات با استفاده از دستگاه کارت خوان: استفاده از کارت پول

برای خرید از فروشگاه‌ها متضمن نوعی حواله فروشنده به بانک است. بر این اساس، دارنده کارت با کشیدن کارت خود در دستگاه کارت خوان از بانک می‌خواهد که مبلغ مشخصی را از حساب او کسر کرده، به حساب فروشنده انتقال دهد.

۲- کارت اعتباری

در مورد قالب حقوقی و فقهی انتشار کارت اعتباری احتمال‌های مختلفی قابل طرح است که در ادامه به تبیین آنها می‌پردازیم:

الف) حواله: دارنده کارت پرداخت مبلغ کالا را به صادرکننده حواله می‌دهد. وقتی دارنده کارت کالایی را از فروشگاه می‌خرد، وی بدهکار و فروشگاه طلبکار می‌شود. او فروشنده را برای دریافت قیمت کالا به صادرکننده کارت (بانک) حواله می‌دهد. بدین ترتیب، بدهی از ذمه دارنده کارت به ذمه صادرکننده آن منتقل می‌شود. با پرداخت بدهی از سوی صادرکننده کارت، دارنده کارت (حواله دهنده) به صادرکننده آن بدهکار می‌شود.

ارزیابی: مشکل عمده تطبیق حواله بر کارت اعتباری، حواله به بریء الذمه است که به نظر برخی فقها مجاز نیست. بنا به اقتضای عقد حواله، فرد می‌تواند پرداخت بدهی اش را به کسی حواله دهد که از او مطالبه داشته باشد. برخی از فقهای اهل سنت معتقدند که حواله به بریء الذمه موجب تبدیل حواله به وکالت می‌شود. بیشتر فقهای شیعه حواله به بریء الذمه را می‌پذیرند.

ب) وکالت: دارنده کارت به صادرکننده وکالت می‌دهد از طرف او قیمت کالا را به فروشنده پردازد.

ارزیابی: از جمله اشکالات این طرح می‌توان به دو طرفه بودن وکالت (میان موکل و وکیل) و سه طرفه بودن قرارداد در کارت اعتباری (دارنده کارت، تاجر،

صادرکننده کارت)، لزوم وجود موضوع و کالت (بدهی) هنگام قرارداد بر اساس برخی مبانی و عدم آن در هنگام صدور کارت، عدم اجبار و کیل به پرداخت بدهی از طرف موکل و التزام بانک به پرداخت بدهی صاحب کارت، امکان مطالبه بدهی از وکیل و عدم امکان رجوع به صاحب کارت اشاره کرد.

ج) قرض: صادرکننده کارت با پرداخت بهای کالا، به گیرنده کارت قرض می دهد.

ارزیابی: رابطه قرض دهنده و قرض گیرنده دو طرفه است، ولی رابطه در کارت اعتباری سه طرفه است. صادرکننده که از طرف بدهکار بدهی را می پردازد باید نایب او باشد و چون ممکن نیست به صورت تبرعی و رایگان این دین را وفا کرده باشد، به ناچار باید کفیل، وکیل یا محال علیه باشد.

د) کفالت: دارنده کارت، بانک را کفیل می کند که قیمت کالا را از طرف او بپردازد.

ارزیابی: تطبیق کفالت بر کارت های اعتباری با مشکلاتی چون لزوم ثبوت بدهی هنگام ضمانت به عنوان کفیل و عدم تحقق بدهی هنگام صدور کارت، عدم جواز مجهول بودن بدهی کفالت شده و وجود جهل در کارت اعتباری روبه رو است. در کارت های اعتباری دارنده کارت در برابر تاجر بریء الذمه است و تاجر فقط از صادرکننده کارت حق مطالبه دارد، در حالی که در کفالت این گونه نیست. این مشکل را می توان با استفاده از شرط ضمن قرارداد کفالت حل کرد.

ه) قرض و حواله: با توجه به آنچه گفته شد، تطبیق عنوان قرض و حواله بر کارت های اعتباری متعارف پذیرفتنی تر است و خدمات این کارت ها در قالب قرض (بدون بهره یا با بهره) و حواله صورت می گیرد. بانک با صدور کارت و تعیین حد اعتباری برای دارنده آن به دارنده اجازه می دهد هر وقت که مایل بود، از این اعتبار استفاده کند. هنگامی که دارنده کارت از این اعتبار استفاده می کند،

به میزان مبلغ مورد استفاده بدهکار بانک می شود. هنگامی که دارنده در مهلت معین (معمولاً ۳۰ روز تعیین می شود) آن مبلغ را به حساب کارت اعتباری خود واریز می کند، در واقع بدهی خود به بانک را می پردازد. از طرف دیگر، دارنده کارت هنگام استفاده از آن پذیرنده کارت را به بانک حواله می دهد تا بهای کالای خریده شده را از محل اعتبار مشتری پرداخت کند.

به بیان دیگر، در کارت اعتباری، رابطه حقوقی بین صادرکننده کارت (بانک) و دارنده آن، قرض بدون بهره و یا با بهره است. رابطه میان دارنده کارت و پذیرنده آن (فروشنده) رابطه حواله دهنده و پذیرنده حواله است. رابطه میان دارنده کارت و فروشنده نیز رابطه حواله دهنده و حواله گیرنده است. و بالاخره رابطه بانک و پذیرنده کارت نیز رابطه دارنده حواله و پذیرنده حواله است.

شکل ۱.۱۱: رابطه بین بانک، مشتری و فروشنده در کارت اعتباری متعارف

مشخص است که در صورتی که رابطه حقوقی بین بانک (صادرکننده کارت) و مشتری بانک (دارنده کارت) رابطه قرض همراه با بهره باشد، این سازوکار ارائه تسهیلات ربوی و حرام است. در مواردی که بانک های عامل سودی در مقابل

گشایش اعتبار دریافت نکنند، سازوکار کارت های اعتباری با مشکل ربا مواجه نیست. البته از آنجا که در کارت های اعتباری معمولاً پس از طی شدن مدت تنفس یک ماهه (زمان لازم برای بازگرداندن وجوه برداشت شده بدون پرداخت بهره) به میزان مدت تأخیر و مقدار بدهی بهره تعلق می گیرد، در این مرحله خدمات ارائه شده به خدمات ربوی تبدیل می شود.

در خریدهای اینترنتی با استفاده از کارت اعتباری، دارنده کارت به صورت مجازی سفارش خرید یک کالا یا خدمت را می دهد. در این حالت دارنده کارت با وارد کردن شماره آن و رمز خود کالا را سفارش می دهد و در مقابل نیز به فروشنده اجازه می دهد که از حساب کارت اعتباری او بهای کالا را برداشت کند. یکی از مسائل مربوط به استفاده از کارت اعتباری برای خرید اینترنتی این است که به طور معمول در این مبادلات شرط می شود که دارنده کارت حق ندارد کالای خریداری شده را به فروشنده بازگرداند.

دارندگان کارت اعتباری به طور معمول مبلغی را به عنوان کارمزد استفاده از خدمات خرید اعتباری به بانک به عنوان صادرکننده کارت می پردازند.

صادرکننده کارت متعهد است تمام بدهی های ناشی از به کارگیری کارت اعتباری را به پذیرندگان کارت بپردازد.

مهندسی کارت های اعتباری اسلامی

اشاره

منافع متعدد استفاده از کارت اعتباری و گسترش روزافزون آن، اندیشه وران اسلامی و کارشناسان بانک های اسلامی را بر آن داشته است که با استفاده از ظرفیت قراردادهای شرعی طرح هایی را برای انتشار کارت اعتباری اسلامی ارائه کنند. در ادامه به بررسی چند روش پیشنهادی می پردازیم.

اشاره

مطابق این طرح، دارنده کارت، کالاها و خدمات مورد نیاز خود را از مراکز تجاری و خدماتی طرف قرارداد کارت اعتباری می‌خرد؛ سپس با قراردادن کارت در دستگاه مربوط، فروشنده را برای دریافت قیمت کالاها و خدمات به صادرکننده کارت حواله می‌دهد. صادرکننده با پرداخت بهای کالاها و خدمات، حساب دارنده را پیش خود بدهکار می‌کند و به او فرصت می‌دهد تا روز معینی بدون هیچ افزایشی بدهی خود را به بانک بپردازد.

صادرکننده کارت ضمن قرارداد حواله، شرطی را به صورت جریمه تأخیر تأدیه می‌گنجاند؛ به این بیان که دارنده کارت (حواله دهنده) ضمن شرطی در قرارداد حواله متعهد می‌شود که چنانچه بدهی خود را به موقع به صادرکننده کارت (حواله شونده) نپردازد، به ازای هر روز تأخیر، مبلغ مشخصی (یا درصدی از مبلغ بدهی) جریمه بپردازد.

در طراحی این کارت اعتباری از قراردادهای قرض، حواله و شرط جریمه تأخیر استفاده شده است. بانک می‌تواند برای ارائه این خدمت از دارندگان کارت کارمزد دریافت کند.

ارزیابی

مزایا

الف) سادگی: یکی از ویژگی‌های این روش سادگی و روانی آن و سهولت محاسبه است.

ب) ترویج قرض الحسنه: این شیوه موجب ترویج استفاده از قرض الحسنه در تأمین مالی نیازهای ضروری مشتریان است. با توجه به تأکیدهای وارد شده بر

ترویج قرض الحسنه در جامعه اسلامی این شیوه می تواند این سنت حسنه را احیا کند. البته باید توجه داشت که کارت اعتباری قرض الحسنه برای مصارف کوتاه مدت ضروری و نه تأمین مالی نیازهای غیر ضروری به کار رود.

نارسایی ها

الف) تأمین منابع: با توجه به این که تسهیلات پرداختی در قالب کارت قرض الحسنه نمی تواند درآمد مستقیمی برای بانک همراه داشته باشد، تأمین منابع آن با دشواری مواجه است. البته می توان بخشی از وجوه حساب های دیداری و پس انداز قرض الحسنه را به این امر اختصاص داد. گذشته از این که بانک ها از محل کارت اعتباری قرض الحسنه منافع غیر مستقیمی کسب می کنند. از آن جمله می توان به جلب توجه دارندگان کارت و همچنین تجار برای سپرده گذاری در بانک اشاره کرد.

ب) عدم قابلیت تقسیط: در بانک داری متعارف دارندگان کارت اعتباری می توانند پس از خرید کالاها و خدمات، به بانک مراجعه کرده، تقسیط بدهی خود را تقاضا نمایند. بانک با افزودن مبلغی بر اصل بدهی آن را قسط بندی می کند. در کارت اعتباری قرض الحسنه گرچه امکان تقسیط وجود دارد، بانک اسلامی نمی تواند اضافه ای در مقابل آن دریافت کند؛ زیرا مبلغ اضافه از مصادیق ربا است.

ج) گسترش زمینه جریمه تأخیر: از آنجا که بر اساس آمار، بیشتر استفاده کنندگان از کارت نمی توانند در زمان تنفس وجوه را بازگردانند، شیوه پیشنهادی زمینه گسترش جریمه تأخیر را ایجاد می کند. (۱) علی رغم تجویز جریمه

ص: ۴۰۳

۱- (۱). بر اساس برخی مطالعات تنها حدود ۳۰ درصد استفاده کنندگان کارت در فرصت تنفس بدهی را می پردازند و ۷۰ درصد باقی مانده یا تقاضای تقسیط می کنند یا مشمول جریمه می شوند.

تأخیر از سوی برخی از فقها و نهادهای فقهی-از جمله شورای نگهبان قانون اساسی-برخی از مراجع با اصل آن و برخی با شیوه اجرایی آن مخالفند. از این رو گسترش استفاده از جریمه تأخیر به تدریج ذهنیت دریافت ربا به نام جریمه را تقویت خواهد کرد. این مشکل را می توان با حذف جریمه تأخیر و استفاده از سایر سازوکارهای اعتمادساز حل نمود.

د) عدم قابلیت برای گسترش به تأمین مالی های بزرگ: گرچه کارت های اعتباری در شروع کار برای خریدهای جزئی و روزانه طراحی شد، به تدریج جایگاه مهمی پیدا کرد و امروزه دارندگان کارت برای خریدهای بزرگ هم از آن استفاده می کنند. به همین منظور بانک ها انواعی از کارت اعتباری با سقف های اعتباری متفاوت را طراحی می کنند. برای نمونه کارت اعتباری طلایی معادل چندین ماه حقوق دریافتی دارنده کارت اعتبار دارد و او می تواند پس از خرید، بدهی خود را به اقساط بپردازد. عدم قابلیت تقسیط در این روش باعث می شود بانک های عامل به ناچار سقف کارت اعتباری را بسیار محدود و در حد حقوق یک ماه دارنده کارت تعریف کنند و این مانع از گسترش کمی و کیفی کارت اعتباری می شود.

۲- کارت جعاله پرداخت

اشاره

طبق این طرح صادرکننده کارت حد اعتباری را در قالب قرارداد جعاله به دارنده واگذار می کند. در این قرارداد بانک متعهد می شود که بدهی های دارنده کارت (ناشی از خرید با کارت) را بپردازد. دارنده نیز متعهد می شود طبق ضوابط کارت اعتباری حداکثر تا یک ماه بدهی خود را به صادرکننده بپردازد. ضمن قرارداد جعاله شرط می شود که دارنده کارت به ازای تأخیر در بازپرداخت وجوه مبلغی را (به صورت ثابت یا درصدی از میزان بدهی) به عنوان جریمه به بانک بپردازد.

در این روش، زمانی که دارنده کارت، کالا یا خدمتی را از مراکز تجاری طرف قرارداد می‌خرد و کارت اعتباری را در دستگاه می‌گذارد، بانک (صادرکننده کارت) طبق قرارداد جعاله، بدهی دارنده را می‌پردازد؛ سپس دارنده مهلت دارد تا زمان معینی بدهی خود را بدون افزایش به بانک بپردازد و چنانچه در پرداخت آن تأخیر کند، مطابق شرط ضمن قرارداد جعاله، متناسب با مبلغ و مدت تأخیر جریمه می‌پردازد.

در طراحی این کارت اعتباری از قراردادهای جعاله، حواله و شرط جریمه تأخیر استفاده شده است.

ارزیابی

بیشتر اشکالات کارت اعتباری قرض الحسنه، از جمله عدم قابلیت تقسیط و مسئله جریمه تأخیر در کارت اعتباری جعاله نیز وجود دارد. علاوه بر این استفاده از جعاله برای بازپرداخت بدهی با مشکل مواجه است. جعاله معمولاً در مورد خدمات حق العمل کاری قابل تطبیق است. انعقاد قرارداد جعاله برای پرداخت بدهی بنا به ماهیت، بیشتر بر قرض قابل تطبیق است.

۳- کارت خرید نسیه و کالتی

اشاره

بعضی از محققان (۱) طرحی را ارائه کرده اند که براساس آن فروشگاه‌ها و مراکز تجاری و خدماتی که حاضرند کالاها و خدمات خود را به صورت نسیه‌دفعی یا اقساطی به مشتریان بفروشند، با بانک‌ها و مؤسسه‌های مالی صادرکننده کارت اعتباری قرارداد می‌بندند، مبنی بر این که اولاً بانک مسئولیت پیگیری و اخذ مبلغ

ص: ۴۰۵

۱- (۱). محمدصادق اشفعی و سعید شیخانی، کارت‌های بانکی و چگونگی کاربرد آن در جمهوری اسلامی ایران، ص ۸۵.

معامله را از طرف پذیرنده به عهده می گیرد و با ارسال صورت حساب به دارنده کارت و دادن فرصت مناسب، مبلغ معامله را از وی دریافت و به حساب پذیرنده کارت واریز می کند. این روند می تواند به صورت دریافت کل وجه در آخر ماه یا تقسیط آن در چند نوبت صورت گیرد. ثانیاً بانک پرداخت بدهی مشتری در سررسید یا سررسیدهای مقرر را تضمین می کند.

در طراحی این کارت از قراردادهای فروش اقساطی و حواله استفاده شده است

ارزیابی

در این روش، رابطه حقوقی بین عناصر تشکیل دهنده کارت، قراردادهای بیع نسبه، ضمانت و وکالت است. پذیرنده کارت (مراکز تجاری و خدماتی) کالاها و خدمات خود را به صورت نسبه با قیمتی بالاتر از قیمت نقد به دارنده کارت می فروشد. دارنده کارت براساس قرارداد بیع نسبه، قیمت کالاها و خدمات را به فروشنده، بدهکار و متعهد می شود در سررسید یا سررسیدهای مقرر به او پردازد. صادرکننده کارت اولاً دریافت بدهی دارنده را در سررسید و واریز آن به حساب فروشنده را به عهده می گیرد، ثانیاً پرداخت بدهی او را ضمانت می کند.

این روش هرچند از نظر فقهی مجاز است، دو اشکال مهم اجرایی دارد:

الف) عدم استفاده از منابع بانک: هدف از ابداع و ترویج کارت اعتباری از سوی بانک ها و مؤسسه های مالی به جریان انداختن منابع نقدی بانک ها و مؤسسه های صادرکننده آن است؛ در حالی که در این طرح -چنان که خود طراحان تصریح دارند (۱) صادرکننده کارت، نقش ضامن و وکیل دریافت و پرداخت بدهی را دارد و منابع صادرکننده به جریان نمی افتد و فقط در مواردی که دارنده کارت

ص: ۴۰۶

در پرداخت بدهی تأخیر کند، بانک از منابع خود به صورت ضامن استفاده می کند که این موارد، استثنا بوده و ممکن است هرگز اتفاق نیفتد؛ بنابراین، این روش با هدف اصلی انتشار کارت های اعتباری سازگار نیست.

ب) محدودیت تأمین مالی: این روش به آن گروه از مراکز تجاری و خدماتی منحصر خواهد شد که توان مالی بالایی دارند و می توانند با فروش نسبه کالاها و خدمات، نیاز مشتریان را برآورند. روشن است که چنین مراکزی اندکند و اکثر مراکز تجاری و خدماتی با سرمایه محدود فعالیت می کنند و اگر بنا باشد آن را نسبه دهند باید تا وصول مطالبات بیکار بمانند؛ در نتیجه این روش نمی تواند فراگیر بوده، در سطح جامعه گسترش یابد.

۴- کارت اعتباری خرید و فروش و کالتی

اشاره

در این روش، صادرکننده کارت اعتباری (بانک) با تعیین سقف اعتبار و تحویل کارت به مشتری به او وکالت می دهد با استفاده از کارت و منابع مالی صادرکننده آن، به صورت وکالتی کالاهای مورد نیاز خود را بخرد؛ سپس با احتساب سود معین، کالاهای خرید شده را به صورت نسبه تا مدّت معینی به وکالت از طرف صادرکننده کارت به خودش بفروشد.

صادرکننده کارت ضمن قرارداد وکالت متعهد می شود: چنانچه دارنده کارت زودتر از سررسید معین (مدّت نسبه) بدهی خود به صادرکننده کارت را تصفیه کند، متناسب با مدّت باقی مانده، از کلّ یا بخشی از سود خود صرف نظر کند. برای مثال، وقتی مشتری، کارت اعتباری معینی را از بانک خود دریافت می کند، بانک طی قراردادی به وی در خرید و فروش وکالت می دهد زمانی که دارنده کارت کالایی را انتخاب می کند، آن را به وکالت از طرف بانک و با استفاده از

منابع بانک برای بانک می خرد و بهای آن را با استفاده از کارت اعتباری می پردازد؛ سپس کالای خریداری شده را با افزایش ۱۰ درصد سود (برای مثال) به وکالت از طرف بانک به صورت نسیه شش ماهه (برای مثال) به خودش می فروشد و متعهد می شود تا شش ماه قیمت نسیه کالا (قیمت نقد کالا + سود بانک) را به بانک بپردازد.

در این روش چنانچه دارنده کارت بدهی خود را تا یک ماه بپردازد، بانک از کل سود خود صرف نظر و به بهای نقدی کالا بسنده می کند و چنانچه بعد از یک ماه و قبل از سررسید شش ماهه بپردازد، متناسب با مدت باقی مانده، از بخشی از سود بانکی صرف نظر می کند، و اگر قیمت را به صورت اقساط مساوی ماهانه پرداخت کند، از تخفیف پنجاه درصدی سود بانکی برخوردار می شود.

در این روش نیز دارنده کارت ضمن قرارداد وکالت متعهد می شود چنانچه بدهی خود را تا سررسید معین (برای مثال شش ماه) به بانک نپردازد، به ازای هر روز تأخیر، مبلغ... ریال را به صورت جریمه بپردازد.

ارزیابی

عدم استفاده از منابع فروشگاه ها: این روش به جای این که منابع نقدی فروشگاه ها را به جریان بیندازد، باعث درگیر شدن منابع نقدی بانک ها و مؤسسه های اعتباری می شود.

اختصاص به مراکز دارای توان مالی بالا: این شیوه تنها در مورد فروشگاه های بزرگ - که توان مالی بالایی دارند - قابل اجرا است.

عدم شمول خدمات: استفاده از این شیوه در زمینه خدمات (استفاده از خدمات شرکت ها و مؤسسه ها مانند هتل، بیمارستان، دانشگاه و هواپیمایی) با

محدودیت هایی مواجه است؛ زیرا به نظر برخی از فقیهان، بیع مخصوص نقل و انتقال اعیان (کالاها) است و شامل منافع (خدمات) نمی شود. (۱)

برای رفع این مشکل می توان در خرید منافع و خدمات از قرارداد جعاله و کالتی استفاده کرد. در این قرارداد دارنده کارت به وکالت از طرف بانک و با استفاده از منابع آن با قرارداد جعاله نقدی خدمات مورد نیاز خود را می خرد؛ سپس با احتساب سود بانکی به وکالت از طرف بانک در جعاله نسیه ای به خودش می فروشد و متعهد می شود در سررسید معین، بدهی خود (قیمت نقدی + سود بانکی) را به بانک بپردازد. به بیان دیگر، در این روش بانک به مشتری (دارنده کارت) وکالت می دهد کالاهای مورد نیاز خود را به قرارداد بیع نقدی وکالتی و خدمات مورد نیاز خود را به قرارداد جعاله نقدی وکالتی بخرد. همین طور به او وکالت می دهد کالاها و خدمات خریداری شده را در قرارداد بیع نسیه وکالتی و جعاله نسیه وکالتی به خودش بفروشد. (۲)

۵- کارت اعتباری فروش وکالتی

اشاره

کارت فروش وکالتی شباهت زیادی به کارت خرید و فروش وکالتی دارد. در این روش بانک ناشر کارت اعتباری، طی قراردادی به مراکز تجاری و خدماتی پذیرنده کارت وکالت در فروش می دهد. مراحل انجام فروش وکالتی به شرح زیر است:

۱. فروشنده کالای مورد نظر دارنده کارت را به بیع نقدی وکالتی به بانک می فروشد و قیمت آن را از طریق کارت از بانک دریافت می کند.

ص: ۴۰۹

۱- (۱). ناصر مکارم شیرازی، انوارالفقاهه، ج ۱، ص ۲۱.

۲- (۲). فقه معاملات بانکی، ص ۱۴۵ و ۱۴۶.

۲. فروشنده به وکالت از طرف بانک با احتساب نرخ سود بانکی کالای مزبور را به صورت نسیه مدت دار (برای مثال شش ماهه) به مشتری (دارنده کارت) می فروشد.

۳. زمانی که مشتری کالا را تحویل می گیرد، قیمت نسیه آن را به بانک بدهکار می شود و متعهد است طبق زمان بندی معین به بانک بپردازد.

در این روش نیز بانک با دارنده کارت شرط می کند چنانچه وی بدهی خود را تا یک ماه از زمان خرید بپردازد، کل سود بانکی (نرخ نسیه) و اگر تا سررسید بپردازد، به تناسب بخشی از سود بانکی تخفیف داده شود و اگر مبلغ بدهی ناشی از استفاده کارت اعتباری را با بانک تصفیه نکند، متناسب با مانده بدهی مشمول جریمه تأخیر خواهد شد.

ارزبایی

مزایا

امکان قسط بندی: در این روش امکان تقسیط بدهی وجود دارد؛ به این معنا که دارنده کارت بعد از خرید کالاها و خدمات با سه گزینه مواجه است: نخست این که تا پایان فرصت تنفس، کل بدهی را تصفیه کند. دوم این که بدهی خود را تا سررسید معین (برای مثال شش ماه) به صورت تدریجی و اقساطی بپردازد. سوم این که مشمول جریمه تأخیر شود؛ در حالی که در روش اول و دوم امکان تقسیط بدهی وجود نداشت.

در این روش به دلیل وجود امکان تقسیط و پرداخت تدریجی بدهی، جریمه تأخیر تأدیه معنای واقعی خود را می یابد و فقط شامل آن گروه از دارندگان کارت می شود که در فرصت تنفس و زمان بندی تقسیطی، بدهی را نپرداخته اند.

مشکلات پیشین: این روش هم با مشکلاتی چون ترویج استفاده از جریمه تأخیر مواجه است.

پیچیدگی عملیات: در این روش خرید کالاها و خدمات متضمن دو معامله است: ابتدا کالا به صورت نقدی و وکالتی به بانک فروخته می شود، سپس با احتساب سود نسیه به صورت نسیه و وکالتی به مشتری فروخته می شود و این روند گرچه از جهت ذهنی قابل تصور است، در مقام اجرا مشکل است؛ به ویژه که گاهی متصدیان فروش، کارکنان ساده و ماشین هایی هستند که به این نکات توجه ندارند؛ چنانکه گاهی دارندگان کارت افرادی هستند که خرید و فروش وکالتی را متوجه نمی شوند یا در معاملات روزمره قصد نمی کنند.

می توان گفت: عدم قصد خرید وکالتی مشکل شرعی ایجاد نمی کند؛ زیرا همه خریدها با استفاده از منابع بانک و با اجازه بانک صورت می گیرد. در این صورت خرید و فروش درست است و دارنده کارت می تواند در صورت پرداخت بهای آن به بانک در کالاها و خدمات خریداری شده تصرف کند.

۶- کارت اعتباری فروش نسیه

اشاره

در این روش، مراکز تجاری و خدماتی پذیرنده کارت، کالاها و خدمات مورد نیاز دارندگان کارت را با افزودن نرخ نسیه به صورت نسیه مدّت دار (برای مثال شش ماهه) به آنها می فروشند، سپس دارنده کارت با قراردادن کارت اعتباری در دستگاه فروشنده را برای دریافت قیمت کالاها و خدمات به بانک حواله می دهد. آن گاه بانک بدهی مشتری را به صورت نقد می پردازد و تا سررسید مقرر از مشتری دریافت می کند.

در این روش نیز بانک با مشتری قرار می‌گذارد چنانچه مشتری تا یک ماه بدهی را بپردازد، کل نرخ نسیه و چنانچه زودتر از سررسید بپردازد، به تناسب بخشی از نرخ نسیه تخفیف داده خواهد شد.

در این روش، بانک نرخ بالایی را به صورت کارمزد فروش از مراکز تجاری و خدماتی دریافت می‌کند؛ به طوری که این نرخ افزون بر نرخ نسیه خواهد بود؛ برای مثال، بانک با مراکز تجاری و خدماتی قرارداد می‌بندد که همه بدهی‌های ناشی از خرید کالا و خدمت‌دارندگان کارت اعتباری را پس از کسر ۱۲ درصد به صورت کارمزد فروش به صورت نقد تصفیه کند. در این شیوه فروشگاه کالا را با افزایش ۱۰ درصد نرخ نسیه به صورت شش ماهه به مشتری می‌فروشد و با کسر ۱۲ درصد به صورت کارمزد فروش، وجه کالا را به صورت نقد از بانک دریافت می‌کند؛ سپس مشتری چند گزینه پیش رو دارد:

الف) در فرصت تنفس، بدهی خود را با بانک تصفیه کرده، از تخفیف کل نرخ نسیه بهره‌مند شود و کالا به قیمت نقد به دست او برسد.

ب) بدهی را به صورت اقساط ماهانه به بانک بپردازد و از تخفیف پنجاه درصدی نرخ نسیه بهره‌مند شود.

ج) بدهی را در پایان شش ماه تصفیه کند و رقم اسمی معامله را بپردازد.

ارزیابی

مزایا

سادگی عملیاتی: به کارگیری این روش در نظام بانکی ساده و روان است.

قابلیت قسطبندی: در این شیوه بانک می‌تواند بنا به درخواست دارنده کارت مبلغ بدهی را قسطبندی کند.

شبهه صوری شدن: در این روش مراکز تجاری و خدماتی کالاها و خدمات را به صورت نسیه مدّت دار می فروشند؛ در حالی که همیشه پولشان را به صورت نقد دریافت می کنند و این نوعی دوگانگی ذهنی و صوری شدن معامله را تداعی می کند. همچنین از آنجا که کارمزد فروش حاوی نرخ نسیه به اضافه درصد معینی است، بسیار بیش از مقدار متعارف و رایج جلوه می کند و این نیز به نوعی تداعی گر صوری شدن معامله است.

۷- کارت اعتباری فروش نسیه تنزیلی

اشاره

در این روش، بانک با مراکز تجاری و خدماتی و دارندگان کارت قرارداد می بندد که بر اساس آن مراحل زیر طی می شود:

فروش نسیه: مراکز تجاری و خدماتی پذیرنده کارت، کالای مورد تقاضا را به صورت نسیه مدّت دار (برای مثال شش ماهه با افزودن ۱۰ درصد) به دارنده کارت می فروشند. (فروش کالا- و خدمات به وسیله مراکز تجاری و خدماتی پذیرنده کارت اعتباری به صورت نسیه مدّت دار با نرخ بالاتر [قیمت نقد + نرخ نسیه]؛

خرید دین: بانک طلب مدت دار فروشگاه ها را با نرخ معینی (برای مثال ۱۰ درصد) تنزیل می کند و وجه آن را به صورت نقد به پذیرندگان کارت می پردازد. تنزیل بدهی دارنده کارت به وسیله بانک به قیمتی کمتر مصداق خرید دین است که از نظر فقهی و قانون عملیات بانکی صحیح است؛

دریافت طلب: بانک بدهی تنزیل شده را در موعد مقرر از دارندگان کارت دریافت می کند. در این مرحله مشتری می تواند یکی از گزینه های زیر را انتخاب کند:

پرداخت قبل از سررسید: دارنده کارت از تخفیف در مبلغ بدهی برخوردار می شود و بانک بخشی از طلب خود را می بخشد؛

پرداخت در سررسید: مشتری مبلغ بدهی را بدون تخفیف پرداخت می کند؛

پرداخت با تأخیر: در این حالت مشتری باید جریمه تأخیر بپردازد.

با توجه به مراحل بالا، در ابتدا رابطه بیع نسبه میان دارنده کارت و فروشنده شکل می گیرد. سپس بین بانک و فروشنده قرارداد خرید دین منعقد می شود. در ادامه بانک حقوق خود را از دارنده کارت در زمان مقرر استیفا می کند. در این روش سود بانک به میزان نرخ تنزیل (۱۰ درصد قیمت دریافتی از مشتری) است. در صورت پرداخت پیش از موقع، سود بانک (ده درصد منهای نرخ تخفیف) کاهش می یابد و در صورت تأخیر، سود بانک (ده درصد به علاوه جریمه) افزایش می یابد.

ارزیابی

مزایا

انعطاف در شرایط پرداخت: از جهت نحوه تصفیه حساب از ناحیه دارنده کارت انعطاف کامل دارد و به وی امکان می دهد تمام بدهی را در فرصت تنفس تصفیه کند یا به اقساط تا سررسید مقرر بپردازد و یا در سررسید یکجا تصفیه کند و در هر صورت متناسب با مدت و مبلغ از تخفیف بهره مند شود.

سودآوری برای بانک: از جهت اقتصادی به طور کامل قابل توجیه است. ابتدا کالایی به صورت مدت دار با نرخ بالایی فروخته، سپس بدهی مدت دار از سوی بانک تنزیل می شود و نرخ نسبه معامله اول خود را در قالب نرخ تنزیل معامله دوم نشان می دهد و بانک از فروشنده کارمزد فروش غیرمتعارفی را مطالبه نمی کند.

مشکل جریمه تأخیر: در این روش نیز مشکل ترویج جریمه تأخیر- که مورد تأیید برخی فقها نیست- وجود دارد.

شباهت با تأمین مالی ربوی: با توجه به رویکرد انتفاعی بانک ها در صدور این کارت ها می توان انتظار داشت که مردم عمدتاً ذهنیت تأمین مالی ربوی را از این معامله داشته باشند.

انحراف از کارکرد متعارف کارت های اعتباری: با توجه به آنچه گفته شد، کارت های اعتباری به طور عمده کارکرد تأمین مالی با هدف کسب سود را ندارند، بلکه بانک ها کارت های اعتباری را به عنوان خدمتی به سپرده گذاران خود ارائه می کنند. کارت اعتباری با پاسخ به نیازهای کوتاه مدت سپرده گذاران انگیزه آنها برای سپرده گذاری در بانک صادرکننده کارت را افزایش می دهد.

تجربه بانک های اسلامی در انتشار کارت بانکی

بیشتر بانک های اسلامی خدمات کارت پول را به سپرده گذاران خود ارائه می کنند، اما بانک های اسلامی در زمینه ارائه کارت اعتباری با محدودیت هایی از جمله ربوی بودن برخی سازوکارهای انتشار آن مواجهند. در ادامه به بررسی تجربه برخی از بانک های اسلامی در انتشار کارت اعتباری می پردازیم.

یکی از تجربه های انتشار کارت اعتباری اسلامی به بانک اسلامی اردن اختصاص دارد. بانک در سمت وسوی پیشرفت های فنی و ارائه خدمات جدید بانکی به مشتریان خود در سال ۱۹۹۶ انواع مختلف کارت های بانکی (۱) را بر

ص: ۴۱۵

اساس موازين شرعی انتشار داد. (۱) این کارت ها به دو دسته تقسیم می شوند: (۲)

الف) کارت پول: (۳) دارنده این کارت می تواند از طریق دستگاه خودپرداز (۴) (عابر بانک) هر زمانی که مایل بود، از حساب خود نزد هر یک از شعبه های بانک اسلامی اردن برداشت کند.

ب) مستر کارت بین المللی: (۵) این کارت که یکی از کارت های اعتباری معروف بین المللی و با بیشترین استفاده در سطح جهانی است، به دارنده آن اجازه می دهد که اقدام به خرید کالا- و استفاده خدمات از محله ها و مؤسسه های تجاری و خدماتی که معامله با این نوع کارت ها را می پذیرند، نماید. علاوه بر این که دارنده آن می تواند از دستگاه های خودپرداز بانک و یا شعب مؤسسات مالی و بانکی طرف قرارداد مستر کارت بین المللی به صورت نقدی برداشت کند. این کارت به دو صورت صادر می شود:

کارت بین المللی: (۶) این کارت که در داخل و خارج اردن دارای اعتبار است، به دو صورت «کارت طلایی» (۷) و «کارت عادی» (۸) منتشر می شود.

کارت محلی: (۹) این کارت تنها در کشور اردن اعتبار دارد.

ص: ۴۱۶

۱- (۱). البنك الاسلامی الاردنی...، التقرير السنوی الثامن عشر (۱۴۱۷ق/ ۱۹۹۶م)، ص ۱۷.

۲- (۲). همان، ص ۱۷ و ۱۸.

۳- (۳). بطاقة الصراف الالی (A.T.M.Card).

۴- (۴). اجهزه الصراف الالی.

۵- (۵). بطاقة الماستر كارد العالمیه (Master Card international).

۶- (۶). الدّولی.

۷- (۷). البطاقة الذهبیه (Gold Card).

۸- (۸). البطاقة العادیه (Standard Card).

۹- (۹). المحلی.

همچنین در سال ۱۹۹۸ بانک اسلامی اردن اجازه صدور مستقیم «کارت اعتباری ویزا» (۱) را از «شرکت بین المللی ویزا» (۲) دریافت کرد. به علاوه با مشارکت گروهی از بانک های اردنی و شرکت بین المللی ویزا «شرکت ویزای اردن برای ارائه خدمات کارت های اعتباری» (۳) را تأسیس نمود. (۴)

بانک اسلامی اردن در مسیر طراحی این کارت ها سؤالات بسیاری را برای کمیته شرعی خود طرح کرد. این کمیته صدور و به کارگیری این ابزار را منوط به رعایت احکام شرع در طراحی و اجرای آن و همچنین به کارگیری تجربیات بانک های اسلامی در این مورد نمود. (۵) برخی از پاسخ های این کمیته در چند بند زیر خلاصه می شود:

الف) بانک اسلامی اردن این کارت را به عنوان نوعی خدمت بانکی ارائه می کند و می تواند در مقابل خدمات ارائه شده کارمزد دریافت نماید. این کارمزد در مقابل خدمت تحویل مبالغ نقدی به مشتری -چه از موجودی مشتری و یا به صورت قرض الحسنه (در صورت نداشتن موجودی)- دریافت می شود و می تواند به صورت مبالغ مقطوع و یا نسبتی از مبالغ برداشت شده دریافت گردد. این مبلغ در مقابل وام دهی نیست؛ زیرا میزان آن با مدت زمان بازپرداخت مبالغ برداشت شده ارتباطی ندارد. (۶)

ص: ۴۱۷

۱- (۱). بطاقة الفيزا الائتمانية.

۲- (۲). شركة فيزا الدولية.

۳- (۳). شركة فيزا الاردن لخدمات البطاقات ذات المسؤولية المحددة.

۴- (۴). البنك الاسلامي الاردني...، التقرير السنوي العشرون (۱۴۱۹ ق/ ۱۹۹۸م)، ص ۲۰.

۵- (۵). عبدالله عبدالمجيد المالكي، همان، ص ۱۵۲.

۶- (۶). همان، ص ۱۵۳.

ب) بانک می تواند هزینه های بالفعل را که برای دستیابی به طلب های سررسید شده اش از صاحبان این کارت ها متقبل شده (مانند هزینه دادرسی و گرفتن وکیل) از آنها دریافت کند. (۱)

ج) بانک می تواند پرداخت مبالغی به عنوان خسارت را در مقابل طلب های سررسید شده (دیون مستحقه) صاحب کارت شرط کند. البته به شرطی که بدهکار علی رغم توانایی پرداخت از دادن بدهی خودداری نماید و به اصطلاح معسر باشد. این مبلغ نیز می تواند به صورت مقطوع و یا به نسبت مبالغی که پرداخت آنها به تأخیر افتاده تعیین شود. گفتنی است که مبالغ اخذ شده به عنوان خسارت جزء درآمد بانک محسوب نمی شود و باید در راه های خیر صرف گردد. (۲)

د) بانک می تواند از صدور این کارت برای کسانی که می داند یا احتمال قوی می دهد که از آن به درستی استفاده نمی کنند و یا از آن در فعالیت های خلاف شرع استفاده می کنند، امتناع نماید. (۳)

ه) بانک می تواند برای حفظ حقوقش ضمانت های لازم-از جمله معرفی یک یا چند ضامن و ضمانت های عینی و نقدی-را از متقاضیان این کارت دریافت کند. (۴)

و) دارندگان این کارت می توانند از این طریق سهام شرکت ها را بخرند. البته آنها مجاز به خرید سهام شرکت هایی با هدف اصلی معاملات حرام نیستند. همچنین می توانند اسناد مورد قبول از نظر شرع را با استفاده از این ابزار خریداری کنند. (۵)

ص: ۴۱۸

۱- (۱). همان.

۲- (۲). عبدالله عبدالمجید المالکی، همان، ص ۱۵۳.

۳- (۳). همان.

۴- (۴). همان، ص ۱۵۴.

۵- (۵). همان.

۱. با گسترش بانک داری الکترونیک، بانک ها از کارت های پول و اعتباری به عنوان خدمت بانکی جدید به سپرده گذاران استفاده می کنند.

۲. کارت پول وسیله ای برای برداشت از موجودی حساب، خرید کالا- از فروشگاه های دارای دستگاه کارت خوان و خرید و فروش اینترنتی است.

۳. کارت اعتباری به دارندگانش اجازه می دهد که بدون موجودی کالاها و خدمات مورد نیاز را بخرند و پس از مهلت تنفس (یک ماهه) مبلغ برداشت شده را به بانک بازگردانند.

۴. در بانک های متعارف، استفاده کنندگان از کارت در دوره تنفس سودی نمی پردازند، ولی تأخیر آنها در پرداخت موجب جریمه تأخیر می شود. البته مشتریان می توانند از بانک قسطبندی طلب خود را با افزودن نرخ بهره تقاضا کنند.

۵. محققان مسلمان برای طراحی کارت اعتباری اسلامی، سازوکارهایی چون کارت اعتباری قرض الحسنه، جعاله پرداخت، خرید نسیه و کالتی، خرید و فروش و کالتی، فروش و کالتی، فروش نسیه و فروش نسیه تنزیلی را پیشنهاد کرده اند.

۶. از میان این روش ها کارت اعتباری قرض الحسنه با برخورداری از سادگی و روانی عملیات می تواند کارت اعتباری را به عنوان نوعی تأمین مالی کوتاه مدت مطرح کند که موجب اعتماد دارندگان کارت و تشویق آنان به سپرده گذاری نزد بانک شود.

کلمات کلیدی

کارت پول: دارندگان این کارت می توانند با استفاده از دستگاه خودپرداز از موجودی حساب خود برداشت کرده و یا به حساب دیگران حواله کنند.

کارت اعتباری: صاحبان این کارت می توانند به میزان اعتبار تعیین شده از سوی صادرکننده، کالاها و خدمات مورد نیاز را خریداری و در فاصله زمانی مشخص (معمولاً یک ماه) مبلغ استفاده شده را از سایر حساب هایشان به حساب کارت اعتباری منتقل نموده و بدهی را تسویه کنند.

پرسش

۱. تفاوت کارت پول و کارت اعتباری چیست؟
۲. کارت اعتباری دارای چه عناصری است؟
۳. از نظر فقهی و حقوقی چه قراردادی بر کارت اعتباری متعارف تطبیق می کند؟ بحث کنید.
۴. مراد از کارت اعتباری قرض الحسنه چیست؟ این روش چه مزایا و معایبی دارد؟
۵. ضمن تبیین کارت اعتباری جعاله، مزایا و معایب آن را بیان کنید.
۶. تفاوت میان کارت خرید نسبه و کالتی، کارت اعتباری خرید و فروش و کالتی و کارت فروش و کالتی چیست؟
۷. کارت اعتباری فروش نسبه با چه سازوکاری منتشر می شود و مزایا و معایب آن چیست؟
۸. در کارت اعتباری فروش نسبه تنزیلی کدام رابطه حقوقی میان سه طرف مربوط به آن وجود دارد؟

موضوعاتی برای پژوهش

۱. بررسی کارایی استفاده از عقود تأمین مالی در انتشار کارت اعتباری در بانک داری اسلامی؛
۲. بررسی عملکرد بانک های اسلامی در انتشار کارت اعتباری.

۱. قلعه چی، محمد رواس، کارت های اعتباری در پرتوققه و شریعت، ترجمه سیدعباس موسویان، ش ۱۴، ص ۱۲۷-۱۴۴.
۲. موسویان، سیدعباس، «بررسی فقهی کارت های اعتباری در بانک داری بدون ربا»، اقتصاد اسلامی، ص ۵۷-۸۰، ۱۳۸۴.
۳. موسویان، سیدعباس، «کارت های اعتباری در بانک داری بدون ربا»، اقتصاد اسلامی، ش ۱۳، ص ۴۳-۷۴، ۱۳۸۳.
۴. تسخیری، محمدعلی، «کارت های اعتباری»، فقه اهل بیت (فارسی)، ش ۲۴، ص ۴۰-۷۶.

بخش پنجم: سازوکار مدیریت تجهیز و تخصیص منابع بانکی

اشاره

سازوکار مدیریت تجهیز و تخصیص منابع بانکی

ص: ۴۲۳

مراد از مدیریت تجهیز و تخصیص منابع بانکی روش هایی است که بانک ها از یک طرف برای تشویق مردم برای سپرده گذاری در بانک و از سوی دیگر برای تشویق گیرندگان تسهیلات به بازگرداندن آن در زمان معین استفاده می کنند.

بانک های اسلامی برای مدیریت تجهیز منابع به طور عمده از سازوکارهایی چون پرداخت سود علی الحساب، جوایز قرض الحسنه و اعطای خدمات بانکی استفاده می کنند. در بخش تخصیص منابع پولی نیز بانک های اسلامی با استفاده از ابزارهایی چون جریمه تأخیر، وثیقه و ضمانت سعی در مدیریت بازگشت تسهیلات دارند.

گفتنی است که آنچه در این بخش ارائه می شود، با ادبیات مدیریت نقدینگی در بانک داری اسلامی از جهاتی متفاوت است. در ادبیات مدیریت نقدینگی، هدف اساسی تحلیل چگونگی مواجهه بانک های اسلامی با ریسک های نقدینگی است. در این بخش، ما به دلیل تمرکز بر فرایند تجهیز و

تخصیص منابع تنها به بررسی شیوه های جذب سپرده ها از یک طرف و شیوه های بازگشت تسهیلات از طرف دیگر می پردازیم. (۱)

ص: ۴۲۶

۱- (۱). برای آشنایی با ادبیات مدیریت نقدینگی در بانک داری اسلامی به این منابع مراجعه کنید: زهتابیان، مصطفی (گردآورنده)، «زیربناهای سازمانی لازم برای مدیریت نقدینگی در بانک داری اسلامی»، بانک و اقتصاد، ش ۸۶، ۱۳۸۸، ص ۱۶-۳۵؛ موسویان، سیدعباس و مجتبی کاوند، «مدیریت نقدینگی در بانک داری اسلامی»، معرفت اقتصادی، ش ۳، ۱۳۸۹، ص ۳۵-۶۴.

سازوکارهای مدیریت تجهیز منابع

اهداف آموزشی

در این درس با مطالب زیر آشنا می شویم

۱. سازوکار جذب منابع در نظام بانکی ربوی و اسلامی

۲. سازوکار جذب سپرده های غیرسرمایه گذاری

۳. سازوکار جذب سپرده های سرمایه گذاری

مدیریت منابع بانکی یکی از مهم ترین ضرورت های پیش روی بانک های اسلامی است. این بانک ها به دلیل حذف ربا از ساختار تجهیز و تخصیص منابع، شیوه های جدیدی را ارائه و عملیاتی کرده اند که در درس های قبل تبیین شد. همان گونه که گفته شد، بانک های اسلامی با معرفی انواع مختلف سپرده های غیرسرمایه گذاری و سرمایه گذاری سعی در جذب سپرده های مردم دارند. بانک های اسلامی تلاش کرده اند با به کارگیری شیوه های غیرربوی سپرده جذب کنند.

هدف از این درس تحلیل سازوکار مدیریت تجهیز منابع در بانک داری اسلامی است. مراد از این سازوکار تمام شیوه هایی است که بانک های اسلامی برای تشویق مردم به سپرده گذاری نزد بانک به کار می گیرند. این سازوکار شامل گستره وسیعی از سازوکارهای عمومی، چون نظارت شرعی تا سازوکارهای خاص، مانند دادن جوایز قرض الحسنه و پرداخت سود علی الحساب می شود. در

بخش اول شماری از این سازوکارها در ضمن تبیین شیوه های تجهیز منابع مورد اشاره قرار گرفت. در این درس به بررسی تفصیلی این شیوه ها از منظر مدیریت جذب منابع بانکی می پردازیم.

سازوکارهای تشویقی تجهیز منابع در بانک های متعارف

بانک های متعارف برای مدیریت جذب منابع به طور عمده از ابزارهای زیر استفاده می کنند:

الف) نرخ بهره: عمده ترین سازوکار تشویقی در بانک های متعارف پرداخت بهره است. بانک های متعارف برای جذب بیشتر سپرده ها نرخ بهره را افزایش می دهند. در نظام بانکی متعارف نرخ بهره بانکی به طور معمول نرخ ازپیش تعیین شده است که از سوی بانک ها و مؤسسه های اعتباری مشخص می شود.

ب) خدمات بانکی: از دیگر سازوکارها ارائه خدمات بانکی به سپرده گذاران است. خدمات بانکی شامل گستره وسیعی می شود. در حساب های دیداری خدمات بانک به طور عمده در قالب امکان استفاده از دسته چک می باشد. در حساب های پس انداز نیز مشتریان از خدماتی چون استفاده از کارت های پول و اعتباری بهره مند می شوند.

از میان سازوکارهای فوق، سازوکار نخست به دلیل ربوی بودن در بانک داری اسلامی قابل استفاده نیست. در نظام بانک داری اسلامی نرخ سود حاصل از تأمین مالی ها و سرمایه گذاری های بانک به عنوان سازوکاری برای جذب منابع قابل استفاده است. تفاوت نرخ بهره و نرخ سود در این است که اولی صرف نظر از عملکرد گیرنده تسهیلات به صورت نرخ ثابت تعیین می شود، اما نرخ سود وابسته به عملکرد گیرنده تسهیلات و همچنین شرایط اقتصادی جامعه است.

از این رو نرخ بهره از پیش تعیین شده و نرخ سود نرخی است که پس از حسابرسی سود و زیان حاصل از به کارگیری سپرده های سرمایه گذاری مشخص می شود.

ارائه خدمات بانکی به سپرده گذاران در نظام بانکی متعارف و اسلامی رایج است. همان گونه که در درس های گذشته نیز بیان شد، در صورتی که خدمات در ضمن قرارداد سپرده گذاری شرط نشود، با مشکل شرعی مواجه نیست.

سازوکارهای تشویقی جذب منابع در بانکداری اسلامی

به طور کلی می توان میان دو نوع سازوکار جذب منابع در بانک های اسلامی تفکیک نمود:

الف) سازوکارهای عمومی

ب) سازوکارهای خاص

سازوکارهای عمومی ناظر به شیوه هایی هستند که موجب جلب اعتماد به بانک های اسلامی شده و به صورت غیرمستقیم در تجهیز منابع بانکی موثرند. نظارت شرعی بر فعالیت های بانکی و شفافیت و صداقت بانک از جمله سازوکارهای عمومی مهم در مدیریت جذب منابع در بانک های اسلامی اند.

سازوکارهای خاص ناظر به شیوه هایی است که بانک های اسلامی برای جذب سپرده ها به کار می گیرند. با توجه به تفاوت ماهوی سپرده های غیرسرمایه گذاری (دیداری و پس انداز) و سرمایه گذاری، بانک های اسلامی از سازوکارهای متفاوتی استفاده می کنند. بانک های اسلامی در تجهیز سپرده های غیرسرمایه گذاری از روش هایی چون دادن جوایز قرض الحسنه و ارائه خدمات بانکی استفاده می کنند. راهکارهایی چون پرداخت سود علی الحساب نیز در مورد سپرده های سرمایه گذاری به کار می رود.

نظارت شرعی

بسیاری از بانک های اسلامی برای جلب اطمینان مشتریان خود در مورد رعایت احکام و ضوابط شرعی کمیته نظارت شرعی را در بانک ها سامان داده اند. این نهاد نظارتی که از آن با عناوینی چون «شورای تخصصی فقهی، شورای فقهی، شورای شریعت و کمیته شریعت» یاد می شود، چند مسئولیت به عهده دارد:

الف) بررسی انطباق قوانین، مقررات، دستورالعمل ها و مقررات بانک ها با موازین فقهی؛

ب) انطباق عملکرد بانک ها و مؤسسه های اعتباری با احکام شرعی؛

ج) بررسی فقهی سازوکارهای جدید بانک داری اسلامی و پاسخ به پرسش های فقهی در زمینه های مختلف فعالیت بانک.

از آنجا که نظارت این نهاد بر عملکرد بانک ها ریسک و مخاطره عدم انطباق معامله ها با شریعت اسلامی را کاهش می دهد، نقشی اساسی در ارتقای سطح اعتماد عمومی به بانک ها و مؤسسه های اعتباری اسلامی ایفا می کند.

جعبه ۱.۱۲: کمیته های نظارت شرعی در بانک های اسلامی

شورای ملی مشورتی شریعت مالزی (NSAC)^(۱): این شورا در تاریخ ۱۹۹۷ از سوی بانک مرکزی مالزی به منظور یکسان سازی و هماهنگی در برداشت ها و تفسیرهای شرعی بانک ها و مؤسسه های تکافل و تأیید قوانین اسلامی مرتبط با این نهادهای مالی اسلامی تأسیس شد. از جمله مسئولیت های دیگر این شورا نظارت فقهی-شرعی بر فعالیت بانک ها و مؤسسه های تکافل، ارائه مشاوره به بانک مرکزی مالزی درباره عملیات بانک داری اسلامی و تکافل و بررسی و معرفی ابزارهای بازار سرمایه اسلامی و انتشار فهرست اوراق بهادار مطابق با شرع است.

ص: ۴۳۰

کمیته شریعت مالزی: بنا به مصوبه بانک مرکزی مالزی در سال ۲۰۰۴، تمام نهادهای مالی اسلامی تحت نظارت این بانک موظف به ایجاد نهادی به نام کمیته شریعت شدند. کمیته شریعت نقش تکمیل کننده شورای ملی مشورتی شریعت بانک مرکزی است و به صورت مستمر به هیئت مدیره بانک ها و مؤسسه های تکافل درباره مسائل شرعی مرتبط با عملیات و فعالیت های بانکی و بیمه ای مشورت می دهد.

هیئت مالی شریعت اندونزی (۱) (DSN) این هیئت در سال ۱۹۹۹ از سوی شورای عالمان اندونزی به عنوان نهادی مستقل تشکیل و توسط بانک مرکزی اندونزی رسمیت شناخته شد. وظیفه هیئت، صدور احکام مربوط به محصول ها و خدمات بانک های اسلامی است. بانک مرکزی اندونزی مقررات بانک داری اسلامی را بر اساس احکام و فتوای صادره از سوی این هیئت صادر می کند.

هیئت ناظر شرعی اندونزی (۲) (SSB): همه بانک های مالزی ملزم به داشتن هیئت ناظر شرعی اند. اعضای این هیئت که وظیفه نظارت بر فعالیت نظام بانکی را دارد، بر اساس معیارهای ابلاغی از سوی بانک مرکزی اندونزی انتخاب می شوند. هیئت های شرعی بانک ها موظفند هر شش ماه یک بار گزارشی از یافته های نظارت شرعی خود را به اعضای هیئت مدیره، شورای مالی شریعت و بانک مرکزی اندونزی ارائه کنند.

هیئت مالی شریعت بحرین (۳) (SB): این هیئت به بررسی انطباق خدمات بانک مرکزی بحرین با موازین شرعی می پردازد. بانک های بحرین باید تمام استانداردهای حسابداری و نیز نظریات رسمی هیئت شریعت، سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسه های مالی اسلامی (۴) را رعایت کرده و کمیته ای مستقل به نام «کمیته شرعی نظارت» (۵) منطبق با این استانداردها تأسیس نمایند.

ص: ۴۳۱

۱- (۱) . Shariah Supervisory Board

۲- (۲) . National Shariah Advisory Council

۳- (۳) . Shariah Board

۴- (۴) . AAOIFI

۵- (۵) . Shariah Supervision Committee

کمیته تخصصی فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار ایران: این کمیته به استناد ماده ۷ قانون بازار اوراق بهادار (مصوب هیئت وزیران ۱۳۸۵/۹/۸) در اردیبهشت ماه ۱۳۸۶ تشکیل شد. این کمیته به بررسی جوانب شرعی فعالیت ها و معاملات در حوزه بورس ها، ارزیابی ابزارهای مالی جدید پیشنهادی برای استفاده در بورس و فرابورس، طراحی ابزارهای مالی جدید، بررسی ابزارهای مالی بورس های جهان و نظارت بر عملکرد بورس ها از نظر انطباق با شرع می پردازد.

شورای فقهی بانک مرکزی ایران: این شورا در سال ۱۳۸۸ از سوی بانک مرکزی جمهوری اسلامی تشکیل شد. (۱) این شورا که متشکل از صاحب نظران فقهی، اقتصادی و بانکی است، وظیفه نظارت بر انطباق معامله های نظام بانکی و ابزارهای جدید پیشنهادی با موازین شرعی را به عهده دارد. این شورا هرچند هنوز جایگاه رسمی و قانونی ندارد، توانسته نسبت به تدوین مقررات شرعی انتشار اوراق مشارکت و گواهی سپرده ارزی، تدوین مقررات شرعی ناظر به معامله های آتی و طراحی ابزارهای معامله بین بانکی اسلامی اقدام کند.

سایر کمیته های شرعی: در سایر بانک های اسلامی نیز کمیته های شرعی تأسیس شده اند. برای نمونه می توان به هیئت نظارت شرعی امارات و هیئت شرعی عربستان اشاره کرد. این کمیته ها علاوه بر تدوین معیارهای نظارت شرعی، بر عملکرد شرعی بانک ها و مؤسسه های مالی و شرکت های دولتی نظارت می کنند. (۲)

شفافیت و صداقت

از سازوکارهای مهم اعتمادساز در بانک اسلامی شفافیت در عملیات بانکی و صداقت در برخورد با مشتریان است. بانک های اسلامی تلاش می کنند با

ص: ۴۳۲

۱- (۱). گفتنی است که پیش از تشکیل این شورا، در سال ۱۳۸۳ شورای مشورتی دیگری با عنوان شورای مشورتی بانک داری و مالیه اسلامی در پژوهشکده پولی بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران به منظور بررسی مسائل و شبهه های شرعی مطرح در عرصه بانک داری بدون ربای ایران تشکیل شد.

۲- (۲). سیدعباس موسویان، «نقش شورای تخصصی فقهی در ارتقای سطح مشروعیت و کارایی بانک های اسلامی» (مطالعه تجربه چند کشور اسلامی)، در کتاب طرح تحول نظام بانکی، ص ۷۲۱-۷۵۵.

اطلاع رسانی به موقع از فعالیت های بانک و انتشار شاخص های عملکردی نه تنها در جلب اعتماد سپرده گذاران مسلمان موفق باشند، بلکه در جذب سپرده های غیرمسلمانان نیز موفقیت کسب کنند.

این موفقیت از طرفی مدیون سودآوری بالا-تر بانک های اسلامی و از سوی دیگر ناشی از کسب اعتماد سپرده گذاران است. هنگامی که یک بانک اسلامی برای سپرده گذاران سهمی از سود و زیان واقعی حاصل از فعالیت های بانکی تعیین می کند، به مفهوم این است که سپرده گذاران سهام دار بانکند و در موفقیت ها و شکست های آن سهیم خواهند بود.

سازوکارهای تشویقی جذب سپرده های غیرسرمایه گذاری

اشاره

بانک های اسلامی برای تشویق سپرده گذاری در حساب های غیرسرمایه گذاری (دیداری و پس انداز) از راهکارهایی چون تضمین اصل سپرده، پرداخت جوایز قرض الحسنه، دادن تسهیلات و خدمات بانکی استفاده می کنند.

الف) تضمین اصل سپرده

با توجه به آنچه در مورد قالب قراردادی سپرده های غیرسرمایه گذاری مطرح شد، بانک های اسلامی می توانند-و به بیان دقیق تر باید- بازگشت وجوه سپرده گذاری را تضمین کنند. با توجه به تفصیلی که در بخش های قبل آمد، ضمانت بانک نسبت به سپرده های غیرسرمایه گذاری را می توان در دو قالب تصویر کرد:

-ضمانت عقدی: اگر معتقد باشیم که قرارداد سپرده گذاری غیرسرمایه گذاری در قالب عقد قرض و یا قرض الحسنه انجام می گیرد، بانک ها به مقتضای قرارداد قرض ضامن برگرداندن معادل سپرده به سپرده گذارند.

-ضمانت غیرعقدی: اگر بپذیریم که سپرده غیرسرمایه گذاری حکم ودیعه دارد و پس از تصرف بانک در آن حکم قرض پیدا می کند، ضمانت بانک نسبت به آن از نوع ضمانت غیرعقدی است. پس بانک باید اقدام به پرداخت مثل وجوه تلف شده به سپرده گذار نماید.

به هر روی، تضمین سپرده غیرسرمایه گذاری از سوی بانک نه تنها مجاز است، بلکه ضرورتی شرعی است. همان گونه که گفته شد، قالب فقهی قابل تطبیق بر این سپرده عقد قرض و یا ودیعه منتهی به دین است. بر این اساس بانک به مجرد پذیرش این نوع سپرده و یا به واسطه تصرف (تلف کننده) در آن ضامن بازگرداندن معادل (مثل) آن به دارنده سپرده می شود. از این رو بانک اسلامی می تواند از سازوکار تضمین سپرده به منظور تشویق سپرده گذاری استفاده کند.

ب) تسهیلات چک

از ابزارهای تشویقی برای افتتاح حساب دیداری ارائه خدمات استفاده از چک است. دارندگان این حساب می توانند با استفاده از چک از حساب خود برداشت کنند. علاوه بر این از چک می توان به عنوان ابزاری برای پرداخت های آتی استفاده کرد.

در جمهوری اسلامی ایران از چک به عنوان ابزاری برای تضمین بازگشت تسهیلات از سوی گیرنده و ضامن استفاده می شود. در این چارچوب دارنده دسته چک می تواند در ضمانت تسهیلات دریافتی از سوی خود یا دیگران چکی مدت دار با مبلغ بدهی به بانک تحویل دهد. برخی از بانک ها چک مزبور را بدون تاریخ و مبلغ از گیرندگان تسهیلات دریافت می کنند.

ج) حق تقدم خدمات بانکی

یکی از خدمات ویژه به دارندگان حساب سپرده غیر سرمایه گذاری حق تقدم در بهره مندی از خدمات بانکی است. بانک ها می توانند به دارندگان این حساب خدماتی چون تخفیف در کارمزد خدمات بانکی اعطا کنند.

بانک های اسلامی به دارندگان حساب های دیداری و پس انداز دو دسته خدمات بانکی ارائه می کنند. دارندگان حساب دیداری علاوه بر برخورداری از خدمات چک، از خدماتی چون کارت بانکی و اعتبار در حساب جاری نیز بهره مند می شوند.

دارندگان حساب پس انداز (قرض الحسنه) نیز از خدماتی چون کارت پول، پرداخت از راه دور (با تلفن ثابت یا همراه) و خدمات اینترنتی بهره مند می شوند. گذشته از این که برخی از بانک های اسلامی به این افراد خدماتی چون دریافت حق اولویت برای استفاده از تسهیلات بانکی و تخفیف در کارمزد خدمات بانکی ارائه می کنند.

از نظر فقهی، برخورداری از خدمات بانکی در صورتی که در قرارداد سپرده گذاری شرط نشود، با مشکل ربا مواجه نیست.

د) جوایز بانکی

همان گونه که پیش تر اشاره شد، برخی از بانک های اسلامی به منظور تشویق سپرده گذاران حساب پس انداز جوایز قرض الحسنه می دهند. این جوایز به صورت غیر مشخص و در قالب نظام قرعه کشی میان دارندگان سپرده پس انداز توزیع می شود.

از نظر فقهی دادن جایزه به دارندگان سپرده پس انداز مجاز است؛ زیرا بانک بی آنکه از ابتدا پرداخت سود معینی را تعهد کند، اعلام می کند که به این افراد

به طور نامشخص جوایزی تعلق می گیرد. از آنجا که پرداخت جایزه در قرارداد سپرده گذاری شرط نشده است و تعلق جایزه به سپرده گذار قطعی نیست (وابسته به قرعه کشی است) نباید جایزه را ربا قلمداد کرد.

علی رغم این که می توان پرداخت جایزه به دارندگان سپرده پس انداز را توجیه کرد، این موضوع از جهت سیستمی و همچنین عملکردی با مشکلاتی مواجه است. بانک اسلامی از نظر سیستمی با این مشکل روبه رو است که برخلاف اصول حاکم بر بانک داری اسلامی، به ویژه اصل تابعیت سود از مشارکت در فعالیت اقتصادی و ریسک پذیری واقعی، دارندگان سپرده پس انداز به واسطه شانس منافی را کسب می کنند. با توجه به قواعد آماری می توان ادعا کرد که در کنار شانس عامل مهم تر در تعلق جایزه به فرد میزان موجودی اوست. با توجه به ساختار قرعه کشی بانک ها کسانی که میزان بیشتری سپرده داشته باشند، نام آنها دفعات بیشتری در معرض قرعه کشی قرار می گیرد. حتی برخی از بانک ها اعلام می کنند که این امر تابع زمان سپرده گذاری نیز می باشد؛ به گونه ای که برای هر روز سپرده گذاری امتیاز ویژه ای به دارندگان حساب پس انداز تعلق می گیرد. از این رو تعلق جایزه به سپرده پس انداز تابع میزان سپرده، مدت زمان سپرده گذاری و شانس است.

ممکن است بگوییم که پرداخت جایزه به دارندگان سپرده پس انداز از جهت سیستمی اشکال چندانی ندارد؛ زیرا بانک ها با پرداخت جایزه عملاً به خیرخواهی سپرده گذاران پاسخ می دهند. همان گونه که در بحث از تسهیلات قرض الحسنه اشاره می شود، بنا بر مبانی فقهی پرداخت مازاد غیرمعین به قرض دهنده نه تنها ربا و حرام نیست، بلکه عملی مستحب و پسندیده است. از این رو می توان تعلق جایزه به دارندگان سپرده پس انداز را در قالب اصل خیرخواهی متقابل - که توضیح آن بعداً می آید - توجیه کرد.

گرچه در مجموع می توان عنوان داشت که پرداخت جایزه غیرمعین به دارندگان سپرده پس انداز از نظر فقهی و سیستمی با مشکل چندانی مواجه نیست، از نظر عملکردی این امر با مشکلاتی مواجه است. یکی از مشکلات عمده در این زمینه کاهش انگیزه های اصیل خیرخواهانه برای اعطای قرض است. با توجه به حجم وسیع تبلیغات بانکی در دادن جایزه به دارندگان سپرده قرض الحسنه پس انداز، این روند می تواند موجب تغییراتی در انگیزه های خیرخواهانه مردم شود. بر این اساس مردم به طور عمده با هدف کسب جایزه و نه مشارکت در امر خیر و کمک به دیگران این وجوه را به بانک می سپارند. بر این ادعا می توان شواهدی چند ارائه کرد:

۱. با اوج گیری تبلیغات جوایز بانکی، حجم سپرده های پس انداز افزایش می یابد. این افزایش را می توان قاعدتاً به تأثیر تبلیغات استناد داد.

۲. بر اساس شواهد موجود، بسیاری از سپرده گذاران پس از قرعه کشی و یا اعلام نتایج وجوه خود از حساب پس انداز برمی دارند. در نظام بانکی جمهوری اسلامی این پدیده نیز اتفاق افتاد که سپرده گذاران پس از اتمام قرعه کشی یک بانک وجوه خود را برداشت کرده و برای بهره مندی از جوایز بانک های دیگر در آنها سپرده گذاری می کردند. در سال های اخیر سیاست گذاران بانکی برای جلوگیری از این پدیده زمان قرعه کشی سپرده های قرض الحسنه را یکسان کرده اند.

ه) پرداخت تسهیلات

یکی از قالب های تشویقی برای تجهیز سپرده های غیرسرمایه گذاری، به ویژه پس انداز قرض الحسنه بهره مندی از تسهیلات بانکی است. بر این اساس بانک ها به کسانی که وجوه خود را به آنها بسپارند، تسهیلات ارائه می کنند.

در جمهوری اسلامی ایران این روش تشویقی به طور عمده از سوی صندوق های قرض الحسنه و مؤسسه های اعتباری استفاده می شود. بر این اساس این نهادهای مالی به سپرده گذاران خود با توجه به میزان سپرده و مدت سپرده گذاری، تسهیلات قرض الحسنه می دهند. برای مثال، برخی از این موسسه ها اعلام می کنند که در مقابل هر شش ماه سپرده گذاری دو برابر سپرده به سپرده گذار تسهیلات داده می شود.

استفاده از ابزار تسهیلات از جهت فقهی با مشکلاتی مواجه است. دادن تسهیلات در مقابل سپرده گذاری را می توان نوعی زیاده حکمی در قرارداد قرض تلقی کرد؛ زیرا سپرده گذار هنگام افتتاح حساب شرط می کند که در مقابل قرض دادن وجوه خود به بانک پس از طی مدت معین شده به همان میزان و یا بیشتر از بانک قرض بگیرد. این شرط زیاده به واسطه ربوی بودن باطل و حرام است.

هرچند بنا به نظر فقها تنها شرط مطرح شده باطل و حرام است و اصل قرض صحیح است، استفاده از این شیوه برای تشویق سپرده گذاری از نظر سیستمی قابل قبول نیست؛ زیرا بانک یا مؤسسه اعتباری اسلامی با استفاده از شرطی باطل منابع قرض الحسنه را تجهیز کرده است.

هرچند شرط سپرده گذاری برای دریافت تسهیلات به صورت صریح در قرارداد سپرده گذاری درج نمی شود، این شرط به طور ضمنی وجود دارد و در تابلوهای اطلاع رسانی مؤسسه های اعتباری قرض الحسنه تحت عنوان شرایط دریافت تسهیلات درج می شود. سپرده گذاران بنا به ارتکاز عرفی خود دریافت تسهیلات در مقابل سپرده گذاری را شرط تلقی می کنند. برای این تلقی می توان به شواهد زیر استناد کرد:

الف) بر اساس رویه موجود در مؤسسه های اعتباری قرض الحسنه سپرده گذاران می تواند امتیاز خود در دریافت تسهیلات را به دیگری واگذار کند.

ب) مشتریان بنا به ارتکاز عرفی شان مبنی بر الزامی بودن پرداخت تسهیلات، دریافت آن را حق قانونی خود قلمداد می کنند و در صورت عدم پرداخت به آن اعتراض می کنند. اگر به طور مثال فردی وجوه خود را برای شش ماه به یک بانک قرض الحسنه بپردازد و بر اساس اطلاع رسانی آن بانک باید دو برابر آن مبلغ را از بانک تسهیلات بگیرد، وی در زمان معین برای دریافت تسهیلات به بانک مراجعه می کند. اگر بانک با بیان این مسئله که پرداخت تسهیلات الزامی نیست از این امر سرباز زند، به طور حتم با واکنش منفی سپرده گذار مواجه می شود. هرچند می توان امتناع بانک از پرداخت تسهیلات را از نظر حقوقی موجه دانست، این ادعا مورد پذیرش سپرده گذاران قرار نمی گیرد؛ زیرا سپرده گذاران بنا به شرایط اعلام شده از سوی بانک مبنی بر پرداخت تسهیلات سپرده گذاری کرده اند.

البته می توان گفت که تلقی سپرده گذاران نمی تواند ماهیت فقهی و حقوقی مسئله را تغییر دهد. وانگهی، بانک های قرض الحسنه برای جلب رضایت مشتریان و جذب سپرده های آنها به طور معمول به تعهدات خود عمل می کنند. با این حال، اگر تلقی بانک و سپرده گذار از اعطای تسهیلات در مقابل سپرده گذاری نوعی تعهد الزامی باشد، این روند می تواند شبهه اعطای وام در برابر دریافت وام بیشتر را تقویت کرده و آن را در حکم ربا نماید.

در جمهوری اسلامی، بانک های قرض الحسنه و مؤسسه های پولی و اعتباری از این شیوه برای جذب سپرده ها به خوبی استفاده می کنند. در این چارچوب جوایز قرض الحسنه سهم اندکی در ایجاد انگیزه برای سپرده گذاری ایفا می کند. با توجه به نیاز مشتریان این بانک ها به تسهیلات قرض الحسنه این شیوه از نظر

عملکردی کارکردی مناسب دارد؛ زیرا بانک ها می توانند با استفاده از عامل زمان، وجوه را در مدت انتظار معین شده به صورت قرض الحسنه به متقاضیان قبلی بپردازند. این روند در طول زمان تکرار می شود.

برخی از صندوق های قرض الحسنه خانگی و محلی شیوه دیگری را برای تجهیز و تخصیص سپرده های پس انداز استفاده می کنند. در این روش، سپرده گذاران بر اساس نظام قرعه کشی وام قرض الحسنه دریافت می کنند. در این قرعه کشی به طور معمول مدت سپرده گذاری لحاظ نمی شود و مقدار سپرده دارندگان حساب یکسان است. این رویه با مشکل روش قبل روبه رو نیست؛ زیرا هیچ شرط صریح یا ضمنی برای پرداخت تسهیلات قطعی در مقابل سپرده گذاری قید نمی شود و افراد به قید قرعه از وجوه جمع شده در صندوق استفاده می کنند.

برخی از بانک ها و صندوق های قرض الحسنه روش سوم را برای تجهیز و تخصیص قرض الحسنه به کار گرفته اند. بر اساس این روش، پرداخت قرض الحسنه به دارندگان سپرده های پس انداز قرض الحسنه تابع نیاز آنها به وجوه است. این شیوه به طور خاص در بانک های رسمی جمهوری اسلامی استفاده می شود. به طور نمونه، بانک ها از وجوه جمع آوری شده در حساب قرض الحسنه پس انداز به متقاضیان وام قرض الحسنه ازدواج، تحصیل، زیارت و یا مسکن می دهند. گرچه این وجوه به طور عمده با استفاده از روش اهدای جایزه به دارندگان سپرده قرض الحسنه پس انداز تجهیز می شود، تسهیلات بر مبنای نیاز داده می شود. البته برخی از صندوق های قرض الحسنه خانگی و یا محلی بی آنکه روش دادن جایزه یا تسهیلات را برای تجهیز سپرده ها به کار برند، اعطای تسهیلات را بر اساس نیاز سامان دهی می کنند. بر این اساس دارندگان حساب قرض الحسنه هنگام نیاز به قرض الحسنه، میزان وجه مورد نیاز را به مسئولان

صندوق اعلام می کنند. مسئولان صندوق نیز پس از بررسی شرایط مالی صندوق و نیاز متقاضی، مبلغ وام را مشخص می کنند.

در عمل، بانک ها، صندوق های قرض الحسنه و مؤسسه های اعتباری از ترکیبی از سه روش اهدای جایزه، پرداخت تسهیلات متقابل و پرداخت تسهیلات هنگام نیاز برای تجهیز سپرده های قرض الحسنه استفاده می کنند.

در مقام مقایسه می توان عنوان کرد که روش پرداخت تسهیلات قرض الحسنه بر اساس نیاز از نظر سیستمی با اقتضائات قرض الحسنه در نظام بانکی اسلامی سازگاری بیشتری دارد؛ زیرا پرداخت قرض الحسنه راه کاری برای برطرف کردن نیاز افرادی است که به وجوه نیازمندند و امکان پس انداز چندانی ندارند. هنگامی که پرداخت تسهیلات به میزان سپرده گذاری و مدت آن مشروط می شود، بسیاری از افراد از امکان دریافت این وجوه محروم می شوند.

البته روش پرداخت بر اساس نیاز در مقام عمل با مشکلاتی مواجه است. هنگامی که یک صندوق قرض الحسنه از حالت خانگی درمی آید و به یک بانک یا مؤسسه اعتباری تبدیل می شود، مشتریان بانک متعدد می شوند و بررسی نیاز متقاضیان و عدم آشنایی بانک نسبت به آنها با مشکلاتی روبه رو است. گذشته از این که این امر می تواند مشکلات اخلاقی نیز در چگونگی پرداخت وام ایجاد کند. این درحالی است که پرداخت تسهیلات بر اساس میزان و مدت سپرده گذاری ملاکی روشن و مشخص است و کمتر می تواند مورد سوء استفاده قرار گیرد.

سازوکارهای تشویقی جذب سپرده های سرمایه گذاری

اشاره

بانک های اسلامی به منظور جذب هرچه بیشتر سپرده های سرمایه گذاری تلاش می کنند که در دو زمینه برای سپرده گذاران جذابیت ایجاد کنند. زمینه اول،

حفظ امنیت سپرده ها است که با تضمین آن حاصل می شود. زمینه دوم، تقویت سودآوری سپرده است. برای این منظور در نظام بانکی جمهوری اسلامی به سپرده های سرمایه گذاری نرخ سود علی الحساب تعلق می گیرد.

الف) تضمین اصل سپرده ها

اشاره

برخی از بانک های اسلامی به منظور جلب اعتماد سپرده گذاران در حساب سرمایه گذاری، این سپرده ها را تضمین می کنند. بحث از تضمین این سپرده ها به طور عمده در مواردی مطرح می شود که بانک بدون این که افراط یا تفریطی در به کارگیری سپرده ها انجام داده باشد، این سپرده ها با نقصان مواجه شوند. زیرا در صورتی که خسارت وارد به سپرده ها بر اثر افراط یا تفریط بانک باشد، مسلماً بانک ضامن آن است.

با توجه به آنچه در مورد سازوکار پذیرش سپرده های سرمایه گذاری گفته شد، تضمین این سپرده را می توان در قالب این روش ها طرح کرد:

الف) تضمین بانک به عنوان وکیل: از آنجا که در نظام بانکی جمهوری اسلامی بانک ها وکیل سپرده گذارانند، تضمین سپرده سرمایه گذاری نیز به عنوان ارائه تضمین از سوی وکیل مطرح می شود.

ب) تضمین بانک به عنوان شخص ثالث: برخی معتقدند که در بانک داری وکالتی، بانک به عنوان شخص ثالث بین سپرده گذار و گیرنده تسهیلات تلقی می شود و تضمین سپرده از سوی شخص ثالث با هیچ مشکلی مواجه نیست.

ب) تضمین بانک به عنوان عامل مضاربه مشترک: این شیوه به طور عمده در بانک هایی مطرح است که سپرده های سرمایه گذاری در قالب مضاربه مشترک پذیرفته می شود.

ج) تضمین از سوی شرکت های بیمه: بر این اساس تضمین سپرده سرمایه گذاری به شرکت های بیمه سپرده می شود.

ارزیابی سازوکارهای مطرح برای تضمین اصل سپرده ها را می توان از چند جهت ارائه کرد. اول، آیا این تضمین با مبانی فقهی سازگار است؟ دوم، آیا ضرورتی عملی برای تضمین سپرده ها وجود دارد؟

بررسی فقهی تضمین سپرده های سرمایه گذاری

ارزیابی فقهی سازوکارهای فوق به طور عمده در گرو پاسخ به این سؤال است که آیا بانک ضامن سپرده های سرمایه گذاری است؟ به اصطلاح، آیا ید بانک ید ضمان است یا ید امانی؟ در این زمینه چند نظر ابراز شده است:

الف) ضمانت بانک: برخی معتقدند بانک ضامن این سپرده هاست و تمام خسارت های ناشی از به کارگیری آنها به عهده بانک است. (۱) در توجیه این نظریه چند دلیل مطرح شده است:

۱. سپرده های سرمایه گذاری حکم ودیعه شرعی دارند. بر اساس این نظر اجازه تصرف از طرف سپرده گذار، سپرده را به قرض تبدیل می کند و در قرض، گیرنده ضامن است. اگر این مبنا را بپذیریم، بانک های اسلامی نمی توانند سودی به صاحبان سپرده سرمایه گذاری بپردازند. این در حالی است که این سپرده ها به عنوان سپرده سرمایه گذاری افتتاح می شوند.

۲. ضمانت این سپرده ها مبتنی بر ضمانت عامل مضاربه مشترک است. بر این اساس از آنجا که بانک عامل مضاربه مشترک در به کارگیری این سپرده ها است و عامل مضاربه مشترک همانند اجیر مشترک ضامن است، بانک ضامن اصل سپرده

ص: ۴۴۳

۱- (۱). الاتحاد الدولی للبنوک الاسلامیه، همان، ص ۱۴۹.

است. این نظر مبتنی بر فتوای فقهای مالکی مبنی بر ضمان بودن اجیر مشترک و تشبیه عامل مضاربه مشترک به اجیر مشترک است. بر این اساس همان حکمی که این فقها برای ضمانت اجیر مشترک و صنعت کار ذکر می کنند، در مورد عامل مضاربه مشترک نیز جاری است؛ زیرا اگر عامل مضاربه مشترک ضمانت نباشد، اموال را تضييع می کند.

استدلال دیگر بر این نظر به استحقاق سود از سوی بانک برمی گردد. بر این اساس بانک به عنوان عامل مضاربه مشترک فعالیتی انجام نداده تا استحقاقی در سودهای حاصل داشته باشد و استحقاق او را تنها می توان با ضمانت بودنش تصحیح کرد؛ زیرا استحقاق عامل در سود به کار، مال و یا ضمانت است. (۱)

نظریه فوق مبتنی بر فتوای برخی از فقهای اهل سنت است و جنبه عمومیت ندارد. به علاوه بسیاری از استدلال ها قابل مناقشه است (۲) و از سوی دیگر ایشان چون ضمانت بانک را برای جلب اعتماد مردم به بانک ها ضروری پنداشته اند، در صدد درست کردن مبانی فقهی آن برآمده اند. (۳)

ب) عدم ضمانت بانک: نظریه دیگر در این مورد این است که بانک امین بر سپرده سرمایه گذاری می باشد و ید او بر این سپرده ها ید امانی است. به این معنی که اگر در نتیجه سرمایه گذاری این وجوه از سوی بانک سودی حاصل شد، بخشی از سود به سپرده گذار و بخش دیگر به بانک (بر اساس نسبتی که از پیش تعیین کرده اند) تعلق می گیرد و در صورت بروز زیان، اگر بانک در به کارگیری این وجوه افراط یا تفریط نکرده باشد، هیچ خسارتی را متحمل نمی شود و تمام

ص: ۴۴۴

۱- (۱). سامی حمود، همان، ص ۳۹۹-۴۰۶.

۲- (۲). حسن عبداللّه امین، همان، ص ۳۲۰-۳۲۳.

۳- (۳). سامی حمود، همان، ص ۳۹۹.

خسارت متوجه سپرده گذار است، هرچند تلاش بانک در به کارگیری این وجوه نیز هدر رفته است؛ به طوری که برخی از فقهای اهل سنت عنوان کرده اند: «خسارت های حاصل در مضاربه به عهده طرفین عامل و صاحب سرمایه است؛ یکی نفع مالش از بین رفته و دیگری نفع بدنش (یعنی تلاش و کوشش او بی نتیجه مانده و این ضرری است که عامل مضاربه متحمل شده است.» (۱) طرف داران این نظر به دلایل زیر استناد می کنند:

الف) تنها عقد شرعی که می توان بر فعالیت بانک در به کارگیری این سپرده ها منطبق کرد، عقد مضاربه است. بر این اساس، تصرف بانک در سپرده ها از قبیل تصرف عامل در مال مضاربه است و به اجماع فقهای اید عامل مضاربه، ید امانی است؛ زیرا تغییر لفظ عامل مضاربه به عامل مضاربه مشترک، این عقد را از امانی بودن خارج نمی سازد. (۲)

ب) ضامن بودن بانک با روایت نقل شده از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله «الخراج بالضمنان» (۳) منافات دارد؛ زیرا اگر سپرده گذار هیچ خسارتی را متحمل نشود، مجوزی برای استحقاق سود ندارد. (۴)

ج) قیاس عامل مضاربه مشترک به اجیر مشترک درست نیست؛ زیرا اولاً ضامن بودن اجیر مشترک اختلافی است و ثانیاً این دو با یکدیگر متفاوتند؛ چون اجاره از عقود معاوضی و مضاربه از مصادیق عقد شرکت است. در عقود مشارکتی یک طرف نمی تواند تنها سود ببرد و مسئولیتی در برابر خسارت ها

ص: ۴۴۵

۱- (۱). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۲۷۸.

۲- (۲). همان.

۳- (۳). همان؛ به نقل از: سنن ابن ماجه، ج ۲، همان، ص ۲۲، ح ۱۸۳۳ و ...

۴- (۴). همان، ص ۲۷۸ و ۴۹۱.

نداشته باشد. به علاوه طبیعت اجاره با ضمانت مناسبت دارد، اما طبیعت مضاربه چنین نیست؛ زیرا در اجاره و در مورد اجیر مشترک، اجیر موظف به انجام کاری است که بر آن اجیر شده و اجازه تصرف مطلق ندارد، ولی در مضاربه عامل در مال تصرف می کند تا اگر سودی حاصل شد، بین آنها تقسیم شود. از این رو مبنایی برای ضامن بودن او وجود ندارد. همچنین اگر برخی از فقها اجیر مشترک را ضامن دانسته اند، به دلیل اجرت قطعی است که نصیب وی می شود. در حالی که عامل مضاربه مشترک درآمد قطعی ندارد؛ چون در مضاربه گاهی سود حاصل می شود و گاه سودی پیش نمی آید. (۱)

د) ضامن بودن عامل مضاربه با عدالت سازگار نیست؛ زیرا مضاربه بر اساس مشارکت بین صاحب مال و عامل انجام می گیرد. حال اگر عامل مضاربه در حین این فعالیت نقص عضو یا بیماری پیدا کرد، هیچ کس قائل به ضامن بودن صاحب مال در قبال این خسارت نشده است. حال چگونه عامل مضاربه ضامن خسارت های بدون افراط و تفریطش باشد؟! مقتضای عدالت این است که دو شریک در خسارت ها سهیم باشند؛ عامل مضاربه به واسطه نتیجه ندادن تلاشش و صاحب مال به دلیل نقصان مالش. (۲)

بررسی ضرورت تضمین سپرده سرمایه گذاری

شهید صدر در کتاب البنك الاربوی تضمین سپرده سرمایه گذاری را به عنوان ضرورتی برای بانک های اسلامی - که در رقابت با بانک های متعارف فعالیت می کنند - مطرح می نماید. از نظر ایشان، طرح تضمین سپرده از این رو مطرح می شود که چون

ص: ۴۴۶

۱- (۱). عبدالرزاق رحیم جدی الهیتی، همان، ص ۴۹۰.

۲- (۲). همان، ص ۴۹۱.

بانک های ربوی سپرده ها را تضمین می کنند، در صورت عدم تضمین از سوی بانک های اسلامی این بانک ها ممکن است با مشکل تجهیز منابع روبه رو شوند.

ایشان در مورد تضمین این سپرده ها عنوان می کند که چون فرض ضامن بودن عامل مضاربه (گیرنده تسهیلات) با سهم شدن صاحب سرمایه (سپرده گذار) در سود سازگاری ندارد، می توان این ضمانت را به بانک به عنوان شخص سوم غیر از عامل و مالک واگذار کرد. بانک به عنوان شخص سوم خسارت وارد بر اصل سپرده ها را با یک عقد خاص و یا با شرط ضمن عقد، به صورت شرط نتیجه و یا شرط فعل به عهده می گیرد. شرط نتیجه این است که خسارت وارده ابتداءً و اصالتاً متوجه بانک شود و شرط فعل آن که قرار بگذارند خسارت ها ابتداءً متوجه صاحب مال (سپرده گذار) شود، اما بانک تعهد کند که معادل آن خسارت را به او بپردازد.

در طرح شهید صدر سه طرف وجود دارد: یکی صاحب مال (سپرده گذار)، دیگری عامل مضاربه (به کار گیرنده سپرده) و سومی بانک به عنوان واسطه بین این دو. وساطت بانک بین دو طرف، خدمت محترمی است و از این رو بانک می تواند در مقابل آن بر اساس جعاله مبلغی دریافت کند. بخشی از جعل در قبال تضمین سپرده از سوی بانک و بخشی نیز در برابر کاری که انجام داده، قرار می گیرد. (۱)

نکته حائز اهمیت در این مورد آن که در فقه شیعه وکیل نیز همانند عامل مضاربه امین بوده و تنها ضامن خسارت هایی است که در اثر کوتاهی یا تخلف وی حاصل شده باشد و ضامن سایر خسارت ها نیست. (۲) گذشته از این که بنا بر برداشت

ص: ۴۴۷

۱- (۱). شهید سید محمد باقر صدر، همان، ص ۲۰-۷۳ و ۲۰۵-۲۱۴.

۲- (۲). علی اصغر مروارید، سلسله ینابیع الفقهیه، ج ۱۶، همان، ص ۱۰، ۲۳، ۲۵، ۳۱، ۶۷ و ۵۶؛ به نقل از ابن براج (در جواهر الفقه)، ابن حمزه (در وسیله)، کیدزی (در اصباح الشریعه)، ابن ادریس (در سرائر)، علامه حلی (در قواعد) و یحیی بن سعید (در جامع الشرایع).

دوم از «قاعده بطلان ریح ما لایضمن» نمی توان خسارت ها و ضمان سرمایه را بر به کار گیرنده سرمایه تحمیل کرد. حال اگر خود بانک این سرمایه را در ضمن سرمایه گذاری مستقیم به کار گیرد، نمی تواند ضامن خسارت های احتمالی باشد و اگر سرمایه را به دیگران واگذار نماید، نمی تواند تضمینی از آنها مطالبه کند. (۱)

همچنین باید توجه داشت که شهید صدر این ضرورت را در مورد بانک های اسلامی مطرح می کند که در یک نظام بانکی ربوی فعالیت می کنند. از این رو این تحلیل در مورد کشورهای که در آن کل نظام بانکی غیر ربوی است، صدق نمی کند. البته ممکن است عنوان شود که تضمین اصل سپرده به عنوان ابزاری اطمینان بخش برای سپرده گذار مطرح می شود که به جای سرمایه گذاری در سایر فعالیت های اقتصادی وجوه خود را به بانک بسپارد.

با توجه به مبانی بانک داری اسلامی و به ویژه اصل ریسک پذیری سرمایه و مشارکت در سود و زیان، به نظر می رسد که تضمین سپرده های سرمایه گذاری از نظر سیستمی با اشکالاتی مواجه است. اگر ما به اقتضات بانک داری مبتنی بر مشارکت در سود و زیان پایبند باشیم، تضمین سپرده های سرمایه گذاری قابل توجیه نیست.

(ب) پرداخت سود علی الحساب

پرداخت سود علی الحساب یکی از سازوکارهای تشویقی به منظور جذب سپرده های سرمایه گذاری است. همان گونه که در درس های قبل گفته شد، نظام

ص: ۴۴۸

۱- (۱). همان گونه که گفته شد، در نظر شهید اگر بانک را به عنوان طرف سوم قرارداد در نظر بگیریم، او می تواند به عنوان شخص ثالث اصل سپرده را تضمین کند؛ ولی این امر با مقتضای قواعدی که در بالا به آن اشاره شد و کسب سود را تابع ریسک پذیری می داند، سازگاری ندارد؛ (ر.ک: البنك اللاربوی، پیشین، ص ۱۸۰ و ۲۰۴).

بانکی جمهوری اسلامی از سال ۱۳۶۹ به بعد به منظور تشویق سپرده گذاری در حساب های سرمایه گذاری، در ابتدای هر سال نرخ سود علی الحساب متفاوتی برای هریک از سپرده های کوتاه مدت، یک ساله، دو ساله، سه ساله و پنج ساله اعلام می کند و بنا بر آن است که پس از حسابرسی نهایی، مابه التفاوت سود علی الحساب و قطعی پرداخت شود.

در درس پنجم به برخی از مشکلات اجرایی پرداخت سود علی الحساب در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران اشاره کردیم. چنان که گفتیم، گرچه پرداخت سود علی الحساب از جهت فقهی اشکالی ندارد، در عمل این سازوکار به سمت سازوکار پرداخت سود از پیش تعیین شده متمایل شده است. گذشته از این که در تجربه نظام بانکی جمهوری اسلامی نرخ سود علی الحساب به صورت دستوری و نه به واسطه عملکرد واقعی بانک ها تعیین می شود.

ج) ارائه خدمات بانکی

با توجه به آنچه در مباحث پیش گفته شد، ارائه خدمات بانکی به سپرده گذاران در صورتی که به صورت شرط زیاده در قرارداد ربوی نباشد، از نظر شرعی صحیح است. از آنجا که بانک های اسلامی سپرده سرمایه گذاری را بر اساس عقد وکالت، مضاربه و یا مشارکت می پذیرند، می توانند به دارندگان این سپرده ها خدماتی چون امکان استفاده از کارت پول، خدمات بانک داری الکترونیک و سایر خدمات بانکی ارائه کنند.

خلاصه

۱. بانک های متعارف برای تجهیز سپرده های دیداری به طور عمده از ابزار ارائه

خدمات بانکی، مانند چک و کارت بانکی و برای سپرده های پس انداز از ترکیبی از خدمات بانکی و نرخ بهره پایین استفاده می کنند.

۲. بانک های اسلامی به دلیل تحریم بهره، برای تشویق سپرده های دیداری و پس انداز از راهکارهایی چون ارائه خدمات بانکی (چک، کارت پول و کارت اعتباری) و جوایز بانکی (جوایز قرض الحسنه) استفاده می کنند. برخورداری از این خدمات در صورتی که به صورت مشروط در قرارداد سپرده گذاری نباشد، از نظر فقهی مجاز است.

۳. پرداخت جایزه به سپرده پس انداز گرچه از جهت فقهی مجاز است، می تواند آثار منفی چون کاهش انگیزه های خیرخواهانه برای افتتاح حساب های قرض الحسنه داشته باشد.

۴. در نظام بانکی متعارف از سازوکارهایی چون تضمین سپرده ها و پرداخت بهره به منظور جذب سپرده های ثابت استفاده می شود.

۵. با توجه به تحریم ربا بانک های اسلامی روش هایی چون پرداخت سود علی الحساب را برای تشویق دارندگان سپرده های سرمایه گذاری به کار می برند.

کلمات کلیدی

شورای شرعی: کمیته ای از فقها و متخصصان بانک داری اسلامی اند که در برخی از بانک های اسلامی بر فعالیت بانک نظارت می کنند.

حق تقدم خدمات بانکی: این خدمت ناظر به اولویت دریافت تسهیلات برای مشتریان خوش حساب بانک است.

جوایز بانکی: جوایزی که به صورت غیرمعین و از طریق قرعه کشی به دارندگان سپرده پس انداز قرض الحسنه تعلق می گیرد.

۱. بانک های متعارف برای جذب سپرده های دیداری و پس انداز از چه راهکارهایی استفاده می کنند؟ در مورد مشروعیت این راهکارها بحث کنید؟

۲. در بانک های اسلامی از چه سازوکارهایی برای جذب سپرده های غیرسرمایه گذاری استفاده می شود؟

۳. پرداخت جوایز بانکی را از نظر فقهی و سیستمی چگونه ارزیابی می کنید؟

۴. آیا می توان شرط سپرده گذاری برای دریافت تسهیلات قرض الحسنه را شرعی قلمداد کرد؟

۵. بانک های اسلامی به منظور تشویق مردم به سپرده گذاری در حساب سرمایه گذاری از چه شیوه هایی استفاده می کنند؟

۶. چالش های پرداخت سود علی الحساب به سپرده های سرمایه گذاری چیست؟

موضوعاتی برای پژوهش

۱. بررسی سازوکارهای بانک های اسلامی در جذب سپرده های بانکی؛

۲. آسیب شناسی سازوکارهای جذب در بانک های اسلامی.

منابع پیشنهادی

۱. توکل، محمدجواد، بررسی توزیع سود سپرده ها در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۶۳-۷۹ ش)، معرفت، ش ۵۳.

۲. موسویان، سیدعباس، طرح تحول نظام بانکی، پیوست ۲۰.

سازوکارهای اسلامی بازگشت منابع

اهداف آموزشی

در این درس با مطالب زیر آشنا می شویم

۱. مدیریت بازگشت منابع در بانک داری ربوی و اسلامی

۲. جریمه تأخیر تأدیه، وثیقه های بانکی و اعتبارسنجی مشتریان

یکی از چالش های پیش روی بانک های اسلامی مدیریت بازگشت اصل تسهیلات پرداختی و تحصیل سود انتظاری از طرح های تأمین مالی شده است. این مشکل که گاه از آن «ریسک نکول» یاد می شود، در نظام بانکی متعارف نیز به صورت ریسک عدم بازپرداخت بدهی ها وجود دارد. در نظام بانک داری اسلامی ترکیبی از ریسک عدم بازپرداخت بدهی ها در تأمین مالی غیرانتفاعی و مبادله ای، و ریسک عدم بازگشت اصل سرمایه و ریسک درآمدی در تأمین مالی مشارکتی وجود دارد. مشکل از آنجا ناشی می شود که گیرندگان تسهیلات به هر دلیلی قادر به بازگرداندن اصل سرمایه تأمین مالی شده و پرداخت سود انتظاری نباشند و یا از پرداخت آن سر باز زنند.

ناتوانی در بازپرداخت را می توان به دلایل متفاوتی نسبت داد. یکی از دلایل مشکلات گیرنده در به کارگیری تسهیلات است. در صورت که گیرنده تسهیلات نتواند مدیریت مناسبی بر وجوه دریافتی اعمال کند یا شرایط اقتصادی نامساعد

شود، وی توان بازپرداخت اصل و سود تسهیلات را نخواهد داشت. حالت دوم آنجا است که گیرنده تسهیلات علی رغم توانایی بر بازپرداخت آن، به دلیل توجه به منافع خود از پرداخت بدهی استنکاف می کند.

بانک های اسلامی برای مواجهه با ریسک نکول از سازوکارهای متفاوتی بهره گرفته اند. شاید مهم ترین و چالش برانگیزترین سازوکار موجود جریمه تأخیر تأدیه باشد. بانک های اسلامی همچنین از سازوکارهایی چون گرفتن وثیقه و ضامن نیز برای اطمینان از بازپرداخت تسهیلات استفاده می کنند. برخی از بانک های اسلامی شیوه های اعتمادسازی چون ضمانت گروهی را نیز به کار برده اند. در برخی از بانک های اسلامی نیز از سازوکارهایی مانند بیمه تسهیلات استفاده شده است.

ریسک های تأمین مالی در بانکداری متعارف و اسلامی

پیش از پرداختن به سازوکارهای بازگشت منابع، بررسی ریسک های مالی در بانک های متعارف و اسلامی ضروری است. بر اساس یک تقسیم بندی رایج، ریسک های مالی به سه دسته تقسیم می شود:

الف) ریسک اعتباری: از میان ریسک های اعتباری، ریسک نکول اهمیت بسیاری دارد. این ریسک ناظر به سر باز زدن گیرنده اعتبار از پرداخت بدهی به بانک است.

ب) ریسک بازاری: مهم ترین نوع این ریسک ریسک قیمتی است که از کاهش ارزش دارایی های بانک در اثر نوسان قیمت در بازار ناشی می شود. ریسک بازاری از مالکیت دارایی های غیرمالی از سوی بانک ناشی می شود. این ریسک تا زمان سررسید یک قرارداد یا فروش آن وجود دارد.

ج) ریسک نقدینگی: به طور عمده ناظر به ریسک های موجود در نقدشوندگی منابع مالی و دارایی های بانک است.

در مدیریت بازگشت منابع، دو نوع ریسک اعتباری و بازاری اهمیت بالایی دارند. با توجه به تفاوت ماهوی بانک های متعارف و اسلامی، تفاوت محسوسی بین ریسک اعتباری و بازاری در این دو نظام بانکی وجود دارد. بانک های متعارف به طور عمده با ریسک تجاری و به طور خاص با ریسک نکول مواجهند. برای این بانک ها ریسک بازاری چندان مهم نیست؛ زیرا منشأ ریسک بازاری تا حد زیادی مربوط به دارایی های حقیقی (نه مطالبات) بانک است. در ترازنامه بانک های متعارف، سهم زیادی از طرف دارایی ها را مطالبات تشکیل می دهد.

برخلاف بانک های متعارف که بخش عمده دارایی شان را مطالبات مالی (بدهی دیگران به بانک) شکل می دهد، در صنعت بانک داری اسلامی، سهم دارایی های حقیقی در طرف دارایی های ترازنامه بانک ها بالا است. از این رو در این نظام بانکی ریسک بازاری اهمیت بسیاری دارد؛ زیرا در بانک داری اسلامی در بسیاری از شیوه های تأمین مالی، بانک به جای پرداخت قرض در فعالیت های واقعی درگیر می شود و پس از تهیه کالای مورد تقاضا آن را به متقاضی واگذار می کند.

در بانک داری اسلامی، ریسک بازاری را می توان به طور خاص در قراردادهای تأمین مالی چون فروش اقساطی، استصناع و سلف مشاهده کرد. در قرارداد تأمین مالی فروش اقساطی، بانک باید با حفظ مالکیت کالا را به مشتری بفروشد. هرچه مدت زمان تملک دارایی از سوی بانک بیشتر باشد، ریسک بازاری ناشی از آن بالاتر است؛ زیرا بانک صاحب دارایی است و اگر بر اثر شرایط بازار ارزش آن کاهش یابد، ممکن است متقاضی از خرید آن سر باز زند. هنگامی که بانک کالا را به مشتری منتقل می کند، ریسک بازاری به ریسک اعتباری تبدیل می شود.

ریسک بازاری به طور خاص در قرارداد تأمین مالی سلف وجود دارد. هنگامی که بانک کالایی را پیش خرید کرد، احتمال می رود که در زمان تحویل کالا- قیمت بازاری آن افت کند و بانک متضرر شود. همین مسئله در مورد تأمین مالی به روش استصناع نیز صادق است.

در بانک های اسلامی ریسک های اعتباری و بازاری به هم پیوسته اند. همان گونه که گفته شد، بانک ممکن است در مراحل اولیه تأمین مالی با ریسک بازاری مواجه باشد و سپس این ریسک به ریسک اعتباری تبدیل می شود. در قرارداد سلف ممکن است بانک به صورت هم زمان با ریسک بازاری و اعتباری روبه رو باشد. اگر قیمت کالای پیش خرید شده کاهش یابد، بانک با ریسک بازاری مواجه است. اگر طرف مقابل کالای سلف را به بانک تحویل ندهد، بانک با ریسک اعتباری (ریسک نکول) مواجه است. در قرارداد فروش اقساطی، پیش از تحویل کالا بانک با ریسک بازاری روبه رو است. پس از تحویل، ریسک بازاری جای خود را به ریسک اعتباری می دهد. (۱)

جعبه ۱.۱۳: دسته بندی ریسک ها در بانک داری متعارف

ص: ۴۵۶

۱- (۱). حسین هروانی و همکاران (گردآورنده)، نقدی بر بانک داری اسلامی، ص ۱۷۸-۱۸۰.

ریسک مالی: ۱. ریسک اعتباری (ریسک نکول، ریسک تنزیل و ریسک گروه مقابل)، ۲. ریسک بازاری (ریسک قیمتی، ریسک نرخ ارز، ریسک نرخ بازده)، ۳. ریسک نقدینگی (ریسک نقدینگی منابع مالی، ریسک نقدینگی دارایی، ریسک مدیریت نقدینگی)؛

ریسک تجاری: ۱. ریسک مدیریت (برنامه ریزی، سازمان: تشکیلات، گزارش دهی، مدیریت)، ۲. ریسک استراتژیک (تحقیق و توسعه، طراحی محصول، پویایی بازار، اقتصادی و شهرت)؛

ریسک عملیاتی: ۱. ریسک افراد (رابطه ها، موازین اخلاقی و ریسک مرحله ای: فرایندی). ۲. ریسک قانونی (کنترل، ریسک سیستم، سخت افزاری، مدل ها و ۳) ICT. ریسک خارجی (وقایع، مشتری، حفاظت، نظارت و سیستم)، ۴. ریسک سرمایه گذاری در سهام سرمایه. (۱)

سازوکارهای بازگشت منابع در بانکداری متعارف

اشاره

در نظام بانکی متعارف به طور عمده برای غلبه بر ریسک نکول در مدیریت بازگشت منابع از شیوه هایی چون اعتبارسنجی مشتریان، دریافت وثیقه و ضمانت، نظارت بر وضع مالی گیرنده، رجوع به محاکم قضایی، تمدید بدهی و زیان دیرکرد استفاده می کنند. (۲) در میان این راهبردها سازوکار دریافت وثیقه-ضمانت و زیان دیرکرد از اهمیت زیادی در نظام بانکی سنتی برخوردار است.

ص: ۴۵۷

۱- (۱). هروانی، حسین و همکاران (گردآورنده)، نقدی بر بانک داری اسلامی، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام، ص ۱۷۸-۱۷۷.

۲- (۲). طرح تحول نظام بانکی، ص ۵۰۵.

الف) اعتبار سنجی مشتریان

یکی از سازوکارهای پیش گیرانه در مدیریت بازگشت منابع بررسی وضعیت مالی متقاضی تسهیلات است. گرچه این شیوه می تواند در مدیریت بازگشت منابع مؤثر باشد، اثری محدود کننده در تأمین مالی دارد؛ زیرا در این صورت افراد دارای توانایی مالی ضعیف و یا تازه کار از دریافت تسهیلات بانکی محروم می مانند.

ب) وثیقه های بانکی و ضمانت

از دیگر شیوه های مدیریت بازگشت تسهیلات در نظام بانکی متعارف درخواست وثیقه از متقاضیان دریافت تسهیلات است. در نظام بانکی متعارف اعتبارات بانکی از نظر نوع وثیقه دو دسته اند:

الف) اعتبار شخصی: اگر بانک برای پرداخت اعتبار شخصی تقاضای وثیقه نکند، حسن شهرت و معروفیت تقاضاکننده اعتبار وثیقه او را تشکیل می دهد. در این موارد بانک در قبال دریافت سفته از مشتری، اعتبار لازم را در اختیارش قرار می دهد. همچنین ممکن است بانک به ضمانت شخص دیگری که اعتبارش نزد بانک مسلم است، حاضر به دادن اعتبار به مشتری شود. بانک ها از ضامن ضمانت نامه کتبی می گیرند و در صورتی که گیرنده اعتبار در موعد مقرر طلب بانک نپردازد، بانک به ضامن مراجعه می کند.

ب) اعتبار پوشیده یا عینی: در این شیوه تأمین مالی، بانک برای پرداخت اعتبار از مشتری خود وثیقه تقاضا می نماید. وثیقه های دریافتی شامل طیف وسیعی از اسناد طرح مورد تأمین مالی و دارایی های خارج از قرارداد می شود. این وثیقه ها می توانند یکی از انواع زیر باشند:

۱. کالا: برای پرداخت اعتبار به این وثیقه ممکن است اعتبار در برابر کالای موجود در انبارهای بانک یا کالاهای نگه داری شده در انبارهای عمومی و یا نزد مشتریان بانک پرداخت شود. همچنین ممکن است اعتبار در برابر کالای حمل شده که اسناد حمل آن به بانک تسلیم گردیده، پرداخت شود.

۲. اموال غیر منقول: بانک ها ممکن است با گرو گرفتن سند دارایی های غیر منقول، مانند مسکن، مغازه و کارخانه اعتبار پرداخت کنند.

۳. اوراق بهادار: وثیقه اعتبار می تواند اوراق بهادار مشتری، از جمله اوراق قرض و اوراق سهام باشد.

۴. حقوق مکتسبه و مطالبات از دیگران: بانک ممکن است سند حاکی از طلب متقاضی از دیگران را به عنوان وثیقه تسهیلات قبول نماید. (۱)

ج) نظارت بر وضع مالی گیرنده

یکی دیگر از راهبردهای مدیریت بازگشت منابع در بانک های متعارف نظارت بر وضع مالی گیرنده است. این راهکار ناظر به بررسی وضعیت گیرنده تسهیلات پس از دریافت آن است. بانک ها برای اطمینان از بازگشت تسهیلات وضع مالی مشتری را در مدتی که از اعتبار استفاده می کند، کنترل می کنند. از جمله اقدامات برای اطلاع از وضع مشتری، درخواست ارسال مرتب ترازنامه و حساب سود و زیان و گزارش ماهانه و سالانه مؤسسه دریافت کننده تسهیلات است. بررسی مداوم وضع وثیقه و ارزش آن نیز می تواند به این منظور کمک کند. (۲)

ص: ۴۵۹

۱- (۱). ولی الله محمدی، بانک و عملیات بانکی، ص ۵۲ و ۵۳.

۲- (۲). همان، ص ۵۷.

د)مراجعه به محاکم قضایی

رجوع به محاکم قضایی به طور عمده در موارد ادعای اعسار و ناتوانی از پرداخت بدهی صورت می گیرد. در این موارد تسویه بدهی بر اساس قوانین اعسار و ورشکستگی انجام می پذیرد.

ه)تمدید مدت بدهی

بانک های متعارف در مواردی که گیرنده تسهیلات مایل باشد، مدت پرداخت بدهی را در مقابل افزایش مبلغ آن تمدید می کنند.

و)زیان دیرکرد

یکی از ابزارهای محوری برای مدیریت بازگشت منابع در نظام بانکی متعارف وضع زیان دیرکرد است. این ابزار علاوه بر کارکرد تشویقی، نقش جبران زیان های ناشی از عدم وصول مطالبات طلبکار را نیز ایفا می کند.

ماده ۷.۴.۹ اصول قراردادهای بازرگانی بین المللی زیان دیرکرد را به عنوان راهکاری برای جبران خسارت های ناشی از تأخیر در بازپرداخت بدهی به صورت زیر تعریف می کند:

اگر یکی از طرفین قرارداد، مبلغ وجه نقدی را که به ذمه اوست نپردازد، طرف زیان دیده شایستگی دریافت بهره بر پایه آن مبلغ از هنگامی که پرداخت الزام آور گردیده است تا هنگام پرداخت خواهد داشت؛ خواه در مورد نپرداختن آن مبلغ عذری داشته یا نداشته باشد.

نرخ بهره، حد متوسط نرخ وام های کوتاه مدت است. همچنین زیان دیده شایستگی دریافت زیان های افزوده ناشی از عدم پرداخت را در صورتی که این

عدم پرداخت موجب خسارت بیشتر شده باشد، خواهد داشت. (۱)

نکته مهم در زمینه بندهای فوق این است که مبلغ بهره دیرکرد بر اساس نرخ بهره زمان سررسید بدهی تا هنگام پرداخت واقعی به گونه قطعی و یکجا ارزیابی می شود. این بدین معنا است که طرف زیان دیده نمی تواند ادعا کند که در صورت دریافت طلب خود می توانست با نرخ بالاتر از بهره سرمایه گذاری کند. همچنین بدهکار نمی تواند ادعا کند که زیان دیده بهره ای کمتر از آنچه در بند ۲ پیش بینی شده، دریافت می کرده است. (۲)

گفتنی است که در عملیات اعتباری میان بانک ها و در بازار دلار اروپایی نرخ بهره به صورت روزانه اعلام می شود که در اصطلاح «لایبور» (۳) خوانده می شود. این نرخ به عنوان راهنمای وام های بین المللی مورد استناد قرار می گیرد. نمونه دیگر، نرخ بهره ای است که بر پایه آن بانک ها در امریکا منابع خود را به گونه کوتاه مدت به یکدیگر وام می دهند. (۴)

سازوکارهای بازگشت منابع در بانک های اسلامی

اشاره

بانک های اسلامی در مدیریت بازگشت منابع به دو طور عمده از سه سازوکار جریمه تأخیر تأدیه، وثیقه بانکی و ضمانت استفاده می کنند.

ص: ۴۶۱

۱- (۱). اصول قراردادهای بازرگانی (متن انگلیسی)، ص ۲۰۸؛ به نقل از سید محمود کاشانی، مبانی حقوقی و مقررات بهره و زیان دیرکرد، بررسی قانون عملیات بانکی بدون ربا، کانون و کلاس، ۱۷۶، ۱۳۸۱، ص ۱۰۵.

۲- (۲). مبانی حقوقی و مقررات بهره و زیان دیرکرد، بررسی قانون عملیات بانکی بدون ربا، کانون و کلاس، ۱۳۸۱، ۱۷۶، ص ۱۰۶.

۳- (۳). Libor: London Inter Bank Offered Rate.

۴- (۴). مبانی حقوقی و مقررات بهره و زیان دیرکرد، بررسی قانون عملیات بانکی بدون ربا، کانون و کلاس، ۱۳۸۱، ۱۷۶، ص ۱۰۷.

اشاره

برخی از بانک های اسلامی در مدیریت بازگشت منابع از جریمه تأخیر استفاده می کنند. از جهت نظری جریمه تأخیر می تواند دو نقش را ایفا کند:

الف) سازوکار تشویقی: جریمه تأخیر می تواند به عنوان راهکاری برای تشویق گیرنده تسهیلات به بازپرداخت بدهی در موعد مقرر استفاده شود.

ب) سازوکار جبرانی: کارکرد دیگر این جریمه جبران خسارت وارد به بانک در نتیجه عدم بازگشت مطالبات است.

حکم فقهی جریمه تأخیر

اشاره

در مورد جواز یا عدم جواز شرط جریمه تأخیر در قراردادهای بانکی نظرات متفاوتی از سوی فقها و محققان بانک داری اسلامی مطرح شده است. با توجه به برخی اختلاف نظرها در دیدگاه فقهای شیعه و اهل سنت به تفکیک به بررسی دیدگاه آنان در مورد جریمه تأخیر تأدیه می پردازیم.

۱- جریمه تأخیر از نگاه فقهای شیعه

فقهای شیعه نظرات متفاوتی را در این زمینه ارائه کرده اند که به سه نظر اشاره می کنیم. (۱)

۱. برخی به صورت مطلق خسارت تأخیر تأدیه را مجاز می دانند. به اعتقاد آنها بدهکار با تأخیر در پرداخت بدهی اش، به طلبکار ضرر وارد می کند و به

ص: ۴۶۲

۱- (۱). ابراهیم درویشی، «مبانی شرعی و قانونی مطالبه خسارت تأخیر تأدیه توسط بانک ها»، تازه های اقتصاد، شماره ۱۳۷۸، ۸۴، ص ۷۲-۷۵ و محمد موسوی بجنوردی، «خسارت تأخیر تأدیه از دیدگاه فقهی و حقوقی»، مجموعه سخنرانی ها و مقالات هشتمین سمینار بانک داری اسلامی، چاپ اول، مؤسسه عالی بانک داری ایران، ۱۳۷۶، ص ۲۹-۳۵.

استناد قواعد فقهی «اتلاف» و «الاضرر» باید این ضرر را جبران نماید. چنین خسارتی در قبال به تأخیر انداختن بازپرداخت بدهی نیست تا ربا در قرض بر آن صدق کند، بلکه این مبلغ در برابر جبران خسارت وارد اخذ می شود. البته در این نظر گاه مسئله جبران کاهش قدرت خرید مبلغ بدهی نیز به عنوان دلیلی بر جواز اخذ خسارت تأخیر تأدیه عنوان می شود. از جمله طرف داران این نظر می توان به آیه الله محمد موسوی بجنوردی اشاره نمود.

۲. بسیاری از فقهای شیعه به طور مطلق مخالف پرداخت خسارت تأخیر تأدیه از سوی مدیون بوده و هرگونه پرداخت بیش از مبلغ تعهد را به هر عنوان ربا و حرام می دانند. به اعتقاد آنها چنانچه مدیون در موعد مقرر تعهد خود را ایفا ننماید، ضرری به متعهدله وارد نشده، بلکه وی نفع نبرده است و عدم نفع به معنای ضرر نیست.

۳. در مقابل نظر اول و دوم، برخی اخذ این خسارت را به صورت مشروط اجازه داده اند. به باور آنها گرفتن این خسارت هنگامی مجاز است که پرداخت آن به عنوان شرط ضمن عقد در قرارداد فی مابین متعهد و متعهدله درج شود. به نظر آنها این جریمه، خسارت تأخیر تأدیه و ربا نیست؛ بلکه جریمه ای است که متخلف به علت تخلف از شرط ضمن عقد باید پردازد و مشمول «المؤمنون عند شروطهم» می شود.

نظر سوم به فقهای شورای نگهبان جمهوری اسلامی نسبت داده شده است. بررسی پاسخ شورای نگهبان (در تاریخ ۱۳۶۱/۲/۶) به سؤال بانک مرکزی پیرامون گنجاندن ماده ای در قراردادها جهت اخذ خسارت تأخیر تأدیه بدهی مؤید این استناد است. در این پاسخ آمده که به جای عنوان «جریمه خسارت تأخیر تأدیه» این عبارت قید شود که مبلغی برحسب قرارداد به ذمه امضاکننده این قرارداد تعلق خواهد گرفت.

البته این شورا (در تاریخ ۱۳۶۴/۴/۱۲) در پاسخ به سؤال شورای عالی قضایی در مورد خسارت تأخیر تأدیه عنوان داشته است: «مطالبه مازاد بر بدهی بدهکار به عنوان خسارت تأخیر تأدیه، چنان که حضرت امام (مدظله) نیز صریحاً به این عبارت (آنچه به حساب دیرکرد تأدیه بدهی گرفته می شود، ربا و حرام است) اعلام نموده اند، جایز نیست و احکام صادره بر این مبنی شرعی نمی باشد.» هرچند در این پاسخ سخنی از گرفتن مبلغ در مقابل قرارداد به میان نیامده است. گفتنی است که پس از پاسخ منفی شورای نگهبان، مسئله مزبور به مجمع تشخیص مصلحت نظام ارجاع داده شد که این مجمع گرفتن خسارت تأخیر تأدیه را مجاز اعلام کرد این مصوبه در تاریخ ۱۳۶۸/۱۲/۱۳ به تأیید مقام معظم رهبری رسید و به مورد اجرا گذاشته شد.

جعبه ۲.۱۳: نظر برخی فقهای معاصر شیعه در مورد شرط خسارت تأخیر تأدیه در قراردادهای بانکی

آیه الله سیستانی: «مادامی که پول به کلی ارزش خود را از دست نداده است، معیار ضمان ها و بدهکاری ها همان مقدار از پول است که سابق بوده و کم شدن ارزش، موجب افزایش ضمان و بدهکاری نمی شود.» (۱)

آیه الله فاضل لنکرانی: «خیر، هیچ کدام از ادله مذکور مجوز جبران کاهش ارزش پول نمی باشد.» پول از نظر ایشان مثلی است و گیرنده ضمان همان است که گرفته است؛ نه ضمان قدرت خرید و غیره. (۲)

آیت الله تبریزی: «چنانچه شخص بابت قرض یا غیر آن مبلغی از پول رایج را به دیگری بدهکار باشد، طلبکار فقط همان مبلغ را می تواند مطالبه کند و حق مطالبه بیش از آن را ندارد و کاهش یا افزایش قدرت خرید پول تأثیری در حکم مزبور ندارد؛ والله العالم.» (۳)

ص: ۴۶۴

۱- (۱). پایگاه اطلاع رسانی رسا.

۲- (۲). همان.

۳- (۳). مجموعه آرای فقهی قضایی در امور حقوقی، مرکز تحقیقات فقهی قوه قضائیه، ص ۶۴.

آیه الله خامنه ای: «احوط مصالحه است؛ والله العالم.» (۱)

آیه الله بهجت: «احوط مصالحه است؛ والله العالم.» (۲)

آیه الله موسوی اردبیلی: «بحث مثلی و قیمی شامل کالاهای واسطه (پول) نمی شود، ولی اگر کسی مثلاً صد تومان به هر علتی بر عهده داشته باشد، مادامی که ارزش پول فرق فاحشی نکرده باشد، همان را مدیون است و در صورتی که فرق فاحش بکند، باید ارزش در نظر گرفته شود و یا مصالحه کنند.» (۳)

آیه الله نوری همدانی: «چون اسکناس از امور اعتباری می باشد، از دایره مثلیات و قیمیات که از امور حقیقیه هستند، خارج است؛ البته در بعضی موارد، مانند زمانی که مدت بازپرداخت طولانی و تفاوت بین ارزش فعلی و گذشته فاحش باشد، ارزش فعلی محاسبه می شود.» (۴)

آیه الله مکارم شیرازی: «مسئله دو صورت دارد: یک وقت شخص با میل خود وامی به دیگری می دهد و می داند در این مدت تورم بالا- می رود و در عین حال به این کار راضی شده است؛ چنین کسی حق ندارد مبلغ بیشتری بگیرد؛ چون خودش اقدام کرده است. صورت دوم آن است که شخصی خسارتی بر کسی وارد کرده و یا مدیون است و زمان ادای دین رسیده و آن را مدت زیادی تأخیر می اندازد؛ به طوری که نرخ تورم بالا- می رود. در این صورت ادای دین و جبران خسارت جز با در نظر گرفتن نرخ تورم متوسط اشیای مختلف صدق نخواهد کرد.» (۵)

آیه الله صافی گلپایگانی: «به طور کلی اگر بدهی اشخاص اسکناس رایج و مانند آن باشد و

ص: ۴۶۵

۱- (۱). همان.

۲- (۲). همان.

۳- (۳). همان، ص ۶۵.

۴- (۴). پایگاه اطلاع رسانی رسا.

۵- (۵). همان.

موعد پرداخت آن رسیده باشد یا اشتغال ذمه به آن به طور نقد باشد و به عبارت اخری بدهی مذکور حال یا در حکم حال باشد و با مطالبه دائن، بدهکار مسامحه در تأخیر در ادا نماید و با افزایش شاخص قیمت ها و تغییر قدرت خرید، مالیت و قدرت خرید آن زاید از متعارف به نحو غیرمتسامح فیه کاهش یابد، ظاهر این است که عرفاً طلبکار متضرر شده و بدهکار نسبت به ضرر مذکور از دیرکرد پرداخت طلب بستانکار حاصل شده، ضامن می گردد؛ چنان که اگر کسی اسکناس یا چک یا سند کسی را عدواناً نگاه دارد تا مالیت آن کاهش یابد، ضامن نقصان مالیت و ضرر وارده بر صاحب اسکناس خواهد بود...» (۱)

آیه الله سید کاظم حائری: «چنانچه تأخیر ادا عمدی و ضرری بوده-مانند غاصب که مال کسی را خورده و پس از بیست سال توبه کرده و می خواهد ادا کند یا مانند مدیون که وقت ادای دین او فرارسیده و قادر به ادا هست، ولی معصیتاً ادا نمی کند-در این صورت، طبق قاعده لاضرر مقدار کاهشی را که به این پول عارض شده، شخص مقصّر، ضامن است و چنانچه تأخیر ادا با توافق طرفین بوده یا به دلیل «نظره الی میسر» بوده، دلیل بر ضمان کاهش وجود ندارد و شخص مدیون در این صورت امین است و ضمانتی برای او وجود ندارد.» (۲)

همان گونه که مشاهده می شود، نظر فقهای معاصر بسیار متفاوت است: در حالی که برخی از فقها شرط جریمه تأخیر را به صورت مطلق مجاز نمی دانند، برخی دیگر در این زمینه تفصیل داده اند. (۳)

۲- جریمه تأخیر در نظر فقها و محققان اهل سنت

بیشتر فقها و محققان اهل سنت معتقدند که دریافت جریمه تأخیر با شرط اولیه مجاز نیست. این محققان در مورد جواز جبران خسارت طلبکار بر اساس حکم قاضی نظرات متفاوتی دارند. در ادامه برخی از مهم ترین نظریه های این گروه بررسی می شود:

ص: ۴۶۶

۱- (۱). ربا و تورم، یوسفی، ص ۲۶۹.

۲- (۲). همان: ص ۳۱۷.

۳- (۳). سیدعباس موسویان، فقه معاملات بانکی، ص ۱۶۷-۱۶۹.

الف) عدم جواز جریمه و جواز خسارت: مصطفی احمد الزرقاء معتقد است که توافق بدهکار و طلبکار بر پرداخت ضرر تأخیر، مجاز نیست؛ زیرا موجب تحقق ربا می شود. البته قاضی می تواند با توجه به استدلال های زیر به پرداخت جریمه حکم کند:

الف) مماطل (بدهکاری که بدهی را نپرداخته) به طلبکار ضرر وارد کرده است.

ب) مماطل، ظالم و مستحق عقوبت است.

ج) راه جبران خسارت و ضرر، پرداخت عوض آن است.

د) تأخیر ادای حق، شبیه غصب منافع است و غاصب افزون بر ضمانت اصل مال، ضامن منافع آن نیز هست.

از این رو جریمه ای که قاضی تعیین کند، ربا نیست؛ بلکه عوض ضرر و برای رفع ضرر و اقامه عدل است. همچنین ربا بین دائن و مدین از ابتدا تعیین می گردد، ولی تعویض ضرر در پایان مشخص می شود.

نزیه حماد نیز نظر مشابهی در این زمینه دارد. به نظر او راه شرعی در این باره به ترتیب عبارت از تهدید به عقاب آخرتی، سپس حکم قاضی به ادای مال، حبس، تعزیر و فروش اموال بدهکار و پرداخت مال طلبکار است. در دیدگاه وی تأخیر در ادای بدهی حکم غصب را ندارد؛ زیرا ضمان منافع در جایی است که مال مغضوب قابلیت اجاره داشته باشد؛ در حالی که پول قابلیت اجاره و منافع بالفعل ندارد.

نجات الله صدیقی و علی السالوس نیز معتقدند که جریمه تأخیر را باید به صندوق مالی ویژه یا خیریه رساند و راه حل آن راه قضایی و جزایی است.

ب) عدم جواز: محمد الصدیق الضریر معتقد است که بانک نمی تواند با مشتری بر پرداخت مبلغی معین یا نسبی از بدهی در صورت تأخیر توافق کند. تنها در صورت قدرت مشتری بر ادای دین می تواند توافق کنند که ضرر

فعلی وارد بر بانک را جبران کند. رمضان البوطی هم قائل به عدم جواز عقوبت مالی است.

ج) جواز جبران ضرر: زکی الدین شعبان تعویض ضرر غیرعادی را جایز می داند و این مطلب در قانون مدنی کویت نیز پذیرفته شده است. زکی عبدالبرّ نیز معتقد به تعویض و جبران ضرر پیش آمده است.

دلیل رأی زکی الدین شعبان و زکی عبدالبرّ این است که عقوبت در حدیث نبوی «لی الواجد ظلم یحلّ عرضه و عقوبته» (۱) مطلق است و شامل عقوبت مالی نیز می شود؛ ولی مال باید در مقابل ضرر قطعی و مال تلف شده باشد، نه ضرر احتمالی.

به نظر انس الزرقاء و محمدعلی القرّی باید کسی را که در پرداخت بدهی کوتاهی می کند (مماطل) مجبور کرد که به مقدار تأخیر، به دائن قرض الحسنه بدهد تا از این راه ضررش او را جبران کند. (۲)

مصارف جریمه تأخیر

استفاده از سازوکار جریمه تأخیر می تواند این خطر را ایجاد کند که بانک ها از آن نه به عنوان زمینه ای برای بازگشت به موقع تسهیلات، بلکه وسیله ای برای درآمدزایی استفاده کنند.

برخی از بانک های اسلامی برای پیشگیری از این خطر وجوه حاصل از جریمه تأخیر را درآمد خود محسوب نمی کنند. بر این اساس این وجوه باید در زمینه هایی چون کمک به بازپرداخت بدهی طلبکاران معسر و سایر موارد خیر استفاده شود.

ص: ۴۶۸

۱- (۱). تساهل دارا و متمکن در پرداخت وام، کیفرو آبروی او را مباح می کند، قال رسول الله! لی الواجد بالدين يحل عرضه وعقوبته مالم یکن دینه فی ما کره الله عزوجل، (وسایل، ج ۱۳، ص ۹۰).

۲- (۲). مجید رضایی، «بررسی فقهی - حقوقی جریمه تأخیر»، اقتصاد اسلامی، ش ۶.

یکی از سازوکارهای بانک های اسلامی برای اطمینان از بازگشت تسهیلات درخواست ارائه ضامن معتبر است. به طور معمول به تناسب افزایش میزان تسهیلات، تعداد ضامن مورد درخواست نیز افزایش می یابد. بانک برای اطمینان بیشتر از بازپرداخت تسهیلات علاوه بر تعهدنامه ضمانت، اسناد تضمینی دیگری چون چک و سفته نیز از ضامن می گیرد.

ضمانت بر اساس عقد ضمان صورت می گیرد. (۱) «عقد ضمان قراردادی است که به موجب آن، شخص مالی را که بر ذمه دیگری است، به عهده می گیرد. متعهد را ضامن، طلبکار را مضمون له، بدهکار را مضمون عنه می گویند.» (۲) از نظر فقهی دو احتمال در مورد مفهوم ضمانت تسهیلات وجود دارد:

الف) نقل دین از ذمه به ذمه: در این حالت بدهی گیرنده تسهیلات از ذمه گیرنده به ذمه ضامن منتقل می شود. بر اساس این فرض اگر گیرنده تسهیلات در بازپرداخت بدهی سستی کند، بانک تنها می تواند به ضامن مراجعه کند.

ب) ذم ذمه به ذمه: بر اساس این فرض، ذمه گیرنده تسهیلات و ضامن به

ص: ۴۶۹

۱- (۱) به طور عمده دو شرط برای صحت ضمانت مطرح می شود: یکم. تنجیز: قرارداد ضمانت نمی تواند معلق به شرطی باشد. بنابراین اگر ضامن بگوید: «اگر مدیون بدهی خود را تا فلان مدت نپرداخت، من ضامن هستم»، این ضمانت باطل است. دوم. ثبوت دین: بدهی که در قرارداد ضمانت، ضمانت می شود باید قبل از قرارداد ضمانت بر عهده مضمون عنه ثابت شده باشد؛ پس اگر ضامن بگوید: «به فلان شخص قرض بده یا با او بیع نسیه انجام بده، من ضامن هستم»، صحیح نیست. (تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۲۵، به نقل از سیدعباس موسویان، فقه معاملات بانکی، ص ۱۰۷).

۲- (۲) .تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۲۵ و قانون مدنی، ماده ۶۴۸.

بدهی مشغول می شود. در این حالت بانک می تواند در صورت عدم بازپرداخت بدهی، هم به گیرنده تسهیلات و هم به ضامن مراجعه کند.

بر اساس مبانی فقهی شیعه، ضمانت به مفهوم نقل دین از ذمه به ذمه است. بر این اساس با تحقق قرارداد ضمان، بدهی از ذمه مضمون عنه (بدهکار اصلی) به ذمه ضامن منتقل می شود و مضمون عنه بریء الذمه می گردد، بلکه اگر ضمانت با اذن مضمون عنه باشد، ضامن بعد از پرداخت بدهی به مضمون له، حق رجوع به مضمون عنه خواهد داشت. (۱)

یکی از مشکلات موجود در زمینه ضمانت نامه های بانکی این است که تفاوتی معنادار میان اهداف، ماهیت و شرایط ضمانت بانکی و ضمان فقهی و حقوقی وجود دارد. در ضمانت های بانکی هدف انتقال بدهی نیست، بلکه فراهم کردن فضای امنیت و اطمینان است؛ به همین جهت باید قبل از به وجود آمدن بدهی و ثبوت آن محقق شود و ناظر به فرض تخلف مدیون اصلی است و قبل از احراز تخلف حق مراجعه به ضامن وجود ندارد.

ج) وثیقه های بانکی

دریافت وثیقه های بانکی از روش هایی است که بانک های اسلامی برای اطمینان از بازگشت تسهیلات استفاده می کنند. وثیقه های بانکی دارای انواع مختلفی اند. از آن جمله می توان به موارد زیر اشاره کرد:

الف) سند مستغلات و املاک؛

ب) اسناد مالی (اوراق مشارکت و اوراق سهام)؛

ج) چک و سفته.

ص: ۴۷۰

۱- (۱). تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۲۶ و ۲۷ و قانون مدنی ماده ۶۴۸.

گرچه وثیقه های بانکی می تواند اطمینان بیشتری با در بازپرداخت تسهیلات در پی آورد، محدودیت هایی برای متقاضیان-به ویژه افراد دارای توانایی مالی پایین- ایجاد می کند. برای رفع این مشکل مجلس شورای اسلامی در تاریخ ۲۷ خرداد ۱۳۸۰ طرحی را تصویب کرد که پس از تأیید شورای نگهبان با نام قانون عدم الزام سپردن وثیقه ملکی به بانک ها و دستگاه ها و سایر مؤسسات و شرکت های دولتی به منظور تسهیل امر سرمایه گذاری و ایجاد اشتغال بیشتر در طرح های تولیدی و صادراتی زمینه اجرایی یافت. این قانون در اواسط تیرماه همان سال از سوی وزارت اقتصاد و دارایی به بانک های کشور ابلاغ شد. در بند دوم این قانون آمده است که بانک باید از اخذ وثیقه ملکی خارج از طرح خودداری کند. وثایق نام برده در این قانون طیف گوناگونی از انواع دارایی فیزیکی (مادی) و مالی با درجات متفاوت- از جمله طلا، ارز، ضمانت نامه های بانکی، گواهی سپرده، اوراق مشارکت و چک یا سفته با ظهنویسی ضامن معتبر (۱)- را شامل می شود. (۲)

باید توجه داشت که بدون در نظر گرفتن سازوکار رقیب برای مدیریت بازگشت منابع نمی توان به صورت دستورالعملی بانک ها را از گرفتن وثیقه یا ضامن منع کرد. به همین خاطر علی رغم وضع قانون فوق، نقش وثیقه های بانکی، از جمله چک تضمینی در نظام بانکی جمهوری اسلامی پررنگ است.

تجربه بانک های اسلامی در مدیریت بازگشت منابع

در بررسی تجربه بانک های اسلامی در مدیریت بازگشت منابع ابتدا به

ص: ۴۷۱

-
- ۱- (۱). گفتنی است که طبق ماده ۱۳ قانون صدور چک مصوب ۵۵/۴/۱۶ و اصلاحات مصوب ۷۲/۸/۱۱ صدور چک به عنوان تضمین، تأمین اعتبار، مشروط، وعده دار، و سفیدامضا ممنوع است.
  - ۲- (۲). غلامحسین بزرگمنش، «بانک ها و وثایق غیرمنقول»، بانک و اقتصاد، ش ۲۰، ۱۳۸۰، ص ۱۳-۱۷.

بررسی وضعیت جریمه تأخیر در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران می پردازیم. در ادامه ابداعات برخی از بانک های اسلامی برای یافتن راه های جایگزین جریمه تأخیر مطرح می شود.

جریمه تأخیر در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران

اشاره

در نظام بانکی ایران افت وخیز فراوانی در موضوع جریمه تأخیر وجود داشته است. به طور عمده می توان میان چهار مرحله در این زمینه تفکیک نمود: (۱)

۱- الغای قوانین بهره تأخیر تأدیه قبل از انقلاب

پس از پیروزی انقلاب در پی استفتا از حضرت امام خمینی رحمه الله و شورای نگهبان تمامی قوانین و آیین نامه های مربوط به تأخیر تأدیه ملغی شد.

امام خمینی رحمه الله: «مبلغی که بابت تأخیر تأدیه گرفته می شود، ربا و حرام است». (۲)

شورای نگهبان: مطالبه مازاد بر بدهی بدهکار به عنوان خسارت تأخیر تأدیه چنانچه حضرت امام-مدظله- نیز صریحاً به این عبارت (آنچه به حساب دیر کرد تأدیه بدهی گرفته می شود، ربا و حرام است) اعلام نموده اند، جایز نیست و احکام صادره بر این مبنا شرعی نمی باشد. بنابراین مواد ۷۱۹ تا ۷۲۳ قانون آیین دادرسی حقوقی و سایر مواردی که به طور متفرق احتمالاً در قوانین در این رابطه موجود باشد، خلاف شرع انور است و قابل اجرا نیست (دبیر شورای نگهبان، لطف الله صافی). (۳)

ص: ۴۷۲

۱- (۱). این قسمت به طور عمده تلخیصی از فصل هفتم کتاب فقه معاملات بانکی نوشته سیدعباس موسویان است.

۲- (۲). مهرپور، مجموعه نظرات شورای نگهبان، ص ۱۹۲.

۳- (۳). همان، ص ۱۹۳.

۲- موافقت شورای نگهبان با جریمه تأخیر تأدیه

با توجه به مشکلاتی که حذف شرط جریمه تأخیر برای بانک ها ایجاد کرده بود، فقهای شورای نگهبان در پاسخ به نامه بانک مرکزی گنجاندن شرط «خسارت تأخیر تأدیه» به شرح زیر را در قراردادهای بانکی بی اشکال اعلام کردند.

در صورت عدم تسویه کامل بدهی ناشی از قرارداد تا سررسید مقرر، به علت تأخیر در تأدیه بدهی ناشی از این قرارداد از تاریخ سررسید تا تاریخ تسویه کامل بدهی، مبلغی به ذمه امضاکننده این قرارداد تعلق خواهد گرفت؛ از این رو وام و یا اعتبارگیرنده با امضای این قرارداد ملزم و متعهد می شود تا زمان تسویه کامل بدهی ناشی از این قرارداد، علاوه بر بدهی تأدیه نشده مبلغی معادل ۱۲٪ مانده بدهی برای هر سال نسبت به بدهی مذکور برحسب قرارداد، به بانک پرداخت نماید. به همین منظور وام و یا اعتبارگیرنده، ضمن امضای این قرارداد، به طور غیرقابل برگشت به بانک اختیار داد که از تاریخ سررسید تا تاریخ تسویه کامل بدهی، معادل مبلغ مورد قرارداد از حساب های وام و یا اعتبارگیرنده برداشت و یا به همان میزان از سایر دارایی های آن تملک نماید. اخذ مبلغ مقرر موضوع این ماده مانع تعقیب عملیات اجرایی برای وصول مطالبات بانک نخواهد شد. (۱)

بعد از تصویب قانون عملیات بانکداری بدون ربا در شهریور ۱۳۶۲، نظام بانکی با استناد به موافقت شورای نگهبان، متناسب با انواع قراردادهای بانکی ماده ای را به صورت شرط ضمن عقد در متن قراردادهای بانکی گنجاند که در نتیجه آن مشتری به مقتضای این شرط متعهد می شود در صورت تأخیر در پرداخت بدهی، مبلغ معادل ۱۲٪ اصل بدهی را به عنوان جریمه تأخیر به بانک بپردازد. (۲)

ص: ۴۷۳

۱- (۱). همان، ص ۱۹۶.

۲- (۲). البته بعدها نرخ جریمه با موافقت شورای نگهبان از ۱۲٪ به نرخ تسهیلات به اضافه ۶٪ تغییر یافت؛ به این معنا که اگر کسی برای مثال تسهیلاتی با نرخ ۱۴٪ گرفته باشد و در ادای آن تأخیر کند باید با نرخ ۲۰٪ تسویه نماید. ر.ک: فقه معاملات بانکی، فصل هفتم.

۳- موافقت مجمع تشخیص مصلحت با توسعه دریافت جریمه تأخیر

برخی از بانک ها با استناد به موافقت شورای نگهبان با درج شرط جریمه تأخیر، از مشتریان سابق نیز خسارت تأخیر تأدیه مطالبه کردند. شورای نگهبان در واکنش به این برخورد مخالف خود را به صورت زیر ابراز نمود.

با عنایت به فتوای صریح حضرت امام-مدظله-و اعلام های مکرر شورای نگهبان بر حرمت مبلغی که به عنوان خسارت تأخیر تأدیه دریافت می شود، برحسب شکایات متعدد که از سوی مقامات و افراد می رسد، بانک ها به عنوان تأخیر تأدیه نسبت به معاملاتتی که قبل از قانون جدید به طور ربوی انجام شده، از بدهکاران مطالبه خسارت دیرکرد می نمایند و جواز این حرام مسلم را رسماً به موافقت شورای نگهبان مستند می سازند، لازم است صریحاً به کلیه بانک ها دستور دهید که در مطالبه زاید بر مبلغ اصل بدهی به عنوان خسارت تأخیر تأدیه یا دیرکرد خودداری نمایند و افرادی که به شورای نگهبان این استناد واهی را داده اند، مورد مؤاخذة لازم قرار دهید و نتیجه را به شورای نگهبان اعلام فرمایید. (۱) دبیر شورای نگهبان، لطف الله صافی

با توجه به مشکلات بانک ها در وصول مطالبات سابقشان و عدم موافقت شورای نگهبان با اقدام آنها مشکل در مجمع تشخیص مصلحت نظام بررسی شد و مجمع در پنجم دی ماه ۱۳۶۸ مصوبه ای را با عنوان «قانون نحوه وصول مطالبات بانک ها» به شرح زیر به تصویب رساند.

ماده ۱. کلیه وجوه و تسهیلات مالی که بانک ها تا تاریخ اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا مصوب ۱۳۶۲/۶/۸ مجلس شورای اسلامی به اشخاص حقیقی و حقوقی تحت هر عنوان پرداخت نموده اند، اعم از آنکه قراردادی در این خصوص تنظیم شده یا نشده باشد و مقرر بوده

ص: ۴۷۴

است که بدهکار در سررسید معینه تسهیلات مالی و وجوه دریافتی را اعم از اصل و سود و سایر متفرعات مسترد دارد، بر اساس مقررات و شرایط زمان اعطای این وجوه و تسهیلات، قابل مطالبه و وصول است. کلیه محاکم دادگستری و مراجع قضایی و دوائر اجرای ثبت مکلفند طبق مقررات و شرایط زمان اعطای وجوه و تسهیلات، رسیدگی و نسبت به صدور حکم و وصول مطالبات بانک ها، اعم از اصل و هزینه ها و خسارات و متفرعات متعلقه (خسارت تأخیر تأدیه، جریمه عدم انجام تعهد و غیره) اقدام نمایند.

ماده ۲. در خصوص دعاوی که قبلاً راجع به مطالبات بانک ها نزد مراجع قضایی مطرح و منجر به صدور حکم شده است و هزینه ها و متفرعات و جریمه تأخیر تأدیه و جزای تخلف از شرط متعلقه که وصول آن به نفع بانک مورد لحوق حکم واقع نشده است، بانک ها می توانند تقاضای تصحیح حکم را از مرجع صادرکننده حکم بنمایند و مرجع صادرکننده حکم مکلف است وفق مقررات این قانون رسیدگی و احکام صادره را تصحیح نماید. مقررات این قانون در مورد دعاوی که در حال حاضر در محاکم مطرح و در حال رسیدگی است نیز اعمال می گردد.

تبصره - دوائر اجرای ثبت اسناد و املاک مکلفند بر اساس مفاد اسناد و قراردادهای تنظیمی بین بانک ها و مشتریان که منجر به صدور اجرائیه شده اعم از آن که عملیات اجرایی خاتمه پیدا کرده یا در جریان اجرا باشد، نسبت به وصول خسارت تأخیر تأدیه و سایر متفرعات و هزینه های مربوط طبق مقررات این قانون عمل نمایند. (۱)

این مصوبه در تاریخ ۱۳۶۸/۱۲/۱۳ به تأیید مقام معظم رهبری رسید و به اجرا گذاشته شد. (۲)

ص: ۴۷۵

۱- (۱). همان.

۲- (۲). همان.

۴- جواز دریافت خسارت تأخیر تأدیه برای دارندگان چک

در ادامه این روند، در سال ۱۳۷۴ حکم جواز دریافت خسارت تأخیر بر اساس حکم دادگستری استان تهران به چک های بانکی هم تسری داده شد. این امر با مخالفت فقهای شورای نگهبان مواجه شد و شورا ماده ۱۲ قانون چک مصوب ۱۳۷۲ را نسخ کرد. (۱) برای حل اختلاف، مسئله به مجمع تشخیص مصلحت ارجاع شد. مجمع برای جبران خسارت و تأمین هزینه ها، در تاریخ ۱۳۷۶/۳/۱۰ تبصره ای به ماده ۲ قانون چک ملحق کرد:

دارنده چک می تواند محکومیت صادرکننده را نسبت به پرداخت کلیه خسارت و هزینه های وارد شده که مستقیماً به طور متعارف در جهت وصول طلب خود از ناحیه وی متحمل شده است، اعم از آن که قبل از صدور حکم یا پس از آن باشد، از دادگاه تقاضا نماید. در صورتی که دارنده چک جبران خسارت و هزینه های مزبور را پس از صدور حکم درخواست کند باید درخواست خود را به همان دادگاه صادرکننده حکم تقدیم نماید.

ابهام این تبصره نسبت به برخی خسارت ها به ویژه خسارت تأخیر تأدیه موجب شد محاکم از مجمع تشخیص مصلحت نظام استفسار نمایند و این مجمع در تاریخ ۱۳۷۷/۹/۲۱ با تصویب ماده واحده ای به تفسیر آن تبصره پرداخت:

«ماده واحده: منظور از عبارت «کلیه خسارت و هزینه های وارد شده...» مذکور در تبصره الحاقی به ماده (۲) قانون اصلاح موادی از قانون صدور چک مصوب ۱۳۷۶/۳/۱۰ مجمع تشخیص مصلحت نظام، خسارت تأخیر تأدیه بر مبنای نرخ تورم از تاریخ چک تا زمان وصول آن که توسط بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران اعلام شده و هزینه های دادرسی و حق الوکاله بر اساس تعرفه های قانونی است.

ص: ۴۷۶

۱- (۱). خسارت تأخیر تأدیه، آسیب شناسی فقهی قوانین، هدایت نیا، ص ۲۱۴.

در تاریخ ۱۳۸۲/۶/۲ بار دیگر قانون چک اصلاح شد و موادی از آن تغییر یافت. ماده ۴ قانون جدید ناظر به مسئله خسارت تأخیر تأدیه است که به دنبال جمع بین نظر مجمع تشخیص مصلحت و قانون چک سابق است. متن ماده ۴ از این قرار است: (۱) عبارت «از قرار صدی دوازده در سال» از ماده (۱۱) قانون صدور چک مصوب ۱۳۵۵/۴/۱۶ حذف و مفاد زیر به عنوان تبصره به آن اضافه می گردد:

تبصره- میزان خسارت و نحوه احتساب آن بر مبنای قانون الحاق یک تبصره به ماده (۲) قانون اصلاح موادی از قانون صدور چک- مصوب ۱۳۷۶/۳/۱۰ مجمع تشخیص مصلحت نظام- خواهد بود. (۲)

۵- جواز دریافت خسارت تأخیر تأدیه برای همه طلبکاران

در گام نهایی، با تصویب مجلس و تأیید شورای نگهبان، موضوع دریافت خسارت تأخیر تأدیه از دارندگان چک به همه طلبکاران تعمیم داده شد. این موضوع در قالب ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی گنجانده شد:

در دعای که موضوع آن دین و از نوع وجه رایج بوده و با مطالبه داین و تمکن مدیون، مدیون امتناع از پرداخت نموده، در صورت تغییر فاحش شاخص قیمت سالانه از زمان سررسید تا هنگام پرداخت و پس از مطالبه طلبکار، دادگاه با رعایت تناسب تغییر شاخص سالانه- که توسط بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران تعیین می گردد- محاسبه و مورد حکم قرار خواهد داد، مگر این که طرفین به نحو دیگری مصالحه نمایند.

ص: ۴۷۷

-
- ۱- (۱). روزنامه رسمی، مورخ ۱۳۸۲/۷/۹، ص ۲.
  - ۲- (۲). شایان ذکر است بعد از الحاق تبصره به ماده ۲ و تفسیر آن از سوی مجمع تشخیص مصلحت نظام در تاریخ ۱۳۷۶/۳/۱۰، این تبصره لازم الاجرا و در محاکم به جریان گذاشته شد. ر.ک: فقه معاملات بانکی، فصل هفتم.

همان گونه که مشاهده می شود، این ماده قانونی به صورت عام شامل تمام قراردادهای بانکی و غیربانکی، قراردادهای بانکی قبل از تصویب قانون عملیات بانکی بدون ربا و پس از آن، طلبکاران دارنده چک و غیر آنان می شود؛ هرچند از نظر محتوا دارای نکاتی است که از جزمیت و عملیاتی بودن قانون می کاهد و موضوعاتی چون «مطالبه داین»، «تمکن مدیون» و «تغییر فاحش» نیاز به اثبات داشته و چه بسا خود منشأ اختلاف و نزاع می شوند.

جعبه ۳.۱۳: روند شکل گیری مقررات جریمه و خسارت تأخیر تأدیه در جمهوری اسلامی ایران

۱. با تأیید شورای نگهبان (مورخ ۱۳۶۱/۱۱/۲۸) دریافت مبلغی به عنوان جریمه تأخیر تأدیه، در قراردادهای بانکی، در صورتی که به عنوان شرط ضمن عقد، در متن قرارداد آمده باشد، مجاز است.

۲. مطابق مصوبه مجمع تشخیص مصلحت نظام (مورخ ۱۳۶۸/۱۰/۵) بانک ها می توانند از قراردادهای بانکی سابق بر قانون عملیات بانکداری بدون ربا (که در متن قرارداد آنها جریمه تأخیر نیامده است)، در صورت تأخیر در پرداخت، خسارت تأخیر تأدیه دریافت کنند.

۳. مطابق آخرین اصلاح قانون چک (مصوب ۱۳۸۲/۲/۶) دارنده چک می تواند بر مبنای نرخ تورم اعلام شده از طرف بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران از بدهکار خسارت تأخیر تأدیه بگیرد.

۴. طبق ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی (مصوب ۱۳۷۹/۱/۲۱) طلبکار می تواند به اندازه نرخ تورم، خسارت تأخیر تأدیه دریافت کند، مشروط بر این که دین را مطالبه کند و بدهکار با وجود تمکن از پرداخت امتناع کند و نرخ تورم فاحش باشد.

۵. مطابق تأیید شورای نگهبان (مورخ ۱۳۶۶/۱۰/۲۴) جایز است از دولت ها، مؤسسات، شرکت ها و اشخاص خارجی که بر حسب مبانی عقیدتی خود دریافت بهره و خسارت تأخیر تأدیه را ممنوع نمی دانند، بهره و خسارت تأخیر تأدیه گرفت. (۱)

ص: ۴۷۸

برخی از بانک های اسلامی برای مدیریت بازگشت منابع، سازوکارهای ابداعی را به کار گرفته اند. برای نمونه بانک اسلامی اردن با ایجاد صندوق بیمه دوجانبه تلاش نموده که از بدهکاران ضعیف حمایت کند. در بانک «گرامین» بنگلادش نیز از راهکار ضمانت گروهی استفاده شده است.

الف) صندوق بیمه دوجانبه

بانک اسلامی اردن در سمت و سوی خدمات اجتماعی و بر اساس ماده ۸ قانون خود، (۱) در سال ۱۹۹۴ صندوق بیمه دوجانبه (۲) را برای بدهکاران بانک تأسیس نمود. (۳) این صندوق به منظور حمایت از بدهکاران ضعیف بانک تشکیل شد (۴) و وسیله ای برای جلوگیری از ضایع شدن اعتبارات پرداختی از سوی بانک و همچنین راهی برای کمک به افرادی است که از پرداخت بدهی خود به بانک ناتوانند. (۵) منبع مالی این صندوق از مبالغ پرداخت شده مشترکان، مبلغی که شورای اداری بانک سالانه از سهم سود سهام داران به صورت تبرعی می پردازد، عواید سرمایه گذاری اموال صندوق و بالاخره اموال دیگری که مدیرکل بانک با آن موافقت می کند، تأمین می شود. (۶) چگونگی فعالیت و برخی از مقررات این

ص: ۴۷۹

-
- ۱- (۱). قانون البنك الاسلامی الاردنی...، همان، ماده ۸، بند الف، ص ۹.
  - ۲- (۲). صندوق التأمین التبادلی لمديني البنك.
  - ۳- (۳). البنك الاسلامی الاردنی...، التقرير السنوی الخامس عشر (۱۴۱۴ ق/ ۱۹۹۳ م)، ص ۱۸.
  - ۴- (۴). همان، التقرير السنوی الثامن عشر (۱۴۱۷ ق/ ۱۹۹۶ م)، ص ۲۱.
  - ۵- (۵). عبدالله عبدالمجيد المالکی، همان، ص ۲۵۲.
  - ۶- (۶). البنك الاسلامی الاردنی...، التقرير السنوی الخامس عشر (۱۴۱۴ ق/ ۱۹۹۳ م)، ص ۱۸.

صندوق را می توان در بندهای زیر خلاصه کرد: (۱)

۱. عضویت در این صندوق برای اشخاصی که از سوی بانک تأمین مالی شده اند، الزامی است. این افراد باید تمام بدهی خود به بانک را از این طریق بیه کنند.

۲. هنگامی که مشتری تمام بدهی اش را که بیه کرده، بپردازد؛ ارتباطش با صندوق خاتمه می یابد و در صورت دریافت تسهیلات جدید از بانک، موظف به عضویت مجدد در این صندوق است.

۳. اقساط بیه پرداختی از سوی مشترکان به منزله پرداخت تبرعی (مجانی) محسوب می شود و مشترک یا ورثه او حق مطالبه و استرداد آن را ندارد.

۴. اشتراک در صندوق مختص به اشخاص حقیقی است و مبلغ بدهی بیه شده نباید از ۲۰ هزار دینار بیشتر باشد. البته مدیرکل بانک می تواند با بیه شدن شرکت ها و مؤسسات و همچنین تجاوز از حداکثر مبلغ بدهی بیه شده موافقت کند.

۵. مبالغ پرداختی به عنوان بازپرداخت بدهی مشترکان محسوب می شود و هیچ پرداخت نقدی به آنها صورت نمی گیرد.

۶. خسارت پرداخت شده در این قالب نمی تواند از ۵۰ درصد کل بدهی بیه شده فراتر رود و مبلغ آن نیز حداکثر پنج هزار دینار است.

۷. بنابر مقررات صندوق، موارد پرداخت خسارت از سوی صندوق عبارتند از: فوت مشترک، ناتوانی جسمانی دائمی و بالآخره ناتوانی او از بازپرداخت بدهی اش به دلیل قطع منابع درآمدی فرد به مدت حداقل یک سال و نبود شیء تحت تملک وی تا بتواند با فروش آن بدهی اش را بپردازد و امیدی نیز به ایجاد منبع درآمدی در سال آینده نباشد تا بتواند بدهی اش را از آن پرداخت کند. البته در موارد فوت مشترک،

ص: ۴۸۰

شرط استفاده از این تسهیلات آن است که ورثه مابقی بدهی متوفی را بپردازند یا ترتیب پرداخت آن را به شکل مورد قبول بانک، با ارائه ضمانت های کافی فراهم کنند.

۸. مدیرکل بانک می تواند تمام یا بخشی از مبالغ این صندوق را نزد مراکز تأمین اجتماعی که طبق مضاربه شرعی فعالیت می کنند، بیمه نماید.

گفتنی است که صندوق در اوایل سال ۱۹۹۷ و پس از تأسیس شرکت بیمه اسلامی اردن، قراردادی را با این شرکت منعقد کرد که بر اساس آن شرکت بیمه اسلامی اردن بخشی از ریسک های پرداخت اقساط مشترکان صندوق را به عهده می گیرد. (۱)

(ب) ضمانت گروهی

بانک گرامین (۲) برای مدیریت بازگشت منابع با از میان بردن نیاز به وثیقه، نظام بانک داری مبتنی بر اعتماد و اطمینان دوطرفه ای را ایجاد کرده که در آن از شیوه ضمانت گروهی استفاده می شود. این شیوه در مورد گروه های روستایی فقیری به کار می رود که در مورد آنها امکان استفاده از سایر نهادهای رسمی و غیررسمی وجود ندارد. در این شیوه بانک مشتریان را در گروه هایی حداقل ۱۰ نفره سازماندهی می کند. اعضای گروه ها برحسب معیارهایی مانند همگن بودن از نظر وضعیت اقتصادی، داشتن سلامت فیزیکی و سرپناه و قرارداد داشتن در محدوده سنی معین (نه خیلی پیر، نه چندان جوان) انتخاب می شوند. معمولاً تمام گروه ها در همه برنامه ها انتخابات رسمی دارند که این روند منافع همه اعضا را تأمین می کند. اعضای این مؤسسات را افراد فقیر و نیازمند تشکیل می دهند؛ به طوری که طبق آمار تنها ۱۰

ص: ۴۸۱

۱- (۱). البنك الاسلامی الاردنی...، التقرير السنوی التاسع عشر (۱۴۱۸ ق/ ۱۹۹۷ م)، ص ۲۱.

۲- (۲). Grameen Bank.

درصد اعضا را افراد غیر نیازمند (متوسط یا ثروتمند) تشکیل می دهند. (۱)

در این مدل، یک واحد بانکی، متشکل از مدیر و تعدادی کارمند است که در ناحیه ای معین ۱۵ تا ۲۲ روستا را پوشش می دهد. مدیر و کارکنان از آغاز فعالیت خود با بازدید از روستاها ضمن آشنایی با آنها مشتریان بالقوه آتی خود را شناسایی می کنند. گروه ها از ۵ قرض گیرنده بالقوه تشکیل شده و در نخستین مرحله تنها دو نفر از آنها واجد شرایط دریافت وامند. گروه برای مدت یک ماه تحت نظارت کامل قرار می گیرد تا هماهنگی آن با قوانین و مقررات بانک تأیید شود. تنها در صورتی که دو وام گیرنده نخستین توانسته باشند اصل و سود وام خود را در یک دوره ۵۰ هفته ای پردازند، سایر اعضا واجد شرایط دریافت وام خواهند بود. (۲)

امکان شیوه رتبه بندی اعتباری

یکی از شیوه هایی که می توان در بانک های اسلامی برای مدیریت بازگشت منابع استفاده نمود، رتبه بندی گیرندگان تسهیلات است. بر اساس این طرح می توان مشتریان بانک ها را از نظر خوش حسابی رتبه بندی کرد. برخی از

ص: ۴۸۲

۱- (۱). علی صالح زاده و صالح قویدل، چالش های تأمین مالی خرد روستایی در ایران، فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه، ش ۴۹، ص ۱۴۸.

۲- (۲). برای آشنایی با شیوه عملکرد بانک گرامین به منابع زیر مراجعه نمایید: ابوالقاسم شریف زاده، «تجربه بانک گرامین در زمینه ساماندهی اعتبارات روستایی»، اطلاعات سیاسی-اقتصادی، ش ۲۳۵ و ۲۳۶، ص ۲۲۸-۲۳۴؛ علی حسن زاده، و صالح قویدل، «چالش های تأمین مالی خرد روستایی در ایران»، فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه، ش ۴۹، ص ۱۳۸۴، ص ۱۴۱-۱۶۸. بهاءالدین نجفی، «تأمین مالی خرد، تجربه های جهانی و امکانات توسعه در ایران»، فصلنامه بانک و کشاورزی، ش ۲۶، ص ۷۹-۱۰۲.

سازوکارهای اجرایی در رتبه بندی مشتریان به شرح زیر است:

الف) مشتریان بانک ها بر اساس عملکرد پیشینشان در معامله با بانک به چهار گروه الف، ب، ج و د تقسیم می شوند.

ب) با افزایش رتبه اعتباری هر فرد وی می تواند از تسهیلات بیشتری برخوردار شود.

ج) در صورتی که فرد بدون عذر از پرداخت تسهیلات سر باز زند، از دریافت تمام تسهیلات بانکی محروم می شود.

خلاصه

۱. بانک های اسلامی همانند بانک های متعارف با ریسک عدم بازپرداخت بدهی ها روبه رویند.

۲. بانک های اسلامی به طور خاص با ریسک بازاری در موارد قراردادهای تأمین مالی، چون فروش اقساطی و سلف مواجهند.

۳. بانک های متعارف برای مدیریت بازگشت منابع از ابزارهایی چون اعتبارسنجی مشتری، وثیقه های بانکی و ضمانت، نظارت بر وضع مالی گیرنده، مراجعه به محاکم قضایی، تمدید بدهی و زیان دیرکرد استفاده می کنند.

۴. بانک های اسلامی به طور عمده با استفاده از جریمه تأخیر، وثیقه و ضمانت بانکی سعی در تشویق گیرندگان تسهیلات به بازپرداخت آن است.

۵. در مورد جواز جریمه تأخیر اختلافاتی بین فقها وجود دارد.

۶. برخی از بانک های اسلامی با استفاده از شیوه هایی چون صندوق بیمه دوجانبه و ضمانت گروهی در کاستن ریسک های اعتباری کوشیده اند.

جریمه تأخیر: مبلغی که گیرنده تسهیلات در مقابل تأخیر در بازپرداخت مطالبات بانک به عنوان جریمه می پردازد.

وجه الالتزام: مبلغی که مشتری به دلیل عدم رعایت مفاد قرارداد با بانک ملزم به پرداخت آن است.

وثیقه بانکی: اسنادی که گیرندگان تسهیلات برای تضمین بازپرداخت بدهی شان نزد بانک گرو می گذارند.

ضمانت: قراردادی است که به موجب آن، شخص بدهی گیرنده تسهیلات از بانک را به عهده می گیرد.

مُعسر: کسی که توانایی بازپرداخت بدهی اش به بانک را نداشته باشد.

بیمه تسهیلات: قراردادی که به موجب آن شرکت بیمه یا هر نهاد دیگری متعهد می شود که در صورت نکول گیرنده

تسهیلات از بازپرداخت بدهی، پرداخت آن را به عهده بگیرد.

پرسش

۱. بانک های متعارف برای مواجهه با ریسک عدم بازپرداخت بدهی ها از چه سازوکارهایی استفاده می کنند؟

۲. آیا جریمه تأخیر را می توان از نظر فقهی مجاز دانست؟

۳. سازوکار صندوق بیمه تبادلی را توضیح دهید.

۴. بانک اسلامی گرامین چگونه بر مشکل فقدان وثیقه در تأمین مالی خرد غلبه کرده است؟

۵. آیا می توان با رتبه بندی مشتریان بانک های اسلامی از ریسک های اعتباری کاست؟

۱. بررسی تجربه بانک های اسلامی در مواجهه با مشکل تأخیر در بازپرداخت تسهیلات؛
۲. سازوکارهای مهندسی بازگشت منابع در بانک داری اسلامی؛
۳. تفاوت فقهی وجه الالتزام و جریمه تأخیر؛
۴. شاخص های تعیین معسر در بانک داری اسلامی.

منابع پیشنهادی

۱. رضایی، مجید، «بررسی فقهی جریمه تأخیر تأدیه»، اقتصاد اسلامی، ش ۶، ۱۳۸۰.
۲. موسویان، سیدعباس، طرح تحول نظام بانکی، پیوست ۱۳ و ۱۴.
۳. توکلی، محمدجواد، «بررسی توزیع سود سپرده ها در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران (۷۹-۱۳۶۳ ش)»، معرفت، ش ۵۳.
۴. سعیدی، عبدالله، الربا فی المعاملات المصرفیه المعاصره، ج ۲، دار طیبه، ریاض، ۱۴۲۱ق.
۵. بزرگ منش، غلامحسین، «بانک ها و وثایق غیرمنقول»، بانک و اقتصاد، ش ۲۰، ص ۱۳-۱۷.
۶. تسخیری، محمدعلی، «شرط کیفی مالی در بانک داری بدون ربا»، ترجمه محمود عیسوی، فقه اهل بیت فارسی، ش ۳۵.
۷. کدخدایی، حسین، «پدیده ریسک در بانک داری اسلامی»، بانک و اقتصاد، ش ۱۶، ص ۱۴-۲۱.

۱. ابو غده، عبدالستار، الجوانب الفقهيه لتطبيق المراهجه في المجتمع المعاصر، «خطه الاستثمار في البنوك الاسلاميه الجوانب التطبيقيه القضايا و المشكلات»، ندوه عقدت في عمان ۲۰-۲۵ شوال ۱۴۰۷ ق، عمان، منشورات المجمع الملكي لبحوث الحضاره الاسلاميه، ۱۹۹۰ م.
۲. اتحاد الدولی للبنوك الاسلاميه، الموسوعه العلميه و العمليه للبنوك الاسلاميه، الجزء الخامس، الجزء الشرعي، الطبعة الاولى، مطابع الاتحاد الدولي للبنوك الاسلاميه، قاهره، ۱۹۸۲ م.
۳. اداره آموزش و مطالعات نیروی انسانی، پرسش و پاسخ ها پیرامون بانک داری اسلامی از آیه الله رضوانی، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۷۶.
۴. اداره بررسی های اقتصادی، بررسی تحولات اقتصادی کشور طی سال های ۶۱۱۳۶۹، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۷۳.
۵. -، خلاصه تحولات اقتصادی کشور در سال های ۱۳۷۱۷۷، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۷۱ تا ۱۳۷۸.
۶. -، گزارش اقتصادی و ترازنامه سال ۱۳۷۰ بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۷۱.
۷. اداره مطالعات و سازمان های بین المللی، بررسی وضعیت سیاست اقتصادی و سیستم بانکی کشور اردن، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، تهران.
۸. اسماعیل البیلی، حسن محمد، التخریج الشرعی لصنع التمويل الاسلامیه، صیغ تمويل التنمیه فی الاسلام، تحریر فخری حسین عزّی، الطبعة الاولى، المعهد الاسلامی للبحوث و التدرب، جدّه، ۱۹۹۵ م.

۹. اشفعی، محمدصادق و سعید شیخانی، کارت های بانکی و چگونگی کاربرد آن در جمهوری اسلامی ایران، مؤسسه تحقیقات پولی و بانکی، تهران، ۱۳۷۷.
۱۰. اقبال، منور و دیگران، التحديات التي تواجه العمل المصرفي، المعهد الاسلامي للبحوث و التدريب، جده، ۱۹۹۸ م.
۱۱. -، چالش پیش روی بانک داری اسلامی، ترجمه حسین میسمی و مسلم بمانپور، انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ۱۳۸۷.
۱۲. امین، حسن عبدالله، الودائع النقدية و استثمارها في الاسلام، دارالشروق، جده، ۱۹۸۳ م.
۱۳. امین، حسن، المضاربه الشرعيه و تطبيقاته الحديثه، الطبعة الثانيه، المعهد الاسلامي للبحوث و التدريب، جده، ۱۹۹۳ م.
۱۴. آدامز، نظیق ج. و عبدالقادر توماس، صکوک، الگوهای ساختار بندی، انتشار و سرمایه گذاری، انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ۱۳۸۸.
۱۵. بابکر احمد، عثمان، تمويل القطاع الصناعي وفق صيغ الاسلاميه، تجربه بعض المصارف السودانيه، المعهد الاسلامي للبحوث و التدبیب، جده، ۱۹۹۷ م.
۱۶. بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره)، جده.
۱۷. بانک ملی ایران، قرارداد اجاره به شرط تملیک، قرارداد جعاله مسکن در قبال تعهد شخص ثالث، قرارداد خرید سلف، قرارداد فروش اقساطی، قرارداد قرض الحسنه اعطایی، قرارداد مشارکت بدنی بازرگانی داخلی، قرارداد مضاربه داخلی.
۱۸. البدور، راضی، اقتصاديات عقود المشاركه في الارباح و القضايا النظرية، «خطه الاستثمار في البنوك الاسلاميه الجوانب التطبيقية القضايا و المشكلات»، ندوه عقدت في عمان ۲۵-۲۰، شوال ۱۴۰۷ ق، منشورات المجمع المكي لبحوث الحضاره الاسلاميه، عمان، ۱۹۹۰ م.
۱۹. بروجردي، مصطفى، مضاربه از نظر فقهای شیعه، قم: دارالکتب الاسلاميه، ۱۳۷۳.
۲۰. البنك المركزي الاردني (دايره الابحاث و الدراسات)، بيانات احصائيه سنويه، عمان، سنوات ۱۹۹۶، ۹۸ و ۹۹.
۲۱. البنك الاسلامي الاردني للتمويل و الاستثمار، قانون البنك الاسلامي الاردني للتمويل و الاستثمار.

٢٢.- النظام الداخلى لشركة البنك الاسلامى الاردنى للتمويل و الاستثمار العامه المحدوده، مطبعه الشرق و مكنتها، عمان.

٢٣.- عقد التأسيس و النظام الاساسى، مطبعه الشرق و مكنتها، عمان.

٢٤.- نشره اعلاميه رقم ١١، البنك الاسلامى الاردنى بوصله الاهتداء للحسينين فى الدنيا و الاخره، البنك الاسلامى الاردنى للتمويل و الاستثمار، عمان.

٢٥.- التقارير السنويه لسنوات، ١٩٩٨-١٩٨٠.

٢٦.- بهمند، محمد و محمود بهمنى، بنك دارى داخلى (تجهيز منابع پولى)، چاپ چهارم، مؤسسه بانكدارى ايران، تهران، ١٣٧٢.

٢٧.- بهمنى، محمود و مهدى غفارى، اصول بنك دارى، مؤسسه على بنك دارى ايران، تهران، ١٣٨٤.

٢٨.- بيهقى، محمود، بنك دارى اسلامى در زمينه كاربرى و از دیدگاه فقهى و حقوقى، اداره آموزش مطالعات نيروى انساني بنك مركزى جمهورى اسلامى ايران، تهران، ١٣٦٧.

٢٩.- پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامى، اقتصاد اسلامى، ش ٣٥.

٣٠.- اقتصاد اسلامى، ش ١٦، ١٣٨٣.

٣١.- اقتصاد اسلامى، ش ٣٠.

٣٢.- اقتصاد اسلامى، ش ٦، ١٣٨٠.

٣٣.- توتونچيان، ايرج، اقتصاد پول و بنك دارى، مؤسسه تحقيقات پولى و بانكى، تهران، ١٣٧٥.

٣٤.- پول و بنك دارى اسامى و مقايسه آن با نظام سرمايه دارى، توانگران، تهران، ١٣٧٩.

٣٥.- تيسير، عبدالجابر، الاقتصاد الاردنى فى اطار السيناريوهات المحتمل للتكتل الاقليمى، «الاقتصاد الاردنى فيا طاره الاقليمى و الدولى، اوراق مؤتمر»، تحرير عزيز خالد الوزنى و حسين ابورمان، دار سندباد للنشر، عمان، ١٩٩٦ م.

٣٦.- جدى الهيتى، عبدالرزاق رحيم، المصارف الاسلاميه بين النظرية و التطبيق، الطبعة الاولى، دار اسامه، عمان، ١٩٩٨ م.

٣٧.- جزيرى، عبدالرحمن، الفقه على المذاهب الاربعه، المجلد الثانى و الثالث، داراحياء التراث العربى، بيروت، ١٩٨٦ م.

۳۸. جواهری، حسن محمد تقی، الربا فقہیاً و اقتصادياً، مطبعه خیام، قم، ۱۴۰۵ ق.

۳۹. چپرا، محمد عمر، نحو نظام نقدی عادل: دراسه للنقود و المصارف و السياسه النقدیه فی ضوء الاسلام، دار البشیر، عمان، ۱۴۱۰ ق.

۴۰. حبیبیان نقیبی، مجید، قرض الحسنه و راهبردهای توسعه اقتصادی، انتشارات وزارت امور اقتصادی و دارایی (معاونت امور اقتصادی)، تهران، ۱۳۸۲.

۴۱. حرّ عاملی، محمد حسن، وسائل الشیعه، مؤسسه آل البیت لاحیاء التراث، ۱۳۷۲.

۴۲. حسنین، فیاض عبدالمنعم، بیع المرابحه فی المصارف الاسلامیه، المعهد العالمی للفکر الاسلامی، قاهره، ۱۹۹۶ م.

۴۳. حسین زاده بحرینی، محمد حسین، بررسی فقہی و اقتصادی سود تضمین شده (علی الحساب) در سیستم بانک داری بدون ربا (پایان نامه کارشناسی ارشد)، دانشگاه علامه طباطبائی رحمه الله، ۱۳۷۴.

۴۴. حسینی شیرازی، الفقه، کتاب المضاربه، مطبعه سیدالشهداء، قم.

۴۵. -، محمد، الفقه، کتاب الشركه و المزارعه و المساقات، مطبعه سیدالشهداء، قم.

۴۶. حسینی، سید محمد رضا، قانون مدنی در رویه قضایی، مجد، چاپ سوم، تهران، ۱۳۸۳.

۴۷. الحکیم، سید محسن الطباطبائی، مستمسک العروه الوثقی، دار احیاء التراث العربی، الطبعة الثالثه، بیروت، ۱۳۹۱ ق.

۴۸. حلّی، حسن بن یوسف، مختلف الشیعه، ج ۵، الطبعة الاولى، مؤسسه النشر الاسلامی، قم، ۱۴۱۵ ق.

۴۹. حمود، سامی، تطویر الاعمال المصرفیه بما یتفق و الشریعه الاسلامیه، مطبعه الشرق و مکتبتها، الطبعة الثانيه، عمان، ۱۹۸۲ م.

۵۰. خوئی، ابوالقاسم، مبانی العروه الوثقی، منشورات مدرسه دارالعلم، قم، ۱۴۰۹ ق.

۵۱. دانشگاه مفید، نامه اقتصادی، ۶۰، ج ۳، ش ۱.

۵۲. داودی، پرویز و حسین صمصامی، اقتصاد پول و بانک داری، مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ۱۳۸۸.

۵۳. ذوقی، حسن، تبیین ویژگی و جایگاه اوراق مشارکت در اقتصاد ایران، مؤسسه تحقیقات پولی و بانکی، تهران، ۱۳۷۶.
۵۴. ربیعہ، سعود محمد، تحول المصرف الربوی إلى مصرف اسلامی و مقتضیاتہ، الجزء الاول، منشورات مرکز المخطوطات و التراث و الوثائق، کویت، ۱۹۹۲ م.
۵۵. رجایی، محمد، بررسی توانایی عقود اسلامی در تأمین اهداف و وظایف اساسی سیستم بانکی (پایان نامه کارشناسی ارشد اقتصاد)، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ۱۳۷۵.
۵۶. رجایی، مهدی، طراحی ابزارهای مالی در نظام مالی بدون ربا (پایان نامه کارشناسی ارشد اقتصاد)، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ۱۳۷۵.
۵۷. سائح، عبدالحمید، احکام العقود و البيوع فی الفقه الاسلامی، مطبعه الشرق و مکتبتها، الطبعة الثانية، عمان، ۱۹۸۶ م.
۵۸. سائح، عبدالحمید، الفتاوی الشرعیه، الجزء الاول، مطبعه المؤید، الطبعة الاولى، عمان، ۱۹۹۴ م.
۵۹. -، الفتاوی الشرعیه، الجزء الثاني، مطبعه لیث، عمان، ۱۹۸۷ م.
۶۰. -، حول الاقتصاد الاسلامی، مطبعه الشرق و مکتبتها، عمان.
۶۱. سعیدی، عبدالله، الربا فی المعاملات المصرفیه المعاصره، ج ۲، دارطیبه، ریاض، ۱۴۲۱ ق.
۶۲. شافعی، محمد بن ادریس (امام شافعی)، الام، مکتبه الکلیات الازهریه، الطبعة الاولى، قاهره، ۱۹۶۱ م.
۶۳. شلبی، اسماعیل عبدالرحیم، الجوانب القانونیه لتطبیق عقدی المرابحه و المضاربه، «خطه الاستثمار فی البنوك الاسلامیه الجوانب التطبیقيه القضایا و المشکلات»، ندوه عقدت فی عمان ۲۵-۲۰ شوال ۱۴۰۷ ق.، عمان، منشورات المجمع الملكي لبحوث الحضاره الاسلامیه، ۱۹۹۰ م.
۶۴. شمع ریزی، حمید، بانک داری بدون ربا در جمهوری اسلامی پاکستان (پایان نامه کارشناسی ارشد اقتصاد)، دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۷۰.
۶۵. شیخ انصاری، مرتضی، المکاسب، مطبوعات دینی، قم، ۱۳۶۶.

۶۶. صدر، سید محمد، ماوراء الفقه، ج ۳، دار الاضواء، بیروت، ۱۴۲۰.

۶۷. -، ماوراء الفقه، ج ۴، بیروت، دار الاضواء، ۱۴۱۳ ق.

۶۸. -، البنك اللاربوی فی الاسلام، مکتبه جامعه النقی العامه، کویت.

۶۹. صدر، سید کاظم و همکاران، بانک داری اسلامی، انتشارات زعیم، تهران، ۱۳۸۸.

۷۰. صمصامی، حسین و پرویز داودی، به سوی حذف ربا از نظام بانکی، تهران: دانایی و توانایی، ۱۳۸۹.

۷۱. الطباطبائی الیزدی، السید محمد کاظم، العروه الوثقی، ج ۲، الدار الاسلامیه، الطبعة الاولى، بیروت، ۱۹۹۰ م.

۷۲. الطوسی، ابی جعفر محمد بن الحسن، کتاب الخلاف، ج ۳، الطبعة الجدیده، مؤسسه النشر الاسلامی، قم، ۱۴۱۱ ق.

۷۳. عبدالعزیز شحاده، موسی، خطه الاستثمار فی البنوك الاسلامیه الجوانب التطبيقیه القضایا و المشکلات، ندوه عقدت فی عمان ۲۵-۲۰ شوال ۱۴۰۷ ق، منشورات المجمع الملکی لبحوث الحضاره الاسلامیه، عمان، ۱۹۹۰ م.

۷۴. عبداللطیف مشهور، امیره، الاستثمار فی الاقتصاد الاسلامی، مکتبه مدبولی، قاهره، ۱۹۹۱ م.

۷۵. عبداللهی، محمود، مبانی فقهی اقتصاد اسلامی، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۳۷۱.

۷۶. عبدالمجید المالکی، عبدالله، الموسوعه فی تاریخ الجهاز المصرفی الاردنی، البنك الاسلامی الاردنی، عمان، ۱۹۹۶ م.

۷۷. عیوض لو، حسین و مرتضی بکی حسکویی، (ترجمه و ویرایش)، مبانی فقهی - اقتصادی بانک داری و تأمین مالی اسلامی، انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ۱۳۸۸.

۷۸. فیاض، محمد اسحاق، بانک از نگاه اسلام، ترجمه: محمد جواد برهانی، مؤسسه کتاب بوستان، چاپ اول، قم، ۱۳۸۹.

۷۹. قحف، منذر، مسائل کنونی پول، بانک و مشارکت در شرکت ها (گزارشی از همایش بانک توسعه اسلامی)، ترجمه غلامرضا مصباحی مقدم، انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ۱۳۸۵.

۸۰. قلعای، غسان، المصارف الاسلامیه ضروره عصریه لماذا و کیف، دارالمکتبی، دمشق، ۱۹۹۸ م.

۸۱. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، اسوه، چاپ دوم، تهران، ۱۳۷۲.
۸۲. مجتهد، احمد و علی حسن زاده، پول و بانک داری و نهادهای مالی، پژوهشکده پولی و بانکی، چاپ اول، ۱۳۸۴.
۸۳. محمدی، ولی الله، بانک داری، بانک و عملیات بانکی، انتشارات کتابخانه فروردین، چاپ سوم، تهران، ۱۳۷۷.
۸۴. مروارید، علی اصغر، سلسله ینابیع الفقهیه، موسسه الفقه الشیعه، بیروت، ۱۹۹۰ م.
۸۵. مصری، رفیق، مصرف التمیمه الاسلامی او محاوله جدید فی الربا، موسسه الرساله، الطبعة الثالثه، بیروت، ۱۹۸۷ م.
۸۶. مطهری، مرتضی، مسئله ربا به ضمیمه بیمه، انتشارات صدرا، چاپ ششم، تهران، ۱۳۷۴.
۸۷. مکارم شیرازی، انوار الفقاہه، ج ۱، مدرسه امام علی علیه السلام، قم.
۸۸. موسوی الخمینی، سیدروح الله، تحریر الوسیله، ج ۲، مؤسسه مطبوعات دارالعلم، چاپ دوم، قم.
۸۹. - سیدروح الله، توضیح المسائل، انتشارات چاپخانه وزارت ارشاد اسلامی، چاپ دوم، تهران، ۱۳۶۴.
۹۰. موسویان، سید عباس، بانک داری اسلامی، مؤسسه تحقیقات پولی و بانکی، تهران، ۱۳۷۸.
۹۱. - طرح تحول نظام بانکی: اصلاح قانون و الگوی عملیاتی بانک داری بدون ربا، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ۱۳۹۰.
۹۲. - فقه معاملات بانکی (در دست انتشار).
۹۳. مؤسسه بانکداری ایران، مجموعه سخنرانی ها و مقالات پنجمین سمینار بانک داری اسلامی، تهران، ۱۳۷۳.
۹۴. - مجموعه سخنرانی ها و مقالات چهارمین سمینار بانک داری اسلامی، ۱۳۷۲.
۹۵. - مجموعه سخنرانی ها و مقالات چهارمین سمینار بانک داری اسلامی، تهران، ۱۳۷۲.
۹۶. - مجموعه سخنرانی ها و مقالات هفتمین سمینار بانک داری اسلامی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۵.

- ۹۷.-، مجموعه مقالات و سخنرانی های سومین سمینار بانک داری اسلامی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۱.
- ۹۸.-، مجموعه سخنرانی ها و مقالات پنجمین سمینار بانک داری اسلامی، تهران: ۱۳۷۳.
- ۹۹.-، پس انداز و سرمایه گذاری در اقتصاد اسلامی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم، ۱۳۷۶.
- ۱۰۰.-، مجموعه سخنرانی ها و مقالات هشتمین سمینار بانک داری اسلامی، تهران، ۱۳۷۶.
- ۱۰۱.-، مجموعه سخنرانی ها و مقالات نهمین سمینار بانک داری اسلامی، تهران، ۱۳۷۷.
- ۱۰۲.-، مجموعه سخنرانی ها و مقالات هشتمین سمینار بانک داری اسلامی، تهران، ۱۳۷۶.
- ۱۰۳.-، ویژه نامه دهمین سمینار بانک داری اسلامی، تهران، ۱۳۷۸.
۱۰۴. میرجلیلی، حسین، ارزیابی بانک داری بدون ربا، وزارت امور اقتصادی و دارایی، تهران، ۱۳۷۴.
۱۰۵. میلز، پاول و پرسی، جان، ملاحظاتی در ابزارهای تأمین مالی در اسلام، نظریه و عمل، ترجمه یدالله دادگر و اسحاق علوی، دانشگاه مفید، قم، ۱۳۸۲.
۱۰۶. نجفی، محمدحسن، جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام، ج ۲۳ و ۶۲، داراحیاء التراث العربی، الطبعة السابعة، بیروت.
۱۰۷. نجفی علمی، کاظم، بررسی عملکرد بانک داری بدون ربا و رهیافت برای حل مشکلات موجود (پایان نامه دکترا)، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ۱۳۷۵.
۱۰۸. والی نژاد، مرتضی، مجموعه قوانین و مقررات بانکی، مرکز آموزش بانک داری بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۶۸.
۱۰۹. هادوی نیا، علی اصغر، قرض الحسنه و آثار اقتصادی آن، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۷.

۱۱۰. هدایتی، علی اصغر و دیگران، عملیات بانکی داخلی-۲ (تخصیص منابع)، مرکز آموزش بانک داری بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۶۷.

۱۱۱. هرورانی حسین، و همکاران، نقدی بر بانک داری اسلامی، انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ۱۳۸۹.

۱۱۲. یسری احمد، عبدالرحمن، الصناعات الصغیره فی البلدان النامیه، المعهد الاسلامی للبحوث و التدیب، جدّه، ۱۹۹۵ م.

۱۱۳. یوسف کمال، محمد، المصرفیه الاسلامیه الاساس الفکری، دارالنشر للجامعات، الطبعة الثالثه، قاهره، ۱۹۹۸ م.

مقالات

۱. اقتصاد اسلامی، ش ۲۲، ۳۵، ۳۶.

۲. بانک کشاورزی، فصلنامه بانک و کشاورزی، ش ۱.

۳. بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، تازه های اقتصاد، ش ۸۴، دی ماه ۱۳۷۸.

۴. بانک و اقتصاد، ش ۲۰، ۱۶، ۸۶.

۵. سائح، عبدالحمید، مجله دراسات اقتصادیه اسلامیه، المجلد الثاني، العدد الاول، ۱۴۱۵ ق.

۶. فقه اهل بیت (فارسی)، ش ۱۹، ۲۰، ۲۵، ۳۵.

۷. معرفت، ش ۵۳.

۸. مؤتمر مجمع الفقه الاسلامی، مجله مجمع الفقه الاسلامی، الدوره التاسعه، العدد التاسع، الجزء الاول، ۱۹۹۶ م.

۹. مؤسسه اطلاعات، اطلاعات سیاسی-اقتصادی، ش ۲۳۵ و ۲۳۶.

۱۰. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمه الله، معرفت اقتصاد اسلامی، ش ۵.

۱۱. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمه الله، معرفت اقتصاد، ش ۱ و ۳.

۱۲. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمه الله، معرفت، ش ۴۱، ۴۷، ۶۰، ۱۳۸۰.

۱۳. مؤسسه پژوهش های برنامه ریزی و اقتصاد کشاورزی، فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه، ش ۴۹، ۱۳۸۴.

۱۴. مؤسسه دایره المعارف فقه اسلامی، فقه اهل بیت، ش ۷، ۱۹۹۷ م.

Al-Harran, leading issues in Islamic banking and finance" Malaysia, pelanduc. ١
.publications, ١٩٩٥

Departement of Research and Studies "Thirty Forth Annual Report ١٩٩٧". ٢
.Amman central Bank of Jordan ١٩٩٨

Jordan Islamic Bank for finance and Investment The jordan Islamic Bank for . ٣
.Finance and Investment, Law of ١٩٨٥" ٣rd. Edition

Kurran Timur The Economic System in contemporary Islamic Thaught: A. ٤
critical Interpretation, California University of Southern Clifornia University Park ١٩٨٤

.Mody, s Investors service Banking Statistical Supplement, Jordan Dec ١٩٩٧. ٥

.Swaiulm, Sami E., Hedging in Islamic Finance, ١٩٩٦. ٦

Farooq, Omar, M., Partnership, Equity-financing and Islamic finance: Whither profit- ٧
.Loss-Sharing?", Upper Iowa University, ٢٠٠٦

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟

سوره زمر / ۹

مقدمه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، از سال ۱۳۸۵ هـ. ش تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن فقیه امامی (قدس سره الشریف)، با فعالیت خالصانه و شبانه روزی گروهی از نخبگان و فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

مرامنامه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان در راستای تسهیل و تسریع دسترسی محققین به آثار و ابزار تحقیقاتی در حوزه علوم اسلامی، و با توجه به تعدد و پراکندگی مراکز فعال در این عرصه و منابع متعدد و صعب الوصول، و با نگاهی صرفاً علمی و به دور از تعصبات و جریان‌های اجتماعی، سیاسی، قومی و فردی، بر مبنای اجرای طرحی در قالب «مدیریت آثار تولید شده و انتشار یافته از سوی تمامی مراکز شیعه» تلاش می‌نماید تا مجموعه ای غنی و سرشار از کتب و مقالات پژوهشی برای متخصصین، و مطالب و مباحثی راهگشا برای فرهیختگان و عموم طبقات مردمی به زبان های مختلف و با فرمت های گوناگون تولید و در فضای مجازی به صورت رایگان در اختیار علاقمندان قرار دهد.

اهداف:

۱. بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام)
۲. تقویت انگیزه عامه مردم بخصوص جوانان نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی
۳. جایگزین کردن محتوای سودمند به جای مطالب بی محتوا در تلفن های همراه، تبلت ها، رایانه ها و ...
۴. سرویس دهی به محققین طلاب و دانشجو
۵. گسترش فرهنگ عمومی مطالعه
۶. زمینه سازی جهت تشویق انتشارات و مؤلفین برای دیجیتالی نمودن آثار خود.

سیاست ها:

۱. عمل بر مبنای مجوز های قانونی
۲. ارتباط با مراکز هم سو
۳. پرهیز از موازی کاری

۴. صرفا ارائه محتوای علمی

۵. ذکر منابع نشر

بدیهی است مسئولیت تمامی آثار به عهده ی نویسنده ی آن می باشد .

فعالیت های موسسه :

۱. چاپ و نشر کتاب، جزوه و ماهنامه

۲. برگزاری مسابقات کتابخوانی

۳. تولید نمایشگاه های مجازی: سه بعدی، پانوراما در اماکن مذهبی، گردشگری و...

۴. تولید انیمیشن، بازی های رایانه ای و ...

۵. ایجاد سایت اینترنتی قائمیه به آدرس: www.ghaemiyeh.com

۶. تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و...

۷. راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی

۸. طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و...

۹. برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم (مجازی)

۱۰. برگزاری دوره های تربیت مربی (مجازی)

۱۱. تولید هزاران نرم افزار تحقیقاتی قابل اجرا در انواع رایانه، تبلت، تلفن همراه و... در ۸ فرمت جهانی:

JAVA.۱

ANDROID.۲

EPUB.۳

CHM.۴

PDF.۵

HTML.۶

CHM.۷

GHB.۸

و ۴ عدد مارکت با نام بازار کتاب قائمیه نسخه :

ANDROID.۱

IOS.۲

WINDOWS PHONE.۳

WINDOWS.۴

به سه زبان فارسی ، عربی و انگلیسی و قرار دادن بر روی وب سایت موسسه به صورت رایگان .

در پایان :

از مراکز و نهادهایی همچون دفاتر مراجع معظم تقلید و همچنین سازمان ها، نهادها، انتشارات، موسسات، مؤلفین و همه

بزرگوارانی که ما را در دستیابی به این هدف یاری نموده و یا دیتا های خود را در اختیار ما قرار دادند تقدیر و تشکر می
نماییم.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آواده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک ۱۲۹/۳۴ - طبقه
اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۰۲۱ - ۸۸۳۱۸۷۲۲

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

